

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME VI

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2020

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Prof.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç.Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2020

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Kâtip Çelebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTÖY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: VI

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2020

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Mehmet Salih Erpolat

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Dinî Hayatın İzleri / Traces of Religious Life in Kocaeli Sancak according to the Tahrir Records of the 16th Century 1

İsmail Hakkı Kadı

On Yedi ve On Sekizinci Asır Osmanlı Tarihine Dair Hollanda Kaynakları / Dutch Sources on Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman History 39

Mehmet İnbaşı

Eğriboz Sancağı İdarecileri (1756-1792) / The Sanjak of Eğriboz (Éuboea) Administrators (1756-1792) 59

Vehbi Günay

Osmanlıların Bağdat'taki Veli Topu: Ebu Hızzame / Historical Sacred Cannon of Ottomans in Baghdad: Abu Khizzama 79

Yasin Kayış

1930'lu Yılların İlk Yarısında Zonguldak'ı Ziyaret Eden Gezi Muhabirlerinin İzlenimleri / Impressions of Travelling Correspondents on Zonguldak in the first half of the 1930s 123

Sinan Levent

Japanese Knowledge about Muslims from the Meiji Restoration to Today: Islamic World in the Context of a Trans-National Space / Meiji Restorasyonu'ndan Günümüze Japonya'daki Müslümanlar Hakkında Bilgi Birikimi: Sınırlarötesi Alan Bağlamında İslam Dünyası 163

Beycan Hocaoğlu

Hafıza Mekânlarının İktidar Aracı Olarak Kullanılması Üzerine Bir Değerlendirme / Evaluation of Places of Memory as an Instrument for Power 177

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Rudi Matthee (Çev. / Trans. İlker Külbilge)

On Yedinci Yüzyılda Safevî İrani ile Moskova Arasındaki İpek

Ticaretinde Ortaya Çıkan Osmanlı Aleyhtarı Siyasalar ve Mürûr Hakları 197

TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE XVI. YÜZYILDA KOCAELİ SANCAĞI'NDA DİNİ HAYATIN İZLERİ*

Mehmet Salih Erpolat*

Öz

Kocaeli Sancağı XVI. yüzyılda İznikmid (İzmit), Kandıra, Şile, Gegivize (Genivize) (Gebze), Yoros, İznik, Yalak-Abâd (Yalova) ve Ada (Adapazarı) kazalarından müteşekkildi. Kocaeli Sancağı'nın idari sınırları bugünkü Kocaeli, Sakarya ve Yalova illeri ile İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Üsküdar, Kartal, Beykoz ve Şile ilçelerini kapsamaktaydı.

Kocaeli İstanbul ile Anadolu'yu karadan bağlayan yolların kavşak noktası olması ile kara ulaşımı bakımından, burada bulunan limanları ile deniz ulaşımı bakımından tarih boyunca avantajlı jeopolitik bir konuma sahip olmuştur. Bunun yanında gemi yapımına elverişli ağaçların bol olduğu geniş ormanlık alanlar bu coğrafyayı kıymetli hâle getiren başka bir unsurdur.

Kocaeli coğrafyası Osmanlı Devleti'ne kuruluşunda beşiklik yapmış sahalardan biridir. Buradaki şehirlerde kurulan ilk Osmanlı medrese, cami, imaret ve zaviyeleri Osmanlı dinî, hukuki ve sosyal düşüncesini oluşturan kurumlardı. Adı geçen kurumlar Kocaeli Sancağı'nı Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi tarihi için farklı kılmaktadır. Bu makalede Kocaeli Sancağı'na bağlı şehir, kasaba ve köylerdeki cami, mescit, medrese, muallimhane, imaret ve zaviye gibi dinî hizmetlerin yerine getirildiği müesseselerin adları tespit edilmiştir. Tahrir defterlerinde yer alan bu müesseseler ile kişi ve yer adlarında görülen dinî unsurlar üzerinden hareketle sancaktaki dinî hayat hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca Türk eğitim tarihi açısından mühim olan bu müesseselerin bulunduğu mahaller, bânileri, buralarda icra edilen hizmetler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli Sancağı, Dinî Hayat, Dinî Müesseseler, Vakıf, Tahrir Defteri

Traces of Religious Life in Kocaeli Sancak according to the Tahrir Records of the 16th Century

* Bu makale 3-5 Nisan 2015 tarihinde Kocaeli'nde düzenlenen *Uluslararası Karumürsel Alp ve Kocaeli Tarihi II Sempozyumu*'nda "XVI. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki Dinî Hayatın İzleri" başlığı ile sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve ilaveler yapılarak yeniden düzenlenmiş hâlidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, *Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 21280, Kampüs-Diyarbakır/Türkiye, msalihherpolat@hotmail.com, Orcid ID: 0000 0001-5000-7698

Abstract

Kocaeli Sanjak was composed of the districts of Iznikmid (Izmit), Kandira, Sile, Gegivize (Gebze), Yoros, Iznik, Yalak-Abad (Yalova) and Ada (Adapazari) in the 16th century. The administrative borders of Kocaeli Sanjak included the present provinces of Kocaeli, Sakarya and Yalova, and Üsküdar, Kartal, Beykoz and Şile, located on the Anatolian side of Istanbul.

Kocaeli had an advantageous geopolitical location throughout the history in terms of land transportation, sea ports and sea transportation, as it is at the crossroads connecting Istanbul and Anatolia overland. In addition, the existence of large forest areas where trees suitable for shipbuilding were abundant was another factor that made this geography valuable.

Kocaeli's geography is one of the fields that cradled the Ottoman state in its establishment. The first Ottoman madrasas, mosques, imarats and zawiya established in the cities here were the institutions that formed the Ottoman religious, legal and social thought. The mentioned institutions made Kocaeli Sanjak unique for the foundation of the Ottoman state. In this article, the names of the institutions where religious services such as mosques, masjids, madrasahs, teachers' houses, imarats and zawiya in the cities, towns and villages of Kocaeli Sanjak have been identified. Based on the examination of these institutions in the tahrir records and the religious elements in the names of people and places, the study analyzes the religious life in the sanjak. In addition, it also deals with the places, their founders and the services performed at these institutions, which are important for the Turkish educational history.

Keywords: Sanjak of Kocaeli, Religious Life, Religious Institutions, Foundation, Tahrir Records

Giriş

Bu çalışma ile Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın arşiv belgelerine aksetmiş olan izlerini tespit etme, belirtilen yüzyılda dinî hayatla ilgili müesseseleri, bu müesseselerdeki vazifelileri ve bunların yaşadıkları iskân yerlerini belirleme, bu kurumların banilerini ortaya çıkarma hedeflenmiştir. Böylece Kocaeli'deki dinî hayatın kaynaklara dayalı olarak gün yüzüne çıkarılması, Osmanlı Devleti'nin coğrafyayı vatan hâline getirmesi, ilk şehirleşme ve mimari numunelerinin şekillenmesi gibi hususlarda etkili olan kişi ve zümrelerin ortaya çıkmasına katkı sunacaktır. Böylece Kocaeli yöresinde İslami müesseseler vasıtasıyla oluşan kültür ortamını tanıma imkânı bulacağız.

Kocaeli'nin konumu önemli yolların geçit güzergâhı üzerindeydi¹. İstanbul'dan başlayarak Anadolu, İran, Bağdat-Basra, Suriye ve Hicaz'a ulaşan sağ

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, C. I-II, İstanbul 2014, s. 367, 369.

kol² (Üsküdar ile Şam-ı Şerif-Hicaz), orta kol (Üsküdar-Bağdat) ve sol kol (İstanbul-Erzurum)³ adı verilen anayollar Kocaeli Sancağı'ndan geçmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği coğrafyayı⁴ kısmen de olsa içine alan Kocaeli Sancağı'nın farklı bir yönü üzerinde durulacaktır. Sancağın XVI. yüzyıldaki dinî hayatının izleri, Osmanlı arşiv belgelerinin sunduğu imkân çerçevesinde ele alınarak incelenmiştir. Kocaeli'nde dinî hayatın kurumlarıyla birlikte ele alınıp incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren takip ettiği din ve eğitim politikasının ilk uygulama alanlarından birisi olması bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz. Buradaki medreseler ve zaviyelerdeki verilen eğitim, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki eğitimin nüvesidir. Bu bakımdan Kocaeli yöresi Osmanlı dini yaşantısının ve müessesesleşmesinin tebellür ettiği ilk coğrafyalardandır.

Osmanlı Devleti fethettiği yerleri vatan ittihaz etmişler, derhal iskâna açmışlar, ihtiyaç duyulan müesseseleri kurmuşlar, güvenliği sağlamış ve adaleti tesis etmişlerdi. Bu faaliyetin yanında fethedilen yerin imarına çalışılmıştı. İmar faaliyetlerine devletin idarecileri, aile mensupları, tarikat şeyhleri, gönül adamları öncülük etmişlerdi. Bu kişiler hayatta iken kazandıkları servetlerini şehir ve köylerde inşa ettikleri camii, mescit, medrese, zaviye ve muallimhanelerle sancağı maddi olarak mamur hâle getirdiler, dinî ve kültürel bakımdan gelişmeye katkı sundular. Bunun yanında bu müesseselerden faydalanan halk eğitim, ahlak ve maneviyat açıdan kuşkusuz tekâmül etmişti.

Cami, medrese, zaviye, imaret veya vakıf gibi konuları ele alan hemen her bildiri, makale ve tezde İslâm medeniyetinin tarihteki önemli müesseseleri ve fonksiyonlarıyla ilgili genel bilgilerin bulunmasından dolayı bu konuda tekrara düşmemek için belirtilen husus mümkün olduğunca kısa tutulmaya çalışılmıştır. Bunun yerine, incelemiş olduğumuz defterlerdeki bilgileri tespit ederek konuyla ilgili olarak varmış olduğumuz kanaatleri öne çıkarma yoluna gidilmiştir.

Kocaeli Sancağı'ndaki Dinî Hayatın İzleri

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın izlerini tahrir defterlerinde tespit edebildiğimiz cami, mescit, imaret, zaviye, medrese ve muallimhane gibi dinî, eğitim ve sosyal müesseseler ile köy, mezra ve mahalle ile kişi adlarında dinî hayatın izleri olabilecek unsurlar üzerinden açıklamaya çalışacağız.

² Kol, İstanbul'dan başlayarak hem Anadolu hem de Rumeli'ye olmak üzere uzun mesafeli ana güzergâhlara denirdi. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 583, 622; Kenan Ziya Taş, "XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı'nda Zaviyeler ve Ulaşım Ağı", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1508.

³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlıda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 52, 69, 86. Kocaeli'nden geçen yol güzergâhı aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Doğu Seferlerinin geçtiği yoldu. Doğan Yörük, "Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bir Durak: Ereğli", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri 14-16 Nisan 2011*, C. III, İzmir 2011, s. 1492.

⁴ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 599.

Müslümanlar için camiler dinî hayatın en önemli unsuru, inancını yaşadıkları hürriyetlerinin göstergesi olan mabettir. Cami, tarihte bağımsız Müslüman toplum ve devletlerde mabet, eğitim-öğretim ve kültür merkezi olmanın yanında devletin bir müessesesi olarak siyasi, kamu yönetimi, adalet hizmetlerinin sağlanması ve askerî amaçlarla da kullanılmıştır⁵. Cami veya Cuma kılma Osmanlı şehri için pazarın kurulmasıyla beraber şehir olmanın alameti olarak kabul edilmektedir⁶. Bu itibarla günümüz anlayışından farklı olarak imamın görev yaptığı her yerde Cuma namazı kılınmazdı. Cuma namazları belli yerlerde ve belli şartları haiz mekânlarda kılınırdı. Bunun en önemli göstergesi caminin bulunduğu beldenin şehir ve “*bâzâr durur*” yer olması gerekirdi. Her köy ve mezrada cami bulunmuyordu. Bu bakımdan XVI. yüzyılda Kocaeli dâhilinde cami sayısı tahmin edilenden daha azdı. Kocaeli’deki camiler daha çok kaza merkezlerinde yer alıyordu. Camilerin olduğu köyler de vardı. Camilerin olduğu köyler, tahrir kayıtlarına yansımaya da, muhtemelen *paşar* kurulan yerlerdi. Böylece camiler her gün olmasa bile *cuma* ya da *paşar* kurulan günlerde kaza halkını bir araya getirme işlevini görüyordu.

Kocaeli’de XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına yansıyan yirmi cami mevcuttu. İznikmid’de (İzmit) iki⁷, Gebze’de dört, Kandıra’da iki⁸, İznik’te dört, Gebze’ye bağlı Üsküdar’da iki, Şile’de bir, Ada (Adapazarı) kazasında bir, Kandıra’nın Araman köyünde bir, Sapanca’da bir, İznik’in Solöz köyünde bir cami kaydının olduğu müşahede edilmektedir. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan tespit edilen bu ibadethaneler camiler başlığı altında, defterlerde kaydedildikleri adlarıyla aşağıda verilmiştir.

Kocaeli’nde XVI. yüzyılda dinî hayatın en belirgin ve yaygın izi olarak camilerin yanında diğer bir ibadet mekânı olan mescitlerdir. Mescit için “*Arapçada dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alnını yere koymak gibi manalara gelen scd kökünden bir mekân ismi olup İslâmiyet’te ibadet yeri mescit, cami*”⁹ manasına alınmışsa da incelemiş olduğumuz kayıtlarda yer alan mescitlerin gördüğü işlevler bakımından camilerden farklı addedildikleri düşünülebilir. Mescitlerin mahalleye veya belli bir zanaatkâr zümreye

⁵ Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 49-56.

⁶ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 26; Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 103; Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 330; *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 9; Behset Karaca, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s. 98; Ömer İskender Tuluk, “Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dini Yapılar ve Mezarlıklar”, *Hece*, S. 151/152/153, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2009), s. 77.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu-Tahrir Defteri 438*, (Bu defter, *438 Numaralı Muhâsbe-i Vilâyet-i Anadolu (937/1530)*, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994 adıyla tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Burada bu deftere yapılan atıflar BOA, *TD 438* şeklinde yapılmıştır.), s. 768.

⁸ BOA, *TD 438*, s. 778.

⁹ R.A. Kern, “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1; Önkâl-Bozkurt, “Cami”, s. 46.

hizmet veren vakit namazlarının kılındığı küçük mekânlar olmasının yanında buradaki görevlilerin Ramazan aylarında ve kandiller gibi özel gün ve gecelerde icra edilen hatm-ı şerif, 'aşr-ı Kur'an, Yasin suresinin okutulması, çocuklara Kur'an öğretimi gibi faaliyetlerin mekânı durumundaydı. Mescitler bu yönüyle ibadethane olmanın yanında sosyalleşme ve dinin kültür hâline gelmesinde etkili olan müessese durumundaydı.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda, kayıtlara geçtiği kadarıyla, 51 mescit mevcuttu. Bunların on ikisi köylerde, Ayşe Hatun ve Davudoğlu mescitlerinin buldukları yerleşim yeri hakkında ise kesin bir kanaate varılmadı, geriye kalan 37 mescit ise kaza merkezlerinde bulunuyordu. Mescit bakımından en zengin kaza İznik idi. Tahrir defterlerindeki kayıtlardan XVI. yüzyılda İznik'te 17 mescit tespit edilmektedir. Tespit edilen bu mescitlerin dışında da namazgâhların olma ihtimali yüksektir. Burada zikredilen mescitler birer vâkıf korumasında oldukları için kayıt altına alındıklarını düşünmek gerekmektedir.

Sancak dâhilinde dinî sâikler, fakir ve bakıma muhtaç yaşlılar, misafir ve medrese talebelerinin yiyecek ihtiyacını giderme, toplumun huzurunu sağlama amacıyla kurulmuş imaretler vardı. İmaret, medrese talebelerine, fakirlere, gariplere ve her isteyene yiyecek dağıtmak üzere kurulmuş aş evleri için kullanılan genel isimdir¹⁰. Osmanlı tarihinde bilinen en eski imaret Orhan Gazi döneminde 1336 yılında İznik'te kurulmuştur. Sultan Orhan Gazi buradaki imarete bizzat yemek dağıtarak önemli bir geleneği başlatmıştır. Bu kuruluşun varlığını sürdürmesi için vakıflar tahsis etmiştir. İmaretler, sadece medrese öğrencilerinin yemek ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda onların harçlıklarını da temin eden vakıflara ve işleve sahipti¹¹.

Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre XVI. yüzyılda Kocaeli'nde 8 imaret mevcuttu. Bunlardan Mustafa Paşa İmaretı Gebze'de, Mehmet Paşa İmaretı Üsküdar'da, Orhan Gazi, İbrahim Paşa ile Halil Paşa imaretleri İznik'te, Orhan Bey İmaretı Mekece'de, Rüstem Paşa İmaretı ve Ahmet Paşa¹² İmaretı ise Yalova'ya bağlı Dil köyünde hizmet vermekteydi. Hersekzâde Ahmet Paşa'nın Dil köyünde yaptırdığı bu imaret zamanla tamamen tahrip olup tarihe karışmıştır¹³.

¹⁰ Mehmet Zeki Palalı, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Tarifleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 61; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 311; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 347; Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 219.

¹¹ Cl. Huart, "İmaret", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1985. Mesela İznik'teki Orhan Gazi imaretine 5 köyün geliri vakfedilmişti. Bkz. BOA, TD 438, s. 801.

¹² Adı geçen Ahmet Paşa, Osmanlı tarihinde Hersekzâde Ahmet Paşa adıyla bilinmekte olup Yavuz Sultan Selim döneminin veziriazamıdır. Hundi Hatun ile evlenmiş, bu evliliğinden Ali, Mustafa, Aynışah, Kamerşah ve Mahdumzâde adında beş oğlu dünyaya gelmiştir. Bkz. Şerafettin Turan, "Hersekzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 236-237.

¹³ Heath W. Lowry, "Hersekzade Ahmet Paşa", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 22.

Kocaeli Sancağı'nda dinî hayatın izleri arasında sayabileceğimiz maddi varlık unsurlarından biri de zaviyelerdir. Zaviye, terim olarak “*herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeybin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedâva yiyecek içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir*¹⁴.” Benzer bir tanım da “*bir şeybin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân*¹⁵” şeklinde yapılmıştır. Bu kurum, İslâm dünyasında farklı zamanlarda tekke, hankâh, dergâh, ribat, âsitâne, buk‘a, imaret, düveyre, savmaa, mihrab, tevhidhâne, harâbat gibi isimlerle anılmıştır¹⁶. Kocaeli Sancağı'nda bu müesseseye için daha ziyade zaviye, bazen de tekve¹⁷ tabiri kullanılmıştır.

Bütün İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de zaviyeler önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Zaviyeler aracılığıyla bölgenin şeneltmesi ve imarı¹⁸, iç güvenlik ile yol güvenliği¹⁹, seyahat kolaylığı sağlama, gönül yaralarına şifa olma²⁰ gibi önemli hizmetler yerine getiriliyordu. Bütün bunların yanında kendilerine has inanç sistemini yaşama ve yaymada öncülük ediyorlardı. Zaviyeler, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile XVI. yüzyılda dinî, sosyal, ekonomik, ulaşım, güvenlik ve hizmet gibi birçok alanda işlev görmesinin yanında, esasında Osmanlı Devleti'nin dinî ve devlet anlayışının yayılmasında ve kökleşmesinde de etkili olan kurum olmuştur.

Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyelerin çoğu şehir merkezlerinde inşa edilmiştir. Bununla birlikte stratejik yerlerde ve köylerde kurulmuş olanlar da vardı. Zaviyeler bakımından sancağın en zengin kazası, Osmanlı Devleti'nin ilk merkezlerinden olan İznik idi. İznik kazası sınırları dâhilinde 1530'da²¹ 14, 1579'da²² 10 zaviye bulunmaktaydı.

Zaviyeler için tahsis edilen gelirler büyük büyük miktarda değildi. Hatta bunlardan birçoğunun yıllık gelirleri 1.000 veya 1.000 akçeden daha düşüktü. Meselâ,

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak-Suraiya Faruki, “Zâviye”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 468.

¹⁵ Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 368.

¹⁶ Aynı yer.

¹⁷ KKA, TD 49, v. 13a'da Bayezid Bey nd. (nâm-ı diğer) Baba Tekyesi mahallesinin adında olduğu gibi.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-304; Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 57; *Osmanlı Dönemi Sivas Şebri ve Esmâf Teşkilâtı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998, s. 38.

¹⁹ Mehmet Salih Erpolat, “Tahrir Defterlerinde Yol Güvenliğine Dair Notlar (Diyarbakır Beylerbeyliği)”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, İzmir 2011, C. III, s. 1396-1401.

²⁰ Mustafa Kara, “Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 34.

²¹ BOA, TD 438, s. 801-804.

²² KKA, TD 579, v. 60b-91b.

İznik kazasındaki Hacı Tunrul (Tonrul), Yakup Paşa, Ahi Çoban, Çarıklı, Mehmet Çelebi, Ahi Erdicik, Ahi Savcı gibi zaviyelerin gelirleri gösterilebilir²³. Tarikat şeyhlerine veya belli bazı zümrelere tanınan imkânların sınırlı olmasının temelinde ülke güvenliği ve iç huzurun bozulmasına yol açabilecek gelişmelerin önünü almak düşüncesi yer almaktadır. Bunun içindir ki hemen hiçbir Osmanlı sancağında hanedan, divan-ı hümayun üyeleri ile beylerbeyleri hariç, herhangi bir kişi veya zümrenin gelirleri oradaki sancak beyininkinden fazla değildi. Bu hususa, ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde, dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamayla taşrada devleti temsil eden görevlilerin saygınlığı ve etkinliği korumaya çalışılmıştı.

Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyelerin kurucuları veya destekleyicilerinin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminin önemli şahsiyetleri ve devlet adamları olduğu müşahede edilmektedir. Mehmet Bey b. Lala Şahin, Kadı Fazlullah, Nilüfer Hatun, İlyas Paşa, Yakup Paşa, Şirin Paşa (Hatun), Reyhan Paşa ve Hacı Çakra zaviyeleri gibi.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın maddi izleri arasında yer alan önemli bir müessese de muallimhanelerdi. Bunların bir çeşit sıbyan mektebi²⁴ olduğu ifade edilebilir. Tespitlerimize göre XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına yansıyan 8 muallimhane vardı. Bunlardan 3'ünü Şeyh Muhyiddin inşa etmişti. Bunlar İzmit, Gebze ve Taşköprü'de idi. Yine İzmit'te Müteveli Hacı Hasan, İznik'te Fatma Hatun, Kertil Mahallesi, Mevlana Muslihiddin ve İki Hamam köyü muallimhanesi sancaktaki diğer muallimhanelerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk eğitim kurumları olan bu muallimhanelerin kapasiteleri göz önüne alındığında burada kalabalık kitleler yerine mahalledeki çocuklara yönelik eğitim faaliyeti verildiği ifade edilebilir.

Tahrir defterlerindeki kayıtlardan dinî sahada hizmet eden kişileri ve sayılarını tespit etmek mümkündür. Bu itibarla sancaktaki şeyh, imam, müezzin, hatip gibi görevliler hakkında mevsuk bilgilere ulaşmak mümkündür. Tahrir defterlerindeki bazı kayıtlardan bölgedeki dinî hayatın niteliği hakkında bazı ipuçlarını yakalamak mümkündür. XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olmasından dolayı dinî alanda hizmet veren görevlilerin başında imamların geldiği görülmektedir. Bunlara müezzin, hatip, fakih, cüzhân, kıssahân, müderris, danişmend, ser-mahfil²⁵ gibi doğrudan dinî bir görev ifa edenlerin yanında yeni yetişmekte olan muhassıl²⁶ gibi öğrencileri de dâhil etmek

²³ Ahmet Güneş, "16. Yüzyılda Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2000), s. 133-134.

²⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Basım Yayım, İstanbul 1999, s. 72.

²⁵ Ser-mahfil, müezzinbaşının yardımcısı, camilerde vakfedenin şartı olarak okunacak cüzleri, temcit vb.nin okunuşunu yöneten kimse demektir. Bkz. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2011, s. 1090. Bu adla İznik'te bir de mahalle adı mevcuttu. BOA, TD 438, 798; KKA, TD 49, v. 152a.

²⁶ Kelime anlamı hâsil eden, husule getiren ise de terim olarak Tanzimat'tan önce vergi tahsildarı anlamında kullanılmıştır, ancak tahrir defterlerinde bilgi tahsil eden öğrenci manasında kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı 2011, s. 83; Sezai Sevim, "Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler",

gerekmektedir. Kocaeli'ye ait tahrir defterlerinin özellikle vakıf kısımlarında belirtilen görevlilere ilişkin özel notlar ve bunların sayılarına dair kayıtlar mevcuttur. Mesela, 1530'da Kocaeli Sancağı'nda 156 imam, 34 müezzin, 18 hatip ve 183 muhassılın²⁷ olduğu tespit edilmektedir. Bunların yanında zaviyelerde zaviyedârlık görevini ifa edenlerin olduğu da görülmektedir. Meselâ Değirmen nd. Orhanlı²⁸ köyünde 1, Depencik Viranı Baş²⁹ köyünde 1, Umur Derviş zaviyesinde³⁰ 2 ve Karaca Ahmet³¹ zaviyesine 3 zaviyedârın görevli olduğu müşahede edilmektedir. Ancak Kocaeli Sancağı'ndaki zaviyedârların sayısının bunlardan ibaret olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zira sancaktaki diğer zaviyelerde de zavidârların olduğunu hesaba katmak gerekir.

Dini faaliyetlerin yerine getirilmesin, verilen hizmetin niteliği büyük ölçüde imamların sayısı ve liyakat sahibi olmalarına bağlıdır. Bu bakımdan imamların sayısı ve ulaştıkları insan potansiyeli önemlidir. İmamların sayısı ve faaliyet gösterdikleri yerleşim yerlerinin önemli olduğuna inanıldığı için tespiti yapılmaya çalışıldı. Bu itibarla Kocaeli Sancağı'nda 1530 yılında tutulan tahrir defterinde imamı olan köyler tablo hâlinde verilmiştir.

Tablo 1: Kocaeli Sancağı'nda İmamı Olan Köyler

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Saraylı	34	Elmacık nd. Kum	63	İstavros ³²
2	Dere Kilise	35	Kavak	64	Hereke
3	Aban Köyü nd. Sabancı	36	Sarucalar	65	Kadılı
4	Özbek	37	Kara Ağaç Çiftlik	66	Eymir Süleyman
5	Darlık	38	Türkmen	67	Çubuklu
6	Ede nd. Gökçe Viran	39	Kara Divan	68	Ali Bahadır
7	Kara Göllü	40	Çavluca,	69	Kurna
8	Aban Köyü	41	Senir Kesen (Mz.)	70	Dere Beyli
9	Dudu Divan	42	Şeyh Pınarı (Mz.)	71	Aydoğdu
10	Hatıblu	43	Berul?	72	Kaki
11	Dudu Divan nd. Topçu	44	Ahmedlu	73	Cüngere?
12	Kaymas	45	Bağrgan	74	Has Beylü
13	Yusuf	46	Genclü	75	Hoca Köyü

Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999), Konya 2000, s. 219-226.

²⁷ BOA, TD 438, s. 814.

²⁸ BOA, TD 438, s. 763.

²⁹ BOA, TD 438, s. 770. Bu köyde zâviyedârın dışında 1 imam, 2 muhassıl, 1 meremmetçi ve 1 de ma'zûl müderris kaydı düşülmüştür.

³⁰ BOA, TD 438, s. 797.

³¹ BOA, TD 438, s. 805.

³² BOA, TD 438, s. 790. Bu köyde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşıyorlardı. 1530'da 15 hane, 7 mücerred, 1 imam ve 4 sâhib-i berât Müslüman, 46 hane, 6 mücerred gayrimüslim kişi yaşamaktaydı.

14	Ađ Dıbek	47	Kratova ³³ (Kara Doğan)	76	Kara Diğin (Tekin)
15	Abid Pınarı	48	Tacoğlu iftlik	77	Solöz
16	Depecik Viranı Başı	49	Bıyıklı Ali	78	Bâzâr Köy
17	Nökreklu?	50	İskenderlü	79	Yortan
18	Saru Beylü	51	Kara Beyoğlu iftlik	80	Dunrulu
19	Orhanlu	52	Şeref Sunkur	81	Hayırhanlu?
20	Çakırlar	53	Soğanlu	82	Soyucak
21	Süllü	54	Pelidlü	83	Menteşe
22	Köselüce	55	Dıbeklü	84	Mehmed Köy
23	Kara İbrahim	56	Yahya	85	Yukarucak (Yukaru Kaçuk)
24	Gündüzlü	57	Şuayblu	86	Tavşanlı
25	Bayramlu	58	Bulduk	87	Kalkancı
26	Kuşçu	59	Mazlum	88	Kadı
27	Sinanoğlu iftlik nd. Sekbançı	60	Babamir?	89	Mersine?
28	Sinanoğlu nd. Muhaslu?	61	Bulgurlu	90	Kutluca
29	Ereğli iftlik	62	Sevindik	91	Çiçeklü,
30	Danişmendlu	63	Ak Viran	92	Kuyumcalu,
31	Keçilü nd. Burun	64	Döğercik	93	Küçük Depecik

Bu köylerle beraber sancaktaki toplam köy sayısı 543, mezra sayısı ise 89 olduğu kaydı mevcuttur³⁴. Bu rakamlar göz önünde tutulduğunda köylerin ancak % 17,12'sinde imam bulunduğu ifade edilebilir.

1530'da Kocaeli Sancağı'ndaki köylerin hane büyüklüklerinin dinî hayatın yaşanması ve bilhassa dinî kurumların kurulması, faaliyet göstermesi ve ayakta kalması bakımlarından incelenmesinin önemli olduğuna inanıyoruz. Kocaeli'nde 1530'da sancak dâhilindeki 22 köyde nüfus kaydı mevcut değildi. Hane sayısı 1 ile 5 arasında olan köy sayısı 106, hane sayısı 6-10 arası olan köy sayısı 109, hane sayısı 11-20 arası olan köy sayısı 169, hane sayısı 21-30 arası olan köy sayısı 89, hane sayısı 31-40 olan köy sayısı 42, hane sayısı 41-50 olan köy sayısı 20 ve hane sayısı 50'den fazla olan köy sayısı 25 idi. Bu durumda köylerin yarıdan fazlasının hane sayısı bakımından büyüklükleri 20 hanenin altındaydı. Bu tespitten hareketle köylerdeki imam, hatip, fakih ve müezzin gibi dinî hizmetleri ifa eden kişilerin köy sayısından çok az olması tabii bir durum gibi görülmelidir. Zira birkaç haneli bir köyün imam, hatip, fakih, muallim ve müezzin gibi görevlilerin masraflarını karşılamaları ya da belirtilen görevlilerin hizmet verecekleri potansiyelde bir nüfusun olmasını beklemek de pek mümkün olamazdı.

Tablo 2: Kocaeli Sancağı'nın 1530'daki Köylerinin Hane Büyüklükleri

Hane Büyüklüğü	Hane Sayısı	Hane Büyüklüğü	Hane Sayısı
0	22	21-30	99
1-5	106	31-40	42

³³ BOA, *TD 438*, s. 779'da Kratova, 1625'te Kara Doğan şeklinde yazılan köy olduğunu tahmin etmekteyiz. Bkz. KKA, *TD 49*, v.115b.

³⁴ BOA, *TD 438*, s. 814.

6-10	109	41-50	20
11-20	169	50'den fazla	25
Toplam			592*

Kocaeli Sancağı'nda dinî hizmet ifa eden görevlilerin dışında Hz. Muhammed'in soyundan olmalarından dolayı Müslümanlarca saygın olan, itibar gören ve devlet tarafından ayrıcalıklı kabul edilen 23 seyyid vardı. Bunlardan 3'ü Kandıra'nın Kuyucu³⁵ köyünde, 2'si Yoros'un Yenice Kal'a'sında³⁶, 3'ü İznik'in Muslihiddin Hoca³⁷ mahallesinde, 7'si İznik'in Görele³⁸ nahiyesinde, 1'i İznik'in Hamza Bey³⁹ köyünde ve 7'si İznik'in Karadığın⁴⁰ köyünde mütemekkindi.

Tablo 3: Kocaeli Sancağı'nda Seyyidlerin Yaşadıkları Yerler

Kaza	Mahalle/Köy	Sayısı	Kaza	Mahalle/Köy	Sayısı
Kandıra	Kuyucu Köyü	3	İznik	Görele Nahiyesi	7
Yoros	Yenice Kal'ası	2	İznik	Hamza Bey Köyü	1
İznik	Muslihiddin Hoca Mah.	3	İznik	Karadığın	7
Toplam					23

Kocaeli'nde XVI. yüzyılda seyyidlerin yaşamış oldukları yerlerde onlardan kalan türbe veya ziyaretgâhların varlığı hakkında mevsuk bilgimiz yoktur. Bunlardan intikal eden türbe veya ziyaretgâh gibi kutsal mekânlar mahallinde yapılacak çalışmalarla tespit edilebilir. Seyyidlerin XVI. yüzyılda yaşadıkları iskân yerlerinde mahiyeti bilinmeyen fakat halk arasında kutsal sayılarak ziyaret edilen mekânlar söz konusu ise bunlar, varlıklarına işaret ettiğimiz seyyidlere ait türbe veya makamlar olabilir.

Kocaeli Sancağı'nda az da olsa Gayrimüslim nüfus mevcuttu. Tahrir defterlerinde bunlara ait mabet ve bu mabetlerde hizmet veren görevlilerin olduğuna dair kayıtlara rastlanılmamıştır. Meselâ İznik'te 11 hane vergi mükellefinin meskûn olduğu Manastır Mahallesi ile Bağbân Kâfirleri adını taşıyan mahalleler mevcut ise de buralarda Hıristiyanlığa dair dinî hizmetin ifa edildiğini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum Hıristiyanların ibadetlerini yapmadıkları ve ibadetgâhlarının olmadığı anlamını taşımaz. Bu durum sadece incelediğimiz tahrir defterlerinde bunlara dair bilgilerin yer almadığı manasını taşımaktadır. Nitekim XVII. yüzyılın başlarında yöreden geçen Polonyalı Simeon Tekirdağ'dan Karamürsel'e geldiğini burada az sayıda Ermeni ve yaşlı bir papazın olduğunu belirtir. Çinik İznik denilen Nikya'ya uğradığını ve buranın harap hâlde olduğunu ifade

* Buradaki köy sayısı ile 34. nottaki köy sayılarının farklılığı bazı mezra ve çiftlikler nüfusun olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. BOA, TD 438, s. 765, 776, 777.

³⁵ BOA, TD 438, s. 772.

³⁶ BOA, TD 438, s. 796.

³⁷ BOA, TD 438, s. 798.

³⁸ BOA, TD 438, s. 800.

³⁹ BOA, TD 438, s. 801.

⁴⁰ BOA, TD 438, s. 802.

etikten sonra 15 hane Ermeni ile 2 papazın bulunduğunu, Sakarya (Ada)'da ise 30 hane Ermeni ve 1 papazın, İzmit'te ise 180 Ermeni hane ve 2 papazın olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Bunların bir kısmının da Doğu Anadolu'dan gelenler olduğu belirtilmektedir. Bu durum Kocaeli yöresindeki Müslüman nüfusun daha yoğun olmasını ortaya çıkardığı gibi Gayrimüslim nüfusun bir kısmının yerli olmadığını da göstermektedir.

Kişiler taşıdığı adlar, sıfatlar ve icra ettikleri mesleklerle bazen inançlarını da ifade etmiş olurlar. Kişi adları bu yönüyle dinî hayatın izlerini taşıyabilirler. Tahrir defterlerinde binlerce kişinin adını tespit etmek mümkündür. Ancak bu isimlerin tamamını burada vermek, çalışmanın hacmini aşacağı için, mümkün değildir. Bunun yerine konuya ışık tutacak bazı adları burada tablo hâlinde vermek yararlı olacaktır.

Tablo 4: Kocaeli Sancağı'nda Dini Hayatla Alakalı Bazı Kişi Adları

No	Adı	No	Adı	No	Adı
1	Hacı Hasan ⁴²	14	Rüstem (halife)	27	Mehmed v. Dede, Muhit ⁴³
2	Hacı Hamza Bey	15	Mustafa v. Akhoca ⁴⁴	28	Süleyman b. Safi ⁴⁵
3	Hacı Kıssahân	16	Rüstem ⁴⁶	29	Musa b. Receb ⁴⁷
4	Ahmed ⁴⁸	17	Mehmed ⁴⁹	30	Süleyman b. Hızır ⁵⁰
5	Mehmed v. Mustafa (halife)	18	Hacı Ahmed (kayyum)	31	Mustafa b. Mustafa ⁵¹
6	Ali v. Akhoca	19	Ahmet Fakih ⁵²	32	Hüdaverdi b. Hüseyin ⁵³

⁴¹ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 21-22; Everest Yayınları, İstanbul 2013, s. 29-31.

⁴² Hacı Hasan İznik'te bir mahalle adıydı. BOA, *TD 438*, s. 759; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi I*, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 163'te Hacı Hasan'ın Osman Gazi'nin kayın atası Edebalı'nın müridi olduğunu ve İznik'in alınmasından sonra Yenişehir kapısında yaptırılan imaretin meşihati bu zata verildiğini belirtilmektedir.

⁴³ Dabbağlar mahallesinin imamıydı. KKA, *TD 49*, v. 16a.

⁴⁴ KKA, *TD 49*, v. 14b.

⁴⁵ Yenice nd. Ahmedcik mahallesinin sâkini ve imamıydı. KKA, *TD 49*, v. 16b; Bu Mahallenin adını Ahmedcik şeklinde yazmayı tercih eden tarihçiler de olmuştur. Bkz. Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri", *Gazî Akçakoca Uluslararası Gazî Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 425; Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Gazî Akçakoca Uluslararası Gazî Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 323.

⁴⁶ İzmit'in Sinan Bey Mescidi mahallesinde fakih ve imamdı. KKA, *TD 49*, v. 14b.

⁴⁷ Turudoğlu mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, *TD 49*, v. 16b.

⁴⁸ İznikmid (İzmit)'te Bayezid Bey nd. Baba Tekyesi mahallesinin fakih ve imamı. KKA, *TD 49*, v. 13a.

⁴⁹ İzmit'in Sinan Bey Mescidi mahallesinde fakih ve müezzindi. KKA, *TD 49*, v. 14b.

⁵⁰ Sandal mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, *TD 49*, v. 17a.

⁵¹ Uruslar mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, *TD 49*, v. 17a.

⁵² Sinan Bey Mescidi mahallesinde mukim olup muallimdi. KKA, *TD 49*, v. 14b.

⁵³ Uruslar mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, *TD 49*, v. 17a.

7	Hüseyin v. Sofu Dede ⁵⁴	20	Ali ⁵⁵	33	Hacı Habib v. Derviş
8	Hasan ⁵⁶	21	Kadim b. Sofu	34	Emir ⁵⁷
9	Mehmed Çelebi v. Kadı ⁵⁸	22	Şeyh Ali Dede b. Pir Ahmed	35	Mehmed b. Ahmed ⁵⁹
10	İbrahim ⁶⁰	23	Fahreddin Halife b. Alaeddin ⁶¹	36	Şabân ⁶²
11	Yunus Sofu	24	Osman ⁶³	37	Nebi v. Yahya ⁶⁴
12	Şemseddin ⁶⁵	25	Hacı Osman ⁶⁶	38	Mehmed v. Çalapverdi
13	Abdi ⁶⁷	26	Muhammed b. Ramazan ⁶⁸	39	Oruç v. Pîr Gâ'ib

Kocaeli Sancağı'ndaki Gayrimüslimler arasında yaygın olarak kullanılan adların Papa Yorgi, Manul (Manol), Dimitri, Kiryakos, Kosta, Varsal⁶⁹ olduğu müşahede edilmektedir.

Kişi adlarında olduğu gibi yer adlarından da dinî hayatın izlerini bulmak mümkündür. Ak Kilise, Akça Kilise, Alaca Kilise, Çanlı (Mz), Dere Kilise, Fakı Oğlu, Halife Viran (Mz), Papaslık⁷⁰, Sofu Oğlu, Hacı Oğlu, Hacı Köy, Hoca Köy, Arslan Hacı, Fakılı, Celal Hacı, Kadılar, Hacı Fakih, Hacı Yusuf, Hüseyin Hacı, Hacı Şeyh gibi yer adlarında hem Hıristiyanlık inancının hem de İslâmiyet'in izlerini görmek mümkündür. Ancak içinde *kilise* kelimesinin geçtiği yerlerin halkını Gayrimüslim kabul etmek yanıltıcı olabilir. Nitekim bu adları taşıyan köylerde Müslüman halk meskûndü.

Kocaeli Sancağı'nda XVI. yüzyılda dinî hayatın en önemli maddi izlerinden biri de yörede kurulmuş olan vakıflardı. Vakıf, sözlüklerde İslâm ülkelerinin toplum ve kültür hayatında önemli rol oynayan hayır müessesesi⁷¹ olarak yer almaktadır. Kelime anlamı ise “engelleme, durdurma, alıkoyma, ayırma bağlama, bir malı veya mülkî

⁵⁴ KKA, TD 49, v. 13a.

⁵⁵ Mescid-i Çarşu mahallesinde fakih ve imamdı. KKA, TD 49, v. 15a.

⁵⁶ İzmit'in İmaret mahallesinin fakih ve imamı idi. KKA, TD 49, v. 14a.

⁵⁷ Hacı Hasan mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 17b.

⁵⁸ KKA, TD 49, v. 14a.

⁵⁹ Depecik mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶⁰ KKA, TD 49, v. 13b.

⁶¹ İzmit'in Cuma Mahallesi sâkinlerindendi. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶² Depecik mahallesinin sâkini olup halifeydi. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶³ İzmit'in Şeyhler mahallesinin imamıydı. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶⁴ Hamza Fakih mahallesinin sâkini olup imamdı. KKA, TD 49, v. 18a.

⁶⁵ İzmit'in Mehmet Bey Camii mahallesinin fakih ve hatibi idi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁶⁶ İzmit'in Ağçe Mescid mahallesinin imamıydı. KKA, TD 49, v. 15b.

⁶⁷ Aynı camide müezzin idi. KKA, TD 49, v. 14b.

⁶⁸ Hacı Ebri nd. Çukur mahallesinin sâkini olup dönemin Kocaeli kadısıydı. KKA, TD 49, v. 16a.

⁶⁹ Bu adların yer aldığı sayfada “İskele Kâfirleri” başlığı kullanılmıştır. Böylece bunların Müslüman olmadıkları belirtilmiştir. KKA, TD 49, v. 18b.

⁷⁰ BOA, TD 438, s. 800.

⁷¹ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 475.

*satmamak kaydıyla bir hayır işine bağışlama, bırakma*⁷² şeklinde ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti'ni dünya devleti, zamanının en güçlü nizamı ve model ülkesi hâline getiren unsurlar onun uyguladığı miri toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi ve vakıf müessesesi gibi temel uygulamalarıdır⁷³.

1530'da Kocaeli Sancağı'na bağlı İznikmid (İzmit) kazasında 31⁷⁴, Kandıra'da 26⁷⁵, Şile'de 6⁷⁶, Gebze'de 31⁷⁷, Yoros'ta 3⁷⁸, İznik'te 6⁷⁹ ve Yalak-Abad'da (bugünkü Yalova) 18⁸⁰ vakıf vardı. Bu vakıflar sancaktaki cami, mescit, medrese, zaviye, imaret, darülhuffâz, köprü ve muallimhane gibi dinî ve sosyal müesseselerin yaşatılması amacıyla matuf olanlar olduğu gibi “*vakf-ı Sultan Selim Han*⁸¹”, “*vakf-ı evlâd-ı Nasreddin 'an kâbel-i Süleyman Paşa*”, “*vakf-ı evlâd-ı Câbî Bey*”, “*kâdvetü'l-meşâyih ve'l-'arifîn Şeyh Muhyiddin halife cânib-i merbûm Sultan Bâyezîd Han*”, “*vakf-ı evlâd-ı Kassabân*”, “*ebnâ-yı 'Adil Fakih*”, “*vakf-ı Hadice Sultan bint-i Sultan Bâyezîd*”, “*evkâf-ı İvaz oğlu Hacı Hamza*⁸²” gibi başlıklarla kaydedilen şahsi vakıflar “*vakf-ı amm*⁸³” başlığıyla yazılan genel vakıflar, “*vakf-ı mezâr-ı şerîf Hazret-i Emir Sultân*”, “*vakf-ı Hazret-i Eyûb Ensârî*” gibi sancak dışında olan önemli mekânlar için de vakıfların kurulmuş olduğu tespit edilmektedir.

Vakıfların kurulmasında ve desteklenmesinde padişahlar ve devlet adamlarının önemli katkıları olmuştur. Nitekim Orhan Gazi'nin Kocaeli Sancağı'ndaki gibi bazı vakıflara maddi destek verdiği anlaşılmaktadır⁸⁴. Vakıf müesseselerinde çalışan kişilerin yaşadıkları şehir, kasaba veya köylerin halkının muhtaç duruma düşmesini engellemek için vakıflara önemli akarlar sağladıkları bilinmektedir. Meselâ, Mehmed Neşri eserinde bu duruma uygun düşen şu ifadelerle yer vermiştir. Orhan Gazi, “*ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâzı ve ehl-i ilme ulufeyi bu tayin*

⁷² Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 8; İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2011, s. 1775.

⁷³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 79.

⁷⁴ BOA, TD 438, s. 764-767. Bunlardan Sultan Selim Han vakfı, Firûz Ağa Mescidi ve Abdüsselâm Medresesi (Küçükçekmece'de) vakıfları İstanbul'da, Emir Sultan vakfı Bursa'daki hayır müesseseleri için tahsis edilmiştir.

⁷⁵ BOA, TD 438, s. 775-777.

⁷⁶ BOA, TD 438, s. 783-784.

⁷⁷ BOA, TD 438, s. 790-792.

⁷⁸ BOA, TD 438, s. 797.

⁷⁹ BOA, TD 438, s. 801-805.

⁸⁰ BOA, TD 438, s. 809-811.

⁸¹ BOA, TD 438, s. 764.

⁸² BOA, TD 438, s. 767; KKA, TD 579, v. 13b. Bu belgede Hacı Hamza'nın Kazıklı köyünde yolcular için bir kervansaray yaptırdığı ve Hisar Deresi'nden geçen halk yolu üzerinde bir köprü yaptırdığı belirtilmektedir. 1530'daki kayıta ise Hisar Deresi yerine Hisar Vadisi tabiri kullanılmıştır.

⁸³ BOA, TD 438, s. 766, 776, 777, 791, 792, 811.

⁸⁴ Sezai Sevim, “Orhan Gazi'nin Vakıfları (ve Desteklediği Vakıflar)”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 243.

itdi, tâ-kim kimseden nesne almayalar. Ve bi'l-cümle Orhan zamanında 'ulemâ ve fukarâ müreffebü'-hâl oldılar. Hattâ zekât virecek kimesne bulunmaz oldı⁸⁵.” Oruç Bey de Orhan Gazi'nin hayırsever olduğunu İznikmid'i fethettikten sonra kiliseleri yıktırıp yerlerine mescit ve medreseler yaptırdığını, muhabbet ettiği dervişlere zaviyeler yaptırdığını belirtmiştir⁸⁶. “Orhan devrinde Osmanlı Beyliği layıkıyla tevessü ve inkişaf ederek az çok muntazam idare teşkilatı vücuda getirildikten sonra, yavaş yavaş Anadolu'nun büyük merkezlerinden ve hatta uzak İslâm memleketlerinden koşup gelen hanefiyü-mezheb ulema tedricen büyük bir ehemmiyet almış, kasabalarda muntazam medreseler açılmış, hülasa idare-i merkeziye kuvvetlendikçe abilerin ve Türkmen babalarının siyasi ehemmiyetleri azalarak buna mukabil ehl-i sünnet akaidi ve nazariyat-ı sufîyelerini o esasatla, velev zahiren olsun, telif edebilen şâfîler tabakküme başlamıştır⁸⁷.” Ahmet Hamdi Tanpınar da Orhan Gazi için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Yaptırduğu camilerin kandillerini kendi elleriyle yakan, imaretlerinde pişirttiği ilk yemeği kendi eliyle fakirlere ve gariplere dağıtan Orhan Gazî'nin yarı evliya çehresi bu destanın asıl merkezidir. Bütün bu rub kuvveti ve manevilik hep ondan taşır. O bir başlangıç noktasını bir imparatorluk yapmakla kalmaz, ona rahm ve şefkatin derinliğini de katar.”⁸⁸

İznikmid (İzmit)'te şehir merkezinde 10 imam, 2 hatip, 1 muallim, 1 muarraf, 2 müezzîn ve 21 muhassıl mevcuttu⁸⁹.

1530'da İznik kazasındaki 15 vakıf köyünde dinî hizmetleri yerine getiren görevliler 4 imam, 2 müezzîn kaydı mevcuttur. Bu köylerin gelirlerinin vakfedildiği dinî müesseseler ise 2 medrese, 2 cami, 4 mescit, 2 muallimhane vardı. 15 köy ve 5 mezranın gelirinin yanında 72 dükkân, 6 çiftlik ve 7 değirmen de vakıf gelirleri arasında yer almaktaydı⁹⁰.

1530'da Yoros⁹¹ kazasının mevcut 33 köy ve 3 mezrasında dinî hayatla ilgili müessese ve görevli olarak 7 imam, 2 seyyid, 7 muhassıl ve 1 zaviyenin olduğuna dair kayıt mevcuttur. Bunlardan seyitler dinî görevli olmamakla beraber Hz. Muhammed'in torunlarının neslinden olmaları hasebiyle Müslümanlarca saygın, devlet nezdinde muteber kişilerdi. Hatta devlet bunların kayıtlarını tutmak ve

⁸⁵ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, s. 187.

⁸⁶ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 16.

⁸⁷ Fuat Köprülü-Franz Babinger, *Anadolu'da İslamiyet*, (Çev. Ragıp Hulusi; Haz. Mehmet Kanar), İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 64.

⁸⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 114-115.

⁸⁹ BOA, TD 438, s. 759.

⁹⁰ BOA, TD 438, s. 767.

⁹¹ Yoros, Boğaz'ın Anadolu yakasında yer alan kalesi olan bir yerdî. Bkz. Semavi Eyice, “Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Eski Durumları ve Sonraki Yapıları Hakkındaki Bilgiler”, *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 442; Mehmet Salih Erpolat, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler”, *I. Çekmeköy Sempozyumu Tebliğler Kitabı Şehir Tarih, Toplum Gelecek 22-23 Ekim 2016*, İstanbul 2017, s. 194.

neseplerinin sağlıklı kaydedilmesi ve bozulmaması için “*nakibüleşrafık*” müessesesini ihdas etmişti.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Kocaeli Sancağı'nda dinî hayatın izlerinin en kesif olduğu kaza İznik idi. 1530'da İznik şehir merkezinde 4 cami, 13 mescit, 12 zaviye, 2 medrese 1 muallimhane ve 5 imaret mevcuttu⁹². Bu müesseselerde hizmet veren 18 imam, 6 müezzin, 2 hatip, 1 şeyh ve 3 müderrisin olduğu müşahede edilmektedir. Bu müderrislerden biri Hüsam Bey, diğer ikisi Hayrettin Paşa⁹³ mahallesinde mukim idi. Dinî hayatın izleri birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi İznik şehrinin mahalle adlarına da yansımıştır. Kebe Mescit, Hacı Hamza, Hacı İne Bey, Ak Mescit, Mescid-i İhvân, Mısırlı Ala'eddin Mescidi, Sefer (Bey) Mescidi, Şeyh Mehmet, Şeyh Abdî, Muslihîdin Hoca, İmaret-i Orhan ve İmaret-i Halil Paşa gibi İslamiyet'i çağrıştıran mahalle adlarının yanında 18 hane, 1 mücerred vergi mükellefinin sâkin olduğu kazanın tek *Gayrimüslim* mahallesi olan “*Bağbân Kâfirleri*”⁹⁴ adıyla kaydedilmiş bir mahalle de mevcuttu. İznik kazasının 39 köy, 11 mezrasında 9 imam, 1 müezzin, 8 seyyidin olduğu tespit edilmektedir⁹⁵.

1530'da Kandıra kazasının merkezinde (nefs) 2 imam, 1 müezzin ve 2 muhassıl vardı. Kandıra kazasına bağlı 108 köyde ise 44 imam 4 hatip, 1 muallim, 1 muarriif 73 muhassıl vardı⁹⁶. Kuşçu köyünde ise 16 hane, 13 mücerred, 1 imam 2 meremmetçi, 5 sipahi-zâdenin yanında 3 de sâdâd⁹⁷ mevcuttu.

Şile (Şile) kazasının 107 köy, 10 mezrası vardı. Bunlardan 11'inde imamın olduğu kayıtları mevcuttur. Bunun yanında kaza sınırları dâhilinde 1 mescit, 1 zaviye ile dinî hayatla ilgili görevli olarak 11 imam, 2 müezzin, 14 muhassıl mevcuttu⁹⁸. Şile kazasında imam kaydı olan köyler: Ahmetlu, Bağırğan, Gençlü, Kratova (Kara Doğan), Fakı Oğlu Çiftliği, Bıyıklı Ali, İskenderlu, Kara Bey Oğlu Çiftliği ve Şeref Sunkur idi. Bunlardan Kratova⁹⁹ ve İskenderlu¹⁰⁰ köylerinde ikişer imam bulunmaktaydı. Böylece Şile kazasında 1530'da imam kaydı bulunan köy sayısı 9 idi.

1530'da Gebze kaza merkezinde 4 imam, 2 müezzin 1 hatibin görev icra ettiği anlaşılmaktadır¹⁰¹. Kaza dâhilinde ise 4 cami, 1 imaret, 1 medrese, 7 mescit 9 zaviye

⁹² BOA, TD 438, s. 798.

⁹³ BOA, TD 438, s. 798. Hayrettin Paşa Osman Gazi zamanında Bilecik, Orhan Gazi döneminde önce İznik, sonra Bursa kadılığına getirilmiştir. I. Murat (Gazi Hünkâr) zamanında ise kazaskerliğe atamıştır. Bkz. Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, s. 155.

⁹⁴ BOA, TD 438, s. 798.

⁹⁵ BOA, TD 438, s. 805.

⁹⁶ BOA, TD 438, s. 778.

⁹⁷ BOA, TD 438, s. 772. Sâdâd, seyyid kelimesinin çoğulu olup seyitler demektir. *Seyyid* Hz. Muhammed'in Hz. Hüseyin'in soyundan olan kimse, Hz. Hasan'ın soyundan gelen kişilere ise *şerif* denir.

⁹⁸ BOA, TD 438, s. 784.

⁹⁹ BOA, TD 438, s. 779.

¹⁰⁰ BOA, TD 438, s. 781.

¹⁰¹ BOA, TD 438, s. 775.

ve buralarda hizmet veren 29 imam, 10 müezzin, 1 şeyh mevcuttu. Kaza dâhilindeki imamların 7'si Üsküdar'da hizmet vermekteydi. Bunlardan 1'i İbrahim Ağa zaviyesinde, diğerleri ise Herekelü, Davut Paşa, Süleyman Ağa, Geredelü, Hamza Fakı ile Bulgurlar mahallelerinde mukimdirler¹⁰².

Tahrir defterlerindeki kayıtlara Gebze kazasına bağlı imamı bulunan köyler ise Taşlu Geçit, Soğanlu, Pelidlü, Dibeklü, Şuayblu, Bulduk, Arklar, Mazlum, Yayalar, Bulgurlu, Sevindik, Ak Viran, Güvercin, İstavros, Hereke, Kadılı, Ormanlu, Eymür Süleyman Mezrasından ibaretti¹⁰³. Bu durumda imamların 18'i ayrı ayrı köylerde olmak üzere 7'si Üsküdar'da, 4'ü Gebze merkezinde kayıtlıydı. Bâzâr Durur köyünde ise 1 hatip, 2 müezzinin olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

1530'da Yoros'a bağlı Kal'a-ı Yenice'de 2 sâdât, 1 muhassıl vardı¹⁰⁵. İznik'in Muslihiddin Hoca¹⁰⁶ mahallesinde 3, Görele¹⁰⁷ nahiyesinin merkezinde 7, Hamza Bey¹⁰⁸ köyünde 1, Kara Diğın¹⁰⁹ köyünde 7 olmak üzere sâdât-ı kiramdan 18 kişi yaşamaktaydı. Böylece 1530'da Kocaeli'de Hz. Muhammed'in torunlarının soyundan olan 30 kişinin bulunduğu tespit edilmektedir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında, günümüzde Yalova il merkezi olan Yalak-Abâd 20 akçalık bir kaza idi¹¹⁰. Kaza sınırları dâhilinde 55 köy, 14 mezra vardı. Bu yerleşim yerlerinde 1 imaret, 3 zaviye mevcuttu. Dinî hayatla ilgili müesseselerde hizmet veren 11 imam, 3 hatip, 2 müezzin, 9 muhassıl ve imaret ile zaviyelerde çalışan 19 kişi vardı¹¹¹.

Yortan, Donuzcalu, Saruhanlu, Mentеше, Savucuk, Mehmet Köy, Yukarucak, Tavşanlı, Doğancı, Kadı ve Çukuri (Çukur Köy) olmak üzere 11 köyde imam kaydına rastlanılmaktadır. Bunun yanında Aleks köyünde 1 hatip, 1 müezzin ve 1 müderris-zâde; Mürsellü köyünde 1 hatip, Kadı köyünde 1 müezzin kaydı tespit edilmiştir¹¹².

Ada kazası da Yalak-Abâd gibi 1530'da yerleşim yeri olmayan bir kazaydı. Adı geçen tarihte kaza dâhilinde 5 imam, 1 müezzin ve 1 şeyh ile 14 muhassıl kaydı

¹⁰² BOA, TD 438, s. 792, 793.

¹⁰³ BOA, TD 438, s. 785-794.

¹⁰⁴ BOA, TD 438, s. 788.

¹⁰⁵ BOA, TD 438, s. 796.

¹⁰⁶ BOA, TD 438, s. 798.

¹⁰⁷ BOA, TD 438, s. 800.

¹⁰⁸ BOA, TD 438, s. 801.

¹⁰⁹ BOA, TD 438, s. 802. Bu köyü Esleme (Teslime) Hatun vakfetmiştir. Esleme Hatun'un kimliği hakkında mevzuk bilgiye tesadüf edilmemiştir.

¹¹⁰ BOA, TD 438, s. 806.

¹¹¹ BOA, TD 438, s. 811.

¹¹² BOA, TD 438, s. 806-810.

mevcuttur¹¹³. Söz konusu imamlar Kutluca, Kuyumcalu, Çiçeklü, Küçük Depecuk köylerinde kayıtlı idi.

Dinî Müesseseler

Tablo 5: Camiler

No	Camii Adı	No	Camii Adı
1	Süleyman Paşa ¹¹⁴	11	Araman Camii ¹¹⁵
2	Çavlu Hacı Köyü Camii ¹¹⁶	12	Camii-i Kandıra ¹¹⁷
3	Mehmed Bey ¹¹⁸	13	Ahmet Paşa Camii (Karamürsel) ¹¹⁹
4	Camii nd. (Hacı) Aydın ¹²⁰	14	Havlucu Köyü (Kıssahân)? Camii

¹¹³ BOA, TD 438, s. 814.

¹¹⁴ BOA, TD 438, s. 765. Bu cami, aynı defterde İzmit'te yer alan Camii mahallesinin adına kaynaklık etmiş olmalıdır. Ekrem Hakkı Ayverdi eserinde bu camiye "Orhan Gazi Câmî'i" olarak adlandırmıştır. Eserin Âşık Paşa-zâde ile Texier'in iddia ettikleri gibi kiliseden çevrilmiş olmadığını Âşık Paşa-zade'nin övünmek için, Texier'in ise "İşte Türklerin gâşp ettikleri bir kâilise dâbâ" demek için bu ifadeleri kullandıklarını ileri sürerek caminin orijinal olduğunu belirtmiştir. *İstanbul Mi'mari Çağının Menş'e-i Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler, Hüdevendîğâr ve Yıldırım Bayezîd 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Y, İstanbul 1989, s. 155-156.

¹¹⁵ BOA, TD 438, s. 777.

¹¹⁶ BOA, TD 438, s. 765; KKA, TD 579, v. 92b. Bu camiye Ada kazasının Ayan Günay köyü ile yanındaki Göçüğin mezarının geliri, Kandıra kazasının Çavlu Hacı köyündeki cami, mescit ve Kalamıça Deresi demekle ma'rûf olan dere üstünde bina ettiği köprü için Mevlana Hacı Muslihiddin tarafından vakfedilmişti.

¹¹⁷ BOA, TD 438, s. 784. Kandıra'daki bu camiye Osmanlı Devleti'nin ikinci padişahı olan Sultan Orhan Gazi yaptırmıştı. KKA, TD 579, v. 130a.

¹¹⁸ KKA, TD 579, v. 13a. Vâkıfın şartına göre bu camide imam olanlar yılda dört defa "Kelâm-ı Kadîm'i" hatm etmekle mükellef kılınmışlardı.

¹¹⁹ KKA, TD 579, v. 141b. Bu cami Ahmet Paşa tarafından Karamürsel'de bina edilmişti. Defterde caminin adı hususunda bir ifade bulunmamaktadır. Ahmet Paşa vakfı başlığı altında Ahmet Paşa'nın Karamürsel Köyü'nde bir cami bina ettiğine dair kayıt mevcuttur. Bu kayıttan hareketle cami için Ahmet Paşa adı tercih edildi. Defterdeki kayıtta, Ahmet Paşa'nın ayrıca cami yakınındaki boş arazide yirmi dört dükkân, dört demirci dükkânı, iskelede yedi mahzen yaptırdığı, Mihaliç kazasının Gönen şehrindeki iki göz değirmen ile on bin akçe nakit parayı bu cami için vakfettiği anlaşılmaktadır. Bunlara mukabil caminin hatip, imam ve müezzininden Cuma günlerinde aşr-ı şerif okumalarını şart koşmuştur.

¹²⁰ Bu ad, BOA, TD 438, s. 768'da Aydın; KKA, TD 49, v. 39b'de Hacı Aydın şeklinde yazılmıştır. Takip eden sayfada Mehmed b. Hasan adlı kişi için düşünülen "mu'arrif-i câmi'-i Orhan Gazi" kaydından caminin adının Orhan Gazi olduğu ya da Orhan Gazi tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hicabi Gülgen de Ekrem Hakkı Ayverdi'nin *Osmanlı Mirasının İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler Hüdevendîğâr ve Yıldırım Bayezîd 630-805 (1230-1402): İstanbul Mimari Çağının Menş'e-i*, C. I, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966 adlı eseri kaynak göstererek bu caminin adını Orhan Gazi olarak belirtmiştir. "Orhan Gazi Devri Mimari Eserlerin Tahlili" *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazî ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 522. Bu eserde Orhan Gazi döneminde 137 eserin inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca BOA, TD 438, s. 790'da "vakf-ı câmi'-i Gekünîze (Gebze) 'an kâbel-i Orhan Bey tâbi'-i m." Başlığında da caminin Orhan Bey'in desteğiyle inşa edildiği anlaşılmaktadır.

5	Subaşı nd. (Orhan) Camii ¹²¹	15	Camii-i Ada ¹²²
6	Cedid Camii-i Mustafa Paşa ¹²³	16	Orhan Bey Camii ¹²⁴
7	Sultaniye Camii ¹²⁵ (Gülfem Hatun?)	17	Hüsâm Bey Camii ¹²⁶
8	Bayezid Camii ¹²⁷	18	Kutbuddin-zade Camii ¹²⁸
9	Camii ma'a Orta Mahalle ¹²⁹	19	Solöz Köyü Camii ¹³⁰
10	İmâret-i Mehmet Paşa nd. Camii ¹³¹	20	Rüstem Paşa Camii ¹³²

Tablo 6: Mescitler

No	Mescit Adı	No	Mescit Adı
1	Çarşı ¹³³	27	Mescid-i Hacı Hamza ¹³⁴

- ¹²¹ Gebze'de yer alan bu cami aynı zamanda bulunduğu mahallenin isim kaynaklarından biri olmuştur. Bu cami 1530'da Subaşı nd. Camii, TD 438, s. 751; 1625'te ise Subaşı nd. Orhan Camii şeklinde kaydedilmiştir. BOA, KKA, TD 49, v. 216b. Kocaeli Evkaf Defterindeki bir notta bu caminin adı Gekbüze (Gebze) olarak kaydedilmiş olup Danişmend Viranı adlı köyün Orhan Bey tarafından, Muhyiddin adlı kişiye her Cuma günü *Kur'an-ı 'aşımden 'aşır* okunması şartıyla sadaka buyurarak, bu cami için vakfedildiği beyan edilmişti. KKA, TD 579, v. 29b.
- ¹²² BOA, TD 438, s. 813; KKA, TD 579, v. 95a. Orhan Gazi, bu caminin masrafı için Bil Oyan köyünün gelirini vakfetmiştir.
- ¹²³ 1530'da Gebze kazasında izine rastlanılmayan bu cami 1625'teki kayıta bulunmaktadır. KKA, TD 49, v. 218a.
- ¹²⁴ BOA, TD 438, s. 802.
- ¹²⁵ Bu cami, Gebze kazasının Üsküdar köyünde idi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Üsküdar İstanbul'a değil, Kocaeli Sancağı'na bağlı bir kasabaydı. BOA, TD 438, s. 793; KKA, TD 49, v. 257a. Kocaeli Evkaf Defterinde Gülfem Hatun Camii diye kaydedilmiş bir cami adına rastlanılmaktadır. Sultaniye ile aynı cami olup olmadığı konusunda kesin bir kanaate varamadık. KKA, TD 579, v. 55b.
- ¹²⁶ BOA, TD 438, s. 810. Hüsâm Bey, Anadolu defterdarıydı. İznik'teki İl Dilgin? köyünün gelirini "*eczâhâna*" (cüz okuyan) cüz okutmak için vakfetmişti. Aynı defter, s. 805.
- ¹²⁷ Şile'de bir mahalle adı olup 1530'daki kayıtlarda adına rastlanılmamaktadır. Adı geçen tarihte Şile'de bir mescidin varlığı tespit edilmektedir. BOA, TD 438, s. 784; 1562'de ise Şile'de Camii adını taşıyan bir mahallenin olduğu tespit edilmektedir. Caminin adının Bayezid olduğu mahallelilerin adının yazılı olduğu kısımda Halife Emrullah b. Yakub'un "*hatib-i camii-i Bâyezîd*", Halife Hasan b. Ayvaz'ın "*müezzîn-i camii-i Bâyezîd*" kayıtları mevcuttur. Bunların yanında mahallede halife unvanlı 3 kişi daha vardı. KKA, TD 579, v.108b-109a.
- ¹²⁸ BOA, TD 438, s. 803. Bu camiye İznik'teki Çukur hamamının yıllık 1500 akçalık geliri tahsis edilmişti.
- ¹²⁹ KKA, TD 49, v. 191b.
- ¹³⁰ KKA, TD 579, v. 84b.
- ¹³¹ BOA, TD 438, s. 793. Üsküdar'da bir mahalle adıydı.
- ¹³² KKA, TD 579, v. 97b. Bu cami Rüstem Paşa'nın Sapanca'daki külliyesindeydi.
- ¹³³ BOA, TD 438, s. 766. Bu mescit için leb-i deryada (deniz kıyısında) bir zemin, niteliği belirtilmeyen 8 adet *kârbâne* (işyeri) ve hâsılı 20 akçe olan *anâr* (nar) bahçesi vakfedilmişti.
- ¹³⁴ BOA, TD 438, s. 803. İznik'te bir mahalle adıydı. Hamza Bey'in babasının adı Arduşah olup bu mabedi 1345 yılında yaptırmıştı. Bu mescit yanındaki türbeyle beraber 1930'lu yıllarda yıktırılarak yerine belediye hizmet binası yapılmıştır. Bkz. Semavi Eyice, "Camii", *Türkiye Dîyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 71.

2	Mescid-i Mahalle-i Çeşme ¹³⁵	28	Mescid-i Savcı Subaşı ¹³⁶
3	Yenice Karbânsaray ¹³⁷	29	Mescid-i Çoban Bey ¹³⁸
4	Ağça Mescid (Yenice Mescid) ¹³⁹	30	Mescid-i İbrahim Paşa ¹⁴⁰
5	Kadı ¹⁴¹	31	Ağça Mescid ¹⁴²
6	Hamza Fakih ¹⁴³	32	Mahmud Çelebi Mescidi ¹⁴⁴
7	Mescid-i Sinan Bey ¹⁴⁵	33	Mescid-i Karaoğlan ¹⁴⁶
8	Mescid-i Kara Durak ¹⁴⁷	34	Mescid-i Mahalle-i Subaşı
9	Mescid-i Cedit ¹⁴⁸	35	Mescid-i Şeyh Kudbeddin ¹⁴⁹

- ¹³⁵ KKA, *TD 579*, v. 12a. Bu mescide 1530'daki kayıtlarda yer verilmemişti, ancak aynı isimle İznik'de (İzmit) bir mahalle mevcuttu. BOA, *TD 438*, s. 759.
- ¹³⁶ BOA, *TD 438*, s. 803. İznik'te bu isimle bir zaviye ve mezra da vardı. Aynı defter, s. 803.
- ¹³⁷ BOA, *TD 438*, s. 766; KKA, *TD 579*, v. 11b.
- ¹³⁸ KKA, *TD 579*, v. 86b. Bu mescit İznik şehrindeydi.
- ¹³⁹ KKA, *TD 579*, v. 12b. Aynı sayfada “*ve mescid-i mezâhıra bazı Müslümanlar 4500 akçe vakfetmişlerdir mütevellisi imamdır*” notu mevcuttur. İzmit'te bulunan bu mescit 1530'da tutulan defterde yer almamaktadır.
- ¹⁴⁰ KKA, *TD 579*, v. 87a. Bu mescit İznik'in Hoca Muslihiddin mahallesindeydi.
- ¹⁴¹ KKA, *TD 579*, v. 13a. Vâkıfın şartına göre buradaki imam ikinci vaktinde “*aşr-ı Kur'an kıraat id'e*” hükmüne muhataptı. Yani ikinci vaktinde Kur'an-ı Kerim'i okumakla mükellef kılınmıştı. Kadı aynı zamanda İzmit'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁴² BOA, *TD 438*, s. 803. Bu mescidi Hacı Cüneyd bina etmiştir.
- ¹⁴³ BOA, *TD 438*, s. 767. Hamza Fakih adıyla İzmit'te bir de mahalle mevcuttu. Aynı defter, s. 759. Üsküdar'da da Hamza Fakı adında bir mahalle vardı. Aynı defter, s. 793.
- ¹⁴⁴ 1530'daki kayıtlarda adına rastlanılmayan bu mescit 1562'de tutulan defterde Fatma Hatun vakfı başlığı altında, Fatma Hatun Muallimhanesinin yeri tarif edilirken, adı geçmektedir. Muhtemelen 1530'dan sonraki bir tarihte inşa edilmiştir. KKA, *TD 579*, v. 90b. Aynı defterin 86a varlığındaki bir başka notta da Bali? Halife'nin bu mescit için iki dükkân vakfettiği ve çıkan bir yangından dolayı bu dükkânların yandığı, vâkıfın bu dükkânları yeniden mamur etmeye gücünün yetmediği, bunun yerine iki dükkânını daha imamın masrafları için vakfettiği ve her Salı ve Perşembe günlerinde Yasin suresinin okunmasının vâkıfın şartı olduğu bilgileri yer almaktadır.
- ¹⁴⁵ KKA, *TD 49*, v. 14b. İzmit'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁴⁶ BOA, *TD 438*, s. 804. Bu mescidi Özbek Subaşı yaptırmıştır. Bu cami, günümüzde Hacı Özbek camisi olarak bilinmekte olup 1333 yılında inşa edilmiştir. Bkz. Eyice, “Cami”, s. 71.
- ¹⁴⁷ BOA, *TD 438*, s. 768. Kara Durak Kandıra'da bir de mahalle adıydı.
- ¹⁴⁸ Kertil ile beraber yazılmıştır. KKA, *TD 49*, v. 12b. Bu mescide Kozçeşme, Karban Saray (Kervansaray) yakınlarındaki Kertil diye bilinen yerde ve kabristandaki ceviz ağaçlarının geliri vakfedilmiştir. KKA *TD 579*, v. 14b. Kertil, adı 1946'da Amasya, Bolu, Diyarbakır, Kocaeli, Ordu ve Balıkesir illerinde de birer yerleşim yeri adı olarak Türkiye coğrafyasında bulunmaktaydı. Bkz. *Türkiye'de Meskân Yerler Kılavuzu*, C. 2, Devlet Basımevi, Ankara 1947, s. 672. Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı olan Kertil köyünün varlığı XVI. yüzyıldan beri varlığı bilinmektedir. Bkz. Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999, s. 340; KKA, *TD 106*, v. 251b.
- ¹⁴⁹ Şeyh Kutbeddin-i İzniki olarak bilinen bu mutasavvıf 1480 yılında ölmüştür. Hoca Sadettin Efendi onun için dini kuralları iyi bilen bir bilgin, kötülüklerden sakınan bir kimseydi. Tasavvuftan büyük zevk alırdı. Döneminin önemli hocalarından tahsil görmüş, her bilimle iştiğal etmiş, özellikle dinî alanda yetişmiş meşhur biriydi. Namazla ilgili sorunları açıklayan önemli bir kitap yazmıştır ifadelerini kullanmıştır. Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü'l-Tevarih*, C. V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 27.

10	Mescid-i Hacı Hurmâ ¹⁵⁰	36	Mescid-i Şeyh Muhyiddin ¹⁵¹
11	Küçük Mescid ¹⁵²	37	Mescid-i Tersim Köyü ¹⁵³
12	Havlucu Köyü (Kıssahân)? ¹⁵⁴	38	Mescid-i Sımaklu Köyü ¹⁵⁵
13	Mescid-i Araman ¹⁵⁶	39	Mescid-i Osman Halife ¹⁵⁷
14	Mescid-i Kanlu ¹⁵⁸	40	Mescid-i Ahi Köyü ¹⁵⁹
15	Mescid-i Hacı Halil b. Yusuf ¹⁶⁰	41	Davudoğlu Mescidi ¹⁶¹
16	Güzel ¹⁶²	42	Kalafat Köyü Mescidi ¹⁶³
17	Mescid-i Balıklağı ve Karasu ¹⁶⁴	43	Ayşe Hatun Mescidi ¹⁶⁵

¹⁵⁰ KKA, TD 579, v. 13a. “*Mescid-i Hâcı Hurmâ şehr-i İznikmid’de (İzmit) Kürekçi (Kürkçü) Kapusu kurbunda (yakınında) bir dönüm mikdarı civiz ağaçları vakf-ı imâm ve mahalle-i mezburde beş aded hâne dekâkin 2 bâb fi sene 366 zîker olan mescide yigirmi üç bin akçe vakıfdır*” kaydı mevcuttur.

¹⁵¹ BOA, TD 438, s. 802. Bu adla İzmit, Gebze ve Taşköprü’de ise muallimhane mevcuttu. Aynı defter, s. 765.

¹⁵² BOA, TD 438, s. 785; KKA, TD 49, v. 217b. Eski Hisar yakınındaydı.

¹⁵³ BOA, TD 438, s. 777. Bu mescidin akarı Orhan Gazi tarafından sağlanmıştı. Tahrir defterindeki notta bu durum “*an cânib-i Orhan*” ibaresi ile ifade edilmiştir.

¹⁵⁴ BOA, TD 438, s. 776.

¹⁵⁵ Bu mescidin geliri Orhan Gazi tarafından vakfedilmişti. BOA, TD 438, s. 813.

¹⁵⁶ BOA, TD 438, s. 777. “*kıbel-i Hamza Bey 1 bâb asiyâb fi sene 70*”

¹⁵⁷ Bu mescit İznikmid’in Debbâğlar mahallesinde idi. KKA, TD 579, v. 13b.

¹⁵⁸ BOA, TD 438, s. 777. “*der Araman*” ifadesinden Araman’da olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹ KKA, TD 579, v. 13b. Bu mescit Haydar Çelebi tarafından bina edilmiş olup masrafı için de 20.000 akçe vakfedilmiştir. Bu paradan 100’er akçe Regâib (metinde Du’âyet şeklinde okunabilecek biçimde yazılmıştır) ve Kadir gecelerinde yemek için tahsis edilmiştir.

¹⁶⁰ BOA, TD 438, s. 792. Gebze’nin Yaşlı Bey mahallesinde idi. Vakfın 10.000 akçalık geliri imamet, müezzinlik ve sair levâzımıye için şart koşulmuştur. 1562’de tutulan kayıтта ise mescidin bulunduğu mahalle adı da Hacı Halil olarak yer almaktadır. KKA, TD 579, v. 49b.

¹⁶¹ KKA, TD 579, v. 12b. “*vakf-ı Berberîye mutassıl iki pâre yer ki tahminen bir dönüm olur Davud Oğlu mescidine vakfiyet üzere tasarruf olunmuş ve ‘Abdüs-selâm’ imâreti kurbunda tahminen bir dönüm miktarı bostanlılık dâbi varmış*” şeklindeki kayıttan mescidin adı öğrenilmektedir.

¹⁶² Bu mescit Gebze’nin Güzel mahallesinde Nureddin Hamza b. Abdurrezzâk tarafından bina edilmiştir. Mescidin adı tahrir defterinde geçmemektedir. Tahrir defterindeki “*vakf-ı Nureddin Hamza bin Abdurrezzâk mezbur Güzel mahallesinde bir mescid binâ idüb masârîfiçün on bin akçe vakf idüb dâbi beş bin beş yüz akçe Yalâk-âbâd kazâsında Koca Deresi dimekle ma’rûf olan mevkiide Baş Değirmen dimekle ma’rûf...*” şeklindeki kayıttan hareketle bu adlandırma tarafımızdan yapılmıştır. KKA, TD 579, v. 49b.

¹⁶³ KKA, TD 579, v. 11b. Buradaki kayıтта “*fabri’l meşâyib ve’s-sâkîn*” ifadesinden şeyh olduğu anlaşılan Şeyh b. Halife adındaki zat, Kalafat köyündeki, Boz Kubân (1530’daki kayıтта Boz Duman şeklinde yazılmıştır. Bkz. BOA, TD 438, s. 761) ve Dere Kilise köylerindeki mülk değirmenler ile Dere Kilise köyündeki mülk bahçe buradaki mescit, zaviye ve kervansaray için vakfetmişti. Kaydın devamında yer alan şu ifadeden “*ve merhum b. Halife karye-i mezburda bir kârbân sarây binâ idüb merbûm Sultân Bâyezid Hân rubüçün vakf eylemişdir*” Kalafat köyündeki kervansarayı Sultan Bayezid ruhu için vakfettiği anlaşılmaktadır. Mescidin adının Kalafat mı yoksa vâkıfın adını mı taşıdığını tespit edemediğimiz için “?” işareti konulmuştur.

¹⁶⁴ BOA, TD 438, s. 813.

¹⁶⁵ KKA, TD 579, v. 86a. Şeyh Muslihiddin Mevlana Fahrreddin bu mescitte cüz okunması için Kuşçulu köyü yakınında Karasu olarak bilinen su üzerindeki iki göz değirmeni ile bir kıta bağını vakfetmişti.

18	Kebe Mescid ¹⁶⁶	44	Çavlu Hacı Köyü Mescidi ¹⁶⁷
19	Ak Mescid ¹⁶⁸	45	Karasu Mescidi ¹⁶⁹
20	Mescid-i İhvân ¹⁷⁰	46	Kaymaklı Köyü Mescidi ¹⁷¹
21	Mescid-i Kuyulu Köyü	47	Berse? Köyü Mescidi ¹⁷²
22	Mescid-i Hayreddin Paşa ¹⁷³	48	Nasır Hoca Mescidi ¹⁷⁴
23	Mescid-i Hüsâm Bey ¹⁷⁵	49	Çaykalu? Mescidi ¹⁷⁶
24	Mescid-i Mahalle ¹⁷⁷	50	Mescid-i Ahi ¹⁷⁸
25	Mescid-i Şeyh Abdi ¹⁷⁹	51	Mz. Sinanoğlu Divanı ¹⁸⁰
26	Mısırlu Alaeddin Mescidi ¹⁸¹		

- ¹⁶⁶ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıydı. 1562 tarihli defterde Pervane b. Abdullah Kebe-i Kütüb adıyla kaydedilmiş bir mescit mevcuttur. KKA, *TD 579*, v. 87a.
- ¹⁶⁷ KKA, *TD 579*, v. 92b. Belirtilen sayfadaki notta Hacı Muslihiddin'in Çavlu Hacı Köyü'nde iki mescit bir köprü inşa ettiği notu mevcuttur. Bu itibarla bu isimle hem cami, hem de mescit tablosuna Çavlu Hacı Köyü yazılmıştır.
- ¹⁶⁸ BOA, *TD 438*, s. 803.
- ¹⁶⁹ KKA, *TD 579*, v. 95b. Orhan Gazi, bu mescidin masrafı için Kuyumculu köyünün gelirini vakfetmişti.
- ¹⁷⁰ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁷¹ KKA, *TD 579*, v. 97a. Orhan Gazi tarafından köyün geliri köydeki bu mescitte imamlık yapacak kişinin masrafı için vakfedilmişti.
- ¹⁷² KKA, *TD 579*, v. 97b. Orhan Gazi tarafından köydeki mescidin imameti için bir çiftlik vakfedilmişti.
- ¹⁷³ BOA, *TD 438*, s. 802; Evliya Çelebi bu cami için "*Hayreddin Paşa Câmi'i Yeşil Câmi'i nâmiyle iştibâr bulmuş bir câmi'-i şîbâdur*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Seyabatnâme III. Kitap*, (Haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 9; Oktay Aslanapa, bu eser için "*Osmanlı mimarisinin en önemli ve anıtsal yapıları*" ifadesini kullanmıştır. Bkz. *Osmanlı Mimarişi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 17; Bu cami, Yunan işgali sırasında tahribata uğramış olup kıymetli halıları ile levhalarının alınmasının yanında yakılmaya çalışılmış, mermer parmaklıkları kırılmıştır. Bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri*, s. 309. Günümüzde Yeşil Cami olarak bilinmektedir.
- ¹⁷⁴ KKA, *TD 579*, v. 123b, 125a. Bu mescit Kandıra'nın Kumlu köyünde idi.
- ¹⁷⁵ BOA, *TD 438*, s. 802. Aynı zamanda İznik'te bir mahalle adıydı. Hüsâm Bey'in Anadolu defterdarı olduğu ve adına bir de cami vakfı olduğu aynı defterin 810. sayfasında kayıtlı olduğu görülmektedir.
- ¹⁷⁶ KKA, *TD 579*, v. 126a. Bu mescit Kandıra kazasının Çaykalu (belki Çakallı) köyünde olduğu tahmin edilmektedir.
- ¹⁷⁷ BOA, *TD 438*, s. 802. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁷⁸ KKA, *TD 579*, v.127a. Bu mescidin adı Kıssahan Hacı Muslihiddin vakfı içinde geçmektedir. Ahi Mescidi Kandıra'da idi.
- ¹⁷⁹ BOA, *TD 438*, s. 803, 804. İznik'te bir mahalle adıydı.
- ¹⁸⁰ KKA, *TD 579*, v. 125b. Defterde bu isimle bir mescit kaydı yoktur, ancak Sinanoğlu Divanı mezarının altındaki kayıttan Gazi Murat Han tarafından Dedeoğlu Şeyh Süleyman'a vakfedildiği anlaşılmaktadır. 1562'de Şeyh Süleyman'ın neslinden olan Abdi, Mahmut, Yusuf ve Nebi adındaki kişiler bu vakfın akarını mescit, tekke ve köprü hizmeti karşılığında tasarruf etmekteydiler. Bu bilgilerden hareketle bu mezarada mescit ve tekkenin olduğu hükmedilmiştir.
- ¹⁸¹ BOA, *TD 438*, s. 798. İznik'te bir mahalle adıdır.

Tablo 7: Medreseler

No	Medrese Adı	No	Medrese Adı
1	Medrese-i Süleyman Paşa ¹⁸²	6	Darü'l-Hadis ¹⁸³
2	Medrese-i Tabib Muhyiddin ¹⁸⁴	7	Medrese-i Orhan Bey ¹⁸⁵
3	İznikmid Medresesi ¹⁸⁶	8	Darü'l-Huffâz-ı Balaban Paşa ¹⁸⁷
4	Mustafa Paşa Medresesi ¹⁸⁸	9	Medrese-i Mehmet Paşa ¹⁸⁹
5	Danişmend Medresesi ¹⁹⁰		

Tablo 8: Zaviyeler

No	Zaviye Adı	No	Zaviye Adı
1	Kasım Bey ¹⁹¹	19	İlyas Paşa ¹⁹²
2	Kalafat Köyü ¹⁹³	20	Mehmet Bey b. Lala Şahin ¹⁹⁴
3	Şirin Paşa ¹⁹⁵	21	Halil Paşa

¹⁸² BOA, TD 438, s. 765. Süleyman Paşa, Orhan Gazi'nin oğludur. Onun döneminin Kocaeli beyiydi. Bu medreseyi kiliseden çevirmişti. Bkz. Enver Konukçu, "Orhan Gazi'nin Şehit Oğlu Süleyman Paşa", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 133.

¹⁸³ BOA, TD 438, s. 803. Bu medrese İznik'te olup Hayrettin Paşa tarafından yaptırılmıştır.

¹⁸⁴ BOA, TD 438, s. 767.

¹⁸⁵ BOA, TD 438, s. 804. İznik'teki bu medreseye Kozluca köyünün hâsılı ile Görele'ye bağlı Bazar Köy ve Derziler köylerinin gelirleri Orhan Bey tarafından medresede müderrislik yapacak kişi için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 79b.

¹⁸⁶ BOA, TD 438, s. 784, 792. Bu medresenin kurucusu ve ilk müderrisi, Davud-ı Kayserî olup Orhan Gazi onu Tebriz'den İznik'e davet etmişti. Bkz. Mustafa Kara, "Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 26-27; Süleyman Uludağ, Şerefüddin Davud-ı Kayserî'nin İznik'teki bu medresede yaklaşık 15 yıl müderrislik yaptığını ifade etmektedir. Onun ölümünden sonra da Taceddin-i Gerede'vi müderrislik görevine atanmıştır. Bkz. "Davud-ı Kayserî (öl. 751/1350)", *Uluslararası Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Orhan Gazî ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2011, s. 14.

¹⁸⁷ BOA, TD 438, s. 801; KKA, TD 579, v. 86a.

¹⁸⁸ Bu medrese Gebze'de idi.

¹⁸⁹ Akpınar mezarının altındaki bir kayıttan bu medresenin Üsküdar'da olduğu anlaşılmaktadır. "...nefs-i Üsküdar'da Mehmed Paşa medresesine her kim müderris olursa onun tasarrufundadır". KKA, TD 579, v. 53a.

¹⁹⁰ BOA, TD 438, s. 784.

¹⁹¹ BOA, TD 438, s. 766.

¹⁹² İznik'teki bu zaviyenin yarısı 1562'de harap olup yeri 233 akçe ile mukataaya verilmişti. Bunun yanında İznik'te yıllık geliri 720 akçe olan bir hamam ile Yarımcı Kapısı yakınında Kemâl bahçesine bitişik bir kıt'a bağ bu zaviyenin gelirlerini teşkil etmekteydi. KKA, TD 579, v. 91a.

¹⁹³ BOA, TD 438, s. 766. Defterde "zâviye-i mescid-i Karban Saray mefâhiri'l meşâyib Şeyh beni Halife der karye-i Kalafat" şeklinde yazılmıştır.

¹⁹⁴ Bu zaviye Yenişehir'de idi. BOA, TD 438, s. 805; KKA, TD 579, v. 59b.

¹⁹⁵ BOA, TD 438, s. 766. Şirin Paşa, defterde Şirin Hatun şeklinde de geçmektedir. Aynı defter, s. 809. Şirin Hatun, Sultan Alaaddin validesi olup Bursa'daki muallimhane ve Trabzon'daki bir mescit için Yalak-Abâd kazasına bağlı Kaba Ağaç ve Koca Deresi köylerinin geliri ile Kaba Ağaç köyü sınırları içinde yer alan 4 bâb değirmeni vakfetmiştir. Paşa ifadesi, XIII. yüzyılda selvgi ve saygı hitabı olarak

4	Kutbeddin Çelebi ¹⁹⁶	22	Ahi Savcı ¹⁹⁷
5	Hamza Bey ¹⁹⁸	23	Yakut (Yakup) Paşa ¹⁹⁹
6	Ebu İshak Kâzerûni ²⁰⁰	24	Karaoğlan ²⁰¹
7	Kadı Fazlullah ²⁰²	25	Hacı Tunrul ²⁰³
8	Yahşi Bey ²⁰⁴	26	Karaca Ahmet ²⁰⁵
9	İlyas Ağa ²⁰⁶	27	Reyhan Paşa ²⁰⁷

kadınlar için de kullanılmıştır. Bu anlamda XIX. yüzyılda ise hidiv anneleri için tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Abdülkadir Özcan, “Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 182.

- ¹⁹⁶ Bu zaviye İzmit'te idi. BOA, *TD 438*, s. 767, 792. İznik'te ise Kutbeddin-zâde adında bir cami vardı. Aynı defter, s. 803; Kutbeddin Çelebi, Kadı Kemaleddin Fazlullah'ın oğludur. KKA, *TD 579*, v. 24b.
- ¹⁹⁷ BOA, *TD 438*, s. 805.
- ¹⁹⁸ BOA, *TD 438*, s. 776. Kandıra kazasının Araman köyündeydi. Bu köy defterde nefis olarak kaydedilmiştir.
- ¹⁹⁹ I. Murat'ın I. Kosova Savaşı'nda Yıldırım Bayezid tarafından katledilen oğludur. Arşiv kayıtlarında “paşa” sıfatıyla kayıtlı olmasına rağmen, basılı eserlerde daha çok “çelebi” sanı ile yer almaktadır. Bkz. *Tevârih-i Al-i Osman Aşık Paşa-zâde Tarihi*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1332, s. 62; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 65. Bu eser 1919 yılına kadar zaviye olarak işlev görmüş, 1934 yılına kadar metruk kaldıktan sonra 1934'te müzenin deposu olarak kullanılmıştır. Tamir edildikten sonra 1963'te cami olarak ibadete açılmıştır. Günümüzde de faaldir. Burada Yakup Çelebi için bir türbe bulunuyorsa da Yakup Çelebi'nin Bursa'da babasının yanında defnedilmiş olmasından ötürü burası makam türbesi olarak kalmıştır. Bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Yakup Çelebi Zaviyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, İstanbul 2013, s. 280-281. Bu zaviyenin İznik'te olduğu ve Salih Köyü'nün gelirinin buraya vakfedildiğine dair kayıt mevcuttur. KKA, *TD 579*, v. 146a; BOA, *TD 438*, s. 810.
- ²⁰⁰ BOA, *TD 438*, s. 783; KKA, *TD 579*, v. 108a. Şile'deki bu hayratı Bayezid Hüdavendigâr vakfetmiştir.
- ²⁰¹ Kara Oğlan'ın asıl adının Şeyh Osman bin Yusuf olduğu belirtilmektedir. Bkz. Hasan Basri Öcalan, “Orhan Gazi Dönemi Derviş Zâviyeleri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011*, Bursa 2011, s. 277.
- ²⁰² Hoca Sadettin Efendi, bu şahıs için “bilgin bir kadı ve değeri yüksek, seçkin bir kişi idi. Sultan Mehmed döneminde Gebze kadısı idi. Musa Çelebi olayında Çelebi Sultan Mehmed ile Bizans İmparatoru Manuel Komnenos arasındaki bağlaşıklığı (ittifak) sağlayan Gebze kadısı budur” bilgisini vermektedir. *Tâvî't-Tevârih*, V, s. 57; Mehmed Neşri de Kadı Fazlullah'ın Gebze'de tekyesinin olduğunu ve Akça Koca neslinden olduğunu belirtmiştir. *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, s. 153.
- ²⁰³ BOA, *TD 438*, s. 805.
- ²⁰⁴ BOA, *TD 438*, s. 791. Bu adla Gebze'de bir de mahalle mevcuttu. Osmanlı tarihinde Yahşi Bey adıyla tespit edilebilen iki önemli kişi mevcuttur. Bunlardan biri I. Murat'ın Gülçiçek Hatun'dan doğma oğlu, diğeri ise yine I. Murat döneminin önemli devlet adamı ve komutanı Timurtaş Paşa'nın oğlu Yahşi Bey'dir. Ancak bu zaviyenin bu iki önemli kişiden hangisi tarafından yaptırıldığını bu çalışma sırasında tespit edemedik. Vakfiyesinin incelenmesi durumunda konu ile ilgili şüphe ortadan kalkacaktır. Hasan Basri Öcalan, Sezai Sevim, Doğan Yavaş, *Bursa Vakfiyeleri I*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2013, s. 191, 285.
- ²⁰⁵ BOA, *TD 438*, s. 805. 1530'da bu zaviye için hâsıl kaydedilmemiş ancak 3 zâviyedârının olduğu yazılmıştır.
- ²⁰⁶ BOA, *TD 438*, s. 792. Gebze kazasındaıdı.
- ²⁰⁷ BOA, *TD 438*, s. 811. Yalak-Abâd (Yalova)'da bu adla bir de köy mevcuttu. Aynı defter aynı sayfa.

10	İbrahim Bey ²⁰⁸	28	Ali Dede ²⁰⁹
11	Hacı Kasım ²¹⁰	29	Sultan Abdullah ²¹¹
12	Hacı Çakra ²¹²	30	Şeyh Nebi Halife ²¹³
13	Ahi Erdincik ²¹⁴	31	Umur Derviş ²¹⁵
14	Nilüfer Hatun ²¹⁶	32	Eymirce Sultan ²¹⁷
15	Çarıklı	33	İmâret Baba ²¹⁸
16	Savcı Subaşı ²¹⁹	34	Gazi Baba ²²⁰
17	Ahi Çoban	35	Hacı Hamza Bey ²²¹
18	Mehmet Çelebi ²²²	36	Akcık Baba ²²³

²⁰⁸ BOA, TD 438, s. 792. Gebze'ye bağlı bugünkü Üsküdar'daydı.

²⁰⁹ BOA, TD 438, s. 811. Defterin Yalak-Abâd kısmında yer alan bu zaviyenin 8 hizmetkârı vardı.

²¹⁰ BOA, TD 438, s. 792. Gebze'ye bağlı bugünkü Üsküdar'daydı.

²¹¹ BOA, TD 438, s. 810. Bu zaviye Akşehir'deydi.

²¹² BOA, TD 438, s. 801. Hacı Çakra, Orhan Bey'in sarayında hocaydı. Bu zaviye İznik'teydi. Görele'ye bağlı Üreğir köyünün geliri bu zaviyeye vakfedilmiştir.

²¹³ BOA, TD 438, s. 766. Bu zaviye İznikmid (İzmit)'in Kalafat köyündeydi.

²¹⁴ İznik'in Solöz köyünde idi. Orhan Bey, Solöz köyündeki 1 çiftlik yeri bu zaviye için vakfetmişti. Bu zaviyede yolculara (ayende ve revendeye) hizmet verirdi. Bu çiftliğin tasarrufu 1562'de Ahi Erdincik'in soyundan Hadice Hatun'un, meşihatının tasarrufu padişah beratıyla Hundi Hatun'un elinde idi. Belirtilen tarihte zaviyenin şeyhi İlyas adında bir zattu. Geliri ise yıllık 150 akçeydi. KKA, TD 579, v. 91b.

²¹⁵ BOA, TD 438, s. 797. Bu zaviye Yoros kazası vakıfları içinde yer almaktaydı. Zaviyenin 2 zaviyedârı vardı. “*örf-i cibilliyeleri ile budimet iderler*” notu düşülmüştür.

²¹⁶ BOA, TD 438, s. 803. Bu adla Bursa'da da tekye (zaviye) vardı. Bkz. E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s. 104. Bâniyeleri aynı kişi olup olmadığı incelenmiş olduğumuz belgelerden anlaşılmadı.

²¹⁷ BOA, TD 438, s. 784. “*vakf olmağın neslinden ba'zı kimesneler örf-i cibilliyeleri ile ayendeye ve revendeye budimet iderler*”

²¹⁸ KKA, TD 579, v. 13a. Bu zaviyenin adı Mütevelli Hacı Hasan vakfı başlığı altında adı geçenin yaptırdığı muallimhânenin yeri tarif olunurken “*nefs-i İznikmidde İmâret Baba zaviyesi kurbunda bir mu'allimhâne binâ idüb...*” ifadelerinden anlaşılmaktadır.

²¹⁹ BOA, TD 438, s. 803. İznik'te aynı adla bir mescit ve bir de mezra vardı.

²²⁰ KKA, TD 579, v.13a. Bu zaviyede, 1562'deki kayda göre Piri Dede'nin oğlu Ahsen Fakih padişahın verdiği beratla zaviyedârlık yapıyordu. Ayrıca Baba Türkistânî adlı azizin şeyhi oturmak için bir ev yaptırmış.

²²¹ KKA, TD 579, v. 117b. Defterdeki şu kayıttan bu zaviyenin İzmit'te olduğu anlaşılmaktadır. “*İşbu üç yüz akçe İznikmid'de olan zaviyesine sarf olunur*”.

²²² BOA, TD 438, s. 803. Aynı defterdeki bir başka kayıttan Mehmed Çelebi'nin Mahmud Çelebi ile beraber Lütfullah'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı defter, s. 767.

²²³ KKA, TD 579, v. 117b. 1530'da bu zaviyenin adına rastlanmazken, 1562'de “*zâviye-i Akcık Baba der karye-i Mahmûd nd. Karaman Deresi tâbi-i Şili*” kaydından zaviyenin Şile'ye bağlı Karaman Deresi Köyü'nde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 9: İmaretler

No	İmaret Adı	No	İmaret Adı
1	İmaret-i Mustafa Paşa ²²⁴	5	İmaret-i Halil Paşa ²²⁵
2	İmaret-i Mehmet Paşa ²²⁶	6	İmaret-i İbrahim Paşa ²²⁷
3	İmaret-i Merhûm Orhan ²²⁸	7	İmaret-i Ahmet Paşa ²²⁹
4	İmaret-i Orhan Bey ²³⁰	8	İmaret-i Rüstem Paşa ²³¹

Muallimhaneler

İznikmid (İzmit) Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³², İznikmid Müteveli Hacı

- ²²⁴ BOA, TD 438, s. 786, 791, 807. Bu imaret Gebze'dedir. Banisi, Mustafa Paşa Yavuz Sultan Selim'in kızı Hafsa Sultan ile evli olup Boşnak'tı. Bu yüzden Damat ve Boşnak sıfatlarıyla anılmaktaydı. Bir diğer sıfatı da Çoban idi. Bu eser 1529 yılında inşa edilmiştir. Bu imaret külliye içinde yer almakta olup yanında kervansaray, darüşşıfa, kütüphane, hankâh, tabhane, paşa odaları, hamam gibi sosyal tesisler yer almaktadır. Köksal Seyhan, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 351-354; H. Sibel Çetinkaya, "Kütüphane Mimarısının İki Önemli Eseri: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; Edirne Selimiye Camii Kütüphanesi, *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, VI/I, (2006), s. 21-43. Kocaeli Evkaf Defterinden de buranın bir külliye şeklinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Defterdeki bilgilere göre medrese kısmında on altı hücre, bir katlı yerde on üç hücre, softalar için on iki hücre, tabhane için yedi hücre, iki adet astil ve kiler, mahik ve mezun, ebna-yı reme ve ikinci katta iki bâb kütüphane ve bu kütüphanede çeşitli konuları muhtevi ciltli yüz altmış beş kitap bulunmaktaydı. KKA, TD 579, v. 53b.
- ²²⁵ BOA, TD 438, s. 798. İznik'te bir mahalle adı olup defterde "*mahalle-i İmâret-i Halil Paşa*" adıyla kaydedilmiştir.
- ²²⁶ BOA, TD 438, s. 793. Üsküdar'da bir mahallenin adına kaynak olmuştur. Mahallenin diğer adı da Câmî' idi. Mahalle sakinleri arasında 1 müderris, 6 muhassıl (muhtemelen medrese öğrencisi), 1 kadı-zâde, 1 azledilmiş kadı, 2 sâhib-i berat 40 hane ve 10 mücerredin olduğu görülmektedir.
- ²²⁷ Bu imaret İznik'te idi. BOA, TD 438, s. 801, 805; KKA, TD 579, v. 69b, 70a.
- ²²⁸ BOA, TD 438, s. 798. İznik'te bir mahallenin adıdır. Defterde "*mahalle-i İmâret-i merhûm Orhan*" adıyla kayıtlıdır.
- ²²⁹ BOA, TD 438, s. 810. Bu imareti yaptıran Hersekzâde olarak bilinen Ahmet Paşa'dır. Dil köyünün geliri buraya vakfedilmişti. 1530'da imarete çalışan 11 kişinin olduğu tespit edilebilmektedir. Bu Gebze'ye bağlı değil, Yalak-Abâd'a (Yalova)'ya bağlı olan Dil köyüdür.
- ²³⁰ Bu imaret Mekece'de idi. BOA, TD 438, s. 802; KKA, TD 579, v. 73b. Hisarcık köyünün geliri bu imaret için vakfedilmiştir.
- ²³¹ KKA, TD 579, v. 97b. Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı ve Osmanlı Devleti'nin vezir-i azamı olan Rüstem Paşa tarafından Sapanca'da yaptırılan külliyenin bir bölümüdür. Erhan Afyoncu, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, s. 289'da bu külliyenin bir cami, bir mektep, bir imaret ve bir zaviyeden ibaret olduğunu belirtirken, 1562 tarihli Kocaeli Evkaf Defterinde bu külliyenin bir kârbânsaray, bir hamam, bir imaret, bir mektep ve bir cami ile kervansaraya bitişik on beş dükkândan müteşkil olduğu bilgisi vardır.
- ²³² BOA, TD 438, s. 765; KKA, TD 579, v. 8a. Bu muallimhaneye Emirhanlu ve Çit köylerinin geliri vakfedilmiştir. Sultan Bayezid Han Çit köyünü bu muallimhanelere vakfetmiştir. Bu gelirlerden İzmit ve Gebze'deki muallimhanelere günlükü 3'er akçe, Taşköprü'deki muallimhaneye 2 akçe tahsis edilmişti. Taşköprü, Yoros kazasının bir köyü idi. BOA, TD 438, s. 797.

Hasan Muallimhanesi²³³, Gebze Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³⁴, Taş Köprü Şeyh Muhyiddin Muallimhanesi²³⁵, İki Hamam Köyü Muallimhanesi²³⁶, Mevlana Muslihiddin Muallimhanesi²³⁷, Fatma Hatun Muallimhanesi²³⁸, Kertil Mahallesi Muallimhanesi²³⁹.

Vakıf Köyler²⁴⁰, Mezralar ve Çiftlikler

Tablo 10: İznikmid Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁴¹

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Hacı	9	Çınarlı Dere (mz) ²⁴²

²³³ KKA, TD 579, v. 13a. Bu adlandırma tarafımızdan yapılmıştır. Zira tahrir defterindeki kayıta “*vakf-ı mütevellî Hacı Hasan*” başlığı kullanılmış olup altında da *nefs-i İznikmidde ‘İmâret Baba Zaviye Zaviyesi (kayıtta aynen belirtildiği gibi yazılmıştır) kurbunda bir muallimbâne binâ idüib cibet-i muallimbâne için beş aded hücre ve mektebhâne kurbunda bir hücre-i fevkânî altı abur iki ev dâbi fevkânî hücre ve ‘Abdü’s-selâm ‘imâret kapusun iki kubâbında iki dükkân mukabelesinde fevkânî bir evde 6 dükkân ve deryâ kenarında bozabane duvarında iki adet küçük hücre ve dört bin akçe dâbi vakfîdüb hâsıl olan galleden cibet-i tevliyet fi yeym buçuk akçe ve cibet-i t’alim fi yeym iki akçe ve hazret-i resûlullah râbiçün ber kîm mu’allim olur ise bir cüz kuraat idüib mukabelesinde fi yeym bir akçe ve ... üç akçe ‘Abdü’s-selâm Bey mescidine şem’ (mum) için ve mescid-i mezbhûrede oğlancıklardan ber kîm okunmağa kâdir olursa yeymü’s-sebt ve yeymü’l-hamsin ve yeymü’l-cum’ada bir ‘aşır okuyalar fi yeym buçuk akçe diyü şart eylemiş ber müceb-i vakfiye-i vakıfdir” ifadelerinden buranın külliyevarî bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Zira içinde zaviye, mektebhâne ve öğrencilerin barınağı olan hücreler mevcuttu. Bu bilgilerin yanında adı vakıf için “*Hüseyn Dede nâm kimesne mekteb mu’allimine beber sene iki hatim tilâvet ide deyü bin üç yüz akçe vakf etmiştir*” kaydı düşülmüştür.*

²³⁴ BOA, TD 438, s. 765.

²³⁵ BOA, TD 438, s. 765.

²³⁶ BOA, TD 438, s. 767. Defterde “*vakf-ı mu’allimbâne ‘an kârbân sarây mezkeür der karye-i İki Hamâm*” şeklinde kaydedildiği için muallimhane için bu ad kullanılmıştır. Bu muallimhaneye iki ayrı pazardaki 6 dükkân vakfedilmişti.

²³⁷ BOA, TD 438, s. 804. Bu muallimhane İznik’te idi.

²³⁸ KKA, TD 579, v. 90b. Bu muallimhane, İznik’in Ser-Mahfil mahallesinde Çelebi Mescidi karşısında yer almaktaydı. Fatma Hatun’un eşi olan Mehmet de buranın vakfına masrafları için 20.000 akçe vakfetmiştir. Buranın vakfından muallim için günlük 4, halife için 2 ve tevliyet için 2 akçe tahsis edilmişti. Ayrıca Hacı Çinicî Ahmet adında bir kişi de Orhan Camisinde ve Fatma Hatun Muallimhanesinde halife olanlara her gün bir aşır okumaları şartıyla 3.000 akçe vakfetmiştir.

²³⁹ KKA, TD 579, v. 15a. Bu muallimhane Musa oğlu Hasan tarafından yaptırılmış olup masrafı için 10.000 akçe vakfedilmiştir. “*maballe-i mezbhûre mescidine beber sene de şem’ (mum) için altı akçe tesbit eylemiş ber müceb-i vakfiye bâki kalan akçe-i mu’allimbânenin ta’âmuna vesâir levazımına sarf oluna deyü şart eylemiş ber müceb-i vakfiye*”.

²⁴⁰ Kocaeli Sancağı’ndaki vakıf köylerin adları daha önce Vedat Turgut tarafından yayımlanmıştı. Bkz. “*XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli...*”, s. 315-416. Bu çalışmadaki konu bütünlüğünün sağlanması ve belirtilen bildiriideki bazı köy adlarının okunmasındaki farklı tercihlerimizden dolayı bunların liste hâlinde verilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Tarafımızdan farklı okunan köy adlarına bazı misaller Kertil-Kersen, Horzum-Dürzüm, Durak-Turak, Sadık-Sarsan, Burun-Bürde, Esterik-Emir Bey, Hediyeler-Seyidler, Kuyumculu-Köpükçülü şeklindedir. Bu adlardan ilki tarafımızdan, ikincisi belirtilen meslektaşımız tarafından tercih edilen okunuşlardır.

²⁴¹ KKA, TD 579, v. 3b-19a; BOA, TD 438, s. 764-767.

²⁴² Mezra adının altındaki notta gelirinin İznikmid (İzmit) Camii imamına bırakıldığına dair ifade mevcuttur. Defterin tutulduğu tarihte padişah beratıyla İbrahim Fakih’e verildiği anlaşılmaktadır. KKA, TD 579, v. 9a.

2	Darılık	10	Ahi Hacı
3	Tavşanlı	11	Horzum nd. Alaca Atlu Emirce
4	Ada nd. Gökçe Viran	12	Kızılca Elem (Elma) ²⁴³
5	Kara Göllü	13	Hacı Efendi (Mz.)
6	Selgeri nd. Temrenci ²⁴⁴	14	Urunkuş Köyü (Mz.) ²⁴⁵
7	Emir Hanlu ²⁴⁶	15	Yassıca Bağ (Mz)
8	Çit	16	Tuzcu ²⁴⁷ .

Tablo 11: Gebze Nahiyesine Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁴⁸

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Pendik	19	Astaros ile Fazlu ve Kuzguncuk
2	Çenger	19	Kartal
3	Ak Viran	20	Herkedon nd. Kadı ile Kılıç Mezrası
4	Ashhan nd. Kocalar	21	Donuzluca
5	Ürkütlü	22	Tana? (Mz)
6	Söğütcük nd. Depecik ve Kısman?	23	Akça Alan (Mz)
7	Espehu? Reislü	24	Şems Şeyh
8	Danişmend Viranı	25	Ahçı (Ahici)
9	Geredeli	26	Keçiler
10	Aslıca	27	Taban? (Mz)
11	Fazlıy? Köy	28	Ak Pınar (Mz)
12	Conk	29	Koca?
13	Hereke ma'a (ile) Gezerli	30	Orpa nd. Mal Depesi
14	Darıca	31	Ak Kilise nd. Sürgünler
15	Ak Pınar	32	Tekür Çayırı (Mz)
16	Kalengeri?	33	Nerdübanlü-i Büzürk
17	Tekye nd. Tuzla ²⁴⁹		

²⁴³ Süleyman Paşa tarafından geliri talebeye sarf olunması için İznikmid (İzmit) medresesi için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 10b; BOA, TD 438, s. 765.

²⁴⁴ Abdüsselâm Bey, Küçükçekmece'deki medresesine vakfetmişti. KKA, TD 579, v. 7a.

²⁴⁵ 1530'da 2 haneli karye (köy) olarak kaydedilmiştir. BOA, TD 438, s. 766. 1562'de mezra olarak kaydedilmiştir. Bu köydeki bir çiftlik Süleyman Paşa tarafından Şeyh Ali adındaki birine vakfedilmiştir. Elllerinde berât-ı şerif bulunmayan adı geçen şeyhin neslinden Hasan adındaki biri tasarruf etmekteydi. KKA, TD 559, v. 11a.

²⁴⁶ Bu köyün adı 1530'da Çit köyü ile birlikte "vakf-ı muallimhâne-i merhum Şeyh Muhyi'd-din der İznikmid ve Gekbüze ve Taş Köprü" başlığıyla yazılmıştır. BOA, TD 438 s. 765. Şeyh Muhyiddin Nurullah vakfı olup buradan İznikmid (İzmit), Gekbüze (Gebze)'deki muallimhanesine günlük 3, Taşköprü'deki muallimhanesine 2 akçe gelir tahsis edilmiştir. KKA, TD 579, v. 8a.

²⁴⁷ Bu köyün tamamı değil, köydeki bir çiftlik Süleyman Paşa tarafından vakfedilmişti. BOA, TD 438, s. 767; KKA, TD 579, v. 12a.

²⁴⁸ BOA, TD 438, s. 790793; KKA, TD 579, v. 21b-60a.

²⁴⁹ Bu köyde Baba Balyos ve Papa Paşa adlarında gayrimüslim halkın mütemekkin olduğu iki mahalle ve "hariçten gelüb zikr olunan karyede mütemekkin olunan Yörükanlardır" başlığı altında kayıtlı olan yerleşik hayata geçen Yörükler de sâkindi. Bu köy Yıldırım Bayezid'in Bursa'daki imareti için vakfedilmiştir. KKA, TD 579, v. 39a-41ab.

Gebze Nahiyesinde tablodaki köylerin dışında Köşeler, Sekülü, Kalaycılar (Mz), Demirciler, Tavşanlı ve Çerkeşler köylerinin buğday ve arpalarının öşürleri vakıf gelirleri arasında yer almaktaydı²⁵⁰.

Tablo 12: İznik Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁵¹

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Yenice ²⁵²	23	Hisarcık
2	Öyücek	24	Ebedler [?]
3	Gediklü ²⁵³	25	Dutluca
4	Dere Köy ²⁵⁴	26	Depe nd. Ak Meryem
5	Danışmendlü	27	Üreğir
6	Çebni (Çibi) ^{255?}	28	Tarlu
7	Ömer Köy	29	Gedik (Gedelek)
8	Kara Diğın	30	Pek
9	Hâce (Hoca) Köy	31	Çakırca (Çakır
10	Kozluca	32	Ballucuk [?]
11	Mezra'a	33	Kaya nd. Gündüz
12	Hamza Bey	34	Pazar Köy nd. Derziler (Terziler)
13	Tacir	35	Hatun Köyü
14	Görmez	36	Ak Köy
15	Nazır nd. Ferrâş ²⁵⁶	37	Dere Köy
16	Ak Köy nd. Çeltükçü	38	Hediyeler
17	Hacı Beylü	39	Karacalar (Mz)
18	Ak Alan	40	Seki (Mz)
19	Ak Taş	41	İbrahimler
20	Ak Köy	42	Soluz (Solöz) ²⁵⁷
21	Çakırca nd. Dağ Virân	43	Bâdâş ²⁵⁸ (Mz.)
22	Ulu Virân	44	Otaş ²⁵⁹

²⁵⁰ KKA, TD 579, v. 59a.

²⁵¹ BOA, TD 438, s. 801-805; KKA, TD 579, v. 60b-91b.

²⁵² KKA, TD 579, v. 60a. Görele nahiyesine bağlı olup Sultan Murat tarafından Şahin Lala oğlu Mehmet Bey'in Yenice'deki zaviyesi için vakfedilmişti.

²⁵³ Sögüt'e bağlı idi. KKA, TD 579, v. 62b.

²⁵⁴ Sögüt'e bağlı idi. KKA, TD 579, v. 62b.

²⁵⁵ Bu köyün adı, BOA, TD 438, s. 802'de Çebni, KKA, TD 579, v. 64a'da Çibi okunacak şekilde yazılmıştır.

²⁵⁶ Görele'ye bağlı bir köy idi. KKA, TD 579, v. 70a.

²⁵⁷ Bu adla bir de cami, mescit ve nehir vardı. BOA, TD 438, s. 801-802.

²⁵⁸ BOA, TD 438, s. 802. Bu mezra Balaban Paşa'nın vakfı olup 1530'da 1 hanenin kayıtlı olduğu görülmektedir.

²⁵⁹ BOA, TD 438, s. 801; KKA, TD 579, v. 72b. Bu köy, İbrahim Paşa imareti için vakfedilmişti. Köyün adı Otaş adlı kişi ile alakalı olmalıdır. Zira Evkaf defterindeki bir kayıтта "İbrahim Paşa Otaş oğlu Kurtul'dan satın alub elinde bey'nâmeleri vardır..." ibaresi mevcuttur.

Tablo 13: Ada Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶⁰

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Ayan Günayı ²⁶¹	2	Keçuken ² (Mz)

Tablo 14: Yoros Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶²

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Dere Sekli (Sikâl)?	7	Birse (Berse)
2	Bil Oyan ²⁶³	8	Sabancı
3	Kuyumcalu (Kuyumculu) ²⁶⁴	9	Kutlu Doğmuş
4	Küçük Depecik	10	Hacı
5	Kaymaklu	11	Hızır Fakı veled-i Ahmed Fakı (Ahmet Fakih Oğlu) (Mz.)
6	Hamza (Mz.)	12	Eymir Hacı Çiftliği (Ali Bahadır köyünde)

Tablo 15: Şili (Şile) Kazasına Bağlı Vakıf Köy ve Mezralar²⁶⁵

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Kör Civan nd. Köy-i Hacı Bekük	5	Doğancı Oğlu Çiftliği
2	Şeref Sunkur	6	Esterik
3	Ağaç Oğlu Çiftliği	7	Ağça Oğlu (Mz.)
4	Ağaç Ağıl	8	Ahmed Fakih (Mz.)

Tablo 16: Kandıra Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁶⁶

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Kara (Ay) Divan	9	Işık (Aşık) (Mz)
2	Çavlu Hacı nd. Bağdaş ve Depe Köy	10	Sadık Hacı (Mz.)
3	Fakih Hacı Çiftliği	11	Pelid Pınarı (Mz.)
4	Türkmen	12	Melik
5	Yaycı	13	Şeyh Pınarı (Mz.)
6	Kuman?	14	Bahaeddin
7	Depecik (Mz.)	15	Senir Kesen (Mz.)
8	Sinan Oğlu Divanı (Mz.)	16	Burun

Tablo 17: Yalak-Abâd (Yalova) Nahiyesine Bağlı Vakıf Köyler ve Mezralar²⁶⁷

No	Köy/Mezra Adı	No	Köy/Mezra Adı
1	Koca Deresi	12	Bayad (Mz)
2	Ak Köy	13	Çarka (Hırka)
3	Koca Deresi	14	Reyhan Paşa nd. İskender Köy

²⁶⁰ BOA, TD 438, s. 765; KKA, TD 579, v. 92b.

²⁶¹ KKA, TD 579, v. 92b; BOA, TD 438, s. 765.

²⁶² BOA, TD 438, s. 797; KKA, TD 579, v. 93b-103a.

²⁶³ Köy halkı, köyde bulunan "Kal'a Camiini ma'mûre termim ve ta'mîr üdükleri mukâbilinde avârız-ı dîvâniyeden mu'aflardır." BOA, TD 438, s. 813; 1562'deki kayda göre "...Ada Camii batibine ber kim batib olur ise tasarruf eder elân batib Latîf bin Mahmud bin Hacı Ahmed'dir. ...", KKA, TD 579, v. 95a.

²⁶⁴ 1530'da Kuyumcalu, 1562'de Kuyumculu şeklinde yazılmıştır. BOA, TD 438, s. 813; KKA, TD 579, v. 95b.

²⁶⁵ KKA, TD 579, v. 103b-117b; BOA, TD 438, s. 783-784.

²⁶⁶ BOA, TD 438, s. 775-777; KKA, TD 579, v. 119b-131a.

²⁶⁷ BOA, TD 438, s. 809-811; KKA, TD 578, v. 131b-143-b.

4	Karpuz Deresi	15	Kabaklu (Mz)
5	Kazılı ² (Dazılı)*	16	Yavdaş Viranı (Mz) ²⁶⁸
6	Kaya (Kayaca) Ağaç	17	Tatar Köy (Mz.)
7	Kadılı	18	Akça Kilise (Mz.)
8	Salih ²	19	Buryan nd. Seydi Bey
9	Ereğlü	20	Doğancı ²⁶⁹
10	Dil	21	Yeni Köy nd. Kara Kilise
11	Çukur Köy		

Sonuç

Bu çalışma ile XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki camiler, mescitler, zaviyeler, imaretler, muallimhaneler, dinî nitelik taşıyan bazı mahalle, köy ve mezralar ile kişi adları tespit edilmiştir. Bunlarla beraber, özellikle dinî ve sosyal müesseselerin sancak üzerindeki dağılımı ortaya çıkarılmıştır.

XVI. yüzyılda Kocaeli Sancağı'ndaki dinî hayatın üzerinde vakıf müessesinin etkisi, vâkıf kişilerin vasıfları, hassas oldukları hususlar, bilhassa Kur'an-ı Kerim cüzlerinin düzenli olarak okutulması gibi yaşatmak istedikleri değerlerin neler olduğu, bu değerlerin yaşatılması için ne tür gelir kaynaklarının vakfedildiği gibi hususların bir kısmı ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada mevcutları rakamlarla verilen cami, mescit, zaviye, medrese, muallimhane, darülhadis, darülhuffaz gibi dinî yapılar sancaktaki dinî müesseselerin tamamı değil, sadece resmî kayıtlara geçenleri ve varlıklarını sürdürmeleri için vakıf tahsis edilen yapıları ifade etmektedir. Şüphesiz sancakta ibadet edilen mescit sayısı ve sıbyan mektebi niteliğinde olan muallimhane sayısı tespit edilenlerden daha fazla olabilir, ancak burada varlıkları mevsuk olanları gösterme imkânı olmuştur.

Kocaeli Sancağı'ndaki imam, hatip, müezzin gibi dinî hizmetleri gören kişilerden resmî kayıtlara yansıyanlar ve bunların sancaktaki kaza ve köylere dağılımları ortaya konulmuştur. Arşiv kayıtlarındaki bilgilere göre Kocaeli'nde dinî müesseselerin ve bu müesseselerde hizmet verenlerin en yoğun olduğu merkez, başlangıçta, Osmanlı Devleti'nin başkenti de olan İznik idi.

Kocaeli'de XVI. yüzyılda dinî müesseselerin daha çok kaza merkezlerinde, yol üzerinde ya da stratejik önemi haiz köylerde tesis edildikleri müşahede edilmektedir. Bunun yanında birçok köyde ise cami, mescit, zaviye, imam ve müezzin gibi dinî hizmetlerin görüldüğü mekânlar ile bu hizmetleri ifa edecek görevlilerin olmadığı ya

* Bu köyün adı Dazılı'dır. Bkz. İlhami Yurdakul, "Gebze Nahiyesi'nin Vakıf Karyeleri", *Uluslararası Karamürsel Akş ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1233.

²⁶⁸ Bu mezrayı Aydın oğlu İsa Bey, Şeyh Eyne Bey'e "Gazi Hüdavendigar rubu için oğul oğluna kız kızına vakıfıyılmış...", KKA, TD 579, v. 141b. Mezranın geliri 1530'da 250, 1562'de 350 akçe kaydedilmişti. BOA, TD 438, s. 811.

²⁶⁹ Bu köy 1530'da vakıf değildi. 1562'de Kanuni Sultan Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa tarafından burada bir cami, yolcular için 2 misafirhane, 1 ekme fırını, 2 mahzen (için) 10 dükkân vermiştir. Ayrıca Bâzâr köyü olarak bilinen yerde ve Erince ibn Es-Seyyid için kaldırım yaptırmıştır. Köyün Soğanlu köyü yakınında derya kenarında olduğu da belirtilmiştir. KKA, TD 579, v. 142a.

da kayıtlarda yer almadığına tanık olunmaktadır. Buna sebep olarak büyüklükleri 5 (beş) haneden az olan çok sayıda köyün olması gösterilebilir. Kocaeli Sancağı'nda 5 ve daha az hane sayısına sahip küçük köylerde dinî hizmetlerin verildiği müesseselerin olduğunu ve buralarda imam, hatip ve müezzin gibi dini hizmet veren kişilerin olduğunu gösteren kayıtlara bulunmamaktadır.

Dinî ve sosyal tesislerin inşasında ve vakıflar marifetiyle yaşatılmasında Osmanlı sultanları ve aile fertleri ile devletin üst düzey görevlileri, âlimler, fazıllar halktan bazı kişilerin öncülük ettikleri tespit edilebilmektedir.

İznikmid (İzmit), İznik, Gebze gibi kazalarda mevcut Osmanlı eserleri Osmanlı mimarisinin proto-tiplerini teşkil etmektedir. Bu bakımdan Kocaeli'nin Bursa ile birlikte Osmanlı sanat ve mimarisinin nüvesinin oluştuğu iklim olduğu ileri sürülebilir.

Kocaeli'ndeki camiler, medreseler, muallimhaneler ile zaviyeler Osmanlı düşüncesinin filizlendiği, geliştii ve kökleştii ilk Osmanlı dinî mekânlarıdır. Bu bakımından Kocaeli coğrafyasının Bursa ve Bilecik ile beraber Osmanlı düşünce sisteminin (Sünni-Hanefi) anlayışının filizlendiği ve kökleştii beşik olduğu düşünülmektedir. Bu eğitim kurumları, Osmanlı Dönemi'nin ilk eğitim kurumları olmaları hasebiyle Türk eğitim tarihi bakımından da önemlidirler.

Kocaeli'nde Osmanlı düzeninin temel direklerinden biri olan vakıf sisteminin etkili bir şekilde faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Vakıflar marifetiyle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar Kocaeli Sancağı'nda hayır müessesesi inşa eden, buralarda hizmet veren kişilerin adları, arşiv vesikalarından tespiti yapılarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Böylece Kocaeli ve çevresinin imarında, bölgede İslâmî anlayışın yaşatılmasında ve kökleşmesinde emeği geçenlerden bir kısmını öğrenme imkânı olmuştur. Bazı cami ve mescitlerde cuma günleri *aşr-ı şerif*, salı ve perşembe günleri *Yasin suresinin* okutulması, yılda dört defa *Kelâm-ı Kadîm*'in hatmedilmesi ve ikindi vaktinde *aşr-ı şerif* okutulması ile Regaib ve Kadir gecelerinde yemek yedirilmesi gibi faaliyetler vakıflar marifetiyle ifa edilmekteydi. Böylece vakıf müessesesinin bölgede İslam kültürünün yerleşmesi ve sürdürülmesinde de etkili olmuştur.

Günümüzde Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin ya da Türkiye'nin herhangi bir yerinde açılacak ilkokul, ortaokul veya liseler gibi yeni eğitim kurumlarının adlandırılmasında, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemi'nde Kocaeli ve çevresinde eğitim kurumu açmış bu kişilerin adları verilerek bu tarihî şahsiyetlerin adlarının ihya edilmesi yoluna gidilebilir. Bu itibarla kadınlara yönelik faaliyet gösterecek merkezlerin adlarında Şirin Hatun, Reyhan Paşa (Hatun), Ayşe Hatun, Hafsa Hatun, Hatice Hatun, Hatun Hacı, Hanım Hatun, Hundi Hatun ve Sitti Hatun gibi Kocaeli'nin değişik yerlerinde vakıf kurmuş hayırsever kadınların isimleri verilerek hatıraları yeniden canlandırılabilir. Bu teklifimizin yerine getirilmesinin bir kadırşınaslık olmasının yanında yeni kuşaklara tarih bilincinin kazandırılmasına, gençlere rol model olabilecek şahsiyetleri tanıma imkânı sunulmasına katkı sunacaktır.

Bu makale ile XVI. yüzyılda Kocaeli'ndeki dinî hayata dair cami, mescit, medrese, tekye (zaviye), muallimhane gibi müesseseler, bu müesseselerdeki faaliyetler dönem orada yaşayan halkın düşünce yapısının oluşmasında etkili olan cami, mescit, medrese, muallimhane, zaviye gibi müesseselerin adı, buldukları merkezler ortaya çıkarılmıştır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı (BOA) ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (KKA))

BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TD), No: 438 (Yayınlanmış hali için bkz. *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu (937/1530)*, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994).

KKA, Defter No: 49, 106, 579.

2. Kaynak Eserler

Andreasyan, Hrand Der, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, Baha Matbaası, İstanbul 1964; Everest Yayınları, İstanbul 2013.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme III. Kitap* (Haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, V, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cibân-nümâ Neşri Tarihi*, C. I., (Yay. Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1995.

Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Tevârih-i Al-i Osman Aşık Paşa-zâde Tarihi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

3. Araştırma/İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, "Rüstem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 35, İstanbul 2008 s. 288-290.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Basım Yayın, İstanbul 1999.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Mimarisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1996.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mi'mari Çağının Menş'e'i Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orban Gaaz'ler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1989.

Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Mîsallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2011.

Barkan, Ö. Lütfî, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 279-304.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Çetinkaya, H. Sibel, "Kütüphane Mimarisinin İki Önemli Eseri: Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi; Edirne Selimiye Camii Kütüphanesi", *Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi*, VI/I, (2006), s. 21-43.

- Cansever, Turgut, *Osmanlı Şebri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Yakub Çelebi Zaviyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 280-281.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- _____, *Osmanlı Dönemi Sivas Şebri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 1998.
- Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2014
- Erpolat, Mehmet Salih, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.
- _____, “Tahrir Defterlerinde Yol Güvenliğine Dair Notlar (Diyarbekir Beylerbeyliği)”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1396-1401.
- _____, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler”, *I. Çekmeköy Sempozyumu Tebliğler Kitabı Şehir Tarih, Toplum Gelecek (22-23 Ekim 2016)*, İstanbul 2017, s. 192-225.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, “İmaret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 219-220.
- Eyice, Semavi, “Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Eski Durumları ve Sonraki Yapıları Hakkındaki Bilgiler”, *Uluslararası Orhan Gazı ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazı ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 441-473.
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 475-478.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000.
- Güneş, Ahmet, “16. Yüzyılda Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2000), s. 123-150.
- _____, “16. ve 17. Yüzyıllarda İznikmid Şehri”, *Gazı Akçakoca Uluslararası Gazı Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 419-445.
- _____, “Gelir Kaynaklarına Göre 16. Yüzyılda Yalakabad Kazası Vakıfları”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1177-1204.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlıda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Huart, Cl., “İmaret”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/2, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 985.
- Kara, Mustafa, “Sultan Orhan Gazi Dönemi'nin Gönül Sultanları”, *Uluslararası Orhan Gazı ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazı ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 24-37.
- _____, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 368-370.
- Kankal, Ahmet, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı 2011.
- Karaca, Behset, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.
- Kern, R.A., “Mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 1-61.

- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Köprülü, Fuat-Babinger, Franz, *Anadolu'da İslamiyet*, (Çev. Ragıp Hulusi; Haz. Mehmet Kanar), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Lowry, Heath W., "Hersekzade Ahmet Paşa", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 21-22.
- Ocak, Ahmet Yaşar-Suraiya Faruki, "Zâviye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 468-476.
- Öcalan, Hasan Basri, "Orhan Gazi Dönemi Derviş Zâviyeleri", *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011) Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011, s. 267-284.
- Öcalan, Hasan Basri-Sevim, Sezai-Yavaş, Doğan; *Bursa Vakıfları I*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2013.
- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 49-55.
- Özcan, Abdülkadir, "Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 182-183.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2011.
- Sevim, Sezai, "Tahrir Defterlerindeki Muhassıl Deyimi Üzerine Bazı Bilgiler", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya 2000, s. 219-226.
- _____, "Orhan Gazi'nin Vakıfları (ve Desteklediği Vakıflar)", *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi*, Bursa 2011.
- Seyhan, Köksal, "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 351-354.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Taş, Kenan Ziya; "XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı'nda Zaviyeler ve Ulaşım Ağı", *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, C. III, İzmir 2011, s. 1503-1518.
- Tuluk, Ömer İskender, "Osmanlı Kent Kimliğinin Mistik Öğeleri: Dinî Yapılar ve Mezarlıklar", *Hece*, S. 151/152/153, (Haziran, Temmuz, Ağustos 2009), s. 73-87.
- Turan, Şerafettin, "Hersekzâde Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 235-237.
- Turgut, Vedat, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Uluslararası Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli 2015, s. 315-416.
- Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, C. 2, Devlet Basımevi, Ankara 1947.
- Uludağ, Süleyman, "Davud-ı Kayserî (öl. 751/1350)", *Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu (8-9 Nisan/April 2011 Orhan Gazi ve Dönemi)*, Bursa 2011, s. 13-17.
- Ünal, Mehmet Ali, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- Yediylıdız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

- Yörük, Doğan, “Anadolu'nun Sağ Kolu Üzerinde Bir Durak: Ereğli”, *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011)*, C. III, İzmir 2011, s. 1489-1502.
- Yurdakul, İlhami, “Gebze Nahiyesi'nin Vakıf Karyeleri”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II, (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli 2016, s. 1225-1254.

Summary

Kocaeli Sanjak was composed of the districts of Iznikmid (Izmit), Kandira, Sile, Gegivize (Gebze), Yoros, Iznik, Yalak-Abad (Yalova) and Ada (Adapazarı) in the 16th century. The administrative borders of Kocaeli Sanjak included the present provinces of Kocaeli, Sakarya and Yalova, and Üsküdar, Kartal, Beykoz and Şile, located on the Anatolian side of Istanbul.

Kocaeli had an advantageous geopolitical location throughout the history in terms of land transportation, sea ports and sea transportation, as it is at the crossroads connecting Istanbul and Anatolia overland. In addition, the existence of large forest areas where trees suitable for shipbuilding were abundant was another factor that made this geography valuable.

Kocaeli's geography is one of the fields that cradled the Ottoman state in its establishment. The first Ottoman madrasas, mosques, imarats and zawiya established in the cities here were the institutions that formed the Ottoman religious, legal and social thought. The mentioned institutions made Kocaeli Sanjak unique for the foundation of the Ottoman state. In this article, the names of the institutions where religious services such as mosques, masjids, madrasahs, teachers' houses, imarats and zawiya in the cities, towns and villages of Kocaeli Sanjak have been identified. Based on the examination of these institutions in the tahrir records and the religious elements in the names of people and places, the study analyzes the religious life in the sanjak. In addition, it also deals with the places, their founders and the services performed at these institutions, which are important for the Turkish educational history. In this study, the presence of 20 mosques, 51 masjids, 9 madrasahs, 36 lodges, 8 imarettes and primary schools is determined based on the sixteenth-century tahrir registers of Kocaeli Sanjak. These institutions in Kocaeli region are not only religious entities, but also the first civil architectural examples of the Ottoman Empire. The mosque, masjid, madrasah, lodges and primary schools here are the first religious and educational institutions of the Ottoman State. These institutions are the first places where the Ottoman Empire's education approach for the foundation period was formed and implemented. In this respect, the shrines and educational institutions belonging to Muslims in the Sanjak of Kocaeli are the early shrines and educational institutions of the Ottoman State.

These institutions are also important in terms of Ottoman educational history, since these are the first examples of the Ottoman state's education policy. In addition, the Ottoman religious and moral understanding originated from these establishments. The madrasahs and lodges established in the Sanjak of

Kocaeli were effective in the settlement and rooting of the Sunni-Hanafi understanding in the Ottoman State.

Mosque, madrasa, masjid, lodge, imaret and primary schools in the Sanjak of Kocaeli were founded by the important figures of the period such as Orhan Gazi, Süleyman Paşa (son of Orhan Gazi), Yakup Pasha (Çelebi) (son of Murat I), (Çandarlı) Halil Pasha, Çandarlı İbrahim Pasha, Mustafa Pasha, (Hersekzade) Ahmet Pasha, Rüstem Pasha (the son-in-law of Suleiman the Magnificent); Among the founders were also female members of the dynasty such as Nilüfer Hatun, Şirin Pasha (Hatun) and Reyhan Pasha; as well as people who performed duties such as judgeship and *subaşılık* including Sheikh Abdi, Sheikh Kudbedin, Sheikh Muhyiddin, Abu Ishak Kâzerûni. These people created foundations to keep their establishments alive.

The income of many villages from Iznikmid (Izmit), Gebze, Iznik, Ada, Yoros, Sile, Kandira and Yalak-Abad districts was allocated for the costs of the foundations in the sanjak. These figures are included in the tahrir book kept in 1530. Accordingly, in 1530, among 53 villages and 14 mezzas of Iznikmid, 15 villages and 5 mezzas; among 108 villages and 5 mezzas of Kandira, 10 villages and 5 mezzas ; among Şile's 107 villages and 10 mezzas, 7 villages and one mezza; among 101 villages and 24 mezzas of Gebze, 3 villages and 2 hamlets; among Yoros' 30 villages and 3 mezzas, 3 villages and 1 hamlet; among 67 villages and 21 mezzas of Iznik, 39 villages and 11 mezzas; among 55 villages and 14 mezzas of Yalak-Abâd, 11 villages and 6 mezzas and among 25 villages of Ada 3 were allocated to foundations. In this case, it is understood that 16.66% of the villages in the sanjak were allocated to foundations. Apart from the villages and mezzas, there were also some farmlands in the sanjak.

The village names recorded in the tahrir books and the names of the people living in these villages suggest the existence of large Muslim population in the sanjak. The fact that the village names consisted mostly of Turkish or Turkish names is another proof that Muslim presence was strong. A small number of non-Muslim populations consisting of Greeks and Armenians lived in some centers and villages such as Iznik and Izmit.

Religious institutions in the Sanjak of Kocaeli were established either in urban centers like Iznik, Izmit, Gebze, Yalak-Abâd, Ada or at the important road and crossing points such as Üsküdar, Dil and Karamürsel. Iznik was the richest place of the sanjak in terms of religious institutions and foundations. These places were also crowded by the population. Iznik was the place where the first madrasa of the Ottoman state was founded. In addition to being one of the first capitals of the Ottoman State, Iznik was a center where the professors and sufis were quite active.

Religious institutions and officials serving in the religious field were concentrated in populated centers. In contrast, many villages in the sanjak did not have prayer houses such as mosques and masjids. The common feature of the villages lacking mosques and masjids was that they were small in number of households. 406 of the 592 settlements in the sanjak consisted of 0-20 households. It is seen that many villages such as Derebeylü and Ayan

Günay, whose revenues are allocated to foundations, appear as crowded places by population.

Through the foundations in the region, religious services, education and training activities, road safety of passengers, temporary accommodation and food needs during the journey and the food of the poor were provided. In addition to these financial needs, the spiritual needs of the people were satisfied on Tuesday, Thursday and Friday with the activities such as the reading of Qur'an and the ve aşr-ı şerif during the afternoon and feeding the poor at the Qur'an Night and Regaip Kandili. This situation shows that philanthropists pay attention to the teaching and reading of the Quran and that it is an integral part of daily life by performing certain intervals of time. In addition, it indicates that the Turks paid special attention to the Regaip and Kadir nights with unique preparations and this tradition lived in the sanjak of Kocaeli.

There were people who were descendants of Muhammad known as sayyid in Ottoman records. It is understood that they lived in different parts of the sanjak of Kocaeli. The number of sayyids was 3 in the Kuster Village of Kandira; 2 in Yenice Kal'a of Yoros while there were 23 such people in Iznik's Muslihiddin Hoca District, 3 in Görele District, 1 in Hamza Bey Village and 7 in Karadığın Village. However, in the tahrir book containing these records, no information was given about the names of the sayyid and the professions they were dealing with.

Names such as Hacı Hasan, Hacı Kısahân, Mustafa Khalifa, Ak Hodja, Sofu Dede, Ahmet Fakih, Sheikh Ali Dede, Pir Ahmet, Mehmet b. Ramazan, Derviş, Dede, Sofu, Mehmet Çelebi are also elements bearing the traces of religious life in the sanjak. It is possible to see the effect of sufism on some of these person names.

Traces of religious life are seen in the names of villages and mezras such as Hacı Şeyh, Hüseyin Hacı, Hacı Yusuf, Sofuoğlu, Fakioğlu, Caliph Viran, Kadılar, Hocaköy, Hacıköy, Akkilise, Alacakilise, Akça Church, Çanlı, Derekilise and Papaslık.

It is possible to see the traces of religious life in the names of temples, imarets, lodges, madrasa foundations, people and places in the tahrir records.

ON YEDİ VE ON SEKİZİNCİ ASIR OSMANLI TARİHİNE DAİR HOLLANDA KAYNAKLARI

İsmail Hakkı Kadı*

Öz

Bu makalede, Hollanda'daki muhtelif arşiv ve kütüphanelerde tutulan Osmanlı tarihi ile ilgili birincil kaynakların tanıtımı yapılarak bunların Osmanlı tarihi çalışmaları açısından taşıdıkları potansiyel tartışılmaktadır.

Hollanda'nın Osmanlı İmparatorluğu ile gerek ticari ve gerekse diplomatik ilişkilerini yürüten ve koordine eden kurumların zaman içerisinde uğradıkları dönüşüme paralel olarak bu ülkenin Osmanlı tarihine dair kaynakları da hem nitelik hem de nicelik yönüyle değişim göstermektedir. On altıncı yüzyılın sonunda Doğu Akdeniz'de önemli bir ticari aktör olarak ortaya çıkan Hollandalılar 1612 yılında Osmanlı Devletinden ilk ahidnamelerini elde ettikten sonra İstanbul'da elçilik ve çeşitli ticaret merkezlerinde konsolosluklar ihdas etmişlerdir. Osmanlı topraklarında ihdas edilen bu diplomatik ve ticari temsilciliklerin gerek kendi faaliyetlerine ve gerekse Osmanlı İmparatorluğundaki muhtelif gelişmelere dair tuttıkları kayıtlar Osmanlı tarihi için önemli kaynaklardır. Lahey'deki Hollanda Milli Arşivlerinde tutulan bu kayıtların ötesinde çeşitli yerel arşivlerde ve kütüphanelerde de Osmanlı tarihine dair kaynaklar mevcuttur.

Söz konusu kütüphaneler içerisinde Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, sahip olduğu "Doğu elyazmaları koleksiyonu" dolayısıyla özel bir öneme sahiptir. Yerel arşivler olarak tanımlanabilecek muhtelif belediye arşivlerinde de gerek noterlik kayıtları ve gerekse Osmanlı pazarıyla ticaret yapan bir takım şirketlerden kalan evrak, özellikle Osmanlı ticari hayatına oldukça farklı bir perspektiften bakma imkânı sunan kaynaklardır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Tarihi, Hollanda Arşivleri, Amsterdam Şehir Arşivi, Elçilik kayıtları

Dutch Sources on Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman History

Abstract

This article introduces the primary sources of Ottoman history held in various archives and libraries in the Netherlands and discusses their potential for studies on Ottoman history.

* Doç.Dr., *İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Güney Kampüsü Dumlupınar Mahallesi D-100 Karayolu No:98, 34720, Kadıköy-İstanbul/Türkiye, ismailhakkikadi@medeniyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-1449-3112

The primary sources on Ottoman history produced by Dutch institutions evolved both in terms of quantity and content over time in parallel with the transformation of the institutions that conducted and coordinated commercial and diplomatic relations with the Ottoman Empire. The Dutch emerged as an important commercial actor in the Eastern Mediterranean at the end of the sixteenth century, obtained their first *ahidname* from the Ottoman Empire in 1612 and established an embassy in Istanbul and consulates in various trade centres of the Empire. The records of these diplomatic and commercial representatives are important sources for Ottoman history since they contain information about Dutch commercial and diplomatic activities as well as about various developments in the Empire. Beyond these records held in the Dutch National Archives in The Hague, there are primary sources on Ottoman history in various local archives and libraries in the Netherlands.

Among these libraries, Leiden University Library has a special importance due to its "Oriental Manuscript Collection". In various municipal archives, which can be defined as local archives, both notarial records and documents left behind by a number of companies trading with the Ottoman market are sources that provide an opportunity to look at the Ottoman commercial life from a very different perspective.

Keywords: Ottoman History, Dutch Archives, Amsterdam City Archive, Embassy Records

Giriş

Akdeniz'in tarihin erken dönemlerinden itibaren çeşitli kültür ve medeniyetlerin etkileşim alanı olarak ortaya çıkmış olmasının sonuçlarından biri de bu ortak etkileşim alanındaki tarihi tecrübenin birçok ülkenin arşivlerinde iz bırakmış olmasıdır. Bu durum, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz ticaretine katılan ve takip eden dönemde zaman zaman en önemli aktörlerden biri konumuna gelen Hollanda için de geçerlidir.

Hollanda'nın gerek Doğu Akdeniz ile ticareti ve gerekse bu ticari ilişkileri çevreleyen Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri hakkında Hollanda arşiv ve kütüphanelerinde mevcut olan birincil kaynaklar bu güne kadar yapılmış bir takım bilimsel çalışmalarda¹ değerlendirilmiş olmakla birlikte bu kaynakların daha geniş Osmanlı tarihçiliği camiasına yeterince tanıtılarak mahiyetinin ortaya konulduğunu

¹ Bu çalışmaların tümünün burada zikredilmesinin mümkün olmayacağı aşikar olmakla birlikte en son yayınlanan bir kaç örneği şu şekilde sıralayabiliriz: Merlijn Olon, *Brought under the Law of the land: The History, Demography and Geography of Crossculturalism in Early Modern İzmir, and the Köprülü Project of 1678*, Leiden 2013; İsmail Hakkı Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in Ankara, İzmir, and Amsterdam*, Leiden 2012; Maurits van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Leiden 2005; Mehmet Bulut, *Ottoman Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1571-1699*, Hilversum 2001.

söylemek mümkün değildir. Bülent Arı'nın evvelce yayınlanmış olan bir çalışması² Hollanda'daki Şarkiyatçılık geleneği ile ilgili bilgiler içermekle birlikte özellikle Hollanda arşivlerindeki Osmanlı tarihi ile ilgili belge fonlarının mahiyetlerini yeterince ortaya koymamaktadır. Bu makalede söz konusu eksikliğin giderilerek Hollanda'daki muhtelif kaynakların on yedinci ve on sekizinci asır Osmanlı tarihçiliği açısından sahip oldukları potansiyel ortaya konulacaktır.

Her ne kadar Hollanda'nın Akdeniz ticaretine katılması Osmanlı İmparatorluğuyla kurmuş olduğu resmi/diplomatik ilişkilerin öncesine dayanıyorsa da, Hollanda kaynaklarının Akdeniz ticareti açısından zenginleşmesi ancak 1612 ahidnamesiyle Osmanlıyla diplomatik ilişkilerin başlaması ve İstanbul'da Hollanda elçiliğinin tesisinden sonra olacaktır. Akdeniz ticaret tarihine dair Hollanda kaynaklarının zenginleşmesi ve çeşitlenmesi açısından diğer bir dönüm noktası ise 1625'te Levant Ticareti ve Akdeniz'de Seyrüsefer Direktörlüğü'nün (*Directie der Levantse Handel en Navigatie in de Middellandse Zee*-bundan sonra DLH olarak belirtilecektir) kurulmasıdır. Bu tarihten 18. yüzyılın sonuna kadar Akdeniz ticareti ile ilgili Hollanda kaynaklarının nitelik ve niceliğindeki değişimi belirleyen gelişmeler büyük oranda yeni konsoloslukların ihdası veya atıl kalanların ilgası ile sınırlı kalmıştır. Bunların dışında, Napolyon'un 1795'te Hollanda'yı işgalini takip eden birtakım kurumsal dönüşümler ve 1826'da DLH'nin ilgası da, bugün Lahey'deki Hollanda Milli Arşivinde (*Nationaal Archief*-bundan sonra NA olarak belirtilecektir) tutulan resmi arşiv kaynaklarının nitelik ve niceliklerini etkileyen gelişmeler olmuştur.

Hemen belirtmek yerinde olacaktır ki gerek Akdeniz ticaretiyle ve gerekse Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili Hollanda kaynakları NA'de tutulan kayıtlarla sınırlı değildir. Amsterdam, Leiden ve Rotterdam gibi Akdeniz ticaretine aktif olarak katılan Hollanda şehirlerinin yerel arşivleri de birtakım kaynaklara sahiptir. Örneğin Amsterdam Şehir Arşivi'nde (*Stadsarchief Amsterdam*) tutulan devasa noterlik kayıtları özellikle ekonomik ve sosyal tarihçilik perspektifinden orijinal veriler içermektedir. Yine Amsterdam, Leiden ve Rotterdam gibi şehirlerde yerleşik şirketler içerisinde Akdeniz ticaretine aktif katılım gösterenlerin, yerel arşivlere müdevver evrakı da yine ekonomik ve sosyal tarihçilik perspektifinden orijinal veriler içeren kaynaklardır. Bütün bunların yanında ayrıca, başta Leiden Üniversitesi kütüphanesi (*Oosterse collecties*-Doğu koleksiyonları) olmak üzere Hollanda'daki muhtelif kütüphanelerde mevcut olan el yazmaları koleksiyonlarını da zikretmek gerekir.

Tablo 1: Hollanda'da Osmanlı Tarihine Dair Kaynakların Bulunduğu Arşivler/Kütüphaneler³

1-Hollanda Milli Arşivleri (*Nationaal Archief*), Lahey

² Bülent Arı, "Hollanda Arşivlerinde Akdeniz Tarihine Ait Belgeler," *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, (ed. Yonca Köksal ve Mehmet Polatel), İstanbul 2014, s. 87-103.

³ Benzer bir sınıflandırma için bkz. Arı, "Hollanda Arşivlerinde Akdeniz Tarihine Ait Belgeler," s. 87-103.

2-Yerel Arşivler

A-Amsterdam Şehir Arşivi (*Stadsarchief Amsterdam*)

B-Leiden Bölge Arşivi (*Regionaal Archief Leiden*)

C-Rotterdam Şehir Arşivi (*Stadsarchief Rotterdam*)

3-El yazması koleksiyonları-Leiden Üniversitesi Kütüphanesi

Hollanda Milli Arşivleri

Hiç şüphesiz zikredilen kurumlar içerisinde Osmanlı tarihine dair en zengin kayıtların tutulduğu kurum NA'dır. Hollanda Merkezi yönetimi ve ona bağlı kurumların arşivlerinin tutulduğu NA aynı zamanda birtakım tarihi şahsiyetlerin "özel arşivlerini" de barındırmaktadır. NA'de Osmanlı tarihi kaynağı niteliği taşıyan kayıtların bulunduğu belge fonları Tablo 2'de sıralanmıştır.

Tablo 2: Hollanda Milli Arşivlerinde Osmanlı Tarihine dair Kaynakların Bulunduğu Belge Fonları

Fon adı	Türkçesi	Kapsadığı dönem	Raf uzunluğu
Legatie Turkije	Türkiye Misyonu	1668-1810	24 m.
Gezantschap Turkije tot 1872	1872'ye kadar Türkiye Elçiliği	1799-1880	18 m.
Consulaat Constantinopel	İstanbul Konsolosluğu	1817-1955	27 m.
Consulaat Smyrna	İzmir Konsolosluğu	1611-1811	15 m.
Consulaat Tunis tot 1813	1813'e kadar Tunus Konsolosluğu	1759-1813	1 m.
Consulaat Tunis, 1814-1884	Tunus Konsolosluğu 1814-1884	1799-1945	2 m.
Consulaat Djeddah	Cidde Konsolosluğu	1873-1950	8 m.
Consulaat (-Generaal) Beiroet	Beyrut (Baş)Konsolosluğu	1853-1910	3 m.
Consulaat Larnaca	Larnaka konsolosluğu	1820-1868	0,20 m.
Levantse Hadel	Levant Ticareti	1614-1828	37 m.
Staten-Generaal	Genel Meclis	1431-1796	1030,30 m
	Diplomatların "özel" evrakı: Heemskerck, Calkoen, Van Dedem, De Hochepeid		

Kaynak: NA'nın online kataloğu <http://www.gahetna.nl/collectie/archief>, [erişim 26.10.2019]

Açıklama: Tabloda fon adlarının birer unsuru olarak belirtilen tarihlerin söz konusu fonda gerçekte tutulan evrakın tarihleriyle bire bir uyum sağlamadığını belirtmek gerekir. Bu durum, bir takım kurumsal dönüşüm (örn. Konsolosluk ihdası veya ilgası) tarihleri esas alınarak adlandırılan fonlara başka tarihlere ait evrakın da girmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere NA'de Osmanlı tarihiyle ilgili evrakı barındıran fonların çoğunluğu Hollanda'nın Osmanlı coğrafyasındaki elçilik ve konsoloslukların kayıtlarından oluşmaktadır. Ancak Hollanda konsolosluklarının ve bunlara ait evrakın listede belirtilenlerden ibaret olduğunu düşünmemek gerekir. Halep, İskenderiye, Selanik vb. ticaret merkezlerinde ihdas edilmiş olan konsoloslukların evrakı ya kaybolmuş ya da ilgili diğer arşiv fonlarına katılmıştır. NA'in çevrimiçi katalogunda kelime taraması yapılabildiğinden bu türden evrakın hangi fonlarda bulunduğunu kolayca tespit etmek mümkündür.

Elçilik ve konsolosluk kayıtları çoğunlukla sekreterlik ve kañçılara kayıtları olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Kañçılara kayıtları noterlik türünden işlemlere dair kayıtları içerdiğinden Osmanlı coğrafyasında mukim Hollandalıların yanı sıra Hollanda tarafından himaye edilen insanların vasiyet, tereke, sözleşme, iflas, ticari ihtilaflar ve bunların halli gibi konulardaki kayıtları burada yer almaktadır. Sekreterlik kayıtları ise elçi veya konsolosun mektuplaşmalarını kapsar. Bu mektuplaşmalar Osmanlı coğrafyasındaki Hollanda konsoloslukları, tüccarlar vb.nin yanı sıra özellikle Hollanda'daki makamlarla yürütülen yazışmaları içerir.⁴

Eldeki belgeler dikkate alındığında gerek İstanbul'daki Hollanda elçisinin ve gerekse İzmir'deki konsolosun oldukça yoğun bir yazışma trafiğinin olduğunu söyleyebiliriz. Hollanda'ya verilen ilk ahidnamenin hemen ardından tesis edildikten sonra, faaliyetlerini hemen hemen kesintisiz olarak sürdüren İzmir konsolosluğu birçok yönüyle olduğu gibi yazışmaları itibarıyla da diğer konsolosluklardan ziyade bizatihi elçilikle kıyaslanacak bir konumdaydı. Bunda elbette ki İzmir'in Osmanlı-Hollanda ticaretinde, diğer ticaret merkezlerine nispetle üstlenmiş olduğu merkezi rolün etkisi vardı. Dolayısıyla, İzmir'deki Hollanda konsolosu da, İstanbul'daki elçi gibi Lahey'deki Genel Meclis (*Staten Generaal*) ve DLH ile doğrudan ve düzenli olarak yazışmaktaydı. Elçi ise bunların dışında *Stadhouder*,⁵ *Griffier*,⁶ *Raadpensionaris*,⁷ ve Amsterdam Belediyesi'yle (*Burgermeesteren van Amsterdam*) de yazışmaktaydı. Elçi, söz konusu makamlardan en sık olarak DLH'a, genellikle iki haftada bir yazışırken en seyrek olarak yazıştığı makamlarla üç ayda bir hatta yılda bir yazışmaktaydı.

NA'de "Levant Ticareti" fonundaki evrak bütün bu yazışma trafiğinin merkezindeki kurum olan DLH'dan müdevverdir. İngiliz ve Fransızlardan farklı olarak Doğu Akdeniz'le ticaretlerini tekel sahibi bir kumpanya şeklinde organize etmeyen Hollandalılar, söz konusu ticaretin sürdürülebilmesi için gerekli olan

⁴ G.W. van der Meiden, *Het Legatiearchief Turkije Tot 1811*, 's-Gravenhage 1978, s. 2.

⁵ Hollanda vilayetlerinin Habsburg hanedanlığına bağlı bulunduğu dönemde Kralı temsil eden Stadhouder, Hollanda Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından her bir eyaletin Orange ailesinden seçtiği, birtakım sembolik yetkilere sahip bir görevliydi. Bkz. Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995, s. 300-306.

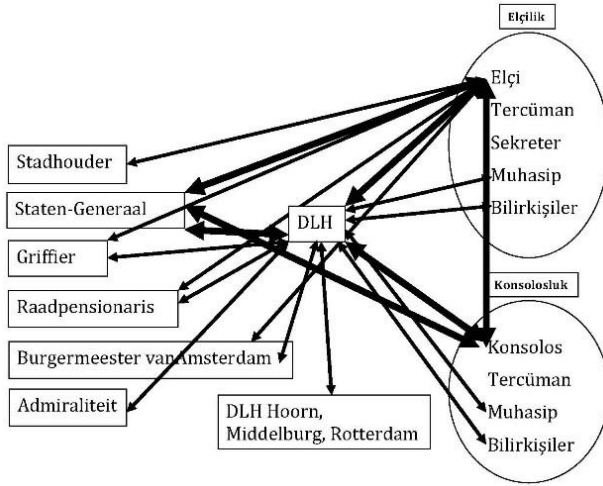
⁶ Özellikle diplomatik yazışmalardan sorumlu olan Genel Meclis sekreteri. Bkz. Israel, *The Dutch Republic*, s. 239.

⁷ Holland ve Zeeland eyaletlerinin en üst düzey memuru ve hukuk danışmanı. Bkz. Israel, *The Dutch Republic*, s. 455.

koordinasyonu DLH eliyle sürdürüyordu. DLH, Amsterdam Belediyesi tarafından Akdeniz ticaretiyle uğraşan tüccarlar arasından atanan bir istişari organ niteliğindedi. O dönemki Hollanda'nın siyasi/idari yapısının bir sonucu olarak Akdeniz ticaretiyle bağlantısı olan farklı eyaletler, Amsterdam'dan ayrı olarak Hoorn, Rotterdam ve Middelburg gibi şehirlerde de direktörlük ihdas etmişlerse de bunların etki ve faaliyetleri Amsterdam'daki DLH'a nispetle oldukça geri plandadır.

Dolayısıyla Osmanlı coğrafyasındaki Hollanda temsilciliklerinden DLH'a gönderilen mektupların kopyaları gönderen elçilik veya konsoloslüğün giden mektup defterlerinde kaydedilirken, orijinaleri Amsterdam DLH'nin gelen mektuplar dosyalarında tutulmuştur. DLH evrakını özgün kılan husus ise, onun, Hollanda'nın Akdeniz'deki ticaret ve denizcilik faaliyetleri ile alakalı politikaları geliştirip koordine eden ve söz konusu faaliyetlerden alınan birtakım vergileri tahsil eden bir kurum olarak, Osmanlı coğrafyasındaki elçi ve konsolosların dışındaki birtakım mercilerin yanı sıra Hollanda'daki konuyla alakalı bütün mercilerle yazışıyor olmasıydı.⁸

Şekil 1: DLH'nin Hollanda'nın Akdeniz'deki Faaliyetlerine Dair Muhtelif Hollanda Kurum ve Makamları Arasında Yürütülen Yazışmalardaki Merkezi Konumu

Açıklama: Kalın oklar, ince oklara nispetle daha yoğun bir yazışma trafiğine işaret etmektedir.

Hollanda arşivlerinde yürüttüğümüz çalışmalar sürecindeki gözlemlerimizden hareketle hazırlanan Şekil-1'de de görüldüğü üzere Osmanlı coğrafyasındaki Hollandalı elçi ve konsolosların yanı sıra elçilik ve konsolosluk

⁸ *Directie der Levantse Handel en Navigatie in de Middellandse Zee* ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kadı, *Ottoman and Dutch merchants*: s. 154-158; Alexander H. de Groot, "The Organization of Western European Trade in the Levant," *Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancient Regime* içinde, (ed. Leonard Blussé and Femme Gaastra), Lahey 1981, s. 231-241.

muhasipleri (thesaurier) ve tüccarlar arasından seçilen bilirkişiler (assessoren) de görev ve yetki alanlarıyla ilgili olarak DLH'la yazışırken, DLH'da genel olarak Staten-Generaal, Griffier, Raadpensionaris, ve Amsterdam Belediyesi'nin yanı sıra donanma komutanlığı (admiraliteit) ile yazışmaktaydı. Bu sonuncusuyla yürütülen yazışmalar çoğunlukla riskli dönemlerde Akdeniz'e gidecek olan ticaret gemilerinin güvenlikleri için alınacak tedbirler ve konvoy hazırlıklarıyla alakalıyken, diğer mercilerle yürütülen yazışmalar Akdeniz'deki Hollanda ticareti ve denizciliği ile alakalı sorunlar, bunların çözüm yolları ve ilgili politikaların oluşturulmasıyla alakalıdır.

Şüphesiz, NA'deki "Levant Ticareti" fonundaki evrak, tasvir edilen yazışmalarla sınırlı değildir. Amsterdam, Hoorn, Rotterdam ve Middelburg direktörlüklerine ait evrakın ayrı ayrı tasnif edildiği koleksiyonda özellikle Amsterdam direktörlüğünün evrakı: direktörlük kararlarına dair kayıtlar, üst karar mercilerine gönderilen arzuhaller, gerek Hollanda'daki ve gerekse Akdeniz liman şehirlerindeki elçilik ve konsolosluklardaki görevlilerin atama kayıtları, ilan ve duyuru kayıtları, birtakım toplantı zabıtları, ilgili mevzuata ait kayıtlar, Osmanlı coğrafyasındaki Elçilik ve konsoloslukların muhasebe kayıtları ve direktörlüğün tahsil ettiği birtakım vergilere dair muhasebe kayıtlarını içermektedir.

NA'de bulunan, Osmanlı tarihiyle ilgili bir başka belge fonu da Genel Meclis (Staten-Generaal) evrakıdır. Bu belge fonunda Hollanda Genel meclisi kararlarının kaydedildiği defterler ve bu kararların eklerinin tutulduğu dosyalar Osmanlı tarihiyle ilgili de kayıtlar içermektedir. Genel Meclisin Akdeniz ticareti ile ilgili olarak aldığı kararlar diğer bütün kararlar gibi kayıt altına alındığı gibi, Osmanlı coğrafyasındaki elçi ve konsolosların Genel Meclise yazmış oldukları mektupların kayıtları da karar eklerinde bulunabilir. Ahidnâme, nâme-i hümayûn ve sadrazam nâmeleri (Bkz. Ekler, Resim 6) gibi belgeler de yine Genel Meclis karar ekleri dosyalarında tutulmaktadır.

NA'de Osmanlı tarihi açısından kaynak niteliği taşıyan diğer belgeler ise Osmanlı coğrafyasında diplomatik görev üstlenmiş kişilerden devreden "özel evrak"tır. 1692-94 yılları arasında Hollanda'nın İstanbul elçiliği görevini yürüten Coenraad van Heemskerck, yine 1727-1744 yılları arasında aynı görevi yürüten Cornelis Calkoen, 1785-1808 yıllarında yine bu görevde bulunan F.G. baron van Dedem van de Gelder ve nihayet 1688'den 1824'e kadar İzmir konsolosluğu görevini elinde tutan dört diplomatın mensup olduğu De Hochepped ailesinden⁹ müdevver belgeler bu kabil evraklardır.

Diğer Arşiv ve Kütüphaneler

Evvелce de belirtildiği gibi, Osmanlı tarihine dair Hollanda kaynakları NA'teki kayıtlarla sınırlı olmayıp, Osmanlı coğrafyasıyla yoğun ticari ilişkileri olan Amsterdam ve Leiden gibi şehirlerin yerel arşivlerinde de birtakım koleksiyonlar

⁹ Hollanda'nın yurtdışında görev yapan diplomatları için bkz. O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland, 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976.

Osmanlı tarihi kaynağı niteliği taşımaktadır. Bunlardan Amsterdam Şehir Arşivindeki noterlik kayıtları 1578-1915 yılları arasında Amsterdam'da gerçekleştirilen noterlik işlemlerini içeren yaklaşık üç buçuk kilometre raf uzunluğuna sahip bir koleksiyondur. Bu koleksiyonda, Osmanlı ticaret merkezleriyle ticaret yapan Hollandalı tüccarların yanı sıra Amsterdam'daki Osmanlı tüccarlarına ait ticari sözleşmeler, gemi kiralama ve alım-satım sözleşmeleri, tereke ve vasiyetname kayıtları, ödenmeyen poliçelere dair protesto kayıtları gibi veriler bulunmaktadır.¹⁰ Amsterdam Şehir Arşivi'nde yer alan diğer bir koleksiyon ise, on sekizinci yüzyıl boyunca Amsterdam ve Osmanlı ticaret merkezleri arasında ticari faaliyette bulunan De Vogel ailesinden müdevver koleksiyondur (Familie De Vogel en Aanverwante Families). Osmanlı ticaret merkezlerindeki gerek Hollandalı ve gerekse Osmanlı tüccarı ile gerçekleştirilen yazışmalar ve alışverişe dair muhasebe kayıtları, söz konusu ticaretin bütün detaylarını ortaya koyan bir nitelik taşımaktadır. Leiden Bölge Arşivi'nde (Regionaal Archief Leiden) bulunan Eys firması arşivi (Archief van de firma Van Eys) ise 1710-1751 yılları arasında Leiden merkezli olarak Osmanlı ticaret merkezleriyle alışveriş yapan bu firmanın kayıtlarını içermektedir. Amsterdam'daki De Vogel koleksiyonunda olduğu gibi, ticaret ortakları arasında yürütülen yazışmaların (Örnek için bkz. Ekler, Resim 4 ve 5) yanı sıra gerek Osmanlı ticaret merkezlerinde ve gerekse Leiden'da alınıp satılan malların muhasebe kayıtları, yürütülen ticaretin birçok yönüne ışık tutmaktadır.

46

Hollanda arşivlerindeki Osmanlı tarihiyle alakalı evrakın dil ve yazı özellikleri konusunda; bunların kahir ekseriyetinin Felemenkçe olmakla birlikte farklı dillerde de evrakın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 18. yüzyılın sonuna doğru İstanbul'daki elçilikle yapılan yazışmalarda Fransızcanın da kullanıldığı göze çarpmaktadır. Diğer yandan birtakım tüccar kayıtlarının İtalyanca ve Osmanlı belgelerinin de çoğunlukla Osmanlı Türkçesi'yle yazıldığını belirtmek yerinde olacaktır. Resmî yazışmalarda on yedinci yüzyılın sonlarına kadar gotik yazı stiline kullanıldığı Hollanda'da bu tarihlerden itibaren bu yazı stili terk edilmiştir. Bu yönüyle 17 ve 18. yüzyıla ait Hollanda evrakı keskin bir farklılık sergilemektedir.

Zengin yazılı kaynaklara sahip ülkelerin sıklıkla gerçekleştirdikleri belge yayını uygulaması Hollandalılar tarafından da icra edilmiş olup buraya kadar tasvir ettiğimiz kaynaklardan derlenen, Hollanda'nın 1590-1826 yılları arasındaki Doğu Akdeniz ticaretine dair bir takım belgeler, "*Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*" başlığı altında (1. ve 4. ciltleri ikişer kısım olmak üzere) 4 cild ve yaklaşık 4500 sayfa olarak yayınlanmıştır.¹¹ Söz konusu yayın dijitalleştirilmiş olup çevrimiçi erişime açık bulunmaktadır.¹²

¹⁰ Bu koleksiyondaki belgelerin birçoğunun görüntüsüne şu linkinden erişilebilmektedir: <https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/5075.nl.html> [erişim 26.10.2019].

¹¹ K. Heeringa (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Eerste Deel: 1590-1660, Eerste stuk*, Den Haag 1910; K. Heeringa (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Eerste Deel: 1590-1660, Tweede stuk*, Den Haag 1910; K. Heeringa (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den*

Makalenin buraya kadarki bölümünde büyük oranda Hollandalı kurum ve kişiler tarafından üretilen Osmanlı tarihiyle alakalı arşiv kaynaklarına değindik. Bu kaynakların dışında Osmanlı kurum ve kişileri tarafından üretildiği halde Hollanda'da bulunan kaynaklar da söz konusudur. Çoğunluğu el yazmalarından oluşan bu kaynaklar Hollanda'daki birtakım kütüphanelerde bulunmakla birlikte, asıl kayda değer koleksiyon asırlar öncesine dayanan bir Türkoloji geleneğine sahip olan Leiden Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.¹³ Leiden Üniversitesi Kütüphanesi doğu yazmaları koleksiyonu, yazma eserlerin yan ısıra, Hollanda makamlarına giden birtakım Osmanlı resmi evrakın orijinallerini veya kopyalarını da içermektedir. Herhangi bir nedenle Hollanda makamlarına ulaşan resmi Osmanlı evrakı tercüme ettirilmek istendiğinde bunlar Leiden Üniversitesi'ndeki Türkologlara gönderildiğinden, söz konusu evrakın bazen orijinalleri kütüphane için alıkonularak, bazen de kopyaları alınarak koleksiyona dâhil edilmişlerdir. Kahir ekseriyeti Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Hollanda'daki yazmalar ve sözü edilen türden evrak, Jan Schmidt'in "*Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*" başlığıyla 2000-2012 yılları arasında yayınlanan 4 ciltlik oldukça kapsamlı bir katalog çalışmasına konu olmuştur.¹⁴

Sonuç

Görüldüğü üzere Osmanlı tarihi açısından kaynak niteliği taşıyan Hollanda'daki malzeme epey bir çeşitlilik arz etmekte olup Osmanlı tarihinin muhtelif veçhelerine ışık tutma potansiyeline sahiptir. Söz konusu kaynakların Osmanlı siyasi tarihi, diplomasi tarihi, ticaret tarihi, denizcilik tarihi, sosyal tarih, hukuk tarihi, kültür tarihi gibi birçok alanda bilgi sunma potansiyeline sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu kaynakların da kendine has birtakım problemlerinin olduğunu vurgulamak gerekir. Dünya görüşünden kaynaklanan birtakım problemleri bir kenara koyarsak, örneğin elçi ve konsolosların yazışmalarında sıklıkla karşılaşılan tekrarları zikretmek yerinde olacaktır. Elçilerin İstanbul'dan ve konsolosların buldukları Osmanlı şehirlerinden yazmış oldukları mektuplar Hollanda'daki farklı makamlara yazıldıklarından aynı bilgilerin tekrarı sıklıkla rastlanmaktadır. Bu bakımdan, söz konusu yazışmalardan bilgi edinmeyi uman bir araştırmanın elçilik ve/veya konsoloslukların Hollanda'daki tek bir

Levantschen Handel. Tweede Deel: 1661-1726, Den Haag 1917; J. G. Nanninga (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Derde Deel: 1727-1765*, Den Haag 1952; J. G. Nanninga (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde Deel: 1765-1826, Eerste stuk*, Den Haag 1964; J. G. Nanninga (ed.), *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde Deel: 1765-1826, Tweede stuk*, Den Haag 1966.

¹² Söz konusu kaynağa şu linkten erişim sağlanmaktadır, <http://resources.huygens.knaw.nl/handellevant> [erişim 26.10.2019]

¹³ Bkz. İsmail Hakkı Kadı, "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları," *Doğu-Batı* 20 (2002), s. 83-110.

¹⁴ Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*, 3 cilt, Leiden 2000-2006; Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Minor Collections*, Leiden 2012.

muhatabıyla yürüttükleri yazışmaya odaklanması yerinde olacaktır. DLH'nın Hollanda'nın Doğu Akdeniz ticareti ile ilgili karar alma ve politika geliştirme süreçlerindeki merkezi rolü nedeniyle elçi ve konsolosların buraya yazdıkları mektuplar diğerlerine göre oldukça kapsamlıdır. DLH'a yazılan mektuplarda elçi ve konsolosların buldukları şehirlerdeki politik gelişmeler, Padişah, Vezir-i azam, Kaptan-ı derya, Beylerbeyi, Sancakbeyi ve Kadılık gibi görevlerdeki değişiklikler, iktisadi sosyal şartlar, salgın hastalıklar, tarımsal üretim ve kısıtlıklar, limanlara gelip-giden Hollanda gemileri ve bunların hamuleleri, söz konusu yerlerdeki Hollanda cemaatinin iç meseleleri, cemaatin finansal durumu, güvenlik tehditleri vs. konulara yer verildiği görülmektedir. Bütün bu bilgilerin yanı sıra, örneğin elçinin bir ek ödenek talebi gibi oldukça basit mevzular uzun süren külliyetli yazışmalara konu olabilmekteydi. Elçiler ve konsolosların Hollanda'daki makamlara yazdıkları mektuplarda, görevlerini ne kadar başarılı bir şekilde yerine getirdiklerinin veya tarafı oldukları bir ihtilaftaki haklıklarının ispatına yönelik subjektif çabalar da bu kaynakları kullanan araştırmacıların dikkate alması gereken bir husustur.

Elçilerin saray ve çevresiyle alakalı olarak Hollanda makamlarıyla paylaştıkları haberler zaman zaman dedikodu mesabesinde olmakla birlikte elçilik tercümanlarının akrabalık bağları vesilesiyle saray çevresinden doğrudan bilgi alma imkânları dikkate alındığında bunların da belli oranda ciddiye alınması gereken bilgiler içerdiği söylenebilir. Hollanda elçiliği baş tercümanı Karaca'nın kardeşinin 1761'de Rum patrikliğine getirilmiş olması bu bağlamda zikredilmeye değer bir örnektir.¹⁵

Elçi ve konsolosların DLH'a yazmış oldukları mektupları diğer makamlara yazılan mektuplardan ayıran diğer bir özellik te yürütülmekte olan ticaretin detaylarına dair verilen bilgilerdir. Tümü bir seri olarak günümüze intikal etmemekle birlikte, Osmanlı limanlarına gelen ve giden Hollanda gemilerinin hamule listeleri (kargo manifestosu), konsulato resminin tahsil ve muhasebesi saikiyle de, detaylı bir şekilde hazırlanarak DLH'a gönderilen mektuplara iliştilmekteydi. Söz konusu hamule listeleri gemideki bütün malların ayrı ayrı miktarı, hangi tüccar tarafından hangi tüccara gönderildiği, değeri, bu mallara tahakkuk ettirilen konsulato resmi gibi bilgileri içermektedir (Örnek için bkz. Ekler, Resim 1, 2 ve 3).

İçerdikleri bilgilerin zenginliğine rağmen hamule listelerinin sadece istisnai olarak günümüze intikal etmiş olması dolayısıyla, bunlar Osmanlı-Hollanda ticaretinin hacmi ve bunda zamanla meydana gelen dalgalanmalar hakkında fikir verebilecek nitelikte değildir. Söz konusu ticaretin hacmi konusunda yapılacak olan çalışmaların Hollanda'da Akdeniz ticaretinden alınan birtakım vergiler üzerinden yürütülmesi ise mümkündür. Örneğin Akdeniz'den Hollanda limanlarına gelen gemilerden tonajları üzerinden alınan *lastgeld*'den yola çıkarak Akdeniz'de faal

¹⁵ NA, 01.02.20, 167, sf. 39-41, Hollanda Elçisi Elbert De Hochepeid'in DLH'a 16.04.1761 tarihli mektubu.

Hollanda gemilerinin toplam tonajına ve bu tonajın zaman içerisinde gösterdiği değişime ulaşmak mümkündür. Yine Doğu Akdeniz'den Hollanda limanlarına getirilen mallardan % 1 oranında tahsil edilen *levantrecht* de ticaret hacmi konusunda yapılacak bir kantitatif çalışmaya temel oluşturabilir.¹⁶ Ancak hemen belirtmek yerinde olacaktır ki vergilendirmeye esas teşkil eden kayıtlarda belirtilen mal değerleri, malların tarife fiyatları olduğundan, bunlar gerçek piyasa fiyatlarını yansıtmamaktadırlar. Ayrıca, tüccarların mallarını çoğunlukla gerçek miktarlarının oldukça altında deklare ettikleri ve vergilerini de buna bağlı olarak az ödedikleri konusundaki, Hollanda makamlarını özellikle on sekizinci yüzyılda sıklıkla meşgul eden şikayetler, vergilendirmeye dair verilerin kantitatif çalışmalar için temel alınması durumunda dikkate alınması gereken hususlardandır.

Alış-veriş teknikleri (ortaklık, komisyonculuk vs.), mallardan alınan gerek Osmanlı ve gerekse Hollanda vergileri, malların tabii tutuldukları uygulamalar (ambalajlama, ambarlama, nakliye vs.) ve bunların maliyetleri, poliçe trafiği vs. ticaretin gündelik detaylarına söz konusu ticarete katılan şirketlerden intikal eden kayıtlardan ulaşmak mümkündür. Ayrıca noterlik kayıtları da benzer türden veriler içermenin yanı sıra özellikle gemi alım-satımına ve kiralanmasına dair noterlik kayıtları, Akdeniz'deki Hollanda filosunun ebat/tonaj, yaş ve donanım gibi özellikleri konusunda detaylı bilgiler içermektedir. Bunların yanında Amsterdam Şehir Arşivi'ndeki *De Vogel en aanverwante families* fonunda bulunan iki gemi işletim defteri (*Redersboek*), Akdeniz'de seyr-ü sefer eden '*Vrouwe Catharina*' isimli bir geminin 1762–1771 yılları arasındaki muhasebesini sunan özgün bir kaynak niteliğindedir.

Buraya kadar tanıtmaya çalıştığımız Hollanda kaynaklarının, Hollanda'nın Osmanlıyla etkileşim alanına dair orijinal kaynaklar niteliği taşıdığını ve Osmanlı tebaası tüccarın Osmanlı coğrafyası dışına gerçekleştirdikleri deniz ticaretinin nadir kaynaklarından olduğunu söylemek abartı olmaz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Nationaal Archief (NA): 01.02.20, 167; 1.02.20, 912; 2.01.08, 347

Regionaalarchief Leiden: NL-LdnRAL_0016

Araştırma ve İncelemeler

Arı, Bülent, “Hollanda Arşivlerinde Akdeniz Tarihine Ait Belgeler,” *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, (ed. Yonca Köksal ve Mehmet Polatel), s. 87-103. İstanbul 2014.

Van Den Boogert, Maurits. *The Capitulations and the Ottoman Legal System*, Leiden 2005.

¹⁶ Hermann Wätjen, Hollanda'nın on yedinci yüzyıldaki Akdeniz ticaretine dair çalışmasında söz konusu verilerden istifade etmiştir. Bkz. Hermann Wätjen, *Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit Ihrer Hoehsten Machtstellung*, Berlin 1909.

- Bulut, Mehmet, *Ottoman Dutch Economic Relations in the Early Modern Period 1571-1699*, Hilversum, 2001.
- De Groot, Alexander H., *The Netherlands and Turkey: Four hundred years of political, economical, social and cultural relations: selected essays*, İstanbul 2007.
- _____, "The Organization of Western European Trade in the Levant," *Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancient Regime* içinde, (ed. Leonard Blusse ve Femme Gaastra), Lahey 1981, s. 231-241.
- Heeringa, K., ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Eerste Deel: 1590-1660, Eerste stuk*, Den Haag 1910.
- _____, ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Eerste Deel: 1590-1660, Tweede stuk*, Den Haag, 1910.
- _____, ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Tweede Deel: 1661-1726*, Den Haag 1917.
- Huygens ING, "Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel (1590-1826)," <http://resources.huygens.knaw.nl/handellevant> [erişim 26.10.2019.]
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995.
- Kadı, İsmail Hakkı, *Ottoman and Dutch merchants: Competition and Cooperation in Ankara, İzmir, and Amsterdam*, Leiden 2012.
- _____, "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları," *Doğu-Batı*, 20, (2002), s. 83-110.
- Van Der Meiden, G. W., *Het Legatiearchief Turkije Tot 1811*, 's-Gravenhage 1978.
- Nanninga, J. G., ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Derde Deel: 1727-1765*, Den Haag 1952.
- _____, ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde Deel: 1765-1826, Eerste stuk*, Den Haag 1964.
- _____, ed. *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel. Vierde Deel: 1765-1826, Tweede stuk*, Den Haag 1966.
- Nationaalarchief, "Archieven" <http://www.gahetna.nl/collectie/archief> [erişim 26.10.2019]
- Olnon, Merlijn, 'Brought under the Law of the land': *The History, Demography and Geography of Crossculturalism in Early Modern İzmir, and the Köprülü Project of 1678*, Leiden 2013.
- Schmidt, Jan, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*, 3 cilt, Leiden 2000-2006.
- _____, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Minor Collections*, Leiden 2012.
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland, 1584-1810*, 's-Gravenhage 1976.
- Wätjen, Hermann, *Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit Ihrer Hoechsten Machtstellung*, Berlin 1909.

EKLER

*Manifest van de goederen, geladen in het
Hollandsch Brigantijn schip de Drie Gezusters
Capiteyn Volkert Johannis van hier, gedestineerd
naar Smyrna in de Maanden Januarij en Februarij
1802.*

	Inellen v. Doon	ordre	
ZM	8 Vaten #1.8	} koopmanschap	Jun 250
M	8 ditto .1.8		
CM	7 ditto .1.7		
S	2 ditto .1.2		
B	100 vaten		
C	100 ditto		
	derelven	ordre	
ZZ	10 Vaten #1.10	} koopmanschap	190
M	50 vaten #1.60		
A	100 ditto		
□	150 Eollen	gruif kinnen	
	derelven	ordre	
V	2 Vaten #1.2	} koopmanschap	109
J	5 kisten 3.7		
J	6 vaten 8.13		
J	40 vaten		
	267 staven	1 yser	
	derelven	ordre	
S	20 Vaten #1.20	koopmanschap	76
M	93 stukken	} Verhoort	
o	56 . 8°		
	56 . 8°		
	Michelle paterachi	Frattelli Agellato Illustratio Carachani	
EA	20 Vaten	} koopmanschap	162
E	1 kist		
AZ	50 deirige stalen		
	derelven	Frattelli Carali & Demetrio Agellato	156
PR	20 Vaten #1.20	Spijkers	
C	derelven	Petro Cochino psuchaic	
PP	2 vaten #1.2	} koopmanschap	62
C	1 vat		
P	394 stukken		
		Transporteeren L. 96	

Resim 1: 1802 yılı Ocak ayında Rotterdam'dan İzmir'e sefere çıkan "Drie Gezusters" isimli geminin hamule listesi (1. Görsel). (NA, 1.02.20, 912)

		Transport	Sum
		Michelle Maerogato hi	961
AM	16 kisten #1. 16 koopmanschap	Nicola Maerogato & Co	48
		derselven	
CP	6 Vaten #1. 6 Spijkers	Fratelli Carali & Demetrio Aglasto	39
		derselven	
FA	1 vaktie #1.	koopmanschap	23
	1 kistje #2.		
C	16 Stukken		
		derselven	
MF	3 baatje #1 koopmanschap	Fratelli Hlasto	3
		J. Heemsterk	
HT	10 Vaten #1. 17 Loodwit	Hubsch & Tomoni	80
H	1 kistje #1. Campher	& Constantinopol	
		derselven	
CH	20 Vaten #8. 27 voods Verff.	Wm. Keeling & Co	58
	2 pakken 28. 29 pakdoek		
		Brethouwer & van Dam	orde
SC	12 Vaten #9. 20 Loodwit		78
		derselven	orde
A	47 Lollies	pakdoek	7
		Van Gonnep & Loon	J. Van Lennep & Co
L	3 Vaten #1. 3 Loodwit		63
		derselven	
M	4 Vaten #1. 4 Broodsuijer	Giovanni Maerogato Michelle Maerogato & Co	37
		VanderWallen, Van Vollenhoven & Loon	J. Van Lennep & Co
VL	2 Vaten #1. 2 koopmanschap		20
		derselven	
M	2 Vaten #3. 4 koopmanschap	Giovanni Maerogato Michelle Maerogato & Co	20
		derselven	
W	93 Lollies	pakdoek	12
			Transporteeren Sum 43

Resim 2: 1802 yılı Ocak ayında Rotterdam'dan İzmir'e sefere çıkan "Drie Gezusters" isimli geminin hamule listesi (2. Görsel). (NA, 1.02.20, 912)

		<u>D. Transport</u> Lu. 1683	
Wid. Arnoldus Atoneshoff & Zoon order			
MC	3 balen N. 3 kroon anshap		37
T. E. Van Staveren J. Van Lennep & Co			
IES	1 vantie... kopere vinger Eeden		9
+	30 pakjes E. 298 f. gebruikte ballagie		
P. Frauchij & Zoon Daniel Femeaux & Co			
DFC	2 kistjes N. 2 Thee g'Emballerd		6
F. M. Smith Van Capteyn			
VI	1 pakje... Manufactuurin		
Adriaen Radijns G. van Brakel			
VB	1 vantie... Eten		
		Suigl... 1695	
		1/2 Suigl. avarij ordinar	187
P. Smeer Willem Hoeting			
§	1 pakje... in Linnen		1
		Suigl. 1683	
G' Expediceerd Rotterdam den 10 Februarij 1802 (was getekend) Calis. Kuiper, van Dam & Comp den inhoud van alles ons onbekend Spirina den 5 April 1802 (was getekend) { Volkert Johannes Laurens Berg			

Resim 3: 1802 yılı Ocak ayında Rotterdam'dan İzmir'e sefere çıkan "Drie Gezusters" isimli geminin hamule listesi (3. Görsel). (NA, 1.02.20, 912)

Leide D. Heer Daniel van Eys
 Amirna den 3 Junij 1730
 Mijn Heer
 Wy hebben op syn tijt d'ere geliaf, om de seer aengens van
 den 10 feb: te ontfangen ende daer nyt gesien vande Heer
 Jan van saanen het Montant van het Packie Schaer Laake
 Laakens 1605: 15: heb ontfangen met het welke onse
 Reet met 3 CD: gesaldert is, nyt aengaet 3 CD: 3 Propakke
 om voor halve Reet met 3 CD: eenige Laakens te hebben
 kunnen niet constanten en aende vrienden die aen ons grote
 parthyen Spaerlyk seiden geen de minste Jabotte te
 geven vermits soude ge looven dat Sulky Labodon verloop
 van haere Laakens Naasel moghten ver oorsaaken
 gelijk het ont soek Geschreuen hebben. Maer by aldien
 W. geen Cincort moght reesen om twee a 3 packen Super
 fine 1/4 broet hier te Leiden gelieft de selve te doen assort
 teeren als de nevensgaane Staaties, dienende handigh
 en dicht gewerkt ende wt witte of geelc Lyste te weesen
 en niet hooger van qualteyt als van 1/4 tot aen boord
 dach de Couleuren Moete van alle perfectie weesen
 en op syn Engels opgewerkt en hoore voor de selve en
 goede prys promyst te wene optimerende de Gemeene Wet
 Leijden rang 8 1/4 bree werden 8 1/4 gewerkt
 Maer dienen geavortet te weesen yder Pack met 2
 Wijn Couleuren 3 Curmynen een Schaer Laaken

Resim 4: İzmir'deki Panajotis & Begler Di Yosif'in, 3 Haziran 1730'da Leiden'daki kumaş tüccarı Daniel van Eys'a yazdığı mektup. (Regionaalarchief Leiden, NL-LdnRAL_0016, 1a)

Resim 5: İzmir'deki Panajotis & Begler Di Yosif'in, 3 Haziran 1730'da Leiden'daki kumaş tüccarı Daniel van Eys'a yazdığı mektuba, talep ettiği kumaşların rengini belirtmek için eklediği kumaş kartelası. (Regionaalarchief Leiden, NL-LdnRAL_0016, 1a)

Resim 6: Sadrazam Kör Yusuf Ziyaüddin Paşa'nın Hollanda hükümetine 1804 yılında yazdığı, Amsterdam'daki ilk Osmanlı şebbenderi Nicola Macella'nın bu göreve tayinini bildiren namesi. NA, 2.01.08, 347; Alexander H. De Groot, *The Netherlands and Turkey: Four hundred years of political, economical, social and cultural relations: selected essays*, İstanbul 2007, s. 23.

Summary

This article introduces the seventeenth and eighteenth centuries' primary sources of Ottoman history held in various archives and libraries in the Netherlands and discusses their potential for original research on Ottoman history. It starts with referring to factors that influence the quantity and quality of the Dutch primary sources on Ottoman history and then gives a list of the archives and libraries that preserve relevant material in the Netherlands. The specific collections that are relevant to Ottoman history in these archives and libraries are introduced and analysed on the basis of their catalogues as well as personal observations by the author. On the basis of this analysis the potential of these sources for new research on various aspects of Ottoman history has been discussed in the conclusion of the article.

The article argues that two main factors have influenced the evolution of both the quality and the quantity of Dutch primary sources on Ottoman history. One of these factors has been the developments with regard to diplomatic and commercial relations between the Ottoman Empire and the Dutch Republic while the other factor is the evolution of the Dutch institutions that conducted and coordinated these relations.

Dutch sources began to be relevant for Ottoman history since late sixteenth century when the Dutch began to emerge as an important commercial actor in the Eastern Mediterranean. When they obtained their first *ahidname* from the Ottoman Empire in 1612 and established an embassy in Istanbul and consulates in various trade centres of the Empire, both the quantity and the quality of their sources increased. The records of these diplomatic and commercial representatives are important sources for Ottoman history since they contain information about Dutch commercial and diplomatic activities as well as about various developments in the Empire. These records are kept at the Dutch National Archives in collections such as Turkish Legation 1668-1810, Consulate Smirna 1611-1811, Consulate Tunis 1759-1813, Levantine trade 1614-1828, etc. In most cases the establishment and the suspension of various consulates at various times determined the availability of archival records produced by these representatives. The records of the embassy and consulates mostly consists of two sections: secretarial records and chancery records. The secretarial records comprise the correspondence of the ambassador or the consul with other representatives and merchants in other cities as well as his correspondence with home authorities. The archives of the chancery contain records pertaining to daily business of the merchants in the port such as records of the processes of insolvencies, commercial disputes, inheritance arrangements etc.

The collection of the records of the Directorate of Levant Trade and Navigation in the Mediterranean Sea covers the period from 1625, when the chamber was established, until 1826, when it was abolished. The Directorate of Levant trade was a consultative body of Amsterdam merchants engaged in trade with the Levant. Despite its consultative nature, the chamber played a very crucial role in the formation of Dutch trade policies pursued in the

Levant. It held correspondence with all diplomatic and commercial representatives in the Ottoman Empire and advised the Dutch States General on relevant issues. As their advices were almost universally adopted by the States General, it can be said that the policies of the Dutch Republic with regard to the trade in the Levant were forged at this chamber. Therefore, the records of the Directorate are the most important collection in the Dutch archives for any study on Dutch commercial and diplomatic interactions with the Ottoman Empire as well as any other topic related to Ottoman history.

Beyond the collections preserved at the Dutch National Archives, there are other primary sources on Ottoman history in various local archives and libraries in the Netherlands. In various local archives such as the municipal archives of Amsterdam, Leiden and Rotterdam, all cities with extensive commercial links with the Ottoman Empire, various archival collections contain material that shed light on various aspects of Ottoman history. In Amsterdam the collection *Familie De Vogel en Aanverwante Families* and in Leiden *Archief van de firma Van Eys* contain records of Dutch firms that traded with Ottoman ports. Their records include correspondence with Dutch and Ottoman merchants in Ottoman port cities as well as accounts of commercial transactions carried out between these firms and their correspondents in Ottoman ports. These records are unique sources that enable the historian to catch a glimpse of the details and daily realities of the trade between the two countries. The collection of the records of the notaries of Amsterdam too, sheds light on the business practices and daily realities of the trade.

Among the libraries in the Netherlands, Leiden University Library has a special importance due to its “Oriental Manuscript Collection” which has been assembled by Dutch diplomats and orientalist through centuries. This collection is arguably the best catalogued Oriental Manuscript collection in the World thanks to recent efforts which accumulated in a multivolume published catalogue.

While the relations between the Ottoman Empire and the Dutch republic were of both diplomatic and economic in nature through the seventeenth and eighteenth centuries, the relevant primary sources in the Netherlands are richer on the economic and particularly on commercial relations. However, while the same sources provide plenty of details about market circumstances and daily realities of trade in the Ottoman Empire, they are less useful for quantitative research on the volume of trade. Nevertheless, it is important to point out that the Dutch archival sources remain among few sources on Ottoman merchants’ commercial ventures beyond the boundaries of the Empire as result of liberal trade policies which the Dutch pursued in the Levant.

EĞRİBOZ SANCAĞI İDARECİLERİ (1756-1792)*

Mehmet İnbaşı**

Öz

Günümüzde Yunanistan'ın doğusunda yer almakta olup, Osmanlılar zamanında önemli bir sancak merkezi ve şehirdir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde (1470-1831) önemli bir deniz üssü olan şehir, kalabalık Müslüman nüfusa, birçok dinî binaya sahip önde gelen İslâmî ve idarî bir merkezi olarak dikkati çeker. Kaynaklarda Eğriboz veya Ağriboz olarak isimlendirilmekte olup, başlangıçta Bizans'ın 1204'ten sonra da Venedikliler'in kontrolü altına girdi. Venedikliler burayı 1470'e kadar Ege'deki en gelişmiş deniz üssü olarak kullandılar.

Fâtih Sultan Mehmed'in Mora'nın önemli bir kısmını topraklarına dâhil etmesinden sonra kara ve deniz ulaşımı için Eğriboz'un önemi arttı. Osmanlı-Venedik savaşı sırasında Fâtih ordusuyla şehri kuşattı ve 1470'te adayı fethetti. Fetihden itibaren inşa edilen Türk-İslam eserleri ile önemli bir üs haline gelen Eğriboz, 1831 yılına kadar Osmanlı idaresinde kaldı.

Bu makalede Eğriboz'un Osmanlı idaresindeki idarecileri incelenecektir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kayıtlara göre 1756-1792 yılları arasında Eğriboz sancağına Osmanlı Devleti tarafından 72 atama yapılmıştır. Bu valilerin atama tarihleri, görev süreleri, bu sürelerde meydana gelen olaylar bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğriboz, Ege Adaları, Ege Denizi, Osmanlı Devleti, 18. Yüzyıl

The Sanjak of Eğriboz (Éuboea) Administrators (1756-1792)

Abstract

Eğriboz (Éuboea), currently located in the east of Greece, was an important center of sanjak and city in Ottoman time. During the Ottoman rule (1470-1831), the city which was a significant sea-base attracted attention with its crowded Muslim population and being an Islamic and government center having many religious buildings. In the Turkish sources it has been named as Eğriboz or Ağriboz and has been initially under Byzantine's rule and then, in

* Bu çalışma, 19-21 Ekim 2017 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından İzmir'de yapılan *Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu*'na sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof.Dr., *Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 38280, Talas-Kayseri/Türkiye, minbasi@erciyes.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-3296-9902

1204 that of the Venetians. The Venetians used the city as the most developed sea-base in Aegean Sea until 1470.

Following Sultan Mehmed the Conqueror's conquest of a great deal of part of Morean Peninsula, the significance of Eğriboz highly increased in terms of land and maritime transportation. During the Ottoman-Venetian battle, the Conqueror besieged the city with his army and conquered the island in 1470. With its Turkish-Islamic monuments constructed after the conquest, Eğriboz has become a significant base and remained under the Ottoman rule up to 1831.

This paper intends to examine governors of Eğriboz under Ottoman rule. According to the Prime Ministry's archive records dated between 1756 and 1792, there have been 72 governor's appointment to Eğriboz Sanjak by the Ottoman center. This study focuses on the appointment dates and duration of such governors and incidents happened within these time sequences.

Keywords: Éuboea, Aegean Islands, Aegean Sea, Ottoman State, 18th Century

Tarihçe; Yunanistan'ın doğusunda eski bir Osmanlı sancağı ve bu sancağın merkezi şehir olan Eğriboz, günümüzde Khalkis adını taşımaktadır. Kıyıya paralel olarak uzanan Eğriboz adasında Éuboea ilinin merkezidir. Anakara ile ada arasında bulunan Euripos adlı boğazın en dar yerinde kurulmuştur. Tarih boyunca burayı anakaraya bağlayan birçok köprü yapılarak irtibat sağlanmıştır. Osmanlı hâkimiyeti döneminde (1470-1831) önemli bir deniz üssü olan şehir, Teselya'nın güneyinde kalan bölgenin kalabalık Müslüman nüfusa, birçok dinî binaya sahip önde gelen İslâmî ve idarî bir merkezi olmuştur. Bizans'ın ilk yıllarında Euboia adasında bir yarımadanın üzerinde, Euripos Boğazı kıyısında, küçük bir yerleşim merkezi olarak kurulmuş ve buraya Grekçe *Egripas* denilmiştir. Bu ad Venedik hâkimiyeti sırasında Negroponte'ye, Osmanlı idaresi sırasında da aslına uygun bir şekilde Eğriboz'a çevrilmiştir. Pîrî Reis'te adanın ve şehrin adı İğribos, tahrir defterleri, Enverî, Âşıkpaşa-zâde ve Neşrî gibi kaynaklarda Ağriboz, Ağribos şeklinde yazılmıştır. Daha sonraki Osmanlı kaynakları ve resmî belgelerinde Eğriboz / Ağriboz imlâsı yerleşmiştir. Eğriboz, 1204'teki IV. Haçlı Seferinden sonra Venedikliler'in kontrolü altına girmişti. Venedikliler 1304'te burayı tahkim ederek 1470'e kadar Ege'deki en önemli deniz üssü haline getirmişlerdi¹.

Fatih Sultan Mehmed'in Mora seferi ile bazı kaleleri ele geçirmesinden sonra 1463'ten itibaren buradaki limanlar ve şehirler üzerinde hak iddia eden Venedik ile başlayan harpler sırasında Eğriboz adası, büyük bir önem taşıyordu. Mora sahilleri ile Anadolu sahilleri arasında gidip gelen Türk gemilerinin yolları üzerinde bulunan Eğriboz Adası, aynı zamanda Hristiyan korsanların ve Venedik gemilerinin sığındıkları bir yerdi. Adanın stratejik önemini bilen Fatih, Venedik donanmasının adalarda yaptığı tahribata karşılık, Ege'de Venedik'in üssü olan bu adayı

¹ Machiel Kiel, "Eğriboz", *DİA*, 10, s. 491; V. L. Ménage, "Eğriboz", *EI II*, Leiden 1991, s. 691.

fethedebilmek için hazırlıklara girişmişti².

Eğriboz adası ve kalesinin fethi ile ilgili olarak Oruç Beğ Tarihi'nde³ ve Âşıkpaşa-zâde Tarihi'nde⁴ detaylı bilgiler vardır. Kaynaklarda belirtildiği üzere, 1470 yılında Gelibolu'dan hareket eden Mahmud Paşa idaresindeki donanma, Şıra adasını fethettikten sonra Eğriboz'u kuşatmıştı. Fatih Sultan Mehmed de karadan Eğriboz adasının karşısına gelerek, üç gün içinde kara ile adayı birbirine bağlayan bir köprü kurularak asker ve topların Eğriboz'a geçmesi sağlanmıştı. Eğriboz, kara ve denizden kuşatılıp deniz tarafındaki açık bölümü kapatılabilmek için gemilerin bir kısmı karadan yürütülerek kalenin diğer tarafına geçirilip şehrin ve kalenin tamamı kuşatılmıştı. Yardıma gelen Venedik donanması kurulan köprüye hücum etmesine rağmen sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştı. Yirmi günlük bir kuşatmadan sonra 12 Temmuz 1470 Perşembe günü kale fethedildi. Osmanlı-Venedik ihtilafı bir süre devam etmişti. Osmanlıların Arnavutluk'a hâkim olmaları, Venedik'i sulha zorlamıştı. 25 Ocak 1479'da yapılan Osmanlı-Venedik antlaşması ile on altı yıldır süren harbe son verildi⁵. Venedik harbinin sona ermesiyle Eğriboz, İstanbul'a buğday naklinde önemli bir kontrol noktası haline gelmişti⁶. Osmanlılar zamanında Eğriboz adası, aynı zamanda donanmanın ihtiyacı olan kirpas, yelken bezi, barut ve peksimetin temin edildiği önemli bir merkezdi⁷.

² Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 2014, s. 199-202; Yasemin Demircan, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Ankara 2014, s. 24.

³ Bu husus; “*Sultan Muhammed Han İğribos’a sefer ütdi. Sultan kurudan, vezîri Mahmud Paşa Gelibolu’dan deniz yüzünden irdi. Ve uvak gemiler düzdürüp dört yüz pare mikdarı gemi vardı. Rum-ili beglerbegisi Has Murad ve Anadolu beglerbegisi Gedîk Ahmed, Anadolu ve Rum-ili leşkeri ve yeniçeri ve kapu halkı bu azameti leşkeri ile üzerine düşüp toplar kuruluş, hisarın bir tarafını yıkıp kal’a ehli zebun olup alınacağı vakt, girü deniz yüzünden Fireng gemilerini karşılayup, iki taraftan denizün üzerinden toplar kurdurup, Fireng gemilerini getürtmeyüp gelen zafer bulamayup girü güdiler. Abir Sultan Muhammed Han İğribos zebun olduğum bilüip gazay-ı fı sebili’llah diyüp yağma buyurı. Gazay-ı ekberdür diyüp yürüş idüp kal’ayı cebrile feth idüp, tamam vilayetiyle feth olundu sene 875*” şeklinde kaydedilmiştir. *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, Haz. N. Öztürk, İstanbul 2007, s. 120-121.

⁴ Bu husus; “*Padişah azîm leşker cem’ idüp korudan niyyet-i gazâ deyüp yürüdi. Mahmud Paşa dahi gemiler ilen denizden yürüdi. Ağriboz’un önine bir köprü düşediler. Padişah dahi gelüp karadan kondı. Mahmud Paşa deniz yüzünden hisarı kuşatdı. Yer yerin toplar kurıldı. Bir nice eyyam cengler olundu. Bir gün kafirin deniz yüzünden gemileri gözükedi. Ağriboz’a yardıma geleler. Padişah emr edüp Hisar yağmadur dedi. Gaziler yağma habarın işidicek heman yürüş ütdiler. Hisar feth olundu. Üç gün gece ve gündüz eyi yağma oldı. Andan sonra hisarı zıbt edtiler. Ağriboz vilayeti bir sancaklık il oldı. Şehrin kiliselerün mescidler edtiler. Vilayet-i ehl-i İslam’dan batırı olub gelen Müsülmanlara kâfirin hâlî kalan evlerini mülklüğe verdiler. Ve hem bir kadı nasb edtiler. Sancağı beğliğini bir kulna tımar verdı*” şeklinde kaydedilmiştir. *Âşıkpaşa-oğlu, Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. Çiftçiöğlü N. Atsız, İstanbul 1949, s. 217; Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, Haz. N. Öztürk, İstanbul 2008, s. 345.

⁵ S. Tansel, *Fatih Sultan Mehmet*, s. 205-215; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1983, s. 111-125; İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2007, s. 8.

⁶ Emrah Safa Gürkan, “Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlıların XVI. Yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş vd., İstanbul 2011, s. 20.

⁷ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Ankara 1992, s. 154, 160, 172.

Fetihten sonra Eğriboz adasına, Yenişehir, Serez, Üsküp, Karaman ve Bergama'dan getirilen Türkler iskân edildi. Şehirdeki kiliselerin bir kısmı camiye çevrildi. Adadaki Müslüman Türk nüfus artışı sonraki dönemlerde de devam etmişti⁸.

İdari Yapı

XVI-XVII. yüzyıl; Fetihten sonra Tırhala sancağının güney kısımları Eğriboz adasına bağlanarak Eğriboz Sancağı kuruldu. Eğriboz Sancağı'na, Atina, Budonitsa, İstefe, İzdin, Levadya, Salona ve Talanda kazaları bağlanmıştı. Eğriboz bu idarî durumunu Osmanlı hâkimiyetinden çıkışına kadar korumuştur⁹.

Kanunî dönemi başlarına ait tevcihat defterlerindeki kayıtlara göre¹⁰ Rumeli Beylerbeyliğinin 33 sancağı arasında, Ege Denizi'nde bulunan Gelibolu, İnebahtı, Karlı, Eğriboz ve Midilli Sancakları da vardı. Bu dönemde Eğriboz Sancağı, Ahmed Bey veled-i Kasım Paşa'nın idaresinde olup 320.000 akçalık has gelirine sahipti¹¹. 1533 tarihli Rumeli'deki zuama ve sipahilerin kaydedildiği defterde de yine Rumeli Eyaleti'ne bağlı 29 sancağın arasında Eğriboz, Mora ve Karlı sancakları da vardı¹².

Osmanlıların XV. yüzyılın ikinci yarsından itibaren Ege Denizi'ndeki adaları ele geçirmeye başlamaları, idarî bazı meseleleri de beraberinde getirdi. Özellikle Limni, Midilli, Eğriboz gibi büyük adaların alınmasından sonra XVI. yüzyılda Rodos ve İstanköy'ün de ilhakı ile hâkimiyet sahası genişlemişti. O zamana kadar Gelibolu sancakbeyi veya derya beyleri tarafından idare edilen donanmanın başına, Barbaros Hayreddin Paşa'nın getirilmesinden sonra yeni bir idarî düzenleme yapılarak 1533 yılında Cezayir Beylerbeyliği kuruldu. Bu makam hem Kuzey Afrika hem de Ege adalarının idaresini içine alıyordu. Buraların gelir kaynakları Kaptanpaşa sıfatı ile Hayreddin Paşa'ya bırakıldı. Onun ölümünden sonra muhtemelen Cezâyir-i Garb ile Cezâyir-i Bahr-i Sefid tabirleri ayrı ayrı kullanılmaya başlandı. Böylece Ege Denizi'ndeki adaların idaresi, bu yeni oluşturulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlandı¹³. Gelibolu merkez olmak üzere bir eyalet halinde teşkilatlanması 1533'ten sonra oldu. 1568-1574 tarihinde Cezâyir-i Bahr-i Sefid veya Kaptanpaşa eyaletinin yedi idarî birime ayrıldığı görülmektedir. Bunlar Gelibolu, Eğriboz, Karlı-ili, İnebahtı, Rodos, Midilli, Sakız ve Cezâyir-i Mağrib'den ibaretti¹⁴. Daha sonra eyalete Mizistre, Koca-eli, Biga, Sığla, XVII. yüzyıl ortalarında Nakşa ve Mehdiye sancakları

⁸ Machiel Kiel, "Eğriboz", s. 491; Ménage, "Eğriboz", s. 691.

⁹ M. Kiel, "Eğriboz", s. 492-493

¹⁰ TSM.A. D. 9772, vr. 1b-2b; TSM.A. D. 10057, vr. 1b-3a; TSM.A. D.5246, vr. 1b-3a; TSM.A. D. 734 vr. 1b-9b.

¹¹ TSM.A. D.5246, vr. 1b-3a; İ.M. Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.125-127.

¹² TSM.A. D. 734 vr. 1b-9b.

¹³ Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*. 7, s. 500-501.

¹⁴ İ. Bostan, *Osmanlılar ve Deniz*, s. 70-71; CIEPO *Himayesi Altında Yürütülen Osmanlı Projeğrafisi Üzerine Araştırma Programı II, 1512'den 1579'a Kadar Osmanlı Merkez ve Vilayet İdaresi*, Halil İnalçık, Jean-Louis Bacqué-Garmmont, (Tarihsiz), s. 169.

da dâhil edildi. Buna göre eyaletin on sancağı haslı, Sakız, Nakşa ve Mehdiye sancakları ise sâlyâneli idi.

XVII. yüzyıla ait tevcihat kayıtlarının yer aldığı Ayn Ali Efendi¹⁵, Sofyalı Ali Çavuş¹⁶ ve *Telbîsü'l-Beyân*'da¹⁷ Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Eyaleti'nin Gelibolu, Eğriboz, Karlı-ili, İnebahtı, Mezistre, Rodos, Midilli, Koca-ili, Biga, Sığla ve sâlyâneli olan Sakız, Nakşa ve Mehdiye sancakları olmak üzere toplam on üç sancağı vardı. Ayn Ali'nin kaydına göre Eğriboz Sancağı, sancakbeyinin hassı olup yıllık geliri 440.000 akçe idi.

XVIII. yüzyıl; XVII. yüzyılın sonlarında yaşanan Osmanlı Devleti ile Kutsal İttifak arasındaki mücadelede Venedik'e karşı cephelerde başarılar kazanılmasına rağmen, Avusturya cephesi sıkıntularla sonuçlanmıştı. Özellikle Venedik ile Ege ve Akdeniz'de, Arnavutluk ve Bosna taraflarında zaman zaman şiddetli mücadeleler meydana gelmişti. Bu sebeple XVIII. yüzyılda Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Eyaleti yerine yeniden düzenlenen *Kapudanlık-ı Derya* adıyla bilinen Kaptanpaşa Eyaleti teşkilatlandırıldı.

Nitekim XVIII. yüzyıl başlarına ait kayıtlarda¹⁸ ve incelenen Tahvil defterinde¹⁹ *Kapudanlık-ı Derya / Kaptanpaşa Eyaleti*'nin Gelibolu, Rodos, Değirmenlik ve Mesentori, Sığla, Santorin, Nakşa Berre, Limni, Kavala, Midilli ma'a Eskeros, Sakız, Eğriboz, Karlı-ili ve İnebahtı sancakları olmak üzere toplam on üç sancağı vardı.

Ege Denizi'nde önemli bir askeri üs olan Eğriboz Sancağı, 1702'de İsmail Paşa'nın uhdesinde olup, Eğriboz Sancağı'nı Tırhala ve Karlı-ili sancaklarıyla birlikte arpalık olarak tasarruf etmişti. 1703'te Maktul-zâde Ali Paşa kısa süre Eğriboz'un idaresini sürdürmüştü. Kasım-Aralık 1703'te ise Köprülü-zâde Numan Paşa'ya Eğriboz'un idaresi verilmişti. 1704'te Osman Paşa, 1706'da Hacı İbrahim Paşa, Eylül 1709'da Silahtar Süleyman Paşa, 1716'da Ali Paşa, 1718'de Köprülü-zâde Es'ad Paşa, 1727'de tekrar Silahtar Süleyman Paşa, 1731'de eski sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa, 1736'da Ahmed Paşa, 1737-1739'da Mehemed Paşa, 1742'de Silahtar Seyyid Mehmed Paşa Eğriboz Sancağı'nın kayıtlara geçen sancakbeyleri idiler²⁰. 1700-1750 tarihleri arasında yapılan tevcihatta dikkat çeken önemli hususlardan birisi, incelenen 1756-1792 tarihlerine ait tevcihat defterindeki *Eğriboz kalesi muhafazası şartıyla Karlı-ili sancağı ilbaken Eğriboz sancağına* şeklindeki kayıt ile aynı olmasıdır²¹. Dolayısıyla

¹⁵ Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âli Osman Der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 20-21

¹⁶ *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 42-43.

¹⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telbîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âli Osman*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s.121.

¹⁸ Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, Elazığ 1997, s.81.

¹⁹ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 223-236.

²⁰ O. Kılıç, *Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, s. 214-215; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/2*, Ankara 1983, s. 277, 291-292, 296, 308, 319, 341.

²¹ Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, s.62-63.

yüzyılın ilk yarısında atamalarda belirtilen bu yükümlülük, 1756-1792 tarihli tevcihat kayıtlarında da aynen devam etmiştir.

Eğriboz Sancağının İdarecileri; 1756-1792 yılları arasında Eğriboz Sancağı'nın idarecileri, bu makalenin inceleme konusu ile ilgili bilgiler, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Divan-ı Hümâyün Defterleri'nden olup vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve eyaletin defterdarları gibi yüksek dereceli devlet idarecilerinin isimlerinin kaydedildiği *Tabvil Defterlerindeki* kayıtlardan elde edilmiştir. 1755-1815 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nde eyalet ve sancaklar ile kaptan paşalığa tayinlerin yer aldığı bu defterdeki veriler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısının aydınlatılmasında çok önemli veriler içermektedir. Bu defter, “*Der zeman-ı sadr-ı sudûrî'l-vüzerâ Mustafa Paşa ve Reisü'l-küttâb Seyyid Mehmed Arni Efendi tâle bekâhümâ fi 8 L sene 1169*” şeklinde bir başlıkla başlamaktadır.²²

Eğriboz Sancağı ile ilgili defterde kaydedilen atamalar, 8 Şevval 1169 / 6 Temmuz 1756 tarihinden itibaren başlamakta ve 1 Receb 1206 / 24 Şubat 1792 tarihine kadar 36 yıllık bir süreyi ihtiva etmektedir. Bu defterde sancakbeylerinin isimleri, önceki görevi, görev yeri, tayin tarihi, tayin şekli şayet vezirlik rütbesi verilmiş ise *vezâret payesi ile, rütbe-i mîr-mirân ile, Rum-ili beylerbeyisi payesi* vb. ifadeler belirtilerek kaydedilmiştir. Sancakbeyi olarak tayin edilecek kimsenin unvanı ve ismi zikredilmiştir. Aynı zamanda devlet ricalinden ya da saray görevlilerinden olup ilk defa tayin edileceklerine de hangi rütbe ile tayin edildikleri de ayrıca belirtilmiştir²³.

64

Eğriboz Sancağı, idarecileri tayinlerinde; *rütbe-i vala-yı vezâret ile bâ hatt-ı hümayun tevcih olunmuş, rütbe-i vâlâ-yı vezâret ile şerefyâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayun şevket-makrûn mucibince tevcih olunmuştur, mer-tebe-i vâlâ-yı vezâretle, emr-i hümayun tevcih, bâ-hatt-ı hümayun tevcih* şeklinde kaydedilmiştir. Şayet göreve tayin edilmiş ve tekrar görevinde ibka yapılmış ise bu defa *bâ-hatt-ı hümayûn ibka, bâ hatt-ı hümayun ibkâ ve mukarrer kılındı, kemakân ibka ve mukarrer kılınmıştır*, ya da görevi devam ederken bir yerin idaresinin de mevcut idareciye verilmesi durumunda *müşarun ileybe ilbaken tevcih*, şeklinde atama şekilleri hususunda bilgiler verilmektedir. Tarihler ise, ayın kaçınıcı günü olduğu, ayın rumuzu ve yıl da kısaltma olarak verilmiştir (örneğin; 8 L 169, 24 Za. 177 ya da Selh-i L. 180, Gurre-i N 195, 3 N 202). Atamalarda en dikkati çeken husus ise Osmanlı bürokrasisine uygun olarak tayinlerin önemli bir kısmının Şevval / L ayında olmasıdır. Özellikle askerî zümreler içerisinde gerek askeriler /umerâ, gerekse de ehl-i ilm / ulemâ tayinleri çoğunlukla Şevval / L ayında yapılmaktaydı. Nitekim Eğriboz Sancağı'na yapılan tayinlerde Şevval ayının yoğunlukla kaydedildiği tespit edilmektedir. Bununla beraber diğer aylarda da tayin ve ibkaların yapıldığı görülmektedir.

²² BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tabvil Defteri 16*, s. 1; İncelenen bu Tahvil Defteri, makalenin yayınlanma süreci devam ettiği sırada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından Aralık 2019 tarihinde günümüz harfleri ile yayınlanmıştır. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi; Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, İstanbul 2019. Çalışmamızda defterin asıl nüshası ve ilgili sayfaları kullanılmıştır.

²³ BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tabvil Defteri 16*, s. 229-230.

Eğriboz Sancağı'na 1756-1792 yılları arasında 76 tevcihat yapılmıştır ki, Kaptan Paşa Eyaleti'ndeki diğer sancaklara göre oldukça fazladır. 36 yıllık süre içerisinde Eğriboz Sancağı'na yapılan tayinlerde 62 adet idareci görevlendirilirken bunlar içerisinde bazıları da 14 defa ibka edilmek suretiyle görevlerine yeniden tayin edilmiştir.

Bu dönemde Ege ve Akdeniz'de yaşanan harpler, Osmanlı-Venedik çekişmesi askeri bir hareket noktası olan Eğriboz Sancağı'nı daha önemli hale getirmişti. Nitekim, XVIII. yüzyılın hemen başlarında yaşanan Osmanlı-Venedik harpleri ve 1715 Mora seferleri sırasında Eğriboz, stratejik olarak öneminden dolayı askeri lojistiğin en fazla sağlandığı noktalardan birisi idi²⁴. Yüzyılın ikinci yarısında 1768-74 Osmanlı-Rus harpleri sırasında, Eğriboz Adası özellikle denizlerde yaşanan mücadelelerden dolayı da önemini koruduğundan idari yönden sık sık değişiklikler meydana gelmişti. Bu harp sırasında, Rus donanması Pire, Atina ve Eğriboz önlerine gelerek buradaki Rum halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış ancak sonuç alamamıştı. 6 Temmuz 1770'te Koyun Adaları muharebeleri tarafların büyük kaybına neden olmuştu. Osmanlı donanması güçlükle Çeşme'ye çekilmiş, ancak 7 Temmuz 1770'te Çeşme Vak'ası'nda Osmanlı donanması ağır bir darbe almıştı. Buna rağmen Eğriboz başta olmak üzere adalara saldıran Ruslar, başarılı olamamışlardı²⁵. Dolayısıyla bu harbin devam ettiği sırada Eğriboz Sancağı'na on iki idarecinin tayin edildiği tahvil kayıtlarından tespit edilmiştir. Özellikle Rusların Mora yarımadasındaki gayr-i müslim halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmasını engellemek için Eğriboz Sancağı başta olmak üzere bölgedeki sancaklara tecrübeli ve bölgenin şartlarını iyi bilen idarecilerin atamalarının yapılmaya çalışıldığı başarısız olanların da sık sık değiştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu durum Eğriboz Sancağı'nda da görülmektedir.

Tahvil Defteri'ndeki kayıtlara göre Eğriboz Sancağı'na atama yapılırken *Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla* veya *Eğriboz kal'ası muhafazası Eğriboz ve Karlı-ili sancakları* şeklinde bir açıklama ile yapıldığı görülmektedir²⁶. Dolayısıyla Eğriboz sancağının idarecileri, hem Eğriboz Sancağı ve Karlı-ili sancağının idaresi ile hem de Eğriboz Kalesi'nin muhafazası ile görevlendirilmiştir.

Eğriboz Sancağı ile birlikte sancakbeylerinin idaresine verilen Karlı-ili Sancağı, Batı Yunanistan'da Patras körfezinin kuzeyi ile Arta körfezinin güneyi arasında idi²⁷. Osmanlılar zamanında Mora'nın kuzeybatısında bulunan Karlı-ili Sancağı, XVIII.

²⁴ Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, İstanbul 2007, s. 66-67.

²⁵ 1768-74 Osmanlı-Rus harbi sırasında özellikle Çarife Katerina'nın talimatı ile Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak için Papas-oğlu Mavro Mihail ile Hacı Murad müstear ismini kullanan Rus casusunun faaliyetleri neticesinde Mora'da 1765-1771 yılları arasında isyan başlatmaları, Eğriboz'un önemini daha da artmıştı. Buna rağmen Ruslar gerek Mora'da gerekse de Ege adalarında başarılı olamamıştı²⁵. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1*, Ankara 1978, s. 391-393, 398, 401.

²⁶ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

²⁷ Michael Kiel, "Karlı İli", *DİA*. 24, s. 499-500

yüzyılın ikinci yarısında idari yönden müstakil bir sancak olmaktan ziyade, Eğriboz Sancağı ile birleştirilerek Eğriboz Sancakbeylerinin uhdesine verilmişti. Özellikle XVIII. yüzyılda yaşanan harpler ve ekonomik sıkıntılar dolayısıyla da sadece Karlı-ili Sancağı ile Eğriboz Sancağı'nın değil Selanik ve Kavala, İnebahtı ve İlbasan, Tırhala ve Yanya vb. gibi pek çok sancağın da birleştirilerek tek bir idarecinin uhdesine verildiği Tahvil Defteri'ndeki kayıtlarda görülmektedir.

1756-1792 yılları arasında 36 yıllık sürede Eğriboz Sancağı'na vezir rütbesinde 59, eski kaptan-ı derya 1, derya başbuğu 1 ve sancakbeyi rütbesinde 1 kimse olmak üzere toplam 62 adet idarecinin atamasının yapıldığı Tahvil Defteri'ndeki kayıtlardan anlaşılmaktadır²⁸.

Tablo: 1756-1792 Tarihleri Arasında Eğriboz Sancağı İdarecileri ve Görev Süreleri

İdarecinin Adı	Tayın Tarihi	Görev Süresi
Köprülü-zâde Ahmed Paşa	6 Temmuz 1756	5 ay
El-hac Mehmed Paşa	27 Kasım 1756	9 ay
Mustafa Paşa	28 Ağustos 1757	11 ay
Kâmil Ahmed Paşa	11 Haziran 1758	8 ay
Mehmed Paşa	4 Şubat 1759	1 yıl 3 ay
Köprülü-zâde Ahmed Paşa	16 Mayıs 1760	9 ay
Ali Paşa-âde Abdi Paşa	11 Şubat 1761	1 yıl 2 ay
Mustafa Paşa	28 Nisan 1762	23 gün
Hasan Paşa	22 Mayıs 1762	10 ay
Hüseyin Paşa	8 Şubat 1763	2 ay
Defterdar el-Hac Ahmed Paşa	10 Nisan 1763	8 ay
Hasan Paşa	17 Aralık 1763	11 ay
Mustafa Paşa	8 Ekim 1764	52 gün
Hamza Paşa	30 Kasım 1764	2 ay
Abdi Paşa	30 Ocak 1765	5 gün
Hüseyin Paşa	5 Şubat 1765	2 ay
Es-seyyid Ahmed Paşa	24 Nisan 1765	6 ay
Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa	8 Ekim 1765	5 ay
Köprülü-zâde el-Hac Ahmed Paşa	18 Mart 1766	40 gün
Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa	16 Nisan 1766	8 ay
Tursun Mehmed Paşa	18 Ocak 1767	7 ay
Seyyid el-Hac Ahmed Paşa	11 Ağustos 1767	7 ay
El-Hac Ahmed Paşa	23 Şubat 1768	2 ay
Es-Seyyid El-Hac Ahmed Paşa	1 Mayıs 1768	1 yıl 10 ay
Mustafa Paşa	27 Şubat 1770	1 ay
İbrahim Paşa	27 Mart 1770	1 yıl 1 ay
Ahmed Paşa-zâde Osman Paşa	8 Haziran 1771	9 ay
Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa	21 Şubat 1772	3 ay
Osman Paşa	26 Mayıs 1772	2,5 ay
Sun'ullah Paşa	19 Temmuz 1772	5 ay

²⁸ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

Eğriboz Sancağı İdarecileri (1756-1792)

Çatalcalı El-Hac Ali Paşa	27 Aralık 1772	3 ay
Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa	2 Nisan 1773	9 ay
İvaz Mehmed Paşa-zâde el-Hac Halil Paşa	20 Aralık 1773	1 yıl 2 ay
Dağıstanî Ali Paşa	24 Şubat 1775	2 ay
Süleyman Paşa	21 Nisan 1775	4 ay
Livadiyeli Hasan Paşa	26 Ağustos 1775	3 ay
Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa	6 Kasım 1775	1 yıl
Hasan Paşa	19 Kasım 1776	4 ay
İbrahim Paşa-zâde Mehmed Paşa	28 Şubat 1777	1 yıl 2 ay
Ahmed Paşa	23 Nisan 1778	2 ay
El-hac Ali Paşa	1 Temmuz 1778	8 ay
Hasan Paşa	28 Şubat 1779	5 ay
Süleyman Paşa-zâde Mehmed Paşa	8 Ağustos 1779	1 yıl 2 ay
Mehmed Emin Paşa	3 Ekim 1780	2 yıl
Seyyid Ahmed Paşa'ya	15 Ekim 1782	7 ay
Silahdar Mehmed Emin Paşa	6 Mayıs 1783	7 ay
İbrahim Paşa-zâde vezir Mehmed Paşa	2 Aralık 1783	6 ay
Livadiyeli Hasan Paşa	14 Mayıs 1784	10 ay
Raif İsmail Paşa	5 Mart 1785	25 gün
Livadiyeli Hasan Paşa	1 Nisan 1785	40 gün
Silahdar Mustafa Paşa	13 Mayıs 1785	10 ay
Mustafa Paşa	28 Şubat 1786	1 ay
Silahdar Mustafa Paşa	26 Mart 1786	4 ay
Silahdar Seyyid Halil Paşa	31 Temmuz 1786	2 ay
Çerkes Hasan Paşa	23 Eylül 1786	2,5 ay
Seyyid Mehmed Paşa	1 Aralık 1787	2 ay
Çerkez Hasan Paşa	26 Ocak 1788	1 yıl
Çora-zâde vezir Ahmed Paşa	13 Ocak 1789	15 gün
Osman Paşa	30 Ocak 1789	40 gün
Mahmud Paşa	13 Mart 1789	8 ay
Halil Paşa	28 Ekim 1791	4 ay
Hasan Paşa	24 Şubat 1792	

Tabloda da görüldüğü üzere Eğriboz Sancağı idarecileri arasında sadece 5 gün görev yapanlar olduğu gibi, aralıksız olarak 1 yıl 10 ay süre ile görev yapan sancakbeyleri de bulunmaktadır. Bu sancakbeylerinden sadece birisi sancakbeyi rütbesinde olup diğerleri vezir rütbesinde paşa unvanlı kimselerdi. Bununla beraber Tahvil kayıtlarında *sancaklarına mutasarrıf vezir*, *bâlâ mutasarrıfı vezir* şeklinde Eğriboz ve Karlı-ili sancaklarını idare eden sancakbeylerine, mutasarrıf /tasarruf eden şeklinde hitap edildiği de kayıtlarda görülmektedir.

Eğriboz Sancağı'na idareci olarak tayin edilenlerin görev süreleri, en azdan en çoğuna göre tasnif edildiğinde ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim sancakbeyleri arasında bir aydan daha az süre ile görev yapan sancakbeylerinin sayısı

6 kişi idi. Bunlar içerisinde eski Şehrizar beylerbeyi Abdi Paşa²⁹ sadece 5 gün, eski Kırşehir mutasarrıfı Çora-zâde vezir Ahmed Paşa 16 gün, eski Semendire muhafızı Mustafa Paşa³⁰ 23 gün, eski Belgrad muhafızı Raif İsmail Paşa³¹ 25 gün, Girit valisi Mustafa Paşa³² 25 gün, eski vezir-i azam ve Rum-ili beylerbeyi Köprülü-zâde Hacı Ahmed Paşa³³ 28 gün olmak üzere bir aydan daha kısa süre Eğriboz kalesi muhafızlığı ile Eğriboz Sancağı ve Karlı-ili sancaklarının idareciliğini yapmışlardı.

Zaman dilimi olarak bir ile üç aylık süre içerisinde görev yapanların sayısı ise 14 idi. Bu sayı oldukça yüksek bir oran olup, bunlardan 12 tanesi 1-2 ay, 2 tanesi de 2-3 ay arasında görevde kalmışlardı. 6-9 ay arasında görev yapan Eğriboz sancakbeylerinin sayısı 14 olup bunlardan 5 tanesi 6-8 ay, 8 tanesi de 8-9 ay süre ile görevde kalırken, 9 ay 1 yıl süre ile görev yapan sancakbeylerinin sayısı ise 5 kişi idi. Bunlardan 3'ü 9-10 ay, 2'si de 10-12 ay süre ile görev yapmışlardı.

Bir-bir buçuk yıl arasında görev yapan idarecilerin sayısı 3, bir buçuk-iki yıl süre görev yapanların sayısı da 2'dir. Dolayısıyla görev yapan 62 mutasarrıfın görev sürelerine bakıldığında, 38 mutasarrıfın altı aydan daha az, 19 mutasarrıfın bir yıldan daha az süre ile görev yaptığı tespit edilmiştir. Bir yıldan daha fazla görev yapanların sayısı ise sadece 5 kişidir. Eğriboz Sancağı idarecilerinde de görüldüğü üzere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idari sisteminde yaşanan çok sık idareci değişimi hem idari zafiyete hem de halkın devlet idaresine karşı güveninin sarsılmasına ve sık sık isyanların meydana gelmesine neden olmuştur. Özellikle bu yüzyılda Mora yarımadasında yaşanan isyanlar, bölgedeki sancakları olduğu kadar Eğriboz Sancağı'nı da etkilemiş ve idareci tayinlerinde sulh ve sükûnun sağlanması idarecilerden istenmişti.

1756-1792 tarihleri arasında Eğriboz Sancağı'nda görev yapan 9 idarecinin, değişik tarihlerde yeniden Eğriboz Sancakbeyliğine tayin edildiği tespit edilmiştir. Bunların içerisinde bir yıl ve daha fazla görev yapanlar olduğu gibi birkaç ay görev yapmalarına rağmen yeniden Eğriboz Sancağı'na atamalarının yapılmasının nedeni, muhtemelen bunların bölgeyi iyi bilmelerinden ileri gelmektedir.

Tahvil Defteri'ndeki kayıtlara göre; Eğriboz muhafızları içerisinde değişik tarihlerde **dört defa** atanan tek idareci, *Es-Seyyid*, *Seyyid*, *El-Hac* gibi unvanlarla

²⁹ "Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Şehrizar beylerbeyisi dame ikbalubüya bâ emr-i hümayun tevcih", BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁰ "Sabıka Semendire muhafız olan vezir-i mükerrem hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih", BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³¹ "Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Belgrad muhafız bâ hatt-ı hümayun şevket-makrûn tevcih", BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³² "Sabıka Girit valisi, vezir-i mükerrem hazretlerine tevcih", BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³³ "Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Rum-ili valisi vezir-i mükerrem hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih", BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

kaydedilen Seyyid El-Hac Ahmed Paşa idi³⁴. Ahmed Paşa ilk olarak Eğriboz kalesi muhafızlığına tayin edilirken eski Mora muhassılı olup Nisan –Ekim 1765 tarihleri arasında yaklaşık 5,5 ay görev yapmıştı. İkinci tayininde ise Selanik ve Kavala sancaklarında iki yıl görev yaptıktan sonra yeniden Ağustos 1767-Şubat 1768 tarihleri Eğriboz'a tayin edilmiş ve 6,5 ay görevde kalmıştı. Ahmed Paşa'nın Eğriboz Sancağı'na üçüncü kez tayini Mayıs 1768'den Şubat 1770 yılına kadar olup 1 yıl 10 ay görev yapmıştı. Onun son tayini Girit valiliğinden sonra Ekim 1782- Mayıs 1783 tarihleri arasında olup 7 ay sürmüştü³⁵. Ahmed Paşa'nın Eğriboz sancakbeyliği devam ederken iki defa ibka yapıldığı kayıtlardan tespit edilmiştir. Dolayısıyla Ahmed Paşa, değişik tarihlerde dört defa tayin edilmek suretiyle toplam olarak 3,5 yıl Eğriboz Kalesi muhafızlığı ile Eğriboz ve Karlı-ili Sancakları'nın idareciliğini yapmıştı.

Eğriboz Sancakbeyliği'ne **üçer defa** atanan idarecilerden Köprülü-zâde Ahmed Paşa, tahvil defterindeki kayıtlı ilk sancakbeyi idi³⁶. Ahmed Paşa, bu ilk tayininden 4 yıl sonra Mayıs 1760'tan Şubat 1761'e kadar 9 ay, bundan 6 yıl sonra Mart-Nisan 1766 tarihleri arasında sadece 28 gün görev yapmak suretiyle toplam olarak üç defa tayin yapılarak 1 yıl 3 ay Eğriboz muhafazasında ve Eğriboz ve Karlı-ili sancaklarının idareciliğinde bulunmuştu.

Eğriboz Sancağı muhafızlığına yine değişik zamanlarda **üç defa** tayin edilenlerden birisi de Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa idi³⁷. Eski Tırhala ve Yanya sancakları mutasarrıfı olan Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa, aynı zamanda *deryada başbuğ ve vezir* olarak kaydedilmişti. 1765'teki ilk görevi 2,5 ay, ikinci tayininde Nisan –Aralık 1773'te 8,5 ay görev yapmıştı³⁸. Bu tayininde dikkat çeken en önemli ayrıntı, *umur-ı dirlik kema fi'l-evvel icra ve rü'yet eylemek şartıyla* bu görevin kendisine verildiği belirtilmiştir. Buradan da Eğriboz ve Karlı-ili Sancakları'nda problemler yaşandığı anlaşılmaktadır. Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa'nın son tevcihat kaydı³⁹ ise Kasım 1775 ile Kasım 1776 yılları arasında bir yıl daha devam etmişti. Ali Paşa'nın Eğriboz muhafızlığında toplam üç defa farklı tarihlerde olmak üzere yaklaşık 2 yıl görev yaptığı görülmektedir.

Köstendil sancakbeyliğinden Eğriboz kalesi muhafızı olarak tayin edilen

³⁴ “*Liva-i mezbûre kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Mora muhassılı vezir-i mükerrem saadetlü hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁵ “*Liva-i mezbûre kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Girit valisi vezir-i mükerrem saadetlü hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih, 2 ibka*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁶ “*Liva-i mezbûre kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla vezir-i mükerrem saadetlü hazretlerine bâ hatt-ı hümayun ibka*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁷ “*Sabıka Tırhala ve Yanya sancaklarına mutasarrıf ve deryada başbuğ olan vezir-i mükerrem hazretlerine tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁸ “*Liva-i mezbûre kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka Mora valisi vezir-i mükerrem saadetlü hazretlerine umur-ı dirlik kema fi'l-evvel icra ve rü'yet eylemek şartıyla tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

³⁹ “*Liva-i mezbûre kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilhakıyla sabıka İnebahı muhafızı vezir-i mükerrem hazretlerine tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. Tahvil Defteri 16, s. 229-230.

Livadiyeli Hasan Paşa⁴⁰ Ağustos-Kasım 1775 arasında 3 ay, Mayıs 1784-Mart 1785 arasında 10 ay ve Nisan-Mayıs 1785 tarihlerinde 1,5 ay olmak üzere toplam 1 yıl 2,5 ay görevi yapmıştı. Kısa süre Ohri Sancağı idareciliğine tayin edilen Livadiyeli Hasan Paşa bir ay sonra tekrar bu göreve getirilmiş ve 1,5 ay daha görevi sürdürmüştü.

Eğriboz kalesi muhafızlığı ile Eğriboz ve Karlı-ili Sancakları idareciliğine değişik tarihlerde ikişer kez atanmışlar şu şekildedir: İnebahtı Sancağı'nın eski muhafızı olan Hasan Paşa⁴¹, Ali Paşa-zâde Abdi Paşa, Köstendil sancağı eski mutasarrıfı Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa⁴², Ahmed Paşa'nın diğer oğlu Osman Paşa, Rakka valiliği görevinde bulunan İbrahim Paşa-zâde Mehmed Paşa⁴³, Selanik'in eski valisi olan Silahtar Mustafa Paşa⁴⁴, Kandiye kalesi muhafızı Silahtar Mehmed Emin Paşa⁴⁵, Ohri eski sancakbeyi Çerkez Hasan Paşa⁴⁶ değişik zamanlarda ikişer defa tayin edilmek suretiyle 8 ay ile 2,5 yıl arasında Eğriboz Sancağı idareciliği yapmışlardı. Bunlar içerisinde Çerkez Hasan Paşa'nın bu ikinci atama kararından⁴⁷ sonra *ordu-yı hümayun çarbacılığı ile* tayin edildiği de tahvil kaydında belirtilmiştir.

Rumeli Eyaleti'ndeki diğer sancaklara ve Kaptanpaşa eyaletindeki yerlere göre ibka uygulamasının Eğriboz'da daha az olduğu, sadece bir mutasarrıfın 3 kez, birisinin de 2 kez ibka yapıldığı diğerlerinin birer defa ibka edilmek suretiyle görevlerine yeniden tayin edildiği görülmektedir.

Eğriboz kalesi muhafızlığı ile Eğriboz ve Karlı-ili Sancakları idareciliğini aralıksız olarak en uzun süre yapanların başında, 1786-1789 yılları arasında 2 yıl 2,5 ay süre ile Çerkez Hasan Paşa olup kendisi 3 defa ibka edilmişti. 1780-1782 yılları arasında Mehmed Emin Paşa 2 yıl, 1768-1770 yıllarında Seyyid Hacı Ahmed Paşa 2 defa ibka edilerek 1 yıl 10 ay, 1777-1778 yıllarında 1 defa ibka edilmek suretiyle İbrahim Paşa-zâde Mehmed Paşa 1 yıl 2 ay görevlerinde kalarak Eğriboz'u en uzun süre idare eden kimseler olmuşlardı.

Eğriboz kalesi muhafızlığına, Eğriboz ve Karlı-ili sancakları idareciliğine 28

⁴⁰ “*Liva-i mezburê kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilbakıyla sabıka Köstendil mutasarrıfı*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴¹ “*Liva-i mezburê kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilbakıyla sabıka İnebahtı muhafızı vezir-i mükerrem saadetli hazretlerine tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴² “*Liva-i mezburê kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilbakıyla sabıka Köstendil sancağına mutasarrıf*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229.

⁴³ “*Eğriboz sancağı kal'ası muhafazası şartı ve Karlı-ili sancağı ilbakıyla sabıka Rakka valisi vezir-i mükerrem saadetli hazretlerine tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴⁴ “*Sabıka Kandiye muhafızı vezir-i mükerrem hazretlerine kal'ası muhafazası şartıyla bâ hatt-ı hümayun tevcih*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴⁵ “*Liva-i mezburê kal'ası muhafazası şartıyla ve Karlı-ili sancağı ilbakıyla sabıka Kandiye muhafızı vezir hazretlerine tevcih olunmuştur, 2 ibka*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴⁶ “*Eğriboz ve Karlı-ili sancakları kal'ası muhafazası şartıyla sabıka Ohri mutasarrıf vezir-i mükerrem hazretlerine tevcih, 1 ibka*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

⁴⁷ “*Ordu-yı hümayun çarbacılığı ile ibka*”, BOA. A.DVN. N.ŞT. *Tahvil Defteri* 16, s. 229-230.

değişik idari birimden atama yapıldığı tespit edilmiştir. Atamalardan 20 tanesi Rum-ili ve kaptan paşa eyaletlerine bağlı sancaklardan, 8 tanesi de Anadolu tarafında bulunan sancak ve eyaletlerden yapılmıştır. Atama yapılanların hemen tamamı vezir rütbesinde olup paşa unvanlı kimseler idi.

Eğriboz Sancağı'na bu dönemde tayin edilen mutasarrıfların en fazla tayin edildikleri yer, Eğriboz'un hemen kuzeyinde bulunan Selanik ve Kavala sancağı ile Mora muhassıllığından yapılmış olup 36 yıllık süre içerisinde her iki yerden 6'şar defa idareciler, Eğriboz kalesi ve sancağının idaresine getirilmiştir.

Yine Eğriboz'a yakın olan İnebahtı sancağının eski idarecilerinden 5 kişi ile Girit valiliğinden sonra ataması yapılan 5 kişi, Eğriboz Sancağı'nda görev yapmıştı. Özellikle Girit valiliğinden 5, Hanya'dan 2 ve Kandiye'den 3 defa olmak üzere Girit adasından Eğriboz'a idareci olarak toplamda 10 defa atamanın yapıldığı görülmektedir.

Eğriboz Kalesi muhafızlığı ile Eğriboz ve Karlı-ili Sancakları sancakbeyliğine yapılan tayinlerde bazı ilginç açıklamalar da yapılmıştır. Nitekim 1762-1763 yılları arasında görev yapan Hasan Paşa ile ilgili, *Sabıka derya kapudanı olub rıza-yı hümayuna muğayir barekâtına binaen vezâreti ref' olunan Hasan Paşa'nın bu defa cürmü afv ve vezâreti ibkâsıyla Eğriboz sancağı ve Karlı-ili sancakları ilhakıyla ve Eğriboz kal'ası muhafazası şartıyla bâ hatt-ı hümayun tevcih* şeklinde bir kayıt vardır⁴⁸. Buna göre kaptan-ı derya iken vezirlik unvanı alınan Hasan Paşa'nın işlediği suçun affedilerek tekrar kendisine bu payenin verildiği ve Eğriboz'a atandığı görülmektedir.

1763-1764 tarihleri arasında Eğriboz muhafızı olan eski Girit valisi Hasan Paşa'ya *sabıka Girit eyaletine mutasarrıf vezir-i mükerrem saadettü Hasan Paşa hazretlerine bâ hatt-ı hümayun ber-vech-i arpalık tevcih* şeklinde arpalık olarak verildiği kaydedilmiştir⁴⁹. Nitekim zaman zaman Eğriboz Sancağı'nın XVIII. yüzyılda arpalık olarak tahsis edildiği bilinmektedir.

Nisan-Aralık 1773 tarihleri arasında Eğriboz muhafızlığı görevini yürüten Sarı Mehmed Paşa-zâde Ali Paşa için *umur-ı dirlik kemâ fi'l-evvel icra ve rü'yet eylemek şartıyla tevcih* şeklinde deftere kayıt düşülmüştü⁵⁰. Dolayısıyla ikinci defa bu göreve getirilen Ali Paşa'nın daha önceden olduğu gibi, dirlik ve düzeni sağlamak ve bunu görüp-gözetmek için bu göreve getirildiği ifade edilmiştir.

Kayseri sancağı eski mutasarrıfı iken Eğriboz muhafızlığına tayin edilen Hacı Ali Paşa, *derbendler başbuğluğu*, Çerkez Hasan Paşa *ordu-yı hümayun çarbacılığı*, 1792'de hâlâ Bender kalesi muhafızlığını yürüten Hasan Paşa'ya da *Eğriboz ve Karlı-ili sancakları ilhaken tevcih* edilmiştir.

1756-1792 tarihleri arasında Eğriboz kalesi muhafızlığına tayin edilen idareciler, görev sürelerine, tayin şekillerine, tayin edildikleri eski görev yerlerine,

⁴⁸ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tabvil Defteri 16, s. 229.

⁴⁹ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tabvil Defteri 16, s. 229-230.

⁵⁰ BOA. A.DVN. N.ŞT. Tabvil Defteri 16, s. 230.

ibkaları ve bunlarla ilgili Tahvil defterinde yer alan bilgilere göre tasnif edilmeye çalışılmıştır. Belirtilenlerin dışındaki tayinler rutin tayinler şeklinde olduğu için ayrıca değerlendirmeye alınmamıştır.

Eğriboz Kalesi ile Eğriboz Sancağı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı toprağı olarak kalmaya devam etmiştir. Yüzyıl başlarında çıkan Yunan isyanı sırasında Eğriboz'da yoğun çatışmalar meydana gelmişti. Savaş süresince Osmanlıların elinde kalan şehir, barış antlaşması yürürlüğe girdikten sonra 24 Nisan 1831'de Yunanlılara verilmişti⁵¹. Ardından da şehrin Müslüman nüfusu, bütün mallarını çok ucuz fiyatlarla satarak topluca Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi. Osmanlı hakimiyetinden sonra nüfusu büyük ölçüde azalan adayı gören Alman seyyahı Johann Philip Fallmerayer 1842'de Eğriboz'u hayalet şehri olarak nitelendirmişti. Osmanlı hakimiyetinden sonra ekonomisi çöküntüye uğrayan Eğriboz'un nüfusu, 1839'da 4000'e düşmüştü. Türklerin bölgeden ayrılmasıyla birlikte adadaki bütün Osmanlı yapıları yerle bir edilmişti. Ayakta kalabilen en önemli yapı kaledeki Emîrzâde Camii'dir⁵².

Sonuç olarak; Bu makalede özellikle 1756-1792 tarihleri arasında Eğriboz Sancağı'nda görev yapan idareciler, bunların görev süreleri ve bu dönemde meydana gelen 1768-74 Osmanlı-Rus savaşının idari yapıya etkisi tahvil kayıtlarına göre ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, Eğriboz'a idareci tayin ederken mümkün olduğu kadar bölgedeki sıkıntıları bilen kimseleri tayin etmeye özen göstermişti. Nitekim otuz altı yıllık süre içerisinde dört defa tayin edilen bir idareci olduğu gibi üçer defa aynı göreve getirilen üç idarecinin yeniden Eğriboz'a atanması, devletin çözüm bulmak için bölgeyi bilen tecrübeli kişileri tayin etmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Eğriboz'a en yakın önemli bir ada olan Girit'ten bu süre içerisinde Eğriboz'a on idarecinin atanması da bunu göstermektedir. Atanması yapılan idarecilerin hemen tamamının da vezir rütbesinde olması, devletin bölgeye verdiği önemi göstermektedir.

XVIII. yüzyılın başlarında yaşanan Osmanlı-Venedik harpleri ile yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Rus harplerinin Ege Denizi'ne de uzanması, Mora'da yaşayan Rum halkın Rusya'nın tahrikleri ile isyan etmesi, Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırma çabaları Mora'da olduğu gibi Eğriboz'daki huzuru da bozmuş ve pek çok sıkıntı meydana gelmişti.

12 Temmuz 1470 tarihinden 28 Nisan 1831 tarihine kadar 361 yıl Osmanlı idaresinde kalan Eğriboz adası, Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulunduğu süre içerisinde hem nüfus olarak hem de imar olarak en müreffeh dönemini yaşamıştı. Ancak incelenen dönemde başlayan isyanlar, XIX. yüzyılda giderek artmış ve 1831'de adanın elden çıkmasından itibaren Osmanlılar tarafından inşa edilen pek çok dini ve

⁵¹ Sabri Cansannav, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin Yeniden Yapılandırılması; Limni Adasının Statüsü", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, MY. Ertaş vd., İstanbul 2011, s. 445.

⁵² M. Kiel, "Eğriboz", s. 491-493.

sosyal kurumlar kısa sürede tahrip edilmiştir. Günümüzde çok az sayıdaki Türk-İslam eseri ayakta kalma mücadelesi vermektedir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Divan-ı Hümayun Nişancı Kalemî (BO.A. A.DVN. N.ŞT.) Tabvîl Defteri 16.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSM.A) Defterleri: D. 734; D. 9772; D. 10057; D.5246.

Birincil Kaynaklar

Aşıkpaşa-oğlu, Tevârih-i Âl-i Osman, neşr. Çiftçiöğlü N. Atsız, İstanbul 1949.

Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hüülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telbîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cibânnümâ (Osmanlı Tarihi 1288-1485)*, Haz. N. Öztürk, İstanbul 2008.

Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502), Haz. N. Öztürk, İstanbul 2007.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Başar, Fehameddin, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997.

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz*, İstanbul 2007.

_____, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Ankara 1992.

Cansannav, Sabri, “Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin Yeniden Yapılandırılması; Limni Adasının Statüsü”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, MY. Ertaş vd., İstanbul 2011.

CIEPO *Himayesi Altında Yürütülen Osmanlı Prozoğrafisi Üzerine Araştırma Programı II, 1512'den 1579'a Kadar Osmanlı Merkez ve Vilayet İdaresi*, Halil İnalçık, Jean-Louis Bacqué-Garmmont, (Tarihsiz).

Demircan, Yasemin, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Ankara 2014.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu (Mora Fethi Örneği 1714-1716)*, İstanbul 2007.

Gürkan Emrah Safa, “Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlıların XVI. Yüzyıldaki Akdeniz Siyaseti”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. H. Çoruh, M.Y. Ertaş vd., İstanbul 2011.

Kılıç, Orhan, *Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tercihâtı*, Elazığ 1997.

Kiel, Machiel, “Eğriboz”, *DİA. 10*, s. 491-493.

_____, “Karlı İli”, *DİA. 24*, s. 499-500.

Kunt İ. Metin, *Sancaktan Eyalet 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978.

Ménage, V. L., “Eğriboz”, *EI II*, Leiden 1991, s. 691.

Şakiroğlu, Mahmut H., “Cezâyir-i Bahr-i Sefid”, *DİA. 7*, s. 500-501.

Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 2014.

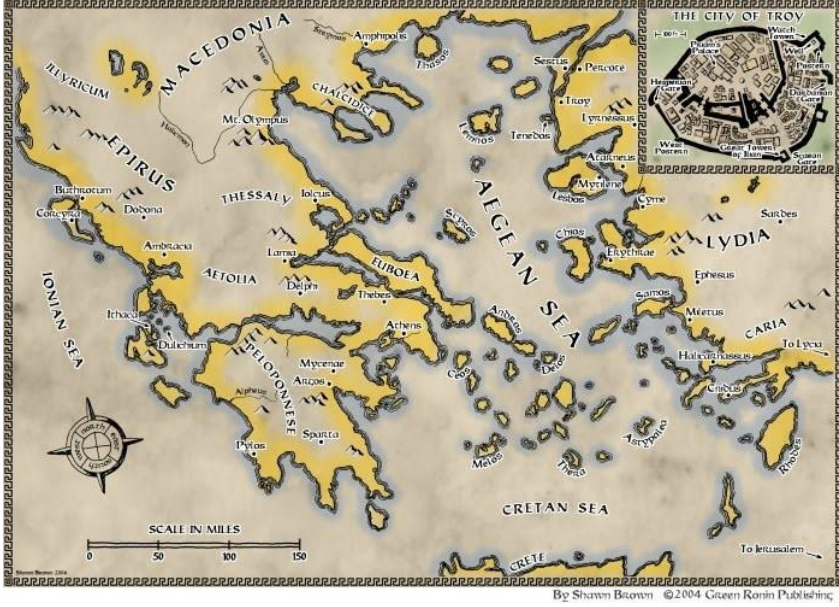
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1983; *IV/1*, Ankara 1978; *IV/2*, Ankara 1983.

Ek 1: BOA. A.DVN. N.ŞT. Tabvül Defteri 16, s. 229-230

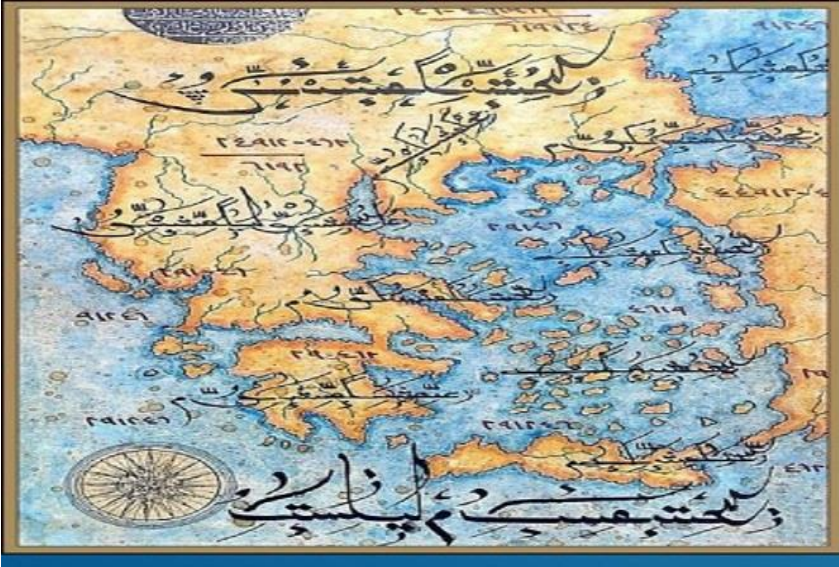
Ek 2: Ege ve Balkanlar Haritası

<https://sites.google.com/site/muggillperiod3/home/greek-vocabulary>

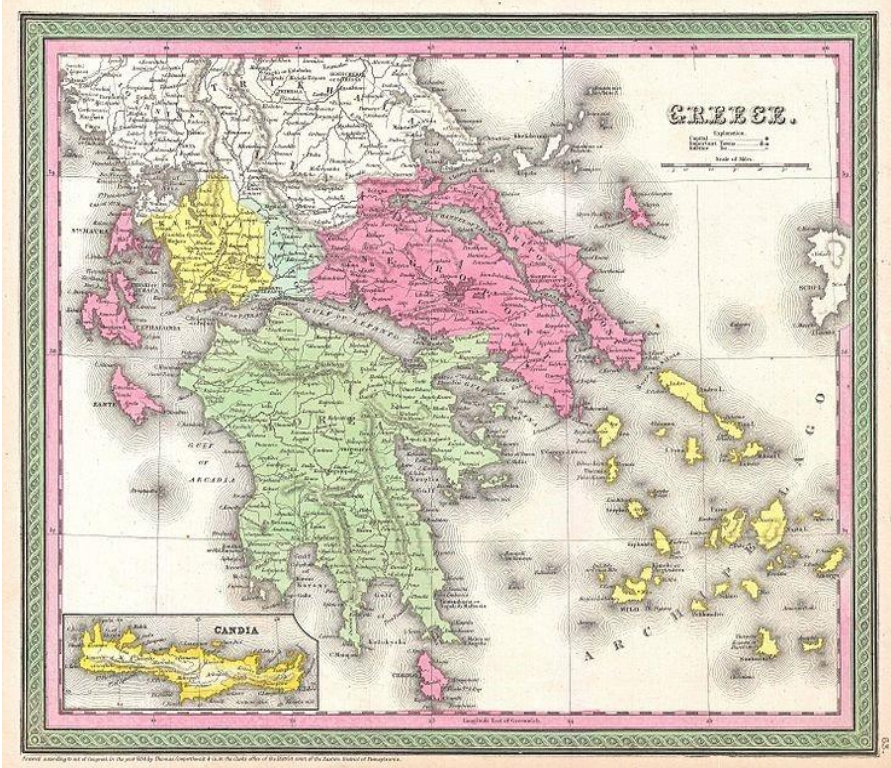
Ek 3: Mora Yarımadası ve Ege Adaları Haritası

<http://www.turkosfer.com/ege-adalarinda-turk-egemenligi/>

Ek 4: 1853'te Ege Adaları Haritası

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1853_Mitchell_Map_of_Greece -
Geographicus - Greece-mitchell-1850.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1853_Mitchell_Map_of_Greece_-_Geographicus_-_Greece-mitchell-1850.jpg)

Summary

The study aims to outline the administrative structure of the island located on the Aegean Sea to the east of Greece and called as **Eğriboz (Éuboea)** in the Ottoman archives. It is certainly not possible to provide a complete outline in a short article. For this reason, the study gives a short account of its conquest during the reign of Fatih- the Conqueror- to identify the administrative status of the island. The study gives information specifically on the administrative structure of the Sanjak of Eğriboz (Éuboea) after the establishment of *Cezayir-i Bahr-ı Sefid* or *Kaptan Pasha* state with its more widespread name.

The method followed in this study is based on the conversion table, which was one of the main items of registry and record books of the Divan-ı Humayun in the Ottoman State, and on the records in the *Tabvil* register prepared in this item. The most important feature of the record-book is that, apart from being registered under the name of the state to which each sanjak was affiliated, information about the appointments of governors (*beylerbeyi*)

and sanjak governors was recorded in detail. The main source of the article, the *tabvil* register, is located in the Ottoman Archive. The information in this book starts from 1756 and continues until 1810.

The information contained in the *Tabvil* register regarding the Eğriboz Sanjak includes a 36-year period starting from 6 July 1756 until 24 February 1792. The record-book provides information about the administrators that were appointed to the relevant sanjak. During this period, it was determined that 76 administrators were appointed by the Ottoman state to Eğriboz sanjak. 14 of these appointments were made in the form of reassignment of the manager in charge. Therefore, it is understood from the archive records that 62 administrators governed the Eğriboz sanjak on different dates within 36 years. The fact that the appointed administrators were in the rank of vizier and the appointment of the former admiral in chief (*kapitan-ı derya*) as the administrator of Eğriboz shows the importance that the state attached to this island which had a strategic position. Another striking point is that the administrators of the Eğriboz sanjak were mostly chosen from the island of Crete and former administrators working in the nearby areas. Likewise, it is seen that the former administrators of Thessaloniki and Kavala sanjaks were assigned to Eğriboz sanjak. However, the state tried to take some kind of precaution against external influences as seen in the Ottoman-Russian wars by appointing the administrators who knew the region well and were successful in keeping pace with the public opinion.

One of the important points that draw attention in the appointments made to the Eğriboz sanjak is that those appointed as administrators were responsible for the management of Eğriboz and Karlı-province sanjaks, according to the registers in the book. It is also noteworthy that the protection of Eğriboz castle, which had a strategic importance for the center, was regarded a priority. In addition to the castle, it was an important issue to annex Karlı-province together with Eğriboz sanjak and to assign it to the governance of administrators of Eğriboz sanjak. As a matter of fact, Hacı Ahmed Pasha, who previously served as the commander of Eğriboz sanjak, was appointed as an administrator four times on different dates. From this point of view, it is understood that the state paid particular attention to the appointment of people who knew the strategic importance and social structure of Eğriboz island. It is also determined from the registers that there were executives carrying the vizier title and such administrators were appointed three times on different dates.

The most important event affecting the period under study was the 1768-74 Ottoman-Russian wars. The fact that some of these wars took place in the Aegean Sea; and the Greek uprisings that occurred because of the activities of Russian spies in the Peloponnese seriously affected the Ottoman state. Naturally, Eğriboz sanjak witnessed frequent administrative appointments as it was at the center of the Ottoman-Russian wars on the seas. In fact, the conflict led by the Russian spy Mavro Mihail in the region required the intervention of the Ottoman center. It is seen that during the war period between 1768-74, ten administrators were appointed to the Eğriboz sanjak, and they served in different periods from one month to two years. Especially

with the *Çesme* incident that occurred on July 7, 1770, the Ottoman navy was severely damaged, so the state took strict measures to prevent the Russian navy from causing further damage. As a result, since the island and the fortress of Eğriboz were fortified, the Russian navy did not dare to attack and withdrew. Again in this period, it is known that the sailing cloth, gunpowder and rusks needed by the ships in the navy were provided from Eğriboz island, one of the important supply centers of the Ottoman Navy.

Eğriboz island remained under the rule of the Ottoman Empire for a period of 361 years from 12 July 1470 until 28 April 1831; and the Muslim and non-Muslim people lived in peace and prosperity. However, from the XVIII century onwards, this peaceful atmosphere disappeared. The most important reason for this change was that during the Ottoman-Venetian war at the beginning of the century, Venice encouraged the Greek people in the region and on the island to revolt against the state. However, these revolts were suppressed by Damad Ali Pasha and the Ottoman administration was re-established. In the Ottoman-Russian wars that began in the second half of the XVIII century, Russia, like Venice, provoked the people of the region against the Ottoman state. The events that took place as a result of the Ottoman state's efforts to restore the administrative authority in the region continued for a long time.

With the Ottoman Empire's withdrawal from the island in 1831, unfortunately, many religious institutions such as mosques and masjids built by the Ottomans, as well as educational institutions such as the median school and madrasah, and commercial institutions such as inn and bazaar were largely destroyed. Very few Turkish-Islamic cultural works have survived today.

Archival registers utilized in this study clearly reveal that the state made great efforts to protect the administrative structure and to ensure peace and unity. Many examples of this can be clearly in this notebook and in other official records.

Eğriboz, as it was known in the Ottoman era, today bears the name of Éuboea and continues to exist as an administrative unit affiliated with Greece.

OSMANLILARIN BAĞDAT'TAKİ VELÎ TOPU: EBU HIZZÂME

Vehbi Günay*

Öz

Bağdat'ın Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534'te Osmanlı egemenliğine alınmasının ardından XVII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan gelişmeler şehrin 1624'te Safevîlerin eline geçmesiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin şehri geri almak için yaptığı sefer ve kuşatmalar başarısız olmuş, 1635'te ilk doğu seferine çıkarak Revan ve Tebriz'i fethetmiş olan Sultan IV. Murad 1638'deki uzun süreli muhasaranın ardından Bağdat'ı yeniden Osmanlı topraklarına katmıştır.

Sultan IV. Murad, berkitilmiş surlar ve istihkâmlarla savunulan Dicle nehrinin kenarındaki şehrin kuşatılması için güçlü ordusuyla birlikte çok miktarda kale döğen top getirmiştir. Bağdat kuşatmasında aktif olarak kullanılan büyük silahlardan bazıları geri götürülmeyerek muhafaza ve müdafaa için bırakılmıştır. Bağdat'taki Osmanlı topları I. Dünya Savaşı'nda Kütü'l-Amâre harekâtı sırasında da kullanılmışlardır. Bunlar Bağdat önlerindeki faaliyetlerinden 278 yıl sonra tekrar savaşa katılmışlardır.

Sultan Murad devrine ait Bağdat'taki Osmanlı toplarından birisi halk arasında “*Ebu Hizzâme*” olarak adlandırılmıştır. Bu ünlü kuşatma topu hakkında çeşitli inanış ve pratikler geliştiği gibi kutsiyet atfedilerek velî mertebesinde olduğu kabul edilmiştir.

Bu çalışmada, Ortadoğu'nun önemli stratejik merkezlerinden olan Bağdat'ın Osmanlılar tarafından yeniden alınmasına dair genel bir değerlendirme yapılarak Osmanlı'nın bu topraklardaki müşterek yadigarı olarak günümüze ulaşabilen Bağdat'ın tarihî topuna ilişkin bilgiler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevîler, Irak, Bağdat, IV. Murad, Bağdat Seferi, Osmanlı Topçuluğu, Büyük Tarihi Top, Ebu Hizzâme

Historical Sacred Cannon of Ottomans in Baghdad: Abu Khizzama

Abstract

The continued events that emerged in the early 17th century after Baghdad was taken under the rule of the Ottoman Empire by Sultan Suleiman, the Law-giver, in 1534, finally led to the city's fall into hands of Safavids in 1624. The Ottoman Empire's campaigns and sieges to take the city back were

* Prof.Dr., *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35040, Bornova-İzmir/Türkiye, vehbigunay@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0001-6653-3115

unsuccessful; and Sultan Murad IV, who had conquered Yerevan and Tabriz in 1635, re-added Baghdad to the Ottomans lands after a long period of siege in 1638.

Sultan Murad IV brought several artillery cannons with his powerful army to besiege the city on the edge of Tigris River, which was defended by the reinforced walls and fortifications. Some of huge cannons actively used in the Baghdad siege were not brought back and left for protection and defense of the city. These huge guns in Baghdad were used in the World War I during the besiege of a British Army garrison in the town of Kut Al-Amara. These historical cannons which joined the war again 278 years after their first operation in Baghdad.

One of the Ottoman cannons in Baghdad, belonging to the Sultan Murad era, was publicly called “Abu Khizzama”. Various beliefs and rituals were developed about this famous siege cannon, and its site was accepted as sanctuary.

This study, firstly presents a general assessment of the recapture of Baghdad, one of the most important strategic centers of the Middle East, by the Ottomans and then, discusses some information on the historical artillery gun of Baghdad, which survives today as the Ottoman legacy in these lands.

Key-words: Ottoman Empire, Safavids, Iraq, Baghdad, Murad IV, Baghdad Campaign, Ottoman Artillery, Big Historical Cannon, Abu Khizzama

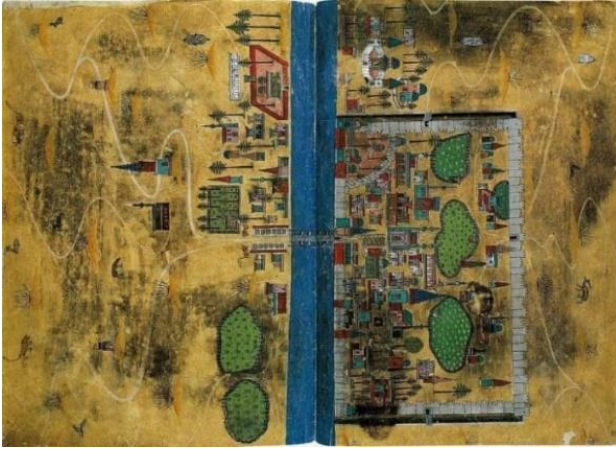
Giriş

Günümüzde Osmanlı askerî tarihi ve barutlu silahlar teknolojisiyle ilgili çalışmalar dikkat çekici bir disiplin olarak gelişimini sürdürmektedir. Klasik tarih bakış açısı, kaynak ve yöntemleriyle Osmanlı savaş makinesinin aksam ve işleyişinin yeterince aydınlatılması mümkün olamayacağından farklı uzmanlık dalları mensuplarının bu alana katkıları önem arz etmektedir. Konuyla ilgili sosyal bilimler alt dallarının yanı sıra sefer organizasyonu, lojistik, ikmal, iaşe, savaş sanayii, taktik ve strateji, muhabere gibi askerlik ve mühendislik bilgisiyle çağdaş değerlendirmeler yapılmaktadır. Osmanlı ordusunun vazgeçilmez silahlarından olan topun imâl, nakil ve kullanımı konusundaki araştırmalar kapsamında muharebe ve muhasara topçuluğu (*kele cengi*) da kendisine özgü hususiyetleriyle ortaya çıkan özel bir inceleme alanına işaret etmektedir.

Bu sınırlı çalışmada tarihî bir olaya ilişkin kaynaklardan tespit edilebilen bilgiler ışığında yaşayan maddî kültür unsuru ve buna atfedilen değerlere ilişkin bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Genel olarak, Türk egemenliği ve kültürünün yüzyıllarca seçkin merkezlerinden olan Bağdat'ın 1638'de Osmanlılarca ikinci defa fethinin izleriyle 1916'daki Kût Zaferi'nin hatırasının yansımalarını da barındıran Sultan IV. Murad devri topları ve bunlar arasında, hâlen mevcut, bir büyük kuşatma topunun tarihsel geçmişiyle birlikte çevresinde gelişen inanış ve ritüeller üzerinde durulmuştur.

Osmanlıların Bağdat Kuşatmaları

Mezopotamya (*Irmaklar Arası*) denilen coğrafyaya gelişleriyle birlikte Türkler için önemli konumunu daima muhafaza eden Irak bölgesi, Şah İsmail'in 1508'de Bağdat'a hâkim olmasıyla Safevî egemenliğine geçmiştir. Bağdat, Kanunî Sultan Süleyman'ın altıncı sefer-i hümayunu olan ilk doğu harekâtı (*Irakeyn Seferi*) sırasında 28 Kasım 1534'te Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şehrin Safevî muhafızı kaleyi terk ettiğinden Bağdat'a güçlükle karşılaşmadan hâkim olunmuş ve 1 Aralık'ta muzaffer hükümdar şehre girmiştir¹. Osmanlı idaresinde önemli bir idarî, askerî, ticarî, kültürel ve stratejik merkez haline gelen Bağdat'ta bazı ayaklanmalar dışında güvenlik ve huzur tesis edilmiştir. Sultan Süleyman'ın Nahcivan Seferi sonunda kabul edilen 1 Haziran 1555 tarihli *Amasya Antlaşması* ile Osmanlı-Safevî sınırı belirlendiği gibi Bağdat, Basra, Şehr-i Zor, Van, Bitlis, Erzurum, Kars ve Atabeyler Yurdu üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin tanınması da onaylanmıştır. Bu antlaşma, Şah Tahmasb'in ölümünden sonra yerine geçen II. İsmail (1576-1578) dönemine değin yaklaşık 25 yıl yürürlükte kalmıştır. Osmanlılarca 1578'de başlangıçta iki ana cephe gerçekleştirilmesi düşünülen doğu harekâtı ise Bağdat yönünden vazgeçilerek sadece Transkafkasya bölgesinden Safevîler üzerine gerçekleştirilmiştir. Uzun süren Gürcistan ve Şirvan seferi ancak 1590'daki Osmanlı-Safevî antlaşmasıyla sonlandırılabilmiştir².

Fotoğraf 1: Matrakçı Nasuh'un Bağdat Şehri (1534)³

- ¹ Dia, "Irak-Irak Türkleri", *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 99; M. Cavid Baysun, "Bağdat-Tarih", *İ.A.*, C. II, 5. Baskı İstanbul 1979, s. 205-207; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat-Osmanlı Dönemi", *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 433; Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 166-167.
- ² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993.
- ³ "Mabruse-i Bağdat" minyatürü için bkz. Nasûhü's-Silâhî (Matrikçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 241, v. 47b-48a.

Osmanlı merkezî yönetiminde Sultan I. Ahmed (1603-1617) devrinden sonra iyice belirginleşen zafiyet ve Celâlî isyanlarının etkisi Irak topraklarında da hissedilmiştir. Bağdat, Bekir Sübaşı'nın isyanının ardından Şah I. Abbas (1587-1629)'ın 23 Aralık 1623'te başlayan kuşatması sonucunda 13/14 Ocak 1624'te Safevîlerin eline geçmiştir. Safevîler bu dönemde Basra dâhil olmak üzere hemen hemen bütün Irak coğrafyasını kontrolleri altına almışlardır⁴.

Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdat Kuşatmaları (1623, 1625-1626)

XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin doğudaki en büyük sorununu Bağdat'ın yitirilişi ve Erzurum'da isyan halinde olan Abaza Mehmed Paşa meselesi oluşturmuştur. Diyarbekir Beylerbeyi Vezir Hâfız Ahmed Paşa, 1622 yazında Bağdat'ta hâkimiyeti ele geçirerek beylerbeyi olmak için mücadele eden Bekir Sübaşı'nın üzerine gönderilmiştir. Hâfız Paşa, Bağdat'a ilk seferinde şehri Kuşlar Kalesi tarafından sıkıştırmış ancak tedbirlerine rağmen Safevî ordusuyla savaş ihtimalinin belirmesi üzerine eyaleti Bekir Sübaşı'ya bırakarak 28 Kasım 1623'te Musul'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Safevîler ısrarlı bir şekilde uzun süre kuşattıkları Bağdat'ı 1624 yılı başlarında ele geçirmişlerdir. Doğudaki iki büyük meseleyi çözmek üzere harekete geçen Sadrazam Çerkes Mehmed Paşa'nın âsi Abaza Paşa üzerine gerçekleştirdiği seferin ardından kışı geçirmek için Tokat'a çekilmesi ve 28 Ocak 1625'te aniden vefatıyla Hâfız Ahmed Paşa (1564-1632) sadrazamlığa getirilmiştir⁵.

82 Sadrazam ve Serdar-ı ekrem Ahmed Paşa ikinci kez görevlendirildiği Bağdat seferinde muhasara için gerekli malzemeler eksik olmasına rağmen “*kal'anın miftabı/ anahtarını cebimdedir*” diyerek yanında bulunan dört büyük *balyemez* topunu kuşatma için yeterli görerek harekâta başlamıştır. Sefer için hazırlanan yalnızca on parça *bedolıska* top camuslarla Musul tarafına gönderilmişse de topların gülle ve barutunun yeterince hesaplanmadığı anlaşılmıştır. 11 Kasım 1625'te şehre ulaşılarak hemen kuşatmaya girişilmiş ancak Paşa'nın çok güvendiği toplar müstahkem şehrin alınabilmesi için yeterli olamamıştır. İstanbul'dan talep edilen balyemez toplar ve mühimmat ile Basra'dan getirilen Kanunî devrine ait 49 vukiyye taş gülle atan işlemeli, oldukça uzun, şeşhâne büyük top da muhasaranın sonuçlandırılmasını sağlayamamıştır. Osmanlı ordusunda büyük çaplı topların bulunmaması, şehrin her yönden muhasara edilememesi, lağımların işe yaramaması, şiddetli sıcak, salgın hastalıklar, iâşe ve mühimmat noksanlığı askerler arasındaki ümitsizliğin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Kuşatılanların ısrarlı direnişyle birlikte Şah Abbas

⁴ Kaynaklara dayalı detaylı bir değerlendirme için bkz. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014. Bağdat'ın Safevîlerin eline geçiş tarihine ilişkin bir değerlendirme için bkz. s. 141 n.375. Aynı yazar, “Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies-International Journal of History*, C. 2 (Ortadoğu Özel Sayısı), 2010, s. 227-244.

⁵ Orhan F. Köprülü, “Hâfız Ahmed Paşa”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 84; Yusuf Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 434.

güçlerinin orduyu arkadan tehdit etmesi iki ateş arasında kalınması tehlikesini⁶ ortaya çıkardığından yaklaşık dokuz ay (Kasım 1625-Temmuz 1626) süren kuşatma 3 Temmuz 1626'da kaldırılmıştır⁷. Dönüş sırasında ordunun naklemediği teçhizat yakılmış veya Dicle'ye atılmış, bazı büyük toplarsa parçalanmıştır. Bu sırada ünlü “*Sultan Süleyman Topu*” aceleyle kuma gömülmüşse de daha sonra Safevîler tarafından ele geçirilerek İsfahan'a götürülmüştür⁸.

Hâfız Paşa'nın azli sonrasında Sadrazam Kayserili Koca Halil Paşa'nın 22 Eylül 1626 tarihinde görevlendirildiği Bağdat seferi ise Abaza Paşa meselesi dolayısıyla gerçekleştirilememiştir. Abaza isyanıyla ilgilenmek üzere Erzurum'a yönelmek zorunda kalarak 12 Eylül 1627'den itibaren şehri yetmiş gün kuşatan Halil Paşa da ordusunda yeterli kale-döğür büyük top bulunmaması ve kış mevsiminin başlaması üzerine 25 Kasım 1627'de geri çekilmiş, başarısızlığı gerekçesiyle görevinden alınmıştır⁹.

Hüsrev Paşa'nın Bağdat Kuşatması (1630)

Halil Paşa'nın ardından sadrazamlığa getirilen Yeniçeri eski ağası Boşnak Hüsrev Paşa (öl. 1632) Abaza sorununu hızlı bir şekilde çözümlemesinin ardından 9 Temmuz 1629'da yanında 70 şâhî darbuzen olduğu halde Üsküdar'dan Hemedan, Dergüzin ve Bağdat üzerine hareket etmiştir. Topçubaşı'nın nezaretinde 18 adet

⁶ Şah Abbas'ın Bağdat kuşatmasında, Avrupa'dan ithal edilmiş, 500 kadar topu kullanan topçu birliği de bulunmaktaydı. Yabancı askerî personel istihdamı Safevî ordusu için de söz konusudur. Özellikle Şah II. Abbas (1642-1666) devrinde Safevî ordusunda bir Fransız komutası altında 24 parça topu olan topçu birliği mevcuttu. Jonathan Grant, “Osmanlı ‘Gerilemesini’ Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti’nde Askerî Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)”, Çev. Salim Ayduz, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 19-20 (2011), s. 60.

⁷ Sefere babası ve amcası ile birlikte katılan Kâtip Çelebi de “*ümitsiz ve perişan bir halde*” döndükleri harekâtı ayrıntılı olarak aktarmıştır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, C. II, Haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, s. 628-648. Ayrıca bkz. Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tablîl)*, Haz. Z. Yılmaz, C. II, Ankara 2003, s. 810-811; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târib-i Nâimâ (Ravzâtü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Abbâri'l-Hâfîkayn)*, Haz. M. İpşirli, C. II, Ankara 2007, s. 575; Orhan F. Köprülü, *a.g.m.*, s. 84-85; Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 151-164.

⁸ “*Cuma günü cümle asker İmam-ı Âzam Kapusu semtine konup bahyemez topların kimini pâreleyiþ, bir musanna' şeşbâne Sultan Süleyman topu -ki otak ardında durur, gâyet uzun, ağırlıgınca altın değer top idi- anı defn etdiler. Şah sonra bulup İsfaban'a götürmüþ*”, Bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 646. “*ve devvâba zaruret olmakla getiremedikleri eskâli ibrak edip nârdan fenâ kabul etmeyen eşya-i ma'deniye kısmını Dicle içine ilkâ ve nâ-peydâ ettiler. Ve bahyemez topların kimini pâreleyiþ bir musanna' şeş-bâne Sultan Süleyman topu ki otak ardında durur, gâyet uzun ve münakkâş, ağır [ağırlıgı] kadar altın değer bir bi-nazîr top idi. Anı defn ettiler, hîn-i definde asker içinde bir şahseven var imiş, sonra haber vermekle Şah, mezbur topu bulup İsfaban'a nakl eylemiş*” bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, C. II, s. 599. Safevîler, Çaldıran Savaşı'nın ardından da Aras nehrinde kalan bir Osmanlı topunu çıkararak bu modelden 50 parça top dökmüşlerdi. Bkz. Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, Çev. Kahraman Şakul, İstanbul 2017, s. 105.

⁹ Halil Paşa'nın sadrazamlığı, Bağdat seferine çıkışı ve harekâtın gelişimi hakkında bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 663-665; Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 826 vd; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, Haz. V. Çabuk, C. II, Ankara 1989, s. 519-522.

badaloşka top kundaklarıyla birlikte deniz yoluyla İstanbul'dan Payas'a getirilmiş, toplar 17 Aralık 1629'da Musul'a ulaştıktan sonra orduya katılmıştır. Sefer sırasında başlayan soğuk, yoğun kar, şiddetli yağmurlar topların ve diğer mühimmatın nakliyâtını engellemiş, nehirlerin taşkın suyunun üç ay boyunca çekilmemesi kuşatmayı geciktirmiştir. Topları çeken camuslar ve develerle birlikte cephane de kışın şiddetinden zarar görmüştür. Ancak bu dönemde taktik ve stratejik olarak Bağdat üzerine yapılacak harekât için gerekli malzeme depolandığı gibi İran'ın içlerine yönelik başarılı seferler düzenlenmiştir. Seferin nihâî hedefinin alınmasını kolaylaştırmak amacıyla Hemedan ve Dergüzin'in ele geçirilmesinin ardından ordu Bağdat'a yönelmiştir. Musul'dan 20 parça balyemez top gemilerle, mühimmat ve zahire ise “*kelek*” denilen taşıtlarla Dicle nehrinden nakledilmiştir. Hüsrev Paşa, Eylül ayı başlarında Bağdat'a ulaşmış, 6 Ekim 1630'da şehrin kuşatılmasına başlanmıştır. Yanlarındaki 7 *badaloşka*, 3 *kolonborna*, 10 *şâhî darbuzen* top tabyalanarak ve metrisler kurularak kale muhasara edilmiştir. Şehrin mukavemeti ve saldırılar karşısında büyük kayıplar verilmesine rağmen Safevîlerin eline geçmesinden sonra yapılan otuz dokuz günlük geceli-gündüzlü sürdürülen ikinci büyük kuşatma 14 Kasım 1630 tarihinde kaldırılmış, büyük kahramanlıklara rağmen sefer zafere erdirilememiştir. Geri dönüş sırasında 20 top atlarla çekilerek Musul'a taşınmıştır. Hüsrev Paşa, Bağdat'ın alınamaması üzerine azledilerek sadrazamlığa yeniden Hâfız Ahmed Paşa getirilmiştir¹⁰.

Osmanlı Devleti'nin Hâfız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa idaresinde gerçekleştirdiği muhasaralara rağmen şehrin geri alınamaması sonucunu, Sultan IV. Murad'ın musahiplerinden olan devrin ünlü tarihçilerinden Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi (öl. 1658) *Tarih-i Solakzâde* adıyla bilinen eserinde; “*Bağdat'ın fetbi ezelde bizzât padişahı hazretlerinin eliyle miyesser olması dolayısıyla beybude gayret ve sa'yın neticesi olmadı*” sözleriyle değerlendirmektedir¹¹. Tarihçimize göre şehir, fethedilmek için yine bir hükümdar beklemektedir.

Sultan IV. Murad'ın Bağdat Kuşatması (1638)

Sultan IV. Murad (1623-1640), sayısına ilişkin mübalağalı rakamlar verilen ordusu, 24 *balyemez/bedaloşka* ve 200'den fazla *şâhî darbuzen* topla ilk Şark seferini gerçekleştirmiştir¹². Bu harekâtın hedefi olan Revan/Erivan şehri şiddetli top ateşi

¹⁰ Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 38. Sefer için ayrıca bkz. Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 888 vd. Sadrazamın yanında 26 darbzen ve 200'den fazla miyâne ve şâhî darbzen olduğu halde Diyarbakır'dan Musul'a hareketi için bkz. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *a.g.e.*, s. 528. “*Saferin on sekizinci günü [26 Eylül 1630] gemiler ile yirmi balyemez toplar gelişi taşra çıkarılıp kundağa bindi. Cebebâne ve mühimmat kelekleri dahi dâhil oldu*”. Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, s. 701; Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, C. II, s. 650-651. “*Muhasara-i Bağdad*” için bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, s. 701-703; Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 183 vd.

¹¹ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *a.g.e.*, s. 519.

¹² Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1007 vd.; Nermin Yıldırım, *Karaçelebi-zâde Abdülazîz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tablîl ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2005, s. 10. Ayrıca bkz. Ömer Kucak, *Zafername (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniv. Sos. Bil. Ens.,

altında kuşatmaya onbir gün direnmesinin ardından 8 Ağustos 1635'te teslim alınmıştır. Sefer sırasında, Safevîler tarafından boşaltılmış olan Hoy, Merend, Sufiyân, Hacı Harami ve son olarak Tebriz şehri ele geçirilmiştir. Ancak, Safevî Şahı I. Sâfi (1629-1642) Osmanlı ordusunun geri çekilmesinin ardından Revan'a saldırarak 1 Nisan 1636 günü şehre yeniden hâkim olduğundan bu bölgedeki Osmanlı kazanımları kalıcı olamamıştır¹³.

Gazi Sultan Murad, Revan seferinin ardından yeniden hazırlıklara başlayarak ikinci doğu seferini Bağdat üzerine düzenlemiştir. Sefer, Sadrazam Bayram Paşa'nın 7 Mart 1637'de İstanbul'dan hareketiyle başlamıştır. Şark serdarlığına atanan Sadrazam, Mart ayının sonlarında Üsküdar'dan yola çıkarak Birecik'e gelmiş ve buradaki tophanede dökülen “*kebir*” toplarla birlikte bir miktar şâhî top ve cephaneyi de Musul'a ulaştırmıştır. Fırat nehri kenarındaki Birecik'te ikisi 20, üçü 18 vukiyye gülle atan 5 orta boy kuşatma topu dökürülmüştür. Ordunun beraberindeki kale-döğer büyük toplardan 20'si karadan, diğerleri ise nehir yoluyla gönderilmişlerdir. Bayram Paşa, hükümdarın da katılacağı Bağdat seferi için gerekli iâşe, silah ve mühimmat hazırlıklarının tamamlanmasında büyük gayret göstermiştir¹⁴.

Osmanlı Padişahı, İstanbul'dan ayrılarak Üsküdar'da bir ay süren hazırlıkların tamamlaması sürecinin ardından harekât sırasında sayısı artacak muazzam ordusuyla 8 Mayıs 1638'de ikinci kez doğu seferine çıkmıştır. Devrin kaynaklarından Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi ordunun sefer hazırlıklarının kale kuşatmasıyla ilgili kısmını; “*ve Tophâne'de kebir toplar ve kundaklardan ve âben dingiller ve mühimmat-ı toplar hâzır idi, ve yuvalaklar bî-hisâb ve cebe-hânelerde barut-ı siyah ve penbe ve Yeniçeriye müteallik âlât-ı meteris ve kunbara bî-nihâye...*” sözleriyle aktarmaktadır¹⁵. Padişah, yanında Şeyhülislâm Zekeriyâ-zâde Yahya Efendi ve

yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar 2007. Ordu mevcudu hakkında bkz. Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 211 n.571.

¹³ Revan seferinde orduda bulunan Kâtip Çelebi'nin anlatımları için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 756-761. Ziya Yılmaz, “Murad IV”, *TDVİA.*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 180; Mustafa Aydın, “Revan”, *TDVİA.*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 27. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Süleyman Polat, *IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015.

¹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 786, 795. Topların Musul'dan Bağdat'a nakli konusu görüşülerek 20'sinin karadan diğerlerinin nehir yoluyla gönderilmesi uygun bulunmuştur. Nitekim nehirden gelecek toplar ancak yirmi gün sonra ulaşabilmiştir. Bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 798. Bayram Paşa'nın sefer hazırlıkları ve “*Sefer Hazırlıkları Hakkında IV. Murad'a Arzlar*” için bkz. Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 236-242. Bu dönem seferlerindeki nehir taşımacılığına dair bkz. Süleyman Polat, “IV. Murat Devri Doğu Seferlerinde Nehir Taşımacılığı ve 1638 Bağdat Seferinde Fırat Üzerinden Yapılan Nakliyat”, *History Studies*, S. 12/2, Nisan 2020, s. 577-593.

¹⁵ “*Der-sefer-i şark ve feth-i Kal'a-i Bağdat; der vakt-i Padişâb-ı İslâm Sultan ibnü's-Sultan Gâzî Murad Han ibn-i Sultan Ahmed Han*” bölümü için bkz. Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1064 vd; “*Azîmet-i Padişâb-ı İslâm be-Sefer-i Bağdat-ı Bibîst-âbâd*”, bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 787-788; Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzînamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, *Belgeler-Türk Tarîh Belgeleri Dergisi*, C. II, S. 3-4 (1965), s. 1-35; Makalenin yeniden yayımı için bkz. *Belgeler*, C. XIII, S. 17 (1988), s. 43-81. Seferle ilişkin BOA., *DBŞM*. 169 numaralı menzîl muhâsebe defteri

Kaptan-ı Derya Kemankeş Mustafa Paşa olduğu halde kalabalık ve disiplinli askerleriyle 76 günde Halep'e ulaştığı sırada Bayram Paşa vefat ettiğinden sadrazamlık görevine 27 Ağustos 1638'de Diyarbakır Beylerbeyi ve Musul Muhafızı Vezir Tayyar Mehmed Paşa atanmıştır¹⁶.

Üsküdar'dan 197 günde (544 saat) Bağdat'a gelen ordu 15/16 Kasım 1638 gecesi hemen metrislere sokularak üç koldan kuşatma düzeni oluşturulmuştur. Topçular Kâtibi ordugâhın kuruluş biçimini; “Ordu-yı hümayun konup, iki yüz şâhî darbzenler orduyu çevirip, zincirlenüp, yeniçeri odaları otağ-ı hümayun etrafların ihâta etmeğın ve bölük balkının çadırları otağ-ı hümayun birununu ihâta ettükde kırk şâhî toplar otağ-ı hümayun haricinde zincirlenürdü” sözleriyle anlatmaktadır. Evliya Çelebi de 105 oda Yeniçerinin önceki muhasaraların aksine şehrin önlerine ulaştığında beklemeden metrise girerek kale kuşatmasına giriştiklerini kaydetmiştir¹⁷.

Bağdat'ın önceki kuşatmalarında Hâfız Ahmed Paşa güneydeki Karanlık Kapı tarafından dokuz ay, Hüsrev Paşa ise kuzeyden İmam-ı Azam Kapısı yönünden kaleyi iki ay dövdüğünden bu kısımlar iyice berkitilmiş durumdaydı. Sadrazam'ın kuşatmanın ağırlık noktasının bu kez orta yerden, çöl yönündeki Akkapı tarafında olması önerisi uygun bulunarak metris kurulmasına başlanmıştır. Birliklerin konuşlandırılmasına göre, Akkapı kulesi tarafında Cıgal-zâde Kulesi (*Kâşe Kulle*) denilen büyük kulenin karşısında Sadrazam Tayyar Mehmed Paşa, Köşe Kule'yi Yeniçeri Ağası Küçük Hasan Ağa ve Rumeli Beylerbeyi Arslan Paşa-zâde Ali Paşa olmak üzere 10 parça *bedoloşka* top ve pek çok *şâhî darbzenlerle* iki taraftan muhasara etmişlerdir. Bunların alt tarafında, *Bur-ı Acem* kulesine değin Kaptan-ı Derya Vezir Mustafa Paşa, Sivas Beylerbeyi Kör Hazinedar İbrahim Paşa, 4 çorbacıyla Yeniçeri Ocağı'ndan Samsoncubaşı Hüseyin Ağa, Köstendil Beyi Veli Bey, Avlonya sancağından Bâyezid Bey 7 *bedoloşka* ve 4 *şâhî* topla metrise girmiştir. Bu birliklerin aşağısında Anadolu Beylerbeyi Vezir Deli Hüseyin Paşa ile Anadolu sancakları, Mısır askerleriyle Yeniçeri Ocağı'ndan Zağarcıbaşı Haydar Ağa-zâde Mehmed Ağa 40 oda askerle birlikte 5 parça *bedoloşka* ve pek çok *şâhî darbzenle* metrise girerek kuşatmaya hazırlanmışlardır. Karanlık Kapı (*Karanı/Karanuluk Kapusu*) tarafından döner köşeli büyük kuleye değin Diyarbakır Beylerbeyi Derviş Mehmed Paşa kendi birlikleri, 7 oda çorbacı askerleri ve 3 *bedoloşka* topla metrise girerek mücadeleye girişmişlerdir. Bağdat'ın karşısında, Dicle'nin sağ sahilinde etrafı surlarla çevrili ve kapısı köprüünün başında bulunan *Kuşlar Kalesi*'nin önünde Silahdar Vezir Mustafa Paşa kendisinin ve Şam askerleriyle, 5 parça *balyemez*, 25 *şâhî*

için bkz. Mehmet İnbaşı, “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi,” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12 (1999), s. 277-287.

¹⁶ Abdülkadir Özcan, “Tayyar Mehmed Paşa”, *TDVİA*, C. EK-2, İstanbul 2016, s. 592; aynı yazar, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *TDVİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 248.

¹⁷ Bağdat muhasarası hakkında bkz. Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1094 vd.; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, s. 800-809; Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 883 vd. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 4. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman, İstanbul 2001, s. 245-247.

darbuzanla birlikte muhasara düzeninde yer almıştır¹⁸.

Kuşatmanın üçüncü günü ikindi vakti karadan ordugâha ulaşan toplardan 10'u Sadrazam, 6'sı Kaptan Paşa ve 4'ü de Hüseyin Paşa'ya olmak üzere her kola dağıtılmış, dördüncü günü sabahı kalenin içi top ve tüfeklerle üç koldan şiddetli bir şekilde dövülmeye başlanmıştır. Sekizinci günde metrisler hendek kenarına kadar ulaşmıştır. Silahdar Paşa 25 Kasım günü Kuşlar Kalesi'nin içini bir kaç parça şâhî darbzenle ateş altına almıştır. 27 Kasım'da askerlere 500.000 adet koyun derisi, garar, çuval ve torba dağıtılarak toprak sürülmek suretiyle tabya yapılmasına başlanmış, toprak konulan torbalarla hendekler doldurulmuş, kesilen 2.500 adet hurma ağacından örülen küfelerle oluşturulan savunma hattına toplar yerleştirilerek tabyalar meydana getirilmiştir. Küfeler yardımıyla toplar zeminden yükseltilerek kalenin duvarları ve içi biraz daha yukarıdan etkili bir şekilde dövülmeye başlanmıştır. Ön mevzilerdeki topçuları korumak amacıyla “*domuz damı çatılarak*” tabyalar oluşturulmuştur. Stratejik olarak metris sürülmek suretiyle alınmasına karar verilen kalenin muhasarası günlerce sürmüştür. Musul'da kalan 10 parça top 4 Aralık 1638'de gemiyle getirilmiş, 5'i Sadrazam, 3'ü Silahdar Paşa ve 2'si de Mustafa Paşa'ya verilerek ateş gücü arttırılmıştır. Kâtip Çelebi, kuşatmanın 19. gününde nehirden gelen 3 topun Kuşlar Kalesi metrisine konulduğunu, 20. günü orduya 6 top daha ulaştığını, bunların 3'ünün Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Mehmed Paşa'ya verildiğini belirtmiştir¹⁹.

1656 yılı başlarında Bağdat'ı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi ise *Seyahatnâme*'sinde şehrin kuşatma düzenini; Sadrazam 10.000 asker, 10 *bahyemez*, Kaptan-ı Derya Kara Mustafa Paşa 8.000 asker, 8 *bahyemez*, Şam Veziri Bıyıklı Derviş Mehmed Paşa 10.000 asker, 10 *bahyemez*, Rumeli Beylerbeyi Arslan Paşa 26.000 asker, 6 *bahyemez*, Halep Valisi Musahip Silahdar Mustafa Paşa 7.000 asker, 6 top; Mısır Beyi Çerkes Ebu Şavârib Bey 5.000 asker ve 3 *bahyemez* top olmak üzere Anadolu'dan 12 eyalet askeri, 500 sancak beyi ile 47.000 kapıkulu sipahisi olarak kaydetmiştir. Seferin görgü şahitlerinden Zarain Ağa'ya göre ise ordu mevcudu bir kısmı Yeniçeri olan 35.000 piyade ve 73.589 hafif süvari olmak üzere 108.589 kişidir²⁰.

Büyük kuşatmanın en şiddetli zamanları 12-25 Aralık tarihleri arasında yaşanmıştır. Muhasaranın otuz dokuzuncu günündeki (24 Aralık 1638-Cuma) nihai genel saldırıda Sadrazam Gazi Tayyar Mehmed Paşa serdengeçtilerle birlikte yıkılan

¹⁸ Bağdat şehri ve kalesine ilişkin bu sırada orduda bulunan bir şâhidin verdiği ayrıntılı bilgiler için bkz. Ziyaeddin İbrahim Nuri, *Tevârib-i Fetih-i Bağdad*, v. 140a'dan naklen Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2007, s. 139.

¹⁹ Kuşatmadaki “*açım top ve tûfenk şenliğ*” için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 800 vd. Bu konuda ayrıca bkz. Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 886-888; Halil Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 27-29; Nermin Yıldırım, *a.g.t.*, s. 35 vd; Rhoads Murphey, *a.g.e.*, s. 139-145; Özer Küpeli, *a.g.e.*, s. 251-268.

²⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, 4. Kitap, s. 245; Zarain Agha, *A Relation of the Late Siege and Taking of the City of Babylon by the Turks as it was written from thence by Zarain Agha one of his captaines*, London 1639, s. 11'den naklen Rhoads Murphey, *a.g.e.*, s. 59.

kuleleri almak isterken alınandan vurularak şehit olduğundan yerine Kaptan-ı Derya Kemankeş Mustafa Paşa atanmıştır. Orduda bulunan Topçular Kâtibi Abdülkâdir, kuşatmanın şiddetle sürdürülmesi nedeniyle kaledekilerin; “*Emân yâ Seyfe’l-İslâm ve yâ Sahib-kerân-ı zaman ve yâ Nebîre-i Âl-i Osman ve yâ Gâzîler, Allah ve Resulullah seversenüz top u tüfeng atman; Aman top u tüfeng zahtından*” sözleriyle yılgnlıklarını dile getirdiklerini kaydetmiştir²¹.

15 Kasım 1638’de başlayan ve kırk gün süren kuşatmanın ardından Bağdat Kalesi Muhafızı Bektaş Han 25 Aralık 1638’de teslim olmuştur. Sultan Murad teslim için “eman” verdiğini bildirirken; “*Biz bunda Kızılbaş kırmağa gelmedim. Bu Kal’a-i Bağdad bize ecdâdımızdan mirasdır, bunun için geldim...*” sözleriyle teslimi kabul etmiştir. Ancak kale içindeki bir kısım Safevî kuvvetinin direnişi üzerine çarpışmaların bir gün-bir gece daha devam etmesinin ardından Bağdat şehri tamamen fethedilmiştir²². Osmanlı ordusunun büyük kayıplar verdiği uzun süreli mücadele ve zorlu bir harekât sonucunda şehir, ilk defa alınışından bir asır sonra yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Sultan Murad, 26 yaşında, atası Kanunî’nin Rodos’u fethinin (6 Safer 929/25 Aralık 1522) yıldönümünde “*halîfelerin başkenti*” ve “*evliyalar burcu*” olarak anılan Bağdat-ı Dârü’s-Selâm’ın ikinci fâtihi olmuştur.

Bağdat’ta bir süre kalan muzaffer hükümdar 17 Ocak 1639’da şehirden ayrılmışsa da ancak 10 Haziran 1639’da İstanbul’a dönebilmiş ve fiili yürüyüşle 191 gün (393 saat) süren dönüş yolculuğu böylelikle tamamlanmıştır²³. *Irak-ı Arab* veya *Irak-ı zemin* olarak adlandırılan Bağdat, Basra, Şehr-i Zor bölgesini Osmanlılara; Revan’ı Safevîlere bırakan 17 Mayıs 1639 tarihinde kabul edilmekle birlikte Kasım 1639’da yürürlüğe giren *Kasr-ı Şîrin (Zübâb) Antlaşması* ile bölgedeki Osmanlı egemenliği kayıt altına alınmıştır. İslâm dünyasının ve Türklüğün önemli merkezlerinden olan Bağdat, Kanunî’nin ilk doğu seferi sırasında Osmanlı Devleti’nin toprağı olmuş, 90 yıl süren hâkimiyet Bekir Sübaşı hadisesi nedeniyle kesintiye uğramış ve şehir on dört yıl boyunca Safevîlerin kontrolü altında bulunmuştur. Sultan IV. Murad tarafından 1638’de alınan Bağdat bu tarihten 11 Mart 1917’deki İngiliz işgaline kadar 279 yıl Türk idaresinde kalmıştır.

Osmanlı Top Teknolojisi ve Bağdat’ın Topları

Osmanlıların yayılma ve sınırlarını genişletmelerindeki ana unsurlardan birinin ateşli silahların üretim ve kullanımı olduğu tarihen sabittir. Top

²¹ Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1103.

²² Nezih Aykut, “IV. Murad’ın Revan Seferi Menzîlnâmesi”, *İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S. 34 (1984), s. 191. Kâtip Çelebi, şehirdeki Mir Fettah-oğullarının bir kaç yüz Kızılbaşla birlikte 30 Aralık 1638’de *Karanlık Kapı*’dan çıkarak Diyâle tarafına gittiklerini (Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 807), Topçular Kâtibi ise teslim olduklarını (Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1103-1104) yazmıştır.

²³ Robert Mantran, “Irak-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 91 vd.; Ziya Yılmaz, *a.g.m.*, s. 181. Ayrıca bkz. Rhoads Murphy, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey*, Chicago 1979.

dökümcülüğü de Osmanlı savaş sanayiinde ulaşılan ve çağını aşan seviyesinin bariz göstergesi olmuştur. Topçuluk yalnızca metalürji, mühendislik, teknoloji gibi imalât aşamalarıyla değil estetik ve sanatsal nitelikleriyle de farklılaşan özgün ürünleriyle belirginleşen bir tarz meydana getirmiştir.

XIV. yüzyılın sonlarında ateşli silahlarla tanışan Osmanlıların top ve ilgili teçhizatı, Avrupa'nın da ilk devlet işletmesi olan İstanbul'daki sabit dökümhane merkezi *Tophâne-i Âmirî*'de hazırlandığı gibi XVI. yüzyılın ortalarına kadar seferler sırasında seyyar top dökümhaneleri kurulmuş, ana fabrikanın standartları esas alınarak bazı taşra şehirlerinde de tophaneler ve barut üretim merkezleri faaliyet göstermiştir. Doğudaki Osmanlı tophaneleri Erzurum, Van, Birecik, Basra ve Kahire'de bulunmaktadır. *Tophâne*'de top dökümünün yanı sıra top arabası, kundak, dingil, gülle, humbara ve barut imâlî de yapılmıştır. İlk toplar dövme demirden yapılmasına karşın XVI. yüzyılda taş gülle veya dökme demirden "*yuvalek/yuvarlak*" denilen mermi atan tunç toplar dökülmüştür²⁴. Topun dökümü ve savaşlarda kullanımıyla Kapıkullarının yaya kısmından olan Topçu Ocağı; top arabalarının imâlî, top ve mühimmatının taşınmasıyla da Top Arabacıları Ocağı görevlidir²⁵.

Osmanlı toplarına sınıfları itibarıyla bakıldığında en küçük sınıfı *saçma*, *eyrek*, *prangı*, *misket* ve *şakaloğ* (*çakaloğ*) isimleriyle anılan, genellikle dökme demirden yapılmış, hem kalelerde hem de gemilerde kullanılan anti-personel nitelikli toplar oluşturmaktaydı. Seferler için tercih edilen toplar ise *kolonborna* (*kulunburna*, *kolumburina*), *darbzen* (*zarbzen*, *zarbuğan*, *darbuğan*) ve *şâhî* olarak adlandırılmıştır. Hafif toplardan olan darbzenlerin (*dövücü top*) büyük ve orta tipleri muhasaralarda, küçükleri ise meydan muharebelerinde sahra topu olarak kullanılmıştır. Toplar için *büyük* (şâhî, büzürg), *orta* (miyâne, vasat), *küçük* (kûçek) veya *şâhî* tanımlamaları onların sadece cinslerini değil model olarak büyüklüklerini de ifade etmiştir. Osmanlı top döküm teknolojisinde kanon cinsinden büyük muhasara veya kale savunma topları son derece dikkat çekici olup bunlar arasında *şayka*, *bahyemez* ve *badaloşka* sınıfları özellikle öne çıkmıştır. Söz konusu topların çapları farklılık gösterdiğinden her top çeşidi de kendi içinde büyüklüklerine göre sınıflara ayrılmıştır. *Şayka* türündeki büyük çaplı taş gülle atan toplar taşıma için muylu ve kundağı bulunmayan (*arabaya binmeyen*), kalaslar üzerinde kızakla nakledilen, büyük oranda sefere katılmayıp kalelerde bulunan sabit batarya silahlarıdır. Sefere muhasara için götürülen ve genellikle 14-16 okka (17-20 kg) ağırlığında gülle atan toplar ise kale/sur döğen (*kal'a-kûb*) olarak adlandırılmıştır. *Şayka* tâbiri aynı zamanda nehir kayıklarında kullanılan nispeten küçük silahlar için de kullanılmıştır.

²⁴ Salim Aydüz, "Tophane", *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 253-256; aynı yazar, *Tophâne-i Âmirî ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara 2006; Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, s. 60.

²⁵ XVII. yüzyılın başlarında devlet personeli olarak 1.552 topçu ve 684 top arabacısı istihdam edilmiştir. Gábor Ágoston, "Top", *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 240-242; aynı yazar, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, s. 55; Ayrıca bkz. aynı yazar, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, İstanbul 2006.

Kaynaklarda *badaloşka* (*baciliska*, *bacaluşka*, *bacaloşka*, *bedaluşka*, *bedoluşka*) adıyla anılan kalibresi büyük toplar (*basilic/basilisco*) Osmanlıların en yaygın olarak kullandıkları daha çok demir gülle kullanılmakla birlikte taş veya bakır gülle de atılabilen kuşatma ve kale topları sınıfını teşkil etmiştir. *Kolomborna* (*kolumburna*, *kolunburuna*, *kolumburina*) sınıfındaki toplar ise genellikle 2-16 vukiyye ağırlığında mermi attığından hafif toplar sınıfında yer almıştır. *Balyemez* toplar çeşitli ağırlıkta ve genellikle demir gülle atan, büyük, uzun menzilli batarya silahlarıdır. Genel anlamda balyemezler kale muhasarası ve müdafaası için çokça kullanılan modeller arasındadır²⁶.

Tophâne-i Âmire'de dökülen toplar, kundak ve arabaları hazırlanarak karadan veya deniz yoluyla sefer bölgesine ulaştırıldığı gibi, belli taşra merkezlerinin yanı sıra sefer alanlarında da imâl edilebilmekteydi. Bağdat seferi için de Fırat nehri kenarındaki Birecik Tophânesi'nde çeşitli çaplarda toplar dökülmüştür²⁷.

Evlîya Çelebi'nin anlatımına göre alınmasının ardından Sultan Murad tarafından 7.000 mühendis ve ustayla metin ve müstahkem hale getirilmiş olan Bağdat Kalesi kurulduğundan beri böylesine mamur ve abâdân olmamıştır. Onun kaydettiğine göre şehirde kalanlar arasındaki Topçubaşı'nın yanında 6 oda olmak üzere 5.000 topçu askeri bulunmaktadır²⁸. Bunların içinde "*Fransa kâfirinden beş yüz adet Fireng topçu kalup hâlâ hizmet-i Bağdat'da mukayyidlerdir ve cümle zeametleri Şam'dadır*". Evliya Efendi, Bağdat'ta küçük-büyük 1.060 parça "*top-ı kal'a-kûp balyemez, kolomborna, şâhî, saçma, havan, şayka, darbzen ve müşkat gibi*" görülmeye değer toplar olduğunu kaydetmiştir²⁹. Evliya, Bağdat'taki topların çoğunluğunun *balyemez* olduğunu, Akkapu, Karanlıkkapu, İçkale, Burc-ı Acem ile Küçük Hüseyin Paşa ve Musa Paşa Tabyalarında her biri bir kaleye değer seçkin toplar bulunduğunu, Hasan Paşa Zülfikâr tepesinde de kocaman balyemezler olduğunu belirtmiştir. 1681 yılında Bağdat kalesi envanterinde 42.600 güllüsü ile birlikte 39 balyemez ve bir şayka topu mevcut görünmektedir³⁰. Bağdat'a muhasara için

²⁶ Osmanlı top çeşitleri ve özellikleri hakkında bkz. Gábor Ágoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XLVII (1-2), 1994, s. 34-41; aynı yazar, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, s. 59-64, 133-134; 151-156.

²⁷ İlk resmî Osmanlı vakanüvisi *Nâima Mustafa Efendi* (1655-1716), Birecik'te 2'si yirmişer vukiyye, 3'ü onsekizer vukiyye gülle atan 5 adet *azîm* top döküldüğünü, Topçular Kâtibi ise bunların 2 *kebîr balyemez* top olduğunu belirtmiştir. Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, s. 1060.

²⁸ Osmanlı ordusunda ulûfeli olarak 1609'da 1.552 topçu ve 684 top arabacısı, 1652/53'de 1.481 topçu ve 339 top arabacı mevcuttu. Savaş dönemlerinde sayıları artmakla birlikte Evliya'nın kaydettiği rakamı bu itibarla değerlendirmek gerekmektedir. Gábor Ágoston, "Top", s. 241; aynı yazar, *a.g.e.*, s. 150.

²⁹ "*Bu kal'a-i Bağdat'da olan toplar bir diyarda yokdur. İllâ İslâmbol'da ve Budin'de ve Akdeniz Boğaz bisarlarında ve kal'a-i Rodos'da var, yoksa gayri diyar serhadlerinde yokdur. Gerçi vardır ammâ birer, ikişer, altıyar top-ı güzîdeler vardır.*" Bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *a.g.e.*, 4. Kitap, s. 249.

³⁰ BA., DBŞM, CBH 18368, s. 12-13'den naklen Gábor Ágoston, *a.g.m.*, s. 36. Evliya Çelebi'nin *Topçubaşı Ali Bâlî*'den aktardığına göre Osmanlı Devleti'nin 7.060 adet olan bütün korunaklı yerlerinde 17.045 topu, donanmasında ise 1.000 parça topu mevcuttur. "*Evsâf-ı Astâne-i Asâkir-i*

götürülen toplardan bir kısmı muhafaza için bırakılmış, bazı toplarsa kullanım ömürlerini tamamlamış olduklarından geri getirilmemiştir. Anlaşıldığına göre Bağdat'taki toplar arasında muhasara ve fethin hatırası olan ünlü Sultan Murad Topu da yer almaktadır.

Bağdat'ın topları ait oldukları çağdan başlamak üzere dikkat çekmiş ve halk şairlerinin edebî eserlerinde de sözü edilmiştir. Evliya Çelebi'nin devrinin saz şairleri ve çöğürçüleri arasında ismini ilk olarak kaydettiği *Demiroğlu* (Demircioğlu) adındaki âşığın Sultan Murad'ın seferini anlatan manzumesinde Bağdat kuşatmasındaki toplar “*ulu toplar balyemezler*” olarak anılmıştır³¹. Bağdat seferine katıldığını belirttiği manzumeleri bulunan XVII. yüzyılın ilk yarısında yetmişmiş, tanınmış saz şairleri üzerinde derin etkisi olan Kul Mustafa bir manzumesinde “ikinci Bağdat” ilân ettiği Budin'i balyemez toplarıyla birlikte anmıştır³².

Fotoğraf 2: Bağdat Kışlasındaki Osmanlı Topları (1917)³³

Ebu Hızzâme Topu Hakkındaki Kaynaklara Dair

Literatürümüzde Sultan Murad devrine ait Bağdat'taki meşhur Osmanlı topuyla ilgili en erken bilgi kaynağı atıflarına M. Fuat Köprülü'nün *Genç Osman*

İslâm Tâife-i Topçıyan” için bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1996, s. 187-188. Evliya Çelebi, büyük topların, vukıyye olarak, demir gülle ağırlıklarına göre *balyemez* (20), *lankoz* (40), *zâlim* (40), *kran* (50), *sademât* (60) isimleriyle anıldığını kaydetmiştir. “*Der Beyân-ı Esmâ-i Top-ı Kal'a-Kâp*” için bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 6. Kitap, Haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 2002, s. 193.

³¹ “*Sâzendegân-ı Çöğürçiyân*” için bkz. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1. Kitap, s. 304. “*Alurlar elden, komazlar / Üstünde han var demezler / Ulu toplar, balyemezler / Atulur Bağdat üstüne*” Demiroğlu ve destanı için bkz. Hasan Eren, *Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1952, s. 19-20.

³² “*Üzerine düşman geçilip gelse / Balyemez topları burçlara salsa / Ağalar cenk günü meydanı olsa / Bağdad-ı sâni Budim değil mi*” bkz. Hasan Eren, *a.g.e.*, s. 77.

³³ İngilizlerin 11 Mart 1917'deki Bağdat işgalinden kısa süre sonrasına ait görsel için bkz. <https://twitter.com/iraqipic/status/874385144962043904>

Hikâyesi adlı çalışmasında yer verilmiştir³⁴. Fuat Köprülü, *Genç Osman Hikâyesi*'nin Bağdat versiyonunu da incelediği, konusundaki kapsamlı ilk müstakil çalışma olarak değerlendirilebilecek eserinde Bağdat'ın ünlü topuna da değinmiş ve *Ebu Hızzâme Topu* (طوب أبو خزامة) hakkındaki bilgileri *Kâzım ed-Düceylî*'nin çalışmasından aktardığını belirtmiştir³⁵. Yazarın Köprülü'ye kaynak olan bu makalesi geçtiğimiz yüzyılın başlarında *Lugati'l-Arab* (*Lughat al-'Arab*) dergisinde yayımlamıştır³⁶. F. Köprülü oldukça ayrıntılı sayılabilecek makaledeki bilgileri özetlemek suretiyle kitabına aldığı gibi, araştırmasında Genç Osman ile ilgili devrin dikkat çekici bu tarihî-kültürel unsuruna değinmeden geçememiştir.

Sultan Murad devri topuna ilişkin bilgiler Kurmay Albay Hüseyin Rahmi Apak (1887-1963)'ın anılarında da yer almıştır. H. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* isimli eserinde I. Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde bulunduğu dönemde Kûtü'l-Amâre'de gerçekleşen bir olayı aktarmıştır³⁷. Yazar, İngilizlerin Bağdat üzerine geliştirdikleri harekât sırasında bölgeye görevlendirilen, komutanlığını Albay Bekir Sami (*Günsav*) Bey'in yaptığı 52. Tümen'de kurmay yüzbaşı rütbesiyle erkân-ı harbiye başkanı olarak görev yapmıştır. Anılarında toplu ilgili notlarını "*Sultan Murat'ın Topu*" başlığı altında kaydetmiştir. R. Apak, bu sıralarda başka bir cepheye tayin edildiğinden topun Kûtü'l-Amâre kuşatmasında kullanıldığını bir arkadaşından rivayet olarak nakletmekle birlikte daha önce savaştığı topraklarda büyükelçi göreviyle bulunduğu sırada, 1951 yılında, topu bir kaç defa gidip gördüğünü de belirtmiştir³⁸.

Irak cephesindeki muharebelere ve Kûtü'l-Amâre kuşatmasına üsteğmen olarak katılmış olan Orgeneral Muzaffer Tuğsavul (1894-1952)'un anılarında da "*Balyemez Toplarile Nasıl Harbettik?*" başlıklı bir bölüm mevcuttur. Hatıralarında top ve kullanımıyla ilgili bilgiler aktarmakla birlikte topun ismi ve özelliklerine ilişkin ayrıntılı bilgi vermemiştir³⁹.

³⁴ "Bağdat'ta 'Genç Osman' Hikâyesi" ve "Bağdat Rivâyetinin Tahlîli" için bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad, *XVII'inci Asır Şairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, İstanbul 1930, s. 36-40, 48-52.

³⁵ Kâzım ed-Düceylî, "Bazı Asâr-ı Bağdad-Tob Ebu Hazzâme / Culte Supertitieux des Muslumans au Canon Abou Khazzâmeh", *Bagdad fi Mecellet Lugati'l-Arab/Baghdad in Arab Language Journal*, Kısım 1, Fasil III (Şubat 1914), s. 119-135.

³⁶ *Kâzım ed-Düceylî* (Kâzım b. Hüseyin b. Abdullah ed-Düceylî el-Hazrecî, 1884-1970) Bağdat'ın kuzeyinde *Düceyl* beldesinde doğmuş, Viyana'da vefat etmiş, Necef'te defnedilmiştir. Filoloji ve fıkıh öğrenimi görmüş, 1924-1929 yılları arasında Londra Üniversitesi Doğu Dilleri Okulu'nda Arapça dersleri vermiştir. Irak Kralı Gazi bin Faysal'ın da öğrencileri arasında olduğu yazarın şiirleri, birçok araştırma eseri ve makaleleri vardır. <http://archive.sakhr.it.co/authorsArticles.aspx?AID=2961>

³⁷ Hüseyin Rahmi Apak Moskova'da askeri ataşelik, V-VIII. dönemlerde (1934-1946) milletvekilliğinin ardından Lizbon (1946-1949) ve Bağdat (1949-1952) büyükelçiliklerinde bulunmuştur.

³⁸ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988, s. 138.

³⁹ Muzaffer Tuğsavul, Kara Harp Okulu'ndan 1914'te mezun olmuş, I. Dünya Savaşı'nda Irak cephesinde savaşmıştır. Anıları için bkz. Salâhaddin Güngör, "Albay Muzaffer Tuğsavul

I. Dünya Savaşı'nda Irak'ta kullanılan Osmanlı toplarıyla ilgili bilgilere bir İngiliz'in anılarında da rastlanmaktadır. Büyük Britanya Krallığı'nın Mezopotamya Harekâtı'nda Basra'da karaya çıkarak Dicle yoluyla Bağdat'a yürüyen VI. Hint Piyade Tümeni'nde 48. Savaş İstihkâm Taburu doktoru olarak görevli William Collis Spackman (1889-1975)'ın *Esir Bir İngiliz Doktorun Kütülamare Anıları* adıyla yayınlanan savaş yıllarına ait hatıraları hekim gözüyle savaşın farklı yönlerini yansıtmaya bakımından kıymetlidir. Spackman'ın aktardıkları arasında savaşın büyük silahlarından olan toplar ve özellikle eski Osmanlı toplarıyla kuşatma altında Türklere karşı kullandıkları topa ilişkin kayıtlar oldukça dikkat çekicidir⁴⁰.

Topun Konumu ve Genel Durumu

Osmanlılar kullanımından düşmüş topları yeniden değerlendirmek amacıyla dökümhanelere geri getirirken muhtemelen *Ebu Hızzâme* sağlam durumda olduğundan, Bağdat'ta bırakılmış olmalıdır. Top hakkında bilgi veren erken tarihli kaynaklarda iç kalenin dışında bulunduğu belirtilmiştir. Nitekim, XX. yüzyılın başlarında, 1912 yılında, topun *Bâb el-Vastanî* (Ortanca Kapı)'deki durumunu gösteren bir fotoğraf mevcuttur.

Topun konumu bir kaç defa değiştirilmiştir. İlk yerinden Bağdat'ın Rusâfe (*Al-Adbamiya*, şehrin doğu yakası) bölgesine taşınmıştır. Bu bölge 173 semte ayrılmış olan Bağdat'ın kuzeyinde Bâb Al-Sultan (*Bâb Al-Ma'adhim*) ile güneyde Bâb Al-Kulwatha (*Bâb Al-Sharîjî*) arasındadır. Irak Savunma Bakanlığı eski binasının bulunduğu Bağdat kalesinin karşısında yer alan bölge şehrin kuzeyini korumak ve savunmak için yapılmış surun üzerindeki top nedeniyle "*Top Semti*" olarak adlandırılmıştır⁴¹.

Ebu Hızzâme, Meydan mahallesinde, Bağdat Tophânesi'nin (*Topçu Kale*) doğu kapısının (*Müdafaa Kalesi Kapısı*) önünde, yerden 35-40 cm kadar yüksekte, 4x8 m ölçüsündeki bir zeminin üzerine yerleştirilmiştir. Yükselti zeminin dört köşesinde zincirlerle birbirine bağlı dört küçük topun ortasındadır. Fotoğraflarda da dikkat çekeceği üzere büyük topun çevresinde, ters biçimde, küçük çaplı toplar ve güller yer almıştır. Bu durum muhasara esnasındaki batarya düzeninin kuruluş şeklinin esas alındığını düşündürmektedir. Muhasara düzenindeki büyük bir topun yanında birbirine zincirlerle bağlanmış dört adet küçük çaplı topla bir batarya teşkil edilmiştir. Küçük çaplı toplar büyük topun menzil ve mesafe ayarlaması için

Anlatıyor", *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, İstanbul 1937, s. 165-180. Ayrıca bkz. Muzaffer, Erkanıharp Miralay, *Irak Cephesinde Türk Topçuları-Harp Hatıraları ve Harp Tecrübeleri*, İstanbul 1931.

⁴⁰ Spackman, Kütü'l-Amâre harekâtı ve kuşatmasında yer almış, burada esir düşmüş, Bağdat ve Musul'da bir yıl kaldıktan sonra Gediz esir kampında bulunmuş ve savaşın sonunda İngiltere'ye dönebilmştir. William Collis Spackman, *Esir Bir İngiliz Doktorun Kütülamare Anıları*, Çev. Derin Türkömer, İstanbul 2018.

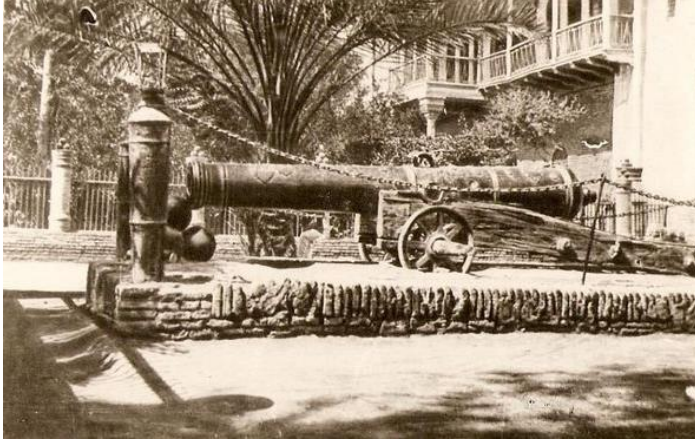
⁴¹ "*Al-Toub District*" ve "*Tob (Canon) Abu Khizâmah in Midan Sq. 1918*" için bkz. İmad Abdul-Salam Rauf, *The Historical Origins of Baghdad Districts*, Trans. A. Khaleel Nasser, Rebucluc of Iraq Ministry of Culture, Bağdat 2013, s. 16.

kullanılmakta, atış tekniği olarak güllerin değdiği noktalar birleştirildiğinde üçgen biçimi oluşturulmaktadır⁴².

Fotoğraf 3: Ebu Hızzâme Topu (1912)⁴³

Topun platformu muhasara sırasında topların zeminden yükseltilmiş mevzilere yerleştirildiğine ilişkin bir fikir de verebilir. Ancak, ilgili görsellerden zaman içinde yapılan düzenlemeler sırasında topun üzerinde yer aldığı yükselti zeminin kazılarak çukur bir alan oluşturulduğu da izlenebilmektedir.

Fotoğraf 4: Ebu Hızzâme, Meydan'da (1918)⁴⁴

Rahmi Apak, Bağdat büyükelçiliği yaptığı dönemde (1949-1952) topun “*Hükümet Konağının önünde*” olduğunu ve “*meşhur kahraman Genç Osman'ın mezarının*”

⁴² Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, s. 87-88.

⁴³ “*Top Abu Kbuşamalı*” için bkz. <https://twitter.com/iraqipic/status/874385144962043904>

⁴⁴ *Old Pictures From Baghdad (1910-1939)* için bkz. <https://static1.squarespace.com/static/56447bc0e4b032f47d5266e9/t/5b936a2e758d46c1236451db/1536387657482/Iraq-History.pdf>

da bunun yanında bulunduğunu kaydetmiştir. Apak, topun daha sonra Bağdat'taki Askerî Müze'nin avlusuna alındığını belirtmiştir⁴⁵.

Kale veya sur döğen ağır ve orta sınıftaki muhasara veya müdafaa topları genellikle sekiz vukiyyeden ağır gülle atabilen büyük ateşli silahlardır. Bunlar arasında *şayka*, *bahyemez*, *badaloşka* ve *kolomborna* cinsindeki toplar sayılmaktadır. Kale-döğen toplar sefere yanlarına elişer gülleyle götürülmüşlerdir. Büyük topların yanlarında şâhî darbzen sınıfından toplar da bulunmaktadır. Tunçtan yapılmış oldukça büyük ebatlardaki ağır toplar kuşatmada sonuç almakta etkili olmakla birlikte çok fazla barut harcamakta, savaş alanlarına nakliyesi, kullanım esnasında ağır güller atmaları dolayısıyla buldukları yerleri ve kundaklarını parçaladığından sevk ve idaresi de güçlük arz etmektedir. Topun çapı (*kuçr*, *kalibre*), bir topun kaç santimetre çapında gülle veya mermi attığını dolayısıyla iç boşluğunun (*mücej*) genişliğini ifade etmektedir. Çap uzunluğu ise çapın namlu boyunca ne kadar devrettiğini gösterdiğinden doğal olarak topun etkisi çapı ile doğru orantılıdır. Büyük topların ağırlıkları fazla, atış etkileri yüksek fakat menzilleri çok uzun değildir. Ancak bu toplar kale kuşatmalarının vazgeçilmez unsurlarındandır⁴⁶.

Fotoğraf 5: Ebu Hızzâme Bağdat Kalesi Önünde⁴⁷

Tunç/bronz (*bakır-kalay alaşım*) olarak imâl edilmiş olan Ebu Hızzâme topunun uzunluğu 4.44 m, arka tarafından çevresi 2.4 m, ağzına yakın yerinden

⁴⁵ Top, 2003 yılına kadar “*Maydan Square*”de bulunmaktadır. Bkz. <https://twitter.com/IraqiPic/status/905527641545068548>

⁴⁶ Top çeşitleri ve özellikleri için bkz. Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 342-373. Ayrıca bkz. Gábor Ágoston, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)”, *Osmanlı*, C. 6, Ed. G. Eren, İstanbul 1999, s. 628; T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Ankara 1993, s. 117-120.

⁴⁷ “*Top Abu Khuzama*” Bağdat kalesi kapısı önünde. Bkz. <https://twitter.com/iraqipic/status/874385144962043904>

çevresi 1.44 m ve ağzının çapı 48 cm'dir. H. Rahmi Apak anılarında; Kûtü'l-Amâre kuşatması için Bağdat'tan taşınan Sultan Murad topunun çapını, ihtiyat kaydıyla birlikte, 46 cm olarak belirtmiştir. Kanon sınıfında yer alan şayka, balyemez ve badaloşkalar muhasara ve kale topraklarının en yaygınlarıdır. Mevcut bilgilere göre, büyük badaloşkalar 18 ve 20 karış (396 ve 440 cm) uzunluğunda olduğu bilgisinden hareketle Ebu Hızzâme'nin de badaloşka cinsinden olduğu değerlendirilebilir. “*Top-ı badaloşka-i büzjürg*” adı verilen bu sınıfın en büyük topraklarının ağırlıkları 11 tonu aşabilmektedir. Büyük badaloşkaların çap=gülle ağırlığı 14, 16, 18, 20, 22, 23 okka (17, 20, 22, 25, 27, 28 kg) olmakla birlikte Osmanlı badaloşkalarının çapları genellikle 11 ilâ 22 okka arasında değişmektedir. XVII. yüzyıl başlarındaki tunç toprakların % 90,8 bakır, % 9,2 kalaydan oluşan alaşımdan döküldüğü bilgisi bize toprakların terkiibine dair bir fikir verebilir⁴⁸. Ne varki toprak cinsi, ağırlığı ve malzeme analizine ilişkin bilgi tespit edilemediğinden alan uzmanlarının bu konudaki görüşlerine ihtiyacı vardır.

Topun üzerinde, ağırlık noktasında olmak üzere, iki yanda muylular ve bunların üzerinde iki adet işlemeli büyük taşıma kulpları bulunmaktadır. Arka tarafında kundağa veya arabaya bağlamayı kolaylaştıran ve barutun yüksek patlama basıncına karşı direncini azaltan kuyruk mevcuttur. Namlu/gülle yolu ile barut haznesinin bulunduğu bölümün üzeri bir kemerle çevrelenmiştir. Ebu Hızzâme'nin namlu ağzında, ismine de mülhem olan bir döküm veya gülle izi mevcuttur⁴⁹.

Fotoğraf 6: Ebu Hızzâme (1916)⁵⁰

⁴⁸ Osmanlı badaloşka topraklarının genel özellikleri hakkında bkz. Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, s. 152-153; 184-185.

⁴⁹ “*Vasf-ı Tob Ebû Hızzâme*” için bkz. Kâzım ed-Düceyli, *a.g.m.*, s. 120-121. Ayrıca bkz. Köprülüzade Mehmet Fuad, *a.g.e.*, s. 36; Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 138.

⁵⁰ 1916'da Ebu Hızzâme Topu https://twitter.com/baghdad_salam/status/834096809731563524

Topun Adı

Osmanlılarda savaş araç ve gereçlerine isim veya lâkap vermenin bir gelenek oluşturduğuna dair örnekler pek rastlanmamaktadır. Bu konuda en erken ve dikkate değer örnek Fâtih Sultan Mehmed dönemine aittir. Avrupa menşeli kaynaklara göre Fâtih'in İstanbul kuşatmasından önce Macar mühtedisi Orban'a döktürdüğü, bazı tarihçilerin topçuluk tarihinde dökülen en büyük top olduğunu belirttiği, devasa top “*Mabometta*” olarak adlandırılmıştır⁵¹. Fâtih, 1478'deki İşkodra (*İskenderiye*) muhasarasında kalenin yakınlarında kurulan seyyar tophânede 11 top döktürmüştür. İki haftalık çalışma sonucu hazırlanan 13 kantar gülle atan en büyük (uzun ve ağır) tunç top ta “*Mubammed*” adını taşımaktadır. Bu muazzam silahın tüm döküm masrafları Fâtih Sultan Mehmed'in eşlerinden Dulkadir-oğlu Süleyman Bey'in kızı Mükerreme Hatun (*Sitti Mükerrime Hatun/Sitti Şah*) tarafından karşılanmıştır⁵².

Fotoğraf 7: Ebu Hızzâme ve Üzerinde Bir Çocuk⁵³

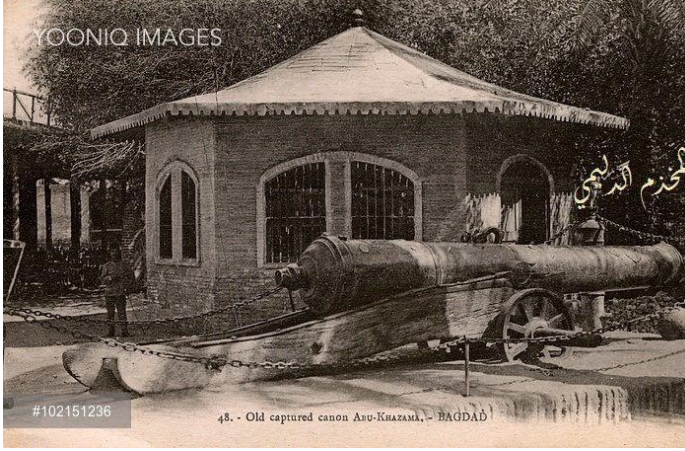
Gábor Ágoston, Osmanlı kronikleri ve kale mühimmat defterlerinde topların özel bir ad taşıdığına ilişkin kayıtlar bulunmadığını belirterek Osmanlı topçusunun daha yeknesak bir görevi olduğunu ve saygınlığının

⁵¹ Gábor Ágoston, *a.g.e.*, s. 39, 52.

⁵² Muhasara sırasında, 8 Temmuz 1478'de, faaliyete geçen 32,4 cm çapındaki büyük topun günde ortalama 16 atışla 21 Temmuz'a kadar toplam 208 adetlik yoğun atış yapmış olması dayanıklılığının yüksekliğini göstermektedir. Top imâl edilmişinden yaklaşık yüz yıl sonra (978/1570) çok büyük olduğundan bölünerek 14, 16, 18 vukıyyelik üç yeni top dökülmüştür. Bkz. Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 25-26. Ayrıca bkz. Salim Aydüz, “Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silah Sanayii ve Top Döküm Teknolojisi (1453-1566)”, *Osmanlı*, C. 6, Ed. G. Eren, İstanbul 1999, s. 636-637. Fâtih'in Belgrat muhasarasında bıraktığı iki “*top-ı mehbûb*” Macarlar tarafından ganimet olarak Budin'e getirilmiş, Kanunî'nin fethinin ardından Belgrat'a geri götürülmüşlerdir. Bkz. Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Tarîhi*, Haz. Ş. Nezihi Aykut, C. II, Ankara 2004, s. 72-73.

⁵³ Topun tahminen 1917 yılına ait görüntüsü için bkz. <https://www.prints-online.com/old-gun-abu-khazama-baghdad-iraq-14378480.html>

profesyonelliğinden önce kapıkulu olmasından kaynakladığını yazmıştır. Avrupa’da ise her topa ayrı bir isim verilmekte ve bu isim namlusunun üzerine işlenmektedir⁵⁴. Osmanlı silah ağır sanayisinin ve dolayısıyla ürünlerinin devlete ait olmasının yanı sıra kullanıcılarının da devlet personeli olmaları ismen de olsa herhangi bir özelleştirmenin olamayacağını düşündürebilir. Osmanlı toplarının üzerinde bulunan kitâbelerin içeriklerinde topa ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu silahların münhasıran verilmiş bir öz ismi olmamakla birlikte kullanıcıları tarafından, âdeti “*yüğü namıyla/lâkabıyla anılır*” sözüne uygun olarak, bir lâkap taşıdığına dair çeşitli örnekler tespit edilebilmektedir.

Fotoğraf 8: Ebu Hızzâme⁵⁵

XVII. yüzyılda genellikle toplar namlu uzunluğu, attığı güllenin ağırlığı gibi fiziksel özelliklerinin yanı sıra yapıldığı devrin hükümdarı, ustasının ismi veya askerlerin uygun gördükleri çeşitli adlandırmalarla anılmışlardır⁵⁶. Evliya Çelebi, toplara yapıldığı devire, yapımçı ustasına veya kendilerine özgü hususiyetlere izafeten isimlendirmeler yapıldığını örnekleriyle birlikte kaydetmekte ve bunların meşhurları arasında; Münakkaş Ali Paşa topu, Süleyman Han topları, Fâtih topları, Bâyezid Han topları, üçer ağızlı top, şeyhâne top, burma top, Fransa topları, kırk karış küpeli top, Ali Bâli, Ese Bâli, Hamza Bâli, Çultutmaz, Kundaktutmaz, Dev Bâli, Sekkî Bâli, Kara Bâli, Ejder Bâli, Kırk-meyl Bâli, Şakî Bâli, Palamarkıran, Delitop isimli topların yanı sıra ejder-dehân/ejderhan, amanvermez, karakadır, ağzıkırık, semiztop, kundakkıran, adalıtıp ve bülbültopu gibi adları sıralamaktadır⁵⁷.

⁵⁴ Gábor Ágoston, *a.g.e.*, s. 52. Ancak yazar, “Çultutmaz diye bilinen top” kaydıyla bir topun nâmı ya da lâkabının olabileceğini kaydetmiştir. Bkz. s. 133.

⁵⁵ “Old captured canon Abu Khazama” için bkz. <https://tr.pinterest.com/pin/425238389801398685>

⁵⁶ Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 309-310.

⁵⁷ “Evsâf-ı Astâne-i Asâkir-i İslâm Taiife-i Topçıyan” için bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zallî, *a.g.e.*, 1. Kitap, s. 187-188; aynı yazar, *a.g.e.*, 6. Kitap, s. 193. Toplara verilen diğer isimlerden örnekler için ayrıca bkz. Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 239-242.

XVIII. yüzyılda Osmanlı hizmetinde çalışarak sür'at topçuları ocağını kuran Baron de Tott (1733-1793)'un İstanbul'da 1771-1776 yılları arasında döktürdüğü tekerli, küçük çaplı top ta “*Tut Beyzâde*” olarak isimlendirilmiştir⁵⁸.

Sultan Murad devri toplarından birisinin Bağdat halkı tarafından “*Abu Hızzâme*”, “*Abu Hazzâme*” veya R. Apak'ın deyimiyle “*Abu Hüzzâme*” olarak isimlendirilmesi oldukça dikkat çekicidir. Topun adı fusha Arapçasında “*Hızzâm*” olarak geçmekteyse de Bağdatlılar tarafından şeddeli olarak telaffuz edilmektedir. Arapça “*hızzâm*” ya da “*hüzzâme*” Ortadoğu'da Arap kadınlarının süs eşyası olarak çoğunlukla burunlarına taktıkları metal halkaya (*hızzâma/hızzâma, piercing*) denilmektedir. Arapça “*eb*” (baba, peder, ata) kelimesi özel isim veya deyim tamlaması “*Ebû/Abû*” şeklinde künye olarak kullanılmış olduğundan *Ebû Hızzâme* kelimesinin de “*Hızzâmalî*” manasına gelebilecek yüceltici bir künye olarak anlamlandırıldığını söylemek mümkündür. Genellikle eril olarak kullanılan künye kadınlara özgü bir süs eşyasıyla birlikte isim haline getirilmiştir. Arapça “*خزامة*” kelimesinin Latince kaynaklarda; *Khızzâma, Khızzâmah, Kezâma, Khuzâma, Khuzâmah, Khuzâamah, Kbaçâma, Kbaçâma, Hızzâme, Hızzâma, Hazzâme, Hızzâme, Hızzâme, Hızzâme, Hüzzâme* gibi çeşitli şekillerinde yazıldığı görülmektedir.

Kitâbeler ve Sanatsal Özellikler

Kanunî Sultan Süleyman döneminden itibaren dökülen hemen hemen bütün Osmanlı toplarında iki kitâbe bulunmaktadır. Topun namlu ucu bölümünde dönemin padişahının adının zikredildiği ve öğüldüğü Türkçe veya Arapça da yazılabilen, kartuş içinde bir kitâbe mevcuttur. Kuyrukta, falya deliğine yakın kısımdakinde ise top dökücüsünün ismi işlenmiştir⁵⁹. Osmanlı toplarının üzerine dönemin hükümdarının isminin yer aldığı kitâbenin konulması ihmâl edilmeyen bir devlet geleneğidir.

Ebu Hızzâme'nin üzerinde balık, yıldız, hilâl şekilli, Rumî süslemeli kabartma desenlerle birlikte bulunan kitâbelerin ilkinde “*Sultan Murâd bin Ahmed*”in emriyle yapıldığı işlenmiştir:

عمل برسم السلطان مراد خان بن السلطان احمد خان مآ

Kuyruktaki fitil ateşleme deliği olan falya tavasına yakın daha küçük bir kartuş içerisinde ustanın adı ve döküm tarihinin yer aldığı diğer kitâbe bulunmaktadır:

عمل على كتحداى جنود بر دركاه على

سنة ١٠٤٧

⁵⁸ Ali Rıza Şimşek, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan İslabat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya 2006, s. 83.

⁵⁹ Osmanlı toplarının şekilsel özellikleri hakkında bkz. Salim Ayduz, *a.g.e.*, s. 177, 414-416.

Bu kitâbeden, topun “*Dergâb-ı Âli Askerlerinin Kethüdası Ali*” tarafından Hicrî 1047 [1637/38] yılında imâl edildiği anlaşılmaktadır⁶⁰.

Evliya Çelebi, yaşadığı dönemde İstanbul’daki topçu esnafı hakkında bilgi verirken “*zî-kıymet üstâd-ı kâmil topları*” arasında *Münakkaş Ali Paşa*’nın toplarının “*gayet ibretnüma, musaykal ve mücellâ ve müzebbeb toplar*” olduğunu kaydetmiştir⁶¹. Ebu Hizzâme topunun ustasının seyyahımızın sözünü ettiği kişi olabileceği de değerlendirilebilir.

Fotoğraf 9: Ebu Hizzâme Kitâbe ve Süslemeleri⁶²

Osmanlı estetik ve sanat ruhunun savaş araçlarına yansımalarının en güzel örneklerinden sayılabilecek topların üzerinde yer alan ince süsleme, nakış ve kalem işleri oldukça dikkat çekicidir. Osmanlılar döküm teknolojisindeki başarılarının yanı sıra sanatkârlarının maharetiyle Osmanlı tarzına uygun özgün tasarımlı toplar vücuda getirmişlerdir. Bunların üzerindeki süsleme ve yazı şekillerinin silkme ve kalıpları *Tophâne-i Âmirî*’nin görevlileri arasında bulunan *Cemaat-i Kalemkârân* veya *Mücellidân* tarafından hazırlanmıştır. Mahir top ustaları, dökümlerinin dış yüzeyini stilize edilmiş rölyefli çeşitli figürlerle süslemiş, zarif nakışlı işlemler, geometrik ve bitkisel motiflerle bezemişlerdir. Sultan Murad’ın topu da bu türden özgün sanatsal özelliklere sahiptir. Üzerindeki ilk kitâbenin gerisinde, topun ortasına doğru işlemeli iki eğri kulpu olup bu kulpların etrafında dört balık, beş yıldız ve iki küçük hilâl motifi mevcuttur⁶³.

Top Kundağı ve Arabası

Namlusunun konulduğu ve gövdesini oluşturan “*kundak*” topun taşınmasını kolaylaştırdığı gibi iki yanındaki muylular yönünün ve yüksekliğinin ayarlanarak nişan alınması sağlanmaktadır. İlk atıştan sonraki menzil düzenlemeleri de bunlar

⁶⁰ Topun kitâbeleri için bkz. Kâzım ed-Düceyli, *a.g.m.*, s. 121-122.

⁶¹ Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *a.g.e.*, 1. Kitap, s. 187.

⁶² Al-Maydan’daki “*Top Abu Khuzamalı*” için bkz. <https://twitter.com/iraqipic/status/764556608345083904>

⁶³ Kâzım ed-Düceyli, *a.g.m.*, s. 120-121; Köprülüzade Mehmet Fuad, *a.g.e.*, s. 36

yardımla yapılmaktadır. Kundak ve araba ise kullanım kolaylığının yanı sıra atışlardaki sarsılma ve çarpmalara dayanıklı, topun ağırlığına uygun şekilde, çürüme ve yağmur gibi dış etkilere mukavim, sağlam ağaçlardan imâl edilmiştir. Osmanlı toplarının kundak ve araba tekerlekleri “*Türk usulü kundak*” denilen şekilde yapılmıştır. Ebu Hızzâme topunun yedi gözlü, demirden yapılmış bir çift tekerleği bir aks ile arabaya bağlanmıştır. Kulplar taşımayı, topun ağırlık noktası tespit edilerek yanlara konulan silindirik “*muy*” adı verilen kısa çıkıntı kollar da tekerleklere dingil yerleştirilmesini kolaylaştırmıştır⁶⁴.

Fotoğraf 10: Ebu Hızzâme Topu (1917 ?)⁶⁵

Topa İlişkin İnanışlar

Milletlerin geçmişinde dinî, siyasi, kültürel veya savaşçı özellikleriyle iz bırakmış şahsiyetlerin hatıraları çeşitli şekillerde anılarak yaşatıldığı gibi bazıları da kutsiyet atfedilerek yüceltilmektedir. Bu kıymetlendirme yalnızca kişiler için değil onların yaşadıkları coğrafya ve mekânlarla birlikte kullandıkları eşyaları için de söz konusudur. Yiğitlikleriyle tanınmış ve savaşların kaderinin belirlenmesinde etkisi olmuş kahramanların yaşam öykülerinin ayrılmaz birer parçası niteliğindeki nesnelere geçmiş günlerin hatırası ve yaşanmış olayların yaşayan maddî izleri olarak günümüze intikal etmiş bu çeşit kültürel unsurlara halk arasında manevî değerler yüklenerek farklı bir kült alanı oluşturulmuştur.

Kültürümüzde savaş gereçlerinin içinde devlet veya temsilcisi olan hükümdar dışında şahsî aidiyetleri söz konusu edilemeyen toplara ilişkin kutsiyet atıfları ve manevî pratiklerle ilgili pek çok örneğe tesadüf edilememektedir⁶⁶.

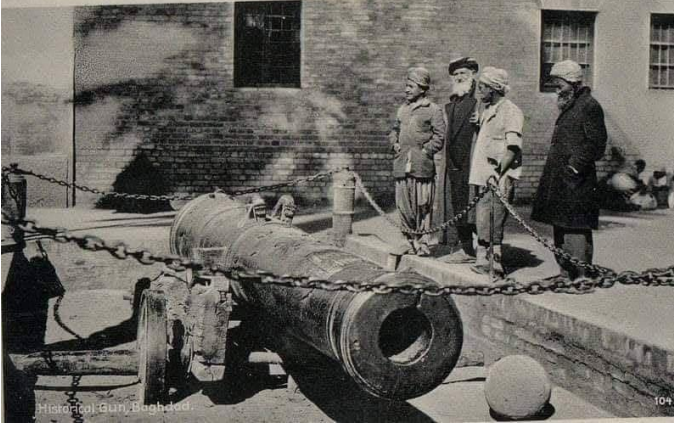
⁶⁴ Toplara, kundak ve araba yapımı hakkında bkz. Salim Aydın, *a.g.e.*, s. 286-294.

⁶⁵ <https://twitter.com/iraqipic/status/641262871557439488>

⁶⁶ Çanakkale Muharebelerinin sembolü olmak üzere *Howitzer* tahta obüs top modeli “*Hâtıra-i Celâdet Topu*” adıyla Enver Paşa tarafından törenle açılmıştır. Orduya yardım amacıyla vatandaşların üzerine çıktıkları kabara çiviler için hazineye bağışta bulunmaları halk tarafından topların “*uğur*” getirdiğine inanılmasıyla da ilgilidir. Askeri Müze’de bulunan modelin üzerine

Bağdat'ta bulunan Sultan Murad dönemine ait Ebu Hızzâme Topu özellikle Bağdat'ın Sünnî halkı tarafından atfedilen kutsiyetle bu konuda dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Kâzım ed-Düceylî makalesinde halkın Ebu Hızzâme'nin “evliyaullahdan bir velî” olduğuna inandıklarını yazmış, Fuat Köprülü de “Bağdatlılar bu topun âdeta bir velî olduğu itikadındadırlar” sözleriyle “kutsallaştırılan” topa ilişkin özgün bilgiler aktarmıştır⁶⁷.

Allah'ın dostları sayılan evliyaullah gerçek ve kutsal sayılan kişilerdir. Halk arasında duaları makbul addedilerek aracılıklarına ihtiyaç duyulan evliyâlar olağanüstü kerametlerle donanmış şahsiyetlerinin maddî ve kültürel izleriyle varlıklarını sürdürmüşler, yaşamları ve kerametleri çeşitli menkıbelerle anlatıla gelmiştir. Ebu Hızzâme, bir savaş aracına “velâyet/velilik” mertebesi verilmesinin ender örneklerinden olmalıdır. Ancak, konunun genel olarak kavranması tarihsel gerçekler, topun niteliği, insanların kutsiyet atıflarının bir çeşit gerekçesini de oluşturan anlatı/menkabelerle birlikte inanç uygulamalarının tespiti gibi birçok hususiyetin birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu çalışma insanî bilimlerin tarih, edebiyat, halk bilim, antropoloji gibi dallarının yanı sıra din psikolojisi ve sosyolojisinin de uğraş alanına girecek örnekle ilgili mevcut bilgilerin tespitiyle sınırlanmıştır.

Fotoğraf 11: Ebu Hızzâme ve Bağdatlılar⁶⁸

Ebu Hızzâme hakkında Bağdat halkı arasında bir takım rivâyet ve menkıbevî anlatımlar mevcuttur. Kâzım ed-Düceylî'nin makalesinde yer verdiği, Fuad Köprülü tarafından da nakledilmiş rivâyetleri tasnif ederek değerlendirmek

kabarayla isimlerini yazanlar hatta altın çivi çakanlar olmuştur. Model, altın olanlar dışında, bütün çivileriyle birlikte gösterime çıkarılmıştır. Bkz. T. Nejat Eralp, *a.g.e.*, s. 24-25. Topun Bâyezid Meydanı'ndaki açılış töreni resmi için bkz. *Harb Mecmûası*, Y. 1, S. 7, Mart 1332/1916, s. 97.

⁶⁷ Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, 52 n.1.

⁶⁸ “Historical Gun, Baghdad” için bkz. <https://gramho.com/media/1889485004608067561>

mümkündür⁶⁹. Bunlardan ilk grubu topun fiziksel özelliklerine ilişkin inanış ve anlatılar oluşturmaktadır. Topun namlusunun arkasındaki çukurluğun, sefer sırasındaki ağır hareketi veya yürümemesine sinirlenen, Sultan Murad'ın yumruğunu vurmasıyla meydana geldiğine inanılmaktadır. Bu konudaki bir diğer anlatıya göre ise bu çöküntü muhasara sırasında isabetli atış yapmamasına kızan hükümdarın yumruklamasıyla meydana gelmiştir.

İkincil olarak topa, “insan suretine” ilişkin değerler atfedilmiştir. Bunun en bariz göstergesi de, hiç şüphesiz, adını da aldığı burun ve cinsiyet belirteci sayılabilecek olan hızmasıdır. Namlusu, topun burnu olarak kabul edildiğinden ve nakliye için bir halkası bulunduğu inanıldığından seferde yürümek istemeyen topu çeken Sultan Murad'ın halkayı kopartmasıyla bir yırtık meydana gelmiştir. Aynı husustaki diğer bir rivâyete göre de topun ağzında, namlu ucunda, bulunan delik, yırtık veya yarık isabetli atış yapmamasına sinirlenen Sultan'ın hızmasını koparmasıyla oluşmuştur. Kızgınlığı geçmeyen Padişah yumruğuyla topu Dicle nehrine yuvarlamış, üzerindeki çöküntü de bunun izi olarak kalmıştır.

“Topun nehre atılması veya atılmasına” ilişkin rivâyetler arasında Sultan Murad'ın topu bir yumrukla nehre yuvarlaması söz konusu edildiği gibi Sultan'ın reva gördüğü davranışa hiddetlenen ya da gücenen topun kendisini Dicle nehrine attığı anlatılmaktadır. Ancak hatasını anlayan Padişah topu nehirden çıkararak gönlünü almak istemiştir. Topun üzerindeki balık kabartmaları nehirden çıkışı veya çıkarılışı sırasında üzerine yapışmış balıklardır.

Fotoğraf 12: Ebu Hızzâme Bâbü'l-Muazzam'da (1928)⁷⁰

⁶⁹ “Mu'tekâdü'l-'amme fi Tob Ebû Hızzâme ve Keyfiyeti Ziyaretehum Eyyâbî” ve “Hurâfâtehum fi Tob Ebu Hızzâme” başlıkları için bkz. Kâzım ed-Düceylî, *a.g.m.*, s. 133-134; Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, 37-40.

⁷⁰ “Iraq, the Ottoman cannon, locally called 'Top Abu Khuzama' in front of the Ottoman castle in Bab al Mu'azzam in Baghdad in 1928” için bkz. <https://twitter.com/iraqipic/status/882993116260839426>

Ayrıca, Sultan Murad'ın topu kaydırmak için yoluna ince darı döktürdüğü, mühimmat bittiğinde topun yerdeki taşı, toprağı yutarak düşmana attığı, bunların barut ve gülleden daha fazla etkili olduğu ve topun Bağdat'ın fethine kadar faaliyetlerini sürdürdüğüne ilişkin rivâyetler de aktarılmıştır⁷¹.

Söz konusu rivâyetlere genel olarak bakıldığında topa, insan yüzünün belirgin unsuru olan buruna sahip olmak, yürümek, inat etmek, hata yapmak, hiddetlenmek, sınırlanmak, gücenmek, her imkânla düşmanla savaşıma azmi göstermek, hükümdara, deyim yerindeyse kafa tutmak gibi insanî vasıflar yüklendiği görülmektedir. Bu anlatılarda Gazi Padişah'ın hiddet ve şiddet gibi kişisel özellikleri de vurgulanmıştır. Topun üzerindeki fiziksel unsurlara ilişkin benzetme ve anlam yüklemelerindeyse halk muhayyilesinin açık izleri takip edilebilmektedir. Rahmi Apak, Arap kadınlarının hızmalarının kızgın kocaları tarafından çekilerek kopartıldığı benzetmesine inanıldığına değinmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hükümdar ile top arasında cinsiyet ayrımının belirginleştirildiği ve belki kadınların topu kendileriyle özdeşleştirmiş oldukları da düşünülebilir.

Topun Yapımına İlişkin Rivâyet

Şecerelerde soyu ana ve baba tarafından Hz. Ali'ye uzanan Abdülkâdir-i Geylânî (1077-1165/66) Bağdat'ta yaşamış ve burada vefat etmiş Kâdirî tarikatının kurucusu ve pîridir. Sünnî tasavvuf düşüncesini esas alan tarikatı kendisinden sonra oğulları ve bağlılarınca oluşturulan çeşitli kollarla İslâm dünyasında geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Yaşadığı dönemde kendisinden birçok keramet nakledilen Abdülkâdir-i Geylânî'nin tarihsel şahsiyeti tam anlamıyla menkıbeleştirilmiştir. Müritleri ve özellikle çaresiz kalanlara yardım ettiğine inanan kadınlar arasında ruhanî kişiliğine içten bir bağlılık gösterilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, Bağdat'ı almasının ardından, 1258'deki Moğol işgali sırasında yıkılmış, Bâbü's-Şeyh mahallesindeki câmi, medrese, kütüphane, imâret, tekke, türbe ve hazîreden oluşan külliye'nin planlarını Mimar Sinan'a yaptırarak yeniden ihya etmiştir. Külliye'nin daha sonraki yenilemesi ise Sultan Murad tarafından gerçekleştirilmiştir⁷².

Bağdat'taki topun yapımına ilişkin menkıbede Genç Osman ve Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî ilişkilendirilmiştir. Bu rivâyete göre; Bağdat kuşatmasının uzamış olması Sultan Murad ve askerlerini ümitsizliğe düşürmüştür. Şeyh Abdülkâdir, ordunun başkumandanı olan Genç Osman'ın rüyasına girmiş ve neden böyle sıkıntı ve üzüntü içinde olduklarını sormuştur. Genç Osman mühimmat ve zahirelerinin tükendiğini, ihtiyat kuvvetlerinin kalmadığını ve şehri halâ alamadıklarını söylemiştir. Şeyh, Genç Osman'a; "*Sabableyin Sultan Murad'a söyle,*

⁷¹ Bkz. Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, s. 52 n.1.

⁷² Abdülkâdir-i Geylânî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebi Sâlih Musa Zengîdost el-Geylânî ve tarikat için kısaca bkz. Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *TDVİA.*, C. I, İstanbul 1988, s. 234-239; Nihat Azamat, "Kâdiriyye", *TDVİA.*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 131-136; Abdüsselâm Uluçam, "Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi", *TDVİA.*, C. I, İstanbul 1988, s. 239-240.

demirden büyük bir top yaptırın” öğüdünü vermiştir. Sultan’a rüyasını anlatan Genç Osman; “Demirimiz yok ki top yapmak kâbil olsun” cevabını almıştır. Ertesi gece Şeyh, Genç Osman’a; “Ben size demirden top yapın demedim mi, topu neden yapmadınız?” diye sormuş ve “Ey Mevlam, bizde demir yok ki?” demesi üzerine; “Atlarımızın nallarını ve atların bağlandıkları demir zincirleri toplayıp top yapın” demiştir. Genç Osman’ın rüyasını hükümdara anlatmasının ardından bütün demir eşya eritilmişse de nasıl bir kalıba dökceklerini bilememişlerdir. Üçüncü geceki rüyada eritilen demirlerden neden top dökülmediği sorusuna; “Yâ Hazret-i Şeyh nasıl dökceğimizi bilemiyoruz !” cevabı üzerine Şeyh; “Bir ağaç kütüğü alın, dışına balıktan arı kovanı gibi bir kalıp yapın. Daba sonra kütükle kovan arasına erimiş demiri dökün. Demir donduktan sonra kovanı kırıp kütüğü hafifçe demirin içinden çekip çıkarın, böylelikle mükemmel bir top yapmış olursunuz” diyerek yapım metodunu anlatmıştır. Ertesi gün söylenen şekilde top yapılmışsa da ancak bu kez barut ve gülle yokluğu sorunu ortaya çıkmıştır. Genç Osman’ın dördüncü geceki rüyasında Şeyh; “Barut ve güllenin yokluğu sizi üzmesin, barut yerine toprak, gülle yerine de kaya parçaları kullanın. Bunlar düşman üzerinde daha fazla etkili olacaktır. Eğer bu şekilde kalede gedik açmağa muvaffak olmazsanız, ben yarın türbemin kubbesinin üstünde bir akdoğan kuşu (باز أشهب)⁷³ şeklinde size görüneceğim. Beni gördüğünüzde derhal topu bana çevirerek nişan alıp ateşleyin. İkinci gülleği de kale duvarına atın. O zaman surda geniş bir delik açılacak, bunu gördüğümüzde hücum ederek şebre girin!” talimatını vermiştir. Şeyh’in dediği gibi ertesi gün kuşluk vaktinde kuş türbenin üzerinde görüldüğünde ilk gülle ona atılmış, ikinci atışta surun büyük bir bölümü topun ağızından çıkan kaya parçaları ve topraklarla yıkılmasının ardından Osmanlı askerleri Bağdat’a girmişlerdir⁷⁴.

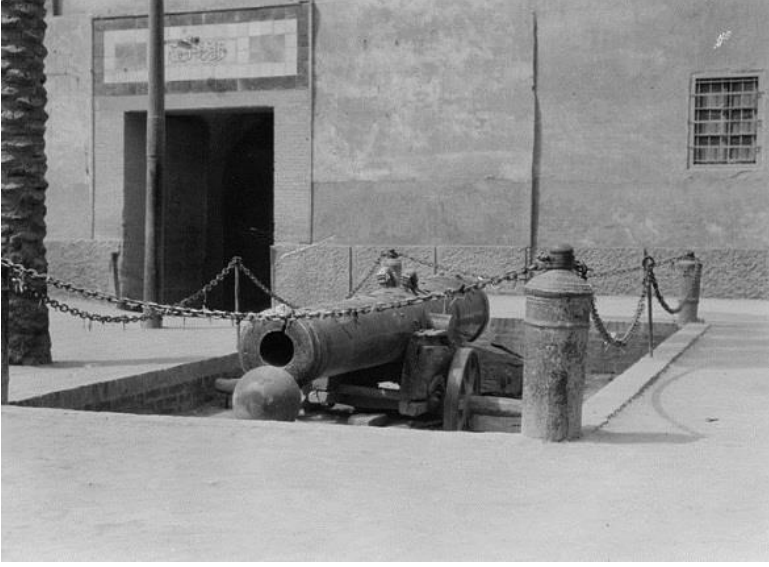
Görüldüğü üzere, zamanları farklı olay ve kişiler menkıbenin olay örgüsü içerisinde maharetle bir araya getirilmiştir. Rüya motifinin esas olduğu anlatımda rüyanın hükümdar ile şeyh arasında kurgulanmamış olması dikkat çekicidir. Ordu komutanı makamına yükseltilerek kahramanlık hikâyeleri anlatılan, Bağdat’ta türbesi bulunan Genç Osman’ın gördüğü rüyadaki yol göstericisi Sünnilerin önemli şahsiyetlerinden olan Şeyh Abdülkâdir’dir. Bu noktada, her ne kadar Fuad Köprülü Bağdat rivâyetini “Genç Osman’ın Sultan’dan daha mühim bir mevki sahibi olduğu” şeklinde yorumlasa⁷⁵ da Sultan Murad’ın tarikatlara fazla uzak olmadığı ancak başka bir tarikata yakınlığı nedeniyle doğrudan şeyhin rüyasına girmemesi ve dolayısıyla rivâyetin tek kahramanı olamamasındaki etkisi de düşünülebilir. Sonuçta Şeyh Abdülkâdir ümitsiz duruma düşmüş Osmanlı ordusuna sorunlarının çözümü konusunda yardım etmiş ve Genç Osman’ın aracılığıyla döktürdüğü top sayesinde Sultan Murad’ın Bağdat’ı ele geçirmesini sağlamıştır. Şeyh’in ve Genç Osman’ın

⁷³ Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî’ye yüksek hitabet yeteneğiyle vaazlarını dinleyenleri ve karşılaştığı kişileri etkisi altına aldığından “Bâzullab” veya “el-Bâzû’l-eshbel” (akdoğan, avını kaçırmayan şahin) unvanı verilmiştir.

⁷⁴ Genç Osman hikâyesinin Bağdat rivâyeti için bkz. Kâzım ed-Düceylî, *a.g.m.*, s. 129-132; Köprülüzaade Mehmed Fuat, *a.g.e.*, s. 36-40.

⁷⁵ Genç Osman’ın Bağdat rivâyeti değerlendirmesi için bkz. Köprülüzaade Mehmed Fuat, *a.g.e.*, s. 51.

türbeleriyle topun Bağdat'ta bulunuyor olması anlatıları maddî izlere de bağlamak suretiyle pekiştirilmiştir.

Fotoğraf 13: Ebu Hızzâme (1932)⁷⁶

Topla İlgili Halk Pratik ve Ritüelleri

İnanç pratikleri açısından bakıldığında top ve çevresine atfedilen manevî değerler daha da belirginleşmektedir. Hem çevresindeki küçük topları birbirine bağlayan zincirler üzerinde hem de büyük topun kulplarına bez parçalarının bağlanması bu inanışların göstergelerindedir. Kutsal tanınan ağaç veya yatırlara dilek, uğur, baht, talih açıklığı için bağlanan çaputlar Türk kültür dairesinin yaygın inanış uygulamalarındandır. Bağdatlılar bir ziyaret ve adak yeri olarak itibar ettikleri topa çeşitli adaklarda buldukları gibi Cuma akşamları da etrafında mumlar yakmışlardır. Ebu Hızzâme'nin ziyaretçilerinin çoğunluğunu Sünnîler ve özellikle kadınlar oluşturmuş, şehirdeki diğer dinî şahsiyet ve evliya ziyaretgâhları gibi rağbet edilen manevî merkezlerden birisi olmuştur⁷⁷.

Topun bir sağiltma ve şifa ocağı niteliği kazandığı da çeşitli pratiklerden anlaşılmaktadır. Çocuğu olmayan veya yaşamayan kadınlar karınlarını topa sürerler ya da altından geçerler. Yerli kadınlar yedi günlük iken çocuklarını getirerek topun ağzına üç defa sokup çıkarmak suretiyle yaşamsal gücünün arttığına ve gelecekte olması istenen kişisel özellikleri kazanacağına inanırlar. Ebu Hızzâme hakkında anılarında değerli bilgilere yer veren H. Rahmi Apak, Irak ve özellikle Bağdat'ta Sultan Murad'ın hatirasının Hazret-i Ali gibi güç ve kuvvet sembolü olarak

⁷⁶ “‘*Abu Khaẓama’ gun of magic fame*” için bkz. <http://loc.gov/pictures/resource/matpc.16002/>

⁷⁷ Kâzım ed-Düceylî, *a.g.m.*, s. 133-135; Köprülüzade Mehmed Fuat, *a.g.e.*, s. 36.

yüzyıllarca yaşatıldığını belirtmiştir. Hatta bunu Yunan ve Roma mitolojisinin yarıtanrı kahramanlarından Herkül/Herakles'e de benzeterek farklı bir bağlantı kurmuştur⁷⁸.

Fotoğraf 14: Ebu Hızzâme ve Bağdatlı Kadınlar⁷⁹

Fotoğraf 15: Ebu Hızzâme Topunun Zincirlerine Bağlı Bezler⁸⁰

⁷⁸ Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 138. Fuad Köprülü, özellikle Bağdatlı sünniler arasında bir kahraman sıfatıyla asırlardır yaşatıldığı ve hatırasının taziz edildiğini belirtir. Köprülüzaade Mehmed Fuat, *a.g.e.*, s. 48.

⁷⁹ <https://www.almuraqeb-aliraqi.org/2017/12/14/97532/>

⁸⁰ “Top Abu Khuzaamah”nin bazı eski fotoğrafları için bkz. “Old Iraqi Pictures@IraqiPic. 22 Kas 2018” <https://twitter.com/iraqipic/status/700633208447078401>

Hastalanan çocuklar başlarına kırmızı kumaşlar bağlanarak topun içine sokulur yada üstüne oturtulurlar yada topun altından üç kez geçirilerek şifa bulmaları umulur. Sağlığına kavuşan çocuklar için topun üstüne veya yanına mumlar yakılır. Kadınlar dilek ve istekleri gerçekleştiğinde adaklarını yerine getirirler. Gözleri çapaklanan kadınlar başlarını üç defa topun ağzına sokarlar, topu veya zincirlerini yıkayarak bu suyu gözlerine sürerler. Bekâr kızlar evlilik niyetlerinin topun altından geçerek gerçekleşeceğini düşünürler⁸¹. Kısacası bütün bu pratikler İslâm dünyasının genelinde türbe, yadır, makam ve ziyaret yerlerinde tesadüf edilebilecek inanış uygulamalarının yaygın örneklerindedir. Ancak bu ritüellerin bir topun çevresinde cereyan etmiş olması ona yüklenmiş olan kutsiyetin derecesini göstermesi bakımından özgün ve değerlidir. Ebu Hızzâme'nin varlığında tecessüm ettirilmiş tarihin içinden süzülüp gelmiş değerler manzumesi milletimizin kadim yurtlarında kalmış azîz hatıraları cümlesindedir.

Fotoğraf 16: Topun Altından Geçen Bağdatlı Bir Çocuk⁸²

Osmanlı Topları Kûtü'l-Amâre Kuşatmasında

Kûtü'l-Amâre, Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethiyle Osmanlı Devleti idaresine girmiş, bir dönem Safevîler tarafından ele geçirilmesinin ardından Sultan IV. Murad'ın Bağdat seferiyle birlikte yeniden Osmanlı toprağı olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren stratejik konumu nedeniyle kasabanın önemi artmıştır⁸³.

⁸¹ Kâzım ed-Düceylî, *a.g.m.*, s. 133-135; Köprülüzade Mehmed Fuad, *a.g.e.*, s. 52 n.1; Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 138.

⁸² <https://twitter.com/IraqiPic/status/628993106894004224>

⁸³ Bağdat'ın 160 km güneyinde, Basra'ya 450 km uzaklıkta, Dicle nehri kenarında, merkez sancağa bağlı bir kaza olan Kûtü'l-Amâre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat-Basra arasında buharlı gemi işletme imtiyazını alan İngiliz Lynch Şirketi'nin önemli bir istasyonu olması dolayısıyla oldukça gelişmiştir. Kûtü'l-Amâre, karşı kıyısında bulunan ve yılın hemen hemen yarısında üzerinde ulaşım faaliyeti yapılabilen Garraf (*Şattbü'l-Hay*) Kanalıyla Fırat nehrine bağlanması nedeniyle stratejik önem taşıyan bir merkez durumundadır. Mustafa L. Bilge, "Kûtül-Amâre", *TDVLA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 502-503

I. Cihan Savaşı'nda Kût, 28 Eylül 1915'te Tümgeneral Charles Vere Ferrers Townshend komutasında Hindistan'dan gönderilen biri İngiliz, üçü Hintli olmak üzere dörder taburlu üç piyade tugayı (16., 17 ve 18.) ile bir süvari (6.) tugayından ve beş topçu bataryasından oluşan VI. Poona Hint Piyade Tümeni tarafından ele geçirilmiştir. İngilizlerin Bağdat'a ilerleyişi 22-24 Kasım 1915'te Selmân-ı Pâk/Selmanpak Meydan Muharebesi ve ardından Delâbiha (Ümmü't-Tubul) Muharebesi'nde mağlup olarak Kûtü'l-Amâre'ye geri çekilmek zorunda bırakılmalarıyla durdurulmuştur. İngilizlerin 1-3 Aralık'ta sığınarak berkitilmiş savunma hattı oluşturdukları kasaba 5 Aralık 1915'ten itibaren Osmanlı kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır⁸⁴.

Irak Grubundaki Türk birlikleri, 1915 yazında Kafkas cephesinde Bitlis-Muş üzerinden Ruslara karşı başarılı mücadeleler vermiş olan 3. Ordu'nun XIII. ve XVIII. Kolordusunu oluşturan 35., 38., 45., 51. ve 52. Piyade tümenlerinin yanı sıra bir Irak Süvari Tugayı ile iki Hecinsüvar Alayından müteşekkildir. Bu kuvvetin üçer piyade alayı ve iki bataryalı hafif topçu taburları, zaman içinde takviyelerle mevcudu değişmekle birlikte, 19.100 savaşıdan oluşmaktaydı. Kuşatma için ayrılan birlikler ise nehrin sol sahilinde 4.500, sağ sahilde 2.000 olmak üzere toplam 6.500 askerde. Osmanlıların top mevcudu sadece 23 âdi ateşli eski mantelli (*Krupp*) sahra, 8 seri (hızlı ateşli) sahra, 6 seri dağ (*cebel*) ve 5 kuşatma olmak üzere 42 parça; İngilizlerin ise tümü seri ateşli 40 kadar top ve obüsü bulunmaktaydı⁸⁵. Osmanlı Ordusu'nda piyade havanı ve obüs olmadığı gibi menzilleri 3.800-8.600 m arasında değişen toplar da kuşatma için yeterli ve etkin değildi⁸⁶.

Osmanlı birlikleri 24 Aralık'ta yoğun bir baraj ateşiyle birlikte büyük bir hücum yapmış, sonraki tarihlerde de topçu faaliyetleri sürdürülmüş, 22 Mart 1916'da Kût'a şiddetli bir ateş baskını gerçekleştirmiştir. Cephedeki bir Osmanlı subayı, İngilizlerin şiddetli topçu ateşi açtığını, sadece 5 Nisan'da 15.000 top mermisi, 23 Nisan'da ise altı saatte iki bin mermi (ya da bir rivâyete göre günde

⁸⁴ Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 128 vd.; İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı*, C. 1, 3. Baskı İstanbul 1979, s. 191 vd.; Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülamare Kabramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul 1972, s. 152-190; Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Sad. R. Ahışalı, İstanbul 2007; William Collis Spackman, *a.g.e.*, s. 74-130.

⁸⁵ Mehmed Emin, *Kütü'l-Amare Hücum ve Mubasarası*, Haz. S. Dumlupınar, Ankara 2016, s. 116; Kûtü'l-Amâre'deki Türk ve İngiliz birliklerinin mevcudları için bkz. Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *Kütü'l-Amâre Zaferi 1916*, 2. Baskı İstanbul 1018, s. 115 vd. İngilizler, 40 topunu teslim oldukları gün mühimmat ve diğer teçhizatla birlikte imha etmişlerdir. Bkz. William Collis Spackman, *a.g.e.*, s. 119.

⁸⁶ Dikenli tellerle çevrelenen savunma hatları nedeniyle fazla yaklaşılabilen, ağaçlık alandaki kasabanın top ateşi altına alınması için dik mahrekli toplar gerekmektedir. Topçu hazırlık bombardımanının miktar ve süresini azaltan cephane ve mühimmat kıtlığı da yeni hücumlara imkân sağlamamaktaydı. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, S. 137, Ocak 2016. "Kütü'l-Amâre Belgeleri" <http://www.ata.tsk.tr/content/media/12/ka.pdf> Kûtü'l-Amâre cephesinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu-Çanakale, Kütü'l-Amare, Gazze ve Megiddo Muharebeleri*, Çev. K. Bağrıaçık, İstanbul 2009, s. 103-150.

40.000 mermi) attığını kendi topçu bataryalarının mevcudunun yarısını oluşturan 1.500 atımın ise ancak üç dakika gibi kısa sürede tükendiğini belirtmiştir⁸⁷. Kuşatma sırasında İngilizleri şaşırtmak amacıyla sahra topları, dağ obüsleri ve üç adet 120 mm'lik ağır topun ateş planları ve zamanlamaları dönüşümlü olarak düzenlenmekle birlikte bir İngiliz gözlemciye göre atışlar isabetli olmasına rağmen mermilerin çoğu ya çok önce infilak ettiğinden ya da çok yüksekte gittiğinden etkisiz kalmıştır⁸⁸.

Fotoğraf 17: Sultan Murad Topu Kûtü'l-Amâre'de⁸⁹

Kuşatılan İngiliz tümeninin komutanı General Townshend anılarında top bombardımanlarına ayrıntılı olarak yer vermiş, 1 Mart 1915 günü Kûtü'l-Amâre'ye 21 cm'lik toplarla çok şiddetli ateş açıldığını belirtmiştir. İngilizlerin savunma gücünün çoğunluğu 5 pusluk (12,5 cm) toplar oluşturmaktaydı. Generalin anılarını yayınlanmasının ardından hemen dilimize aktaran *Tarih-i Askerî-i Osmanî Encümeni* ise kuşatmaya kesinlikle bu çapta topun getirilmediğini yayına not olarak eklemiştir⁹⁰. İngiliz komutanın top bilgisinin yeterli olduğu varsayımından hareketle

⁸⁷ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 177-178. Cephede bulunmuş olan yedeksubay A. Vehbi Aykota (1881-1959) anılarında; “*Erzâk-ı umumi ve cephanemiz bol bol ikmâl ve idbâl edilmiş ise de maateessif ne düşmana uzaktan mukabele edebilecek kadar büyük çapta toplarımız ne de yakından düşman topçusuna karşı tefevvuk-ı ateş temin edecek derecede küçük ve sabra toplarımız vardı. Elde mevcut mantelli toplarınun bile fazla sarf edecek, hümlâsa sadra şifa verecek derecede mermi yoktu.*” sözlerine yer vermiştir. Bkz. Ali Vehbi [Aykota], *Tarihçe-i Harb Üçüncü Alay Irak Cephesi Harbi-Irak Kanalı Silsile-i Muhârebâtı-Eski Türklerle Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Haz. H. Babacan-S. Avşar, Ankara 2011, s. 6.

⁸⁸ Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 138-139; William Collis Spackman, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁹ “*Revan Seferi'nden Bir Yadığâr*” bkz. Erhan Çifci, *Kut Almış Ordunun Zaferi Kutü'l-Amare Coğrafya-Askerler-Silahları*, İstanbul 2019, s. 148. Yazar, kaynak göstermeden, cepheye getirilen bu topun Bağdat'ta Hükümet Konağı önünde bulunan Sultan IV. Murad döneminde Revan seferinden [1635 İ] kalma top olduğunu belirtmiştir.

⁹⁰ Charles V. F. Townshend, *a.g.e.*, s. 487 n.229.

Osmanlıların ellerindeki toplardan farklı çapta top kullanmış olmalarının dikkat çektiği düşünülebilir. Kuşatma komutanı Halil Paşa da hatıralarında topçularının 10,5-15'lik toplardan mahrum bulunduğunu, mevcudun sadece mantelli toplardan oluştuğunu bu nedenle sahra topçusunun istenilen tahribatı yapmasının mümkün olmadığını belirtmiştir⁹¹.

Bir dönem bu cephede bulunan H. Rahmi Apak anılarında, kendisi şâhit olmamakla birlikte, Sultan Murad devrinden Bağdat'ta kalmış eski bir topun Kût karşısında kalan birlikler tarafından cepheye getirildiğini kaydetmiştir. Kuşatmaya katılan bu topun dört adet içi boş yuvarlak demir güllerinin kara barut ve demir parçalarıyla doldurulduğunu ve fitil yardımıyla ateşleme mekanizması oluşturularak İngiliz siperlerine atıldığını yazmıştır. Topun infilak eden mermilerinin çıkardığı müthiş gürültü İngilizleri tedirgin etmiştir. Apak'a göre İngilizler, Cenevre Sözleşmesi'ne aykırı olarak “*gayri medeni silah*” kullanıldığı gerekçesiyle durumu protesto etmişlerdir⁹².

Fotoğraf 18: Kûtü'l-Amâre Zafer Anıtı ve Topları (1916)⁹³

Beş aya yakın süren uzun kuşatma ve muharebeler 5 general, 481 subay ve 13.300 askerden oluşan İngiliz gücünün 29 Nisan 1916'da teslim olmasıyla sonuçlanmıştır. Kût Zaferi, hiç şüphesiz, insanlığın topyekûn girdiği ilk büyük

⁹¹ General Townshend'in Kûtü'l-Amâre'de 147 gün direnebilmesinde Türk birliklerinde tahrip gücü yüksek, büyük çaplı modern toplar ve bol miktarda mühimmatın bulunmayışı etkili olmuştur. Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 159; Muzaffer Albayrak-Vahdettin Engin, *a.g.e.*, s. 116.

⁹² Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 138.

⁹³ *Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi*, Devlet Arşivleri Genel Müd. yay., İstanbul 2016, s. 222.

savaşta tarihimize yazılan şanlı zafer ve övünç sayfalarından birisidir. Çanakkale deniz ve kara zaferlerinin üzerinden geçen uzun sayılamayacak sürede, dokuz ayrı cephede savaşan kahraman Türk Ordusunun İngilizlere karşı kazandığı bu ikinci büyük zafer bütün Müslüman âlemi için sevinç ve moral kaynağı olmuştur.

Irak'ta Kûtü'l-Amâre cephesinde muharebelere katılmış olan Üsteğmen Muzaffer (Tuğsavul) anılarının “*Balyemez Toplarile Nasıl Harbettik?*” başlıklı bölümünde balyemez topu hakkında şu satırlara yer vermiştir⁹⁴:

“Elimizde bir balyemez topu vardı ki, mantelli ve çemberli devrinden de eski bir devirden kalmıştı. Bağdat imâlâthanelerinde bu top için çok garip bir mermi yapıyordu. Merminin içi demir ve çelik parçalarıyla dolu idi. Menzili bir-iki kilometre olan bu top, atıldığı zaman mermisinin bir balon gibi havada uçtuğu görülür ve gayet korkunç bir ses çıkarırdı. Topun ateşleme emniyeti de yoktu. Zayıttan korunmak için, top doldurulup nişan alındıktan sonra mürettebat derhal uzaklaşır ve uzaktan bir fitille ateşlenirdi. İlk atım, derhal düşman topçusunun şiddetli ateşiyle karşılanırdı. Düşman ateş keser kesmez neferler tekrar top başına koşar, onu hazırlayıp ateşlerlerdi. Bu suretle düşmanı mütemadiyen taciz ve cephe sarfına mecbur ederdik. Bu bizim erlerimiz için âdeta bir harp eğlencesi olmuştu. Ateş zamanlarını herkes sabırsızlıkla beklerdi. Bu sayede, yeni yeni düşman mevzileri meydana çıkarılır, bilâkîs, bizim mevzilerimiz düşmandan saklanırdı. Balyemez topu böylelikle uzun zamanlar düşmana karşı bir yemleme vazifesi gördü.”

İngilizlerin Elindeki Abidevî Osmanlı Topu

İngilizlerin Irak harekâtının gerçekleştiren VI. Hint Tümeninin doktoru olan William C. Spackman anılarında 26 Eylül 1915'te Kut kasabasını işgal ettiklerinde ilk olarak Türk mevzilerinde gizlenmiş durumda “*bir kaç eski tıp ağzıdan dolma top ile yanlarında yağınlar halinde gerçek demir güller*” gördüğünde hayrete düştüğünü belirtmiştir⁹⁵. Doktorun 5 Aralık 1915'ten teslim oldukları 29 Nisan 1916'ya kadar Kûtü'l-Amâre'de kuşatıldıkları döneme ilişkin anılarında daha da ilginç satırlar yer almıştır. O, “*çok eski ve bilinen bir havan*” topundan söz ederek âbideyi andıran bu topu ilk defa Selman-ı Pâk'ta ele geçirip sahiplenmiş olduklarından hakkında bilgi sahibi olduğunu yazmıştır. Spackman; “*Türkler için itibarı ve manevi değeri öyle büyük olmalıymış ki onu ortaçağ tarzı cephanesiyle birlikte açık arazi üzerinden taşıyıp Kût'un dışına yerleştirmişlerdi?*” diyerek top hakkında başka ayrıntılara da değinmiştir. Pirinçten yapılmış, üzeri süslemelerle donatılmış top 100 kiloluk kocaman güller atmaktadır. Topun büyük güllerini havada yüksek bir kavis çizerek gitmekte, sonra fünyesinden hafif bir duman salarak hızla yere düşmektedir. Güller zemine sert bir çarpmayla vurup sıçradıktan bir süre sonra infilak ettiğinde içindeki çeşitli madeni parçalar, çiviler ve taşlar etrafa saçılmaktadır. Ancak yazar bu atışların kimseye zarar vermediği notunu da eklemiştir.

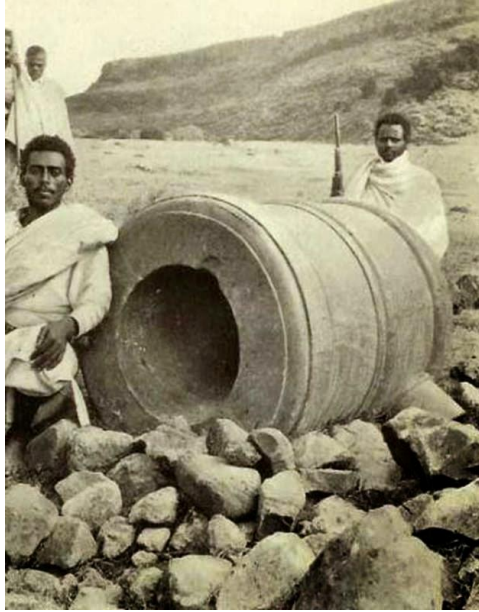
⁹⁴ Salâhaddin Güngör, *a.g.m.*, s. 171.

⁹⁵ William Collis Spackman, *a.g.e.*, s. 57.

Fotoğraf 19: Ebu Hızzâme ve İngiliz Askerleri

W. C. Spackman, kasabanın bombardımanına biraz eğlence kattığını belirttiği topla birkaç hafta boyunca sabahları iki defa merasim atışı yapmayı âdet edindiklerini not etmiştir. İngilizler her atışında tuhaf ve oldukça farklı bir “*bum*” sesi çıkardığından topa kaba ama uygun bir sıfat eklemek suretiyle “*Fanny*” adını vermişlerdir.

Fotoğraf 20: II. Tewodros'un Sebastopol Topu⁹⁶

⁹⁶ <http://zethio.blogspot.com/2014/03/visit-to-cannon-of-tewodros.html>

William C. Spackman, anılarında Kûtü'l-Amâre'deki Osmanlı topunu “Habeşistan Kralı Theodore'nun 1868'de Napier'e karşı kullandığı topun eşi olduğunu” düşündüğünü kaydetmiştir. İngiliz yakınçağının önemli askerî olaylarından birisi olan Habeşistan harekâtından Spackman'ın anılarında söz edilmesi şaşırtıcı olmasa gerektir⁹⁷. Britanya İmparatorluğu, Habeşistan (*Etiyopya/Abyssinia*) Kralı II. Tewodros (*Theodore*, 1818-1868) üzerine 21 Ağustos 1867'te savaş ilân etmiş ve General Sir Robert Cornelis Napier (1810-1890) tarafından Habeşistan harekâtı gerçekleştirilmiştir. İngiliz sömürgecilik tarihinin önemli operasyonlarından birisi olan seferde Kızıldeniz sahilinden 630 km uzaklıkta, dağlık bir arazide bulunan başşehir Meqdela (*Magdala, Amba Mariam*)'yı 9-13 Nisan 1868 tarihleri arasında top, havan ve roketlerle muhasara altına alarak ele geçirmişlerdir⁹⁸. Etiyopya'nın emperyalizme karşı bağımsızlık ve kalkınma çabalarının sembolü haline getirilmiş olan topun İngiliz doktorun anılarıyla Kûtü'l-Amâre'deki Osmanlı topuyla biraraya gelmiş olması da ilginç bir tesadüf olarak değerlendirilmiştir.

Hatıra anlatılarının dışında I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerle çarpışan Osmanlı kuvvetlerinin XVII. yüzyıldan kalma topların cepheye nakli ve kullanımına ilişkin arşiv kaydına rastlanamamıştır. Ancak, Sultan Murad devrine ait olduğu anlaşılan toplardan birinin cepheye çekilmiş fotoğrafı fiziksel özellikleri itibarıyla incelendiğinde Ebu Hizzâme'ye benzerliği ayrıca değerlendirilmekle birlikte Kût kuşatmasına getirilen topların aynı döneme ait bombard tarzında aşırma atış yapabilen başka muhasara topu veya havanı olması ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Türklerin ve İngilizlerin karşılıklı olarak kullandığı anlaşılan bu büyük silahlar uzunluk ve çapları çeşitlilik gösteren Osmanlı topları içerisinde *balyemez* sınıfına ait olmalıdır. Balyemezler çoğunluğu 5-22 okka (6-27 kg) demir taneler atan toplardır. Ne yazık ki Kût'taki topların ölçüleri hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur. Bu noktada H. Rahmi Apak ve Muzaffer Tuğsavul ile William C. Spackman'ın aktardıkları bilgiler birbiriyle örtüşmektedir. Keza İngiliz doktorun kullandıkları topu *Sebastopol* topuna benzetmesi de bu topların Bağdat kalesi envanterinde kalmış olan küçük veya kısa balyemezlerden olduğunu düşündürmektedir.

⁹⁷ Yazar, anıların başka bir yerinde Habeşistan işgaliyle ilgili bir balada gönderme yapmıştır. Bkz. William Collis Spackman, *a.g.e.*, s. 142.

⁹⁸ Levent Öztürk, “Etiyopya-Tarih”, *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 494-495. Habeş Kralı'nın döktürdüğü 14 toptan en büyüğüne “*Sebastopol*” adı verilmiştir. Kırım Savaşı sırasındaki Sivastopol şehri kuşatmasından (17 Ekim 1854-11 Eylül 1855) adını alan bronzdan yapılmış olan yaklaşık 6.7 ton ağırlığındaki havan yarım tonluk mermi atabilmekteydi. Bantalem Tadesse, “Manufacturing Emperor Tewodros's Canon at Gafat”, *Ethiopian e-Journal For Research and Innovation Foresight (Ee-JRIF)*, 7/1 (2015), s. 66-87. <https://www.military-history.org/articles/war-zone-abyssinia1868.htm/attachment/emporers-mortar-sebastopol>

Fotoğraf 21: Ebu Hızzâme Sergilendiği Meydanda (1960'lar)⁹⁹

İngilizlerin kuşatma altında oldukları Kütü'l-Amâre'de ele geçirdikleri Osmanlı topunu Türk askerlerine karşı kullanması dikkat çekicidir. Savaşan tarafların tarihî toplarla birbirleriyle mücadele ve muharebe etmeleri savaşın garip hallerinden birisi olmalıdır. Osmanlı'nın XVII. yüzyıldan kalmış yadigârlarının I. Dünya Savaşı'nda yeniden cephenin iki tarafında karşılaşmaları ise hazin bir vakadır.

Değerlendirme

Osmanlıların topa verdikleri kıymetin anlaşılması için top döküm ocaklarının ateşinin yakımı sırasında Topçu Ocağı'nın görevlileri arasında bulunan duacının (*duâ-gîy*) duasına ve icra edilen törene bakmak bir fikir verebilecektir. Zaman zaman Padişah da dâhil olmak üzere devlet erkânının katıldığı, müneccimbaşı tarafından saati belirlenen top döküm töreni önemli sayılan devlet faaliyetleri arasındadır. Topçular Kâtibi Abdülkâdir, Sultan II. Osman'ın Hotin Seferi için imâl edilen iki yüz parça topun döküm merasimini ayrıntısıyla aktardığı gibi Evliya Çelebi de eserinde döküm törenine geniş bir şekilde yer vermiştir. Evliya, dökücübaşının sadrazam, şeyhülislâm, kazasker başta olmak üzere diğer hazır bulunanlara; “*Sultanım, dîn-i mübîn aşkına zekât ve sadakamızdan altın ve gurus tuç deryasına birağın*” diye seslendiğini, katılımı kırk kişiyle sınırlandırılmış devlet erkânından sadrazam, padişah adına hazinedarbaşının ve diğerlerinin de bir kaç kese altın attıklarını kaydederek olayı ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir¹⁰⁰.

⁹⁹ Top, Irak Savunma Bakanlığı'nın önündeki meydanda (*al-Miydan Square*) <https://twitter.com/iraqipic/status/878365513776156672>

¹⁰⁰ Abdülkadir Efendi, *a.g.e.*, C. I, s. 558. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, 1. Kitap, s. 186-187. Ayrıca bkz. Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 283-285.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1861-1926) top döküm törenini ve gerekçelerini şu sözlerle anlatmaktadır¹⁰¹:

“Duacı duaya başladıkta bâzîrîn bulûs-ı kalb ile âmin-bân olurlar ve teveccüh-i tâm ile ağlamaya başlarlar idi. Ve çünkü isâğa olunacak topların meydân-ı şehâdette hukûk-ı ümmet-i İslâmiye, şân ve namus-ı saltanat-ı Muhammediye’yi muhâfaza ve idâmeye, cenk ve cihâd meydanlarını hem-renk-i lâlezâr eden şühedâ-yı hamîyyet kanlarının intikamını almağa hâdim pek kuvvetli vesâit-i kâbireden oldukları hemen herkes tarafından bilinir ve bundan başka ocak açıldığı sırada akan ateş-i seyâlin kazâen nice ustaları telef ve zîr ü zâber ettiği de ahyânen görülür ve işitilirdi.”

Evliya Çelebi, Sadrazam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa (1635-1676) ile birlikte bulunduğu Avusturya seferinde, Ekim 1663’te, Uyvar Kalesi hakkında verdiği bilgiler arasında bir olay nakletmiştir. Buna göre, Sadrazam’ın uğurlanışı sırasında kalede bulunan *Gazi Süleyman Han Topu* bir defa ateşlenmiş, çıkan ses Uyvar’ın 1.200 topunu bastırmıştır. Evliya’ya göre bütün askerler; “*Bu sadâda bir hikmet ve bir sırrullah vardır*” şeklinde hayra yorarak uğur tutmuşlardır¹⁰².

Ülkemizde ve Türklüğe vatan olmuş coğrafyalarda hâlen yaşayan Osmanlı mirası arasında savaş araç-gereçleri önemli yer tutmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerindeki müzelerde sergilenen toplar da mazimize ait hazin hatıralarımız arasındadır. Bunlardan, belki de, en dikkat çekeni XV. yüzyıla ait olanıdır. Osmanlıların döktükleri toplar arasında en eski tarihlisi (Recep 868/Mart 1464) Fâtih Sultan Mehmed’in günümüze ulaşan altı topundan birisidir. Fâtih’in bu “*muazzam*” topu iki parçalı, ortasından vidalı, 18 tonluk, 523 cm uzunluğunda, 292 kg (5,5 kantar) gülle atan bir şaykadır. Kilitbahir Kalesi’nde bulunan Fâtih’in Topu, Kraliyet Akdeniz donanmasından Vice-Amiral John Duckworth kumandasındaki filonun Şubat-Mart 1807’de gerçekleştirdikleri İstanbul harekâtı sırasında yeniden kullanılmış ve İngiliz gemilerine geri çekilişleri sırasında atışlarıyla zayıt verdirmiştir. Bu tarihten itibaren İngilizler ısrarlı bir şekilde bu topu almak istemişlerdir. 1856’da Kırım Savaşı sırasında Çanakkale’ye gelen İngiliz General J. H. Lefroy da Bâb-ı Âli’ye top için 1.600 sterlin teklif etmiş, elçiler devreye sokulmuş ancak elde edilememiştir. Ne var ki, top Sultan Abdülaziz’in Avrupa gezisinden bir yıl sonra, altmış senelik mücadelenin ardından, ısrarlı girişimlerinin sonunda “*bediye*” olarak İngilizlere teslim edilmiştir. Sultan Fâtih’in yadigarı, devrinin teknoloji harikası, “*Avrupa’nın en önemli topu*” bugün Britanya’da Fort Nelson Müzesi (*Royal Armouries-Fort Nelson/Hampshire*)’nde sergilenmektedir¹⁰³.

¹⁰¹ Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, İstanbul 1315, s. 370-371’den naklen Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 185 n.1069.

¹⁰² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.*, 6. Kitap, s. 230.

¹⁰³ Müzede “*Dardanelles Gun*” olarak sergilenen topun özellikleri, hazin öyküsü, mevcut durumu ve fotoğrafı için bkz. Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 420 vd; T. Nejat Eralp, *a.g.e.*, s. 114-115; Salim Aydüz, “Osmanlı Devleti’nde Ateşli Silah Sanayii ve Top Döküm Teknolojisi (1453-1566)”, s. 637.

Fotoğraf 22: Topun Günümüzden Bir Görüntüsü¹⁰⁴

İlk defa Kanunî Sultan Süleyman, ikinci olarak Sultan IV. Murad tarafından Osmanlı topraklarına katılan Bağdat Osmanlı kaynaklarında, “*Cennet-mekân Sultan Süleyman-ı Kanunî ve Murad-ı Râbî’ hazerâtının tâc-ı Osmanîye astukları bî-babâ pırlantâ*” olarak anılmıştır. Osmanlılar, ikinci fethi sırasındaki muhasaraya katılarak yararlılık gösteren büyük toplardan bazılarını önceleri güvenlik amacıyla ancak daha sonra, belki de, o günlerin hâtırası ve Bağdat’a hâkimiyetin timsali niteliğinde olmak üzere bırakmışlardır. Yüzyıllar boyunca varlıklarını muhafaza eden toplardan birisine halk arasında *Ebu Hızzâme* adı verilerek kutsiyet atfedilmiştir. Iraklıların menkıbevî anlatımlarıyla dinî-tarihî şahsiyet kazandırılan top “*velî*” mertebesine yükseltilecek çevresinde çeşitli inanç ve sağiltma pratikleriyle gelişen bir kült alanı oluşturulmuştur. Ebu Hızzâme imâl edildiği ve kullanıldığı tarihten İngiliz işgaline kadar 280 yıllık süreçte, bir anlamda muhafızı olarak, Bağdat’ı beklemiştir. Günümüze değin varlığını sürdüren, 380 yaşını aşmış Osmanlı’nın gâzi-velî topu Türklerin bu topraklardaki varlığının yorgun ve sessiz tanığı olarak hâlen ayakta geçmiş zamanların hatırasını yaşatmaktadır.

Kaynaklar

A. Basılı Kaynaklar

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, Devlet Arşivleri Genel Müd. yay., İstanbul 2016.

“Kütü'l-Amâre Belgeleri”, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 65, S. 137, Ocak 2016.

Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tablil)*, Haz. Z. Yılmaz, C. II, Ankara 2003.

Ágoston, Gábor, “Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XLVII (1-2), 1994, s. 15-48.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)”, *Osmanlı*, C. 6, Ed. G. Eren, İstanbul 1999, s. 621-632.

¹⁰⁴ <https://fr-fr.facebook.com/Baghdad1/posts/10152301423227668/>

- _____, “Top”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 240-242.
- _____, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, İstanbul 2006.
- _____, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Çev. Kahraman Şakul, İstanbul 2017.
- Albayrak, Muzaffer-Engin, Vahdettin, *Kütü'l-Amâre Zaferi 1916*, 2. Baskı İstanbul 1018.
- Ali Vehbi [Aykota], *Tarihçe-i Harb Üçüncü Alay Irak Cephesi Harbi-Irak Kanalı Silsile-i Mubârebâtı-Eski Türklerle Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Haz. H. Babacan-S. Avşar, Ankara 2011.
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988.
- Aydın, Mustafa, “Revan”, *TDVİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 26-29.
- Aydüz, Salim, “Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silah Sanayii ve Top Döküm Teknolojisi (1453-1566)”, *Osmanlı*, C. 6, Ed. G. Eren, İstanbul 1999, s. 633-645.
- _____, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara 2006.
- _____, “Tophane”, *TDVİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 253-256.
- Aykut, Nezihi, “IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi”, *İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, S. 34 (1984), s. 183-246.
- Azamat, Nihat, “Kâdiriyye”, *TDVİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 131-136.
- Baysun, M. Cavid, “Bağdad-Tarih”, *İ.A.*, C. II, 5. Baskı İstanbul 1979, s. 195-211.
- Bilge, Mustafa L., “Kûtül-Amâre”, *TDVİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 502-503.
- Çiftci, Erhan, *Kut Almış Ordununun Zaferi Kutü'l-Amare Coğrafya-Askerler-Silahlar*, İstanbul 2019.
- DİA., “Irak-Irak Türkleri”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 99-103.
- ed-Düceylî, Kâzım, “Bazı Asâr-ı Bağdad-Tob Ebû Hazzâme/Culte Supertitieux des Muslumans au Canon Abou Khazzâme”, *Bağdad fi Mecelle-i Lugati'l-Arab/Baghdad in Arab Language Journal*, Kısım 1, Fasıl III (Şubat 1914), s. 119-135.
- Emecen, Feridun, “İrakeyn Seferi”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 166-167.
- Eralp, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Ankara 1993.
- Eren, Hasan, *Türk Şairleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1952.
- Erickson, Edward J., *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu-Çanakkale, Kutü'l-Amare, Gazze ve Megiddo Muharebeleri*, Çev. K. Bağrıaçık, İstanbul 2009.
- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1996.
- _____, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 4. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman, İstanbul 2001.
- _____, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 6. Kitap, Haz. S. Ali Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 2002.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara 1993.
- Grant, Jonathan, “Osmanlı ‘Gerilemesini’ Yeniden Düşünmek: Osmanlı Devleti'nde Askeri Teknolojinin Yayılması (15. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar)”, Çev. Salim Aydüz, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 19-20 (2011), s. 57-79.

- Güngör, Salâhaddin, “Albay Muzaffer Tuğsavul Anlatıyor”, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, İstanbul 1937, s. 165-180.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Bağdat-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 433-437.
- Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülamare Kabramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul 1972.
- Harb Mecmûası*, Y. 1, S. 7, Mart 1332/1916.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, Haz. Ş. Nezihî Aykut, C. II, Ankara 2004.
- İnalçık, Halil, “Hüsrev Paşa”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 37-40.
- İnbaşı, Mehmet, “Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi,” *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 12 (1999), s. 277-287.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, C. II, Haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fetbi (1451-1590)*, Ankara 1993.
- Köprülü, Orhan F., “Hâfız Ahmed Paşa”, *TDVİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 84-85.
- Köprülüzade Mehmed Fuad, *XVII'nci Asır Saz Şairlerinden Kayıkcı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikâyesi*, İstanbul 1930.
- Kucak, Ömer, *Zafername (Tarihçe-i Fetih-i Revan ve Bağdat)*, Afyonkarahisar Kocatepe Üniv. Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar 2007.
- Küpeli, Özer, “Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies-International Journal of History*, C. 2 (Ortadoğu Özel Sayısı), 2010, s. 227-244.
- _____, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- Mantran, Robert, “Irak-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 91-93.
- Mehmed Emin, *Kutü'l-Amare Hücum ve Mubasarası*, Haz. S. Dumrupınar, Ankara 2016.
- Murphey, Rhoads, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to Understanding of the Relationship Between Center and Periphery in Seventeenth Century Turkey*, Chicago 1979.
- _____, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2007.
- Muzaffer, Erkanıharp Miralay, *Irak Cephesinde Türk Topçuları-Harp Hatıraları ve Harp Tecrübeleri*, İstanbul 1931.
- Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. M. İpşirli, C. II, Ankara 2007.
- Nasûhü's-silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976.
- Özcan, Abdülkadir, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *TDVİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 248-250.
- _____, “Tayyar Mehmed Paşa”, *TDVİA*, C. EK-2, İstanbul 2016, s. 592-593.
- Öztürk, Levent, “Etiyopya-Tarih”, *TDVİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 491-496.
- Polat, Süleyman, *IV. Murad'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015.
- _____, “IV. Murat Devri Doğu Seferlerinde Nehir Taşımacılığı ve 1638 Bağdat Seferinde Fırat Üzerinden Yapılan Nakliyat”, *History Studies*, S. 12/2, Nisan 2020, s. 577-593.

- Rauf, İmad Abdul-Salam, *The Historical Origins of Baghdad Districts*, Trans. A. Khaleel Nasser, Rebuclie of Iraq Ministry of Culture, Bağdat 2013.
- Sahillioğlu, Halil, “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)”, *Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. II, S. 3-4 (1965), s. 1-35; *Belgeler*, C. XIII, S. 17 (1988), s. 43-81.
- Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selâhattin’in Romanı*, C. 1, 3. Baskı İstanbul 1979.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, Haz. V. Çabuk, C. II, Ankara 1989.
- Şimşek, Ali Rıza, *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan İslahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Ens. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya 2006.
- Tadesse, Bantalem, “Manufacturing Emperor Tewodros’s Canon at Gafat”, *Ethiopian e-Journal For Research and Innovation Foresight (Ee-JRIF)*, 7/1 (2015), s. 66-87.
- Townshend, Charles V. F., *Irak Seferi ve Esaret*, Sad. R. Ahışalı, İstanbul 2007.
- Uluçam, Abdüsselâm, “Abdülkâdir-i Geylânî Külliyesi”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 239-240.
- Uludağ, Süleyman, “Abdülkâdir-i Geylânî”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 234-239.
- Yıldırım, Nermin, *Karaçelebi-zâde Abdülazîz Efendi’nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Fetih-i Revan ve Bağdat) Tablîl ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2005.
- Yılmaz, Ziya, “Murad IV”, *TDVİA*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 177-183.

B. İnternet Sayfaları

- 120
- <http://www.ata.tsk.tr/content/media/12/ka.pdf> (Erişim: 28.08.2019)
- <https://www.military-history.org/articles/war-zone-abyssinia1868.htm/attachment/emporers-mortar-sebastopol> (Erişim: 09.04.2020)
- <https://www.almuraqeb-aliraqi.org/2017/12/14/97532/> (Erişim: 28.04.2020)
- <http://loc.gov/pictures/resource/matpc.16002/> (Erişim: 09.04.2020)
- <https://gramho.com/media/1889485004608067561> (Erişim: 09.04.2020)
- <https://static1.squarespace.com/static/56447bc0e4b032f47d5266e9/t/5b936a2e758d46c1236451db/1536387657482/Iraq-History.pdf> (Erişim: 24.04.2020)
- <http://archive.sakhrit.co/authorsArticles.aspx?AID=2961> (Erişim: 03.06.2018)
- <https://tr.pinterest.com/pin/425238389801398685> (Erişim: 06.10.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/641262871557439488> (Erişim: 12.03.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/874385144962043904> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/IraqiPic/status/905527641545068548> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/882993116260839426> (Erişim: 12.03.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/874385144962043904> (Erişim: 12.03.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/878365513776156672> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/700633208447078401> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/764556608345083904> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/IraqiPic/status/628993106894004224> (Erişim: 15.09.2019)
- <https://twitter.com/iraqipic/status/641262871557439488> (Erişim: 15.09.2019)
- https://twitter.com/baghdad_salam/status/834096809731563524 (Erişim: 28.04.2020)

<https://www.prints-online.com/old-gun-abu-khazama-baghdad-iraq-14378480.html>
(Erişim: 12.03.2019)

<http://zethio.blogspot.com/2014/03/visit-to-cannon-of-tewodros.html> (Erişim:
28.04.2020)

<https://fr-fr.facebook.com/Baghdad1/posts/10152301423227668/> (Erişim: 28.04.2020)

Summary

The well-working war machine of the Ottoman state with its full equipment is one of the factors behind the rise of Ottoman hegemonic power. Many scholars now agree that the Ottoman gunpowder technology and its usage on the battlefield gave a decisive advantage to the Ottoman state apparatus in its establishment in Middle East, Asia Minor and the Balkans. Recent works on the military history suggest that a new kind of research on military developments should not be limited to libraries and archives. Since war industry as complex structure includes the organization of military campaigns, logistics, provisioning, replenishment, battle tactics-strategic and communications, it stands at the crossroads of different disciplines like military science, economics, engineering and metallurgy, making military history research a very lucrative and kaleidoscopic field. Moreover, anthropology, war literature and religion sociology which analyze the impact of military affairs on individuals and societies provide a significant contribution to the field. Like in other disciplines of social sciences, research in the field of military history thus requires interdisciplinary perspective and approach which certainly enrich our understanding of military technologies, war sociology and organizations. The conquest of a medieval Byzantine capital by gunpowder technology heralded the extensive use of cannons in Ottoman war machine. Ottomans established one of the earliest examples of heavy state industry for artillery by institutionalizing the well-known Tophâne-i Âmire that not only produced all related items of cannons, but also transferred technology to the provincial cannon foundries. This center played a vital role in provisioning and replenishment of local industrial foundries while it supplied technical personnel to the provinces. The chaotic period in the late sixteenth century due to the long-lasting and multifront Austrian and Iranian campaigns continued with the rising deficiencies in administrative structure in the following years only ended with the harsh measures of Sultan IV' reign. This new period is marked with the temporary Ottoman control over Revan and the capture of Baghdad from Safavids. The city was conquered by Ottomans during the reign of Suleyman the Magnificent and fell into the hands of Safavids; it remained under the Safavid rule despite recurrent sieges of Ottoman viziers. Indeed, the conquest of these two cities points to the victory of Ottoman gunnery in fortress siege (kale cengi) and rejuvenated the gaza spirit by restoring the deteriorating Ottoman morale. This study revolved around the story of one major Ottoman weapon. It first analyzes the importance of Ottoman conquest of Baghdad in Middle Eastern history; and then scrutinizes the role

of Ottoman gunnery in this conquest. It mainly focuses on the material culture and values attached to one Ottoman cannon used in this military campaign and survived today. Some Ottoman giant guns called as castle smashers were dispatched to this campaign and at least some of them survived for centuries. Several memoirs from Great War indicate that some of these giant guns utilized in the Ottoman conquest of Baghdad came to be used by Ottoman and British armies in the famous Mesopotamia campaign at the Kûtü'l-Amâre, which witnessed the use of old Ottoman cannons in the same geography almost after 278 years. One of these guns called “Ebu Hızzâme (Abu Khizzama)” by the Baghdad population was cast in bronze in the reign of Sultan Murad IV, the second conqueror of the city. On the one hand, this 440 cm-long cannon with its physical nature and two inscriptions represents the technology and aesthetics of Ottoman gunnery. On the other hand, the Baghdad population had for a long period created local narratives and rituals about this weapon that produced a unique belief system around the historical Ottoman cannon. The narratives about the casting of Ebu Hızzâme is somehow affiliated with Genç Osman, one of legendary figures with his own shrine, and Şeyh Abdülkadir, the founder of Qadiriyya order. Although in Islamic world the term *veli* is usually associated with saints or holy persona, Ebu Hızzâme gained a similar status. It was considered to bring luck and good fortune with power and effect cures. Most of the rituals around this historical gun have been performed by children and women. For researcher, it is often difficult to examine the cases which combined historical realities, tales, legends, folk narratives and beliefs. Being cautious about the validity of historical materials, scholars based on the analysis of written sources sometimes neglect spiritual narratives, but at the same time one should also note that legendary stories should be treated with material evidence. That is why, one must bridge the cultural values in the past with current narratives on a specific historical account by combining written sources and legends. Only such a perspective would provide an opportunity to trace the complex roots of current cultural codes in historical events. Yet, such a perspective requires both an interdisciplinary method and multidimensional approaches. Being aware of the risk to enlarge the scope of the issue, this article aims to offer a contribution to the multidimensional and interdisciplinary studies on this topic.

1930'LU YILLARIN İLK YARISINDA ZONGULDAK'I ZİYARET EDEN GEZİ MUHABİRLERİNİN İZLENİMLERİ

Yasin Kayış*

Öz

19.yy'dan beri Zonguldak kömür havzasında hüküm süren azınlık-yabancı hegemonyası Kurtuluş Savaşı'yla darbe olsa da cumhuriyetin ilk yıllarında hâlâ kırlanamamıştı. Genç Türkiye Cumhuriyeti bir taraftan havzada etkin olmaya çalışırken diğer taraftan kömür üretimini artırmayı amaçlıyordu. Çalışanların koşullarının iyileştirilmesi, teknik yetersizliklerin giderilmesi, demiryolu hattına başlanması ve yerli sermayenin devlet teşvikiyle kömür işletmeciliğine sokulması 1920'ler boyunca atılan önemli adımlar oldu.

Havza 1930'ların ilk yarısında önemli gelişmelere gebeydi. Dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle devletçilik politikasına yönelen Türkiye Cumhuriyeti, Zonguldak'ta kömür işletmeciliğini doğrudan ele almak üzereydi. Bu süreçte Zonguldak üst düzey devlet adamları tarafından ziyaret ediliyor, kömür havzasının millileştirilmesi için hazırlıklar yapılıyordu.

1930'lar aynı zamanda Zonguldak'ta kentleşmenin hızlandığı, sosyal yaşamın da dönüşüme uğradığı yıllar olmuştur. İstihdam imkânlarına bağlı olarak nüfus artmış, bayındırlık ve altyapı hizmetleri önem kazanmış, azınlık-yabancı etkisi azalmış, cumhuriyetin getirdiği değişim kentin dokusuna yayılmaya başlamıştır.

Zonguldak hem ülke ekonomisi açısından hem de yerel bazda önemli dönüşümlere sahne olduğu 1930'lu yıllarda ulusal çaplı gazetelere sık sık konu olmuştur. Bazı gazeteciler devlet adamlarının ziyaretleri vesilesiyle ya da ekonomik değeri açısından kenti ele almış, kentin varlık sebebi olan kömüre odaklanmışlardır. Bazı gazeteciler ise gezi rotalarının bir durağı olarak kenti ziyaret etmişler, sadece yöneticilerle değil halkla da temas kurmuşlardır. Kömür konusunun yanı sıra toplumsal hayatı, belediyeciliği, kent yaşamını, kamu hizmetlerini de mercek altına alan bu gazeteciler Zonguldak'a dair önemli detayları okuyucularıyla paylaşmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Zonguldak, Kömür, Gezi Yazısı, Basın, Ragıp Kemal Cantürk

Impressions of Travelling Correspondents on Zonguldak in the first half of the 1930s

* Dr. Tarih Öğretmeni, *İzmir İl Milli Eğitim Müdürlüğü*, 35250, Konak-İzmir/Türkiye, ykayis@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3887-9156

Abstract

Although the minority-foreign hegemony since the 19th century, which dominated the Zonguldak coal basin, took a blow with the War of Independence, it still could not be broken in the first years of the republic. The young republic of Turkey both aimed to be active in the basin and tried to increase coal production. Improving the working conditions of the employees, eliminating the technical inadequacies, starting the railway line instructon and introducing the domestic capital into the coal industry by the state incentives were among the important steps taken during the 1920s.

The basin was open to significant developments in the first half of the 1930s. With the effects of world economic crisis, Turkish Republic that turned toward statism policy was about to take the management of the coal mining in Zonguldak. In this process, Zonguldak was visited by high level government officials while preparations were made for the nationalization of the coal basin.

The 1930s were also the years in which urbanization accelerated and social life transformed in Zonguldak. As a result of the employment opportunities, the population increased, public works and infrastructure services gained importance, the minority-foreign effect decreased; and the changes brought by the republic began to spread throughout the city.

Zonguldak was the subject of national newspapers in the 1930s as the national economy and regional structures underwent significant transformations. Some journalists analyzed the city from the perspective of the official visits or the region's economic value, and thus focused on coal which was the *raison d'être* of the city. Some journalists visited the city as a destination of their route, and contacted not only with the managers but also with the public. Those journalists who reviewed the social life, municipalism, urban life and public services beside the coal share important details with the readers.

Keywords: Zonguldak, Coal, Travel Articles, Press, Ragıp Kemal Cantürk

Giriş

Zonguldak il merkezi, yöredeki taşkömürünün işletmeye açılmasına bağlı olarak 19.yy sonunda doğmuş bir maden kentidir. O zamana kadar küçük bir köy ve iskeleden ibaret olan Zonguldak kısa sürede bir kasabaya dönüşmüş, bu haliyle de Osmanlı'dan cumhuriyete miras kalan tek "*işçi memleketi*" olmuştur.

Cumhuriyet yönetiminin devraldığı Zonguldak adeta bir "*koloni*" halindeydi. Kozmopolit bir yapıya bürünmüş olan kentte yabancı/azınlık sermayesi karşısında milli sermaye son derece sınırlıydı. Maden işletmecilerinin yaşamıyla işçilerin yaşam ve çalışma koşulları arasında da derin çelişkiler vardı.

Yeni rejim 1920'li yıllarda her ne kadar Zonguldak'a karşı ilgisiz kalmamışsa da bu ilgi çok etkili sonuçlar doğurmamış ve atılan adımlar "*kuluçka*" niteliğinde olmuştur. Gerek maden işletmeciliğindeki gerekse de kent dokusundaki radikal

dönüşüm ise 1930'lu yıllarda gerçekleşmiştir. Bu radikal dönüşümün sonucunda maden ocaklarında devlet işletmeciliğine geçilmiş, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarında ciddi iyileştirmeler yapılmıştır. Aynı yıllar Zonguldak'ın kasabadan kente dönüştüğü yıllara da karşılık gelmektedir. Kamu hizmetlerinde bir işçi memleketine yaraşır atılımlar yapılmaya çalışılırken, yeni rejimin ideolojisine bağlı sosyo-kültürel bir değişim de söz konusudur.

1. Taşkömürünün İşlenmeye Başlamasından 1930'lu Yıllara Kadar Zonguldak Kömür Havzası

1.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Taşkömürü Havzası ve Zonguldak

Zonguldak'ta taşkömürünün bulunmasından Kurtuluş Savaşı sonuna kadar geçen yaklaşık doksan yıllık sürede kömür havzası adeta “*yolgeçen hanı*”na dönmüş, gerek idare gerekse de işletmecilik “*deneme tahtası*” haline gelmişti. Önce Hazine-i Hassa Nezareti, 1865-1908 yıllarında da Bahriye Nezareti eliyle yönetilen havza II. Meşrutiyet'ten sonra beş aylığına Nafia Nezareti'nin, ardından da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin idaresine bırakılmıştı. Aynı süreçte Galata bankerlerinden İngilizler'e, Fransızlar'dan Almanlar'a hatta Yunanlılar'dan İtalyanlar'a ve Ruslar'a kadar havzaya girmeyen kalmamıştı. İmparatorluğun son döneminde kömür havzasında (havzai fahmiye) maden işletmeciliği yapan kişi ve kuruluşların neredeyse tamamı azınlık ya da yabancı sermaye sahipleriydi. 1896 yılında kurulan Fransız sermayeli Société d'Heraclée (Ereğli Şirketi) ise havzada tutunabilen en önemli işletmeci olmuş, aslan payını kapmıştı.¹

İlk kömür yatakları Ereğli kazasında keşfedilmiş, kömür çıkarma faaliyetleri Ereğli'de başlamıştı.19.yy sonuna gelindiğinde bile Zonguldak adı hâlâ coğrafya kitaplarında ve idari yapılanmada anılmaya değer bir isim değildi.² Ne var ki asıl zengin yatakların Zonguldak mevkiinde olduğunun anlaşılması yeni bir kentin doğuşuna yol açmıştır. İdari ve ekonomik şartların zorlamasıyla 1899'da “*Zonguldak*

¹ Zonguldak kömür havzasının Milli Mücadele dönemine kadar geçirdiği aşamalar için bkz. Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası-Uzun Mehmetten Bugüne Kadar*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1934, s. 1-84; Sadreddin Enver, *Zonguldak Kömür Havzamız*, Etibank yay., Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1941, s. 1-31; Sina Çıladır, *Zonguldak Havzasının Tarihi Gelişimi*, Genel Maden-İş yay., Zonguldak, [1993], s.1-85; Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Yurt yay., Ankara, 1987, s. 44-66; Kadir Tuncer, *Taribten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, Yayına Hazırlayan: Yaşar Selçuk, Göçebe yay., 1. Baskı, İstanbul, 1998, s. 26-44; Tamer Güven, *Zonguldak Kozlu'da Kömür Madenciliği: İşletmecilik ve Çalışma Hayatı (1848-1921)*, Bülent Ecevit Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2014; Ahmet Öğreten, “Ereğli Kömür Maden Havzasında Kurulan İlk Şirket”, *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 297-308.

² Cemal Avcı, “19. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu Vilayeti”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, Cilt / Volume: 2012-1 Sayı / Issue: 24, s. 23.

Karyesi” kaza merkezi haline getirildi.³ Zonguldak Belediyesi de aynı yılda kuruldu.⁴

Havzadaki işletme ve çalışma şartlarını biçimlendiren ilk önemli adım 1867’de hazırlanan ve “*Dilâver Paşa Nizamnamesi*” olarak adlandırılan yüz maddelik düzenleme olmuştur.⁵ Bu nizamname ile kişilere ve kumpanyalara maden işletme hakkı tanınıyor ancak ocakların mülk haline getirilemeyeceğini belirtiyordu. Ayrıca ocaklarda çalıştırılan amelenin çalışma şartları da yine bu nizamnameyle belirlenmişti.⁶ Ne var ki Dilâver Paşa Nizamnamesi’nin işçiler için getirdiği hakların çoğu uzun yıllar boyunca kâğıt üzerinde kaldı. Madenlerde çalışanlar son derece kötü iş, beslenme ve barınma koşullarında çalışmaya devam etti. Grizu patlaması, göçükler ve su baskınları ocaklardaki gündelik hayatın adeta rutin birer parçasıydı.⁷

Zonguldak’ın havzanın merkezi olmasıyla birlikte, kentte bir “*üst tabaka*” da oluşmuştu. Havzadaki sermayedarlar, şirket yöneticileri ve mühendisler lüks ve şatafat içerisinde yaşıyordu. Adeta “*kozmpolit bir koloni*”ye dönüşen Zonguldak’ta Türkçe’nin yanı sıra pek çok dil konuşuluyordu. Çarşı esnafının büyük çoğunluğu da gayrimüslimdi.⁸ Fransızların yerleşmiş olduğu Fener Mahallesi adeta bu “*koloni*”nin merkezi gibiydi. Özellikle denize nazır bu mahalledeki lüks evler kenti ziyaret edenlerin dikkatinden kaçmıyordu. Fransız Katolik misyonerleri de yeni doğmakta olan bu kente faaliyetteydi. Balolar, üst tabaka için önemli bir sosyalleşme ve statü kazanma aracıydı. Yine kentteki sosyal hayatın önemli birer parçası olan sinema kültürü ile madencilerin koruyucusu olduğuna inanılan Santa Barbara adına düzenlenen müzikli danslı etkinlikler, Zonguldak’taki “*ecnebi kültürü*”nün birer göstergesiydi.⁹

I. Dünya Savaşı sırasında havzada baskın güç Almanlar olmuş Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra ise İtilaf Devletleri Zonguldak havalisinden pay kapma yarışına girmişlerdir. Fransızlar Zonguldak’a asker çıkarmış, İtalyanlar da Fransızların karşı çıkmasına rağmen Kozlu’yu ele geçirmişlerdi. İngilizlerin hamlesi ise Kilimli civarındaki kömür ocaklarını satın almak olmuştur. Yunanistan, Rumlar üzerinden yörede etkinlik yürütmeye çalışıyor, donanmasıyla kıyıları kontrol altında tutuyordu. Bu süreçte yörede örgütlenen Kuvayı Milliye özellikle Ereğli’de

³ Bkz. Hamdi Genç, “Zonguldak Kazası”, *Zonguldak Kent Tarihi’05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 317-323.

⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Zonguldak- 1973 İl Yılığ*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1973, s. 125.

⁵ Nizamnamenin sadeleştirilmiş metni için bkz. Sina Çıladır, *Taşkömürünün Devletçilik Dönemi*, Kültürkent Kuledibi yay., 1.baskı, İstanbul, 2018, s.186-208.

⁶ Ahmet Naim, *a.g.e.*, s. 30-32; Sina Çıladır, *Zonguldak Havzasının Tarihi Gelişimi*, s. 27-36; Büşra Yüksel, “Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri”, *İş ve Hayat*, III/6, s. 155-178.

⁷ Ahmet Naim, *Yer Altında Kırk Beş Sene- Bir Maden İşçisinin Anıları*, Hazırlayan: Sina Çıladır, Evrensel Basım Yayın, 1.baskı, İstanbul, 2014, s. 18, 21-22, 26-48, 52-53.

⁸ Çağlar Tan, *20.Yüzyılın İlk Yarısında Zonguldak: Gündelik Yaşam ve Siyaset*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 17-19.

⁹ Çağlar Tan, *a.g.e.*, s. 26-30.

Fransızlarla kanlı çatışmalara girmiş, Zonguldak'ta iki yıl üç aydan fazla süren Fransız işgalinin sona ermesi ise II. İnönü Savaşı sonrasında 21 Haziran 1921'de gerçekleşmiştir.¹⁰

Milli Mücadele yıllarında yolu Zonguldak'a düşenlerin gözlemleri, işgale ve savaşa rağmen havzadaki ekonomik ve sosyal yaşamın pek de değişmeden sürdüğüne işaret etmektedir. Kömür işletmeciliği devam ediyor, işçilerin sefil denebilecek yaşam koşullarına karşın yabancı kömür işletmecilerinin lüks hayatı sürüyordu. Kasabadaki para bolluğu ve pahalılık dikkat çekiciydi. Yabancılar ve gayrimüslimler gayet fazlaydı.¹¹

1.2. Cumhuriyet'in İlk On Yılında Zonguldak Kömür Havzası

Ankara'nın Zonguldak kömür havzasına olan ilgisi henüz Milli Mücadele yıllarında başlamıştı. Ağustos 1920'de çıkarılan kanun ile kömür ticaretinden ton başına alınacak vergiler belirlenmiş, milli hükümet açısından önemli bir gelir kalemi oluşturulmuştu¹². Aynı tarihlerde¹³ gönderilen acil bir telgrafla da maden havzasına dair bir kanun hazırlanmakta olduğu bildirilmiş, bir hafta içerisinde işçilerin durumu ile işçi- işveren ilişkilerine dair rapor istenmiştir. Ne var ki havzaya ilişkin kanunun çıkması 10 Eylül 1921'i bulmuştur. Kısaca "*Havza-i Fabriye Amele Kanunu*" olarak bilinen bu kanunla işçiler lehine düzenlemeler yapılmıştı.¹⁴ Ancak bu kanunun getirdiği hakların hayata geçmesi kolay olmadı. Zira sermayedarlar kanununun getirdiği yükümlülükleri uygulamaktan kaçınıyordu. İşçiler ise buna karşılık 1923 yılının temmuzundan itibaren peş peşe üç direniş organize ettiler.¹⁵

1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ne Zonguldak madencileri adına da katılım sağlanmıştır. Kongrede madenciler, yıllık 500.000 tonu geçmeyen kömür üretiminin kısa sürede 3.000.000 tona yükseltilebilmesinin mümkün olduğunu ifade etmişler, teknolojik ilerlemenin sağlanabilmesi ve üretimin artırılabilmesi için atılması gereken adımları dile getirmişlerdir. Ayrıca liman, demiryolu hattı ve şoselerin havza için önemi vurgulanmış, ulaşım için gereken

¹⁰ Bkz. Ali Sarkoyuncu, *Milli Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992; Zekai Güner, "Zonguldak ve Ereğli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri, Bölgede Gelişen Olaylar", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 179-187; Can Canver, "Zonguldak Havalisinde Kuvayı Milliye Harekatı", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 189-201.

¹¹ Ali Kadri Köprülü, *Anadolu'da Hayat ve Hatıratım -Anadolu'da İstiklâl Mücadelesi-*, Yayına Hazırlayan: Hamit Pehlivanlı, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2011, s. 16-23; Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû), *Bu Dünyadan Nâşım Geçti*, Kırmızı Kedi yay., 1. Baskı, İstanbul, 2018, s. 232-233.

¹² *Seçkin Bir Türk Ormancısı Hüseyin Fehmi İmer- Hayatı, Hatıraları*, Hazırlayan: Kerim Yund, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 58-59.

¹³ 1934'te kömür havzasının tarihine ilişkin bir kitap kaleme alan Ahmet Naim, eserinde raporun 16 Ağustos 336'da (Miladi: 1920) Umuru İktisadiye Vekâleti Celâl imzasıyla istendiğini belirtmiştir. Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası-Uzun Mehmatten Bugüne Kadar*, s. 114-115. Ancak söz konusu tarihte Umur-u İktisadiye Vekili Celal Bayar değil Yusuf Kemal Tengirşenk'ti.

¹⁴ *A.g.e.*, s. 115-120; Sina Çıladır, *Zonguldak Havzasının Tarihi Gelişimi*, s. 89-90.

¹⁵ Ahmet Naim, *a.g.e.*, s. 121-131; Sina Çıladır, *a.g.e.*, s. 93-97.

tedbirlerin de acilen alınması istenmiştir.¹⁶

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının hemen ardından 1924'te Zonguldak'ın idari statüsünün değiştirilmesi kömür havzasına verilen önemin oldukça somut bir göstergesiydi. Nitekim Zonguldak, Cumhuriyet Dönemi'nde il yapılan ilk kent olmuştur.¹⁷ Aynı yıl Cumhuriyet döneminin ilk yükseköğretim kurumu olan Maden Mühendis Mektebi Âlisi de Zonguldak'ta açılmış ve mühendis yetiştirmeye başlamıştır.¹⁸

Zonguldak'ın yeraltındaki zenginliği "Karaelmas" deyimine yarasız biçimde adeta ışılıyor, Milli İktisat Politikası'nı uygulamaya çalışan genç Türkiye Cumhuriyeti havzanın ülke ekonomisi için taşıdığı potansiyele ve havzadaki yabancı hegemonyasına kayıtsız kalmıyordu. Karaelmasın zenginliğine gerçek anlamda sahip olmak isteyen Ankara, demiryolunun havzaya ulaşmasını öncelikli sorun olarak görmüştür. 1927'de ilk kazmanın vurulmasıyla başlayan çalışmalar 1935'te Filyos'u, 1937'de Zonguldak'ı, 1943'te de Kozlu'yu ulusal demiryolu şebekesine bağlanacak ve Zonguldak kömür havzasının çok önemli bir altyapı sorunu çözülecekti.¹⁹

Ankara'nın kömür işletmeciliğine müdahalesi açısından 1926 yılı önemli bir dönüm noktası oldu. Söz konusu yılın Haziran ve Temmuz aylarında İş Bankası iki şirket kurarak havzaya girdi. Bu şirketlerden büyük olanı 1.300.000 lira sermaye ile kurulan Maden Kömürü İşleri T.A.Ş.'dir. Bankanın diğer girişimi olan Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş. ise Fransızlarla ortak kurulmuştur. 400.000 lira sermayeli şirketin % 51'i İş Bankası'na % 49'u da Fransızların Ereğli Şirketi'ne aitti. Her iki şirkete de 99 yıllık işletme imtiyazı sağlanmıştı. Aynı yıl kurulan bir diğer şirket ise İtalyanların 2.000.000 lira sermaye ile kurdukları Türk Kömür Madenleri A.Ş. olmuştur. Bu şirkete de 90 yıllık işletme imtiyazı verilmişti.²⁰ "Vasıtalı Müdahaleci Dönem"i başlatan bu hamlelerle bir yandan havzada üretimin artırılması amaçlanmış,

¹⁶ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir)*, Sermaye Piyasası Kurulu yay., 4. baskı, Ankara, 1997, s. 148-153, 161; Ayrıca bkz. Murat Kara, "Cumhuriyet Dönemi'nde Ereğli Kömür Havzası (1920-1940)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 120-121.

¹⁷ *Cumhuriyetin 50. Yılında Zonguldak- 1973 İl Yılığ*, s. 123.

¹⁸ Okul 1931'e kadar eğitim vermiş ve yedi yılda yetmiş mühendis mezun etmiştir. Ne var ki maden havzasının işletilmesi ve denetlenmesi için hayati önemdeki bu okul yeterli sayıda maden mühendisinin yetiştirildiği ve daha fazlasının işsiz kalacağı, 1929 ekonomik bunalımının Türkiye'yi etkilemiş olduğu ve hükümetin tasarruf önlemleri alması gerektiği gibi sağlam olmayan gerekçelerle kapatılmıştır: Bkz. Emre Dölen, "Zonguldak Maden Mühendis Mektebi- i Âlisi (1924-1931)", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 21-31; Ekrem Murat Zaman, "Zonguldak Kömür Havzası'nda Madencilik Eğitimi ve Maden Mektebi", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 33-41.

¹⁹ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2001, s. 112-114; Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2013, s. 124-125, 172-173; Sina Çıladır, *Taşkömürünün Devletçilik Dönemi*, s.15.

²⁰ Sina Çıladır, *a.g.e.*, s.13.

diğer yandan da milli sermayeli İş Bankası'nın havzaya girmesi sağlanmış ve havzanın millileştirilme süreci için ilk adımlar atılmıştır.²¹

1930 yılına kadar liberal ekonomik modeli uygulamaya çalışan Türkiye, havzada yabancılara uzun vadeli yeni imtiyazlar vermekte ve yabancılarla ortaklık kurmakta sakınca görmemişti. Ancak gerek ülkenin özgün koşulları gerekse de Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisiyle Devletçilik Politikası benimsenince Türkiye Cumhuriyeti, 1930'larda Zonguldak konusundaki yaklaşımını revize etmiştir. Tabii bu revizyonda, kararın uygulayabileceği siyasal, ekonomik ve teknik güç ile bilgi birikimine erişilmiş olması da etkilidir.

Zonguldak, önemine bağlı olarak 1920'li yıllar boyunca bakanlar seviyesinde ziyaret edilmişti. Devletçilik politikasının hızla uygulamaya konulduğu 1930'dan itibaren ise Zonguldak'a yapılan ziyaretler birden bire yoğunlaşmış ve daha üst düzey bir hâl almıştı.²² En üst düzey ziyaret ise 26 Ağustos 1931'de gerçekleşmiştir. O gün kente gelen Atatürk maden ocaklarına inmiş, yerinde incelemelerde bulunmuş ve ilgililerden bilgi almıştır. Atatürk kentten ayrılırken "*Zonguldak'ın derin toprakları altındaki maden serveti ne kadar kıymetli ise, bizim nazarıımızda Zonguldak da o kadar kıymetli bir vilâyetimizdir*" diyerek kömür havzasının önemini bir kez daha vurgulamıştı.²³ İsmet Paşa'nın, başbakanlığı dönemindeki Zonguldak gezileri ise yine otuzlu yıllarda; 1933, 1935 ve 1936'da gerçekleşmiştir.²⁴ 1933 yılında İktisat Vekili Celâl Bayar'ın da dâhil olduğu kalabalık bir heyetle Zonguldak'ı ziyaret eden başbakan üç gün boyunca havzada incelemelerde bulunmuş, yetkililerin yanı sıra işçilerle de görüşmüş; Üzülmöz, Gelik ve Kozlu'daki ocaklara girmiştir.²⁵

²¹ Sina Çıladı'ın belirttiği gibi İş Bankası'nın yabancı bir şirketle ortaklık kurması, Fransız ve İtalyanların içinde olduğu şirketlere doksan ve doksan dokuz yıl gibi uzun süreli işletme imtiyazları verilmesi birer handikap gibi görünmektedir. Çıladı'ya göre bu durum "*Kemalist iktidar*"ın 1926'da Zonguldak'ı devletleştirmek gibi bir düşüncesinin olmadığını göstermektedir. Ülke çapında yabancı sermayeli şirketlerin devletleştirilmesi fikri 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'ndan sonra kendisini göstermiş, ekonomik koşullar da bunu zorlamıştır: Sina Çıladı, *Zonguldak Havzasının Tarihi Gelişimi*, s.114.

²² Hasan Karakuzu, Yücel Namal, "Başbakan İsmet İnönü'nün Zonguldak Kömür Havzası Ziyaretinin Türk Basınına Yansımaları", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 2014-Volume 2, s. 2-3.

²³ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1998, s. 474.

²⁴ Hasan Karakuzu, Yücel Namal, *a.g.e.*, s. 8.

²⁵ *A.g.e.*, s. 6; Başbakanın gezisi basında geniş yer bulmuş, gazeteler ile köşe yazarları günlerce kömür ve havza üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Örnek olarak bkz. *Akşam*, 19-21 Teşrinisani 1933; Mehmet Asım, "İsmet Paşa maden ocağına nasıl girdi?", *Vakit*, 21 İkinci teşrin 1933; Mehmet Asım, "Amelenin vaziyetini ıslah için düşünülen tedbirler", *Vakit*, 23 İkinci teşrin 1933; Mehmet Asım, "Türk amelesi ecnebi ameleden az ücret alıyor", *Vakit*, 24 İkinci teşrin 1933; Siirt Mebusu Mahmut, "Kömür Havzasında", *Milliyet*, 19 Teşrinisani 1933; Siirt Mebusu Mahmut, "Türk Kömürü", *Milliyet*, 24 Teşrinisani 1933; Falih Rıfkı, "Türk Kömürü Nedir, Ne Olabilir?" *Hakimiyet-i Milliye*, 23 İkinci Teşrin 1933; Cemal Zühtü, "İktisadi hayatımızda yeni bir inkılâbın başlangıcı", *Cumhuriyet*, 21 Teşrinisani 1933; Yunus Nadi, "Kömür havzamızın İsteddiği tedbirler-Mahmut Celâl Beyle bir hasbîhal", *Cumhuriyet*, 23 Teşrinisani 1933.

Beklendiği gibi İnönü'nün ilk gezisinden sonra havza için dönüşüm süreci hızlanmıştır. 1926'dan itibaren ağırlıklı olarak İş Bankası eliyle yürütülen “*Vasıtalı Müdahaleci*” sistem 1936'dan sonra bizzat devletin işletmecisi olduğu sisteme dönüştürülmüştür.²⁶ Geçiş sürecinde Türkîş ve Kömürîş gibi millî sermayeli kuruluşlar sayesinde kömür üretiminin artırılması²⁷, amele ve ocaklarla ilgili bazı kanunlarda değişiklik yapılması, 1935'te havzanın geleceğini yakından ilgilendiren Maden Tetkik Arama Enstitüsü ile Etibank'ın kurulması, 1936-37'de Fransız sermayeli Ereğli Şirketi'nin millîleştirilmesi, havzanın ulusal demiryolu şebekesine bağlanması, Çatalağzı Termik Santrali temelinin atılması gibi son derece önemli hamleler yapıldı. Aynı süreçte hem verimlilik hem de işçilerin insani koşullarda yaşaması için ciddi adımlar atıldı. Yemekhaneli ve banyolu işçi yatakhaneleri (pavyonlar) ile memur konutları bu dönemde inşa edildi.

1930'lu yılların ilk yarısı aynı zamanda tüm Türkiye'de olduğu gibi Zonguldak'ta da Kemalist kültür politikalarının uygulamaya konulduğu bir zaman dilimidir. Bunun kente ilk yansımalarından biri Halkevi eliyle olmuştur. Halkevi bünyesinde oluşturulan bir komisyon o zamana kadar neredeyse hiçbir Türkçe kaynakta yer almayan²⁸ havzanın tarihini araştırmış, havzada kömürün bulunuş tarihini 1829 olarak belirlemiş ve kömürü bulan kişi olarak da Uzun Mehmet²⁹ adına ulaşmıştır. Bunun sonucunda kömürün bulunmasının 103. yıldönümü büyük törenlerle kutlanmış, kentte bir parka ve bir caddeye Uzun Mehmet'in adı verilerek, onun namına bir de anıt dikilmiştir. 1932'den itibaren Uzun Mehmet Kömür Bayramı adı altında etkinlikler, bayramlar, geceler ve balolar düzenlenirken daha önce kentteki gayrimüslimlerin Sainte Barba Yortusu'yla çakışan günlerde dini ritüellerle kutladıkları “*Madencilik Bayramı*” millî bir hale dönüştürülmüştür.³⁰

²⁶ Bkz. Murat Kara, *Ereğli Kömür Havzası ve Cumhuriyet Dönemi Şekillenışı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı- Sosyal Bilimler Öğretmenliği Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2009, s. 55-72; Cumhuriyetin ilk yılları ile II. Dünya Savaşı döneminde Zonguldak kömür havzasındaki çalışma ve işletme ilişkileri için ayrıca bkz. Nürşen Gürboğa, *Mine Workers, The State And War: The Ereğli- Zonguldak Coal Basin As The Site of Contest (1920-1947)*, Boğaziçi Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

²⁷ Cumhuriyetin ilk yılında itibaren havzadaki kömür üretimi istikrarlı bir şekilde artmıştır. 1923'de 597.499 ton olan üretim 1930'da 1.595.359 tona, 1935'te 2.340.491 tona, 1940'ta ise 3.019.458 tona yükselmiştir. Bkz. Sadreddin Enver, *Zonguldak Kömür Havzamız*, s. 39.

²⁸ Komisyonunda yer alan Ahmet Naim Çıladı'ın 1934 yılında verdiği bilgiye göre 1930'lu yılların başlarında “... yarım kalmış bazı neşriyat, dağınık birkaç makale ve nihayet Havza hakkında şahsî bilgileri olan iki, üç zâtin tab edilmemiş notları istisna edilirse... havza hakkında Türkçe eser yazılmamıştır”. Yazılan on kadar kitap ise yabancılar tarafından, yabancı dillerde yayımlanmış, jeoloji ve işletme odaklı olmuştur: Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası-Uzun Mehmetten Bugüne Kadar*, s. 4-5.

²⁹ *Seçkin Bir Türk Ormancısı Hüseyin Fehmi İmer- Hayatı, Hatıraları*, s. 65; Necdet Sakaoğlu'na göre Uzun Mehmet ve hikâyesi tamamen bir hayal ürünüdür ve bilimsel temellerden yoksundur. Bkz. Necdet Sakaoğlu, “Tarihe Yerleşen Hayal: Uzun Mehmet”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 10 (Ekim 1984), s. 21- 25; Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca bkz. Çağlar Tan, *a.g.e.*, s. 35-37.

³⁰ *A.g.e.*, s. 34-40; Ahmet Naim, *a.g.e.*, s. 3-15; *Milliyet*, 19 Teşrinisani 1933.

2. 1930 Yılında Gazetecilerin Kaleminden Zonguldak

1930'ların ilk yarısında Zonguldak kritik bir eşikteydi. “*Vasıtalı Müdahaleci Dönem*” yerini “*Devlet İşletmeciliği Dönemi*”ne bırakmak üzereydi. Bu süreçte üst düzey devlet adamları tarafından yapılan ziyaretler ile havzadaki gelişmeler, atılacak adımların habercisiydi. Gerek bu ziyaretlere eşlik eden gazetecilerin yazdıkları gerekse de kömür havzasının ekonomik değeri 1930'larda Zonguldak'ı sık sık ulusal basının gündemine taşıyor, havza pek çok yazı ve habere konu oluyordu. Kente giden gazetecilerden büyük bir çoğunluğu havzanın işletilmesi ve ekonomik potansiyeline odaklanırken bazıları bu konuların yanı sıra kentteki gündelik yaşam, çalışanların durumu, kamu hizmetleri gibi konulara da değinmiştir. İkinci grupta yer alan gazetecilerden A. Fuat Bey 1930'da Cumhuriyet gazetesinde, Hüseyin Avni Bey 1932'de Akşam gazetesinde izlenimlerini okuyucularıyla paylaşmıştır. 1930'lu yıllarda pek çok kenti defalarca ziyaret ederek gezi yazıları kaleme alan Ragıp Kemal (Cantürk) Bey ise 1930, 1932 ve 1935'te Zonguldak'ı üç kez ziyaret etmiş, izlenimleri sırasıyla Milliyet ve Kurun (Vakit) gazetelerinde yayınlanmıştır. Cantürk'ün yazıları hem nicelik olarak hem de aynı yazarın farklı yıllardaki izlenimlerini içermesi açısından öne çıkmaktadır. Böylece aynı kalemde değişimi takip etmek, kıyaslamalar yapabilmek imkânı doğmuştur. 1935 yılında Türk Antrasit Fabrikası'nın açılışı vesilesiyle Tan gazetesi adına kenti ziyaret eden Ali Naci Karacan ise yazdığı bir dizi yazıyla havzadaki gelişmeleri anlatmış, ancak dönemin genel havasından sıyrılıp gezi yazarlarının değindiği ayrıntıları yakalayamamıştır. Bu yazı dizisi, diğer gezi yazılarıyla kıyaslandığında dönemin genel bakış açısını anlamak açısından tipik bir örnek oluşturmaktadır.

2.1. A.Fuat'ın 1930'daki İzlenimleri

1930'un ilk günlerinde Zonguldak'ı ziyaret eden Cumhuriyet gazetesi muhabiri A. Fuat, şehri “*en büyük servet menbalarımızdan biri*” olarak okuyucularına tanıtmıştır. Havzada mütareke döneminde yıllık 200.000 tondan ibaret olan kömür üretiminin son yıl itibarıyla 1.200.000 tona yükseldiğini müjdelemektedir. Ne var ki bunu yeterli bulmamaktadır. Çünkü havzadaki uzman mühendislerle yaptığı görüşmelerde araç-gereç ve işçilerin biraz daha ıslahıyla üretimin bir kat daha artırılmasının mümkün olduğunu öğrenmiştir. Görüştüğü uzmanlar ona havzada faaliyette bulunan şirket ve şahısların toplam sermayesinin elli milyon lira civarında tahmin edildiğini, bu sermayenin randımanlı bir çalışmayla en az 2.000.000 tonluk üretime ulaşması gerektiğini söylemişlerdir.³¹

Havzada faaliyette bulunan en önemli şirket, kömür üretiminin hemen hemen yarısını gerçekleştiren “*Ereğli Şirketi*”dir. Donanım ve teşkilatı en geniş olan şirket budur. A. Fuat bu şirketin Umum Müdürü Mösyö Tüyye³² ile görüşmüş havza ve kömür satışları hakkında detaylı bilgi almıştır. Türk işçilerin “*kanaat ve*

³¹ A. Fuat, “Zonguldak Kömür Havzasında”, *Cumhuriyet*, 7 Kânunsani 1930, s. 4.

³² Cumhuriyet gazetesinde Tüyye şeklinde yazılmış olan bu ismin orijinal halinin “Tullet”, “Tuillet” veya “Tuiller” olması mümkündür.

ciddiyeti mesaisinden” memnun olduğunu söyleyen Umum Müdür “*Daimi Amele Usulü*”nün oluşturulması ve “*Mütehasıs Amele*”nin olmasıyla çalışma verimliliğinin daha yüksek olacağını söylemiştir. Mösyö Tüyye’nin üzerinde durduğu bir başka konu gaz, mazot, benzin ve odun yerine yerli malı olan kömürün kullanılmasının alışkanlık haline gelmesidir. A. Fuat bu temenniye yürekten katıldığını söylemektedir.³³

Havzada bir zamanlar ilkel araçlarla, kalitesiz ve az miktarda kömür çıkarabilen şahısların iş yaptığını anlatan muhabir cumhuriyet yönetimi döneminde bunun değiştiğini bilimsel ve verimli çalışan Türk şirketlerinin ortaya çıktığını bildirmektedir. Bu durumun Türklük adına kıvanç verici olduğunun altını çizen A. Fuat, özellikle Zonguldak Maden Kömürü İşleri Anonim Şirketi’nin bu kıvancın kaynağı olduğunu belirtmektedir. Sermayesi, memuru ve diğer personeli tamamen Türk olan bu şirket Esat Bey’in yönetimindedir. Müdür Esat Bey’i birkaç kez ziyaret eden muhabir; onu “*çok muktedir, çok faal, kendisinden itibarla söz edilecek değerli bir Türk müteşebbisi*” olarak tanıtmaktadır. Müdür bey, sorulara oldukça sabırlı biçimde ve tatmin edici cevaplar vermiştir. Muhabirin edindiği izlenime göre havza hakkındaki bilgilerini, düşündüklerini söylerken ne kendi ne de yönettiği şirketin menfaatlerine göre konuşuyordu. Onun düşündüğü Türk servetini, Türk ekonomisini geliştirmek ve yüceltmektir.³⁴ A. Fuat, Esat Bey’den öğrendiklerini şöyle özetliyordu:

“1926 da istihsalâtı umumiyenin yüzde 60 nı Ereğli yüzde 12 sini Türkîş yüzde 12 sini İtalyan ve mütebakisini şahıslara ait ocaklar yaparken iki sene zarfında bu nisbet yüzde yirmi derecesinde Türk müstabsillerinin lebine dönmüştür. Ve şunu da kayde mecburum ki Esat Beyin idaresindeki Türkîş şirketi, tesisatın fennileştirilmesinde faaliyeti sınıyenin artırılmasında sair Türk müesseselerine rehber olmuştur. Yalnız bu şirket son zamanlarda elindeki ocaklarda asri ve fenni tesisat vücade getirmek için 700 bin lira sarfetmiştir. Bu şirketin 926’daki kömür istihsalâtı 135,000 ton iken bu tesisat sayesinde bu miktar geçen sene 165,000 tona ve bu sene 220,000 tona çıkmıştır.”³⁵

A.Fuat “*Memleketimizde amele hayatinın en evvel düşünülüşü ve en iyi tanzim edildiği yer Zonguldaktır*” demektedir. Verdiği bilgiye göre 1921 tarihinde TBMM’nin çıkardığı kanun sayesinde Zonguldak kömür işçilerinin yönetimi ve refahı sağlanmış, bu kanunun getirdiği hükümlere göre çalışan işçilerin Ziraat Bankası’nda 250.000, İş Bankası’nda da 40.000 lirası birikmiştir. Hali hazırda Türk Ocağı Başkanı ve CHF Zonguldak Kaza Mutemedi olarak görev yapan Bedri Bey, Amele Birliği’nin³⁶ ve derneğin kurulmasında ve yönetiminde önemli çabalar harcamıştır. Buna karşın Bedri Bey bazı ihtilaflar yüzünden bu kuruluşların yönetiminden

³³ A.g.m., s. 4.

³⁴ A.g.m., s. 4.

³⁵ A.g.m., s. 4.

³⁶ Amele Birliği hakkında bkz. Murat Kara, a.g.m., s. 117-119.

çekilmiştir. Bedri Bey'in pek çok arkadaşı bu durumdan üzgündür.³⁷

A.Fuat Zonguldak'ta liman çalışanlarının kendi aralarında kurmuş olduğu çalışma örgütü hakkında da bilgi vermiştir.³⁸ Bu derneğin adının Zonguldak Amele Derneği olduğunu aktaran muhabir bunun tam anlamıyla bir "İş Müessesesi" olduğunu belirtmektedir. Verdiği bilgiye göre dernek üyeleri şu üç gruptan oluşmuştur: 1-Kayıkçı Amele; 2-Tahmilatçı (Yükleyici) Amele; 3-Kayık Sahipleri.

Hali hazırda gümrükte yükleme işinde çalışan 90 kayık bu derneğe üyedir. Dernek yönetimi daha önce (İstanbul'da olduğu gibi) bir kâhyanın elinde iken bu durum değişmiş; yönetim kurulu ikisi kayıkçı ameale, ikisi tahmilatçı ameale ve ikisi de kayık sahipleri tarafından seçilen altı kişiden oluşmuştur. Yönetim kurulu kararlarını Amele Birliği tarafından seçilen Kâtib-i Umumi uygulamaktadır.³⁹

Zonguldak Amele Birliği'nin havzadaki işçilerin sağlığıyla çok ilgilendiğini belirten A. Fuat, birliğin bir başhekimliği olduğunu Kozlu ve Kilimli'deki dispanserlerle Ereğli'deki muayene evinin bu başhekimliğe bağlı olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁰

A. Fuat Bey, Zonguldak'ta tesadüfen Milliyet gazetesi muhabiri Ragıp Kemal Bey'le karşılaşmıştır. İki muhabir, Belediye Başkanı Bedri Bey'in otomobiliyle Kozlu'daki dispanseri ziyaret ederek incelemeler yapmıştır. Zonguldak'tan 5 km. uzaklıktaki Kozlu'yu "ufacak ve yamaçları zümriit yeşil" sözleriyle okuyucularına tanıtan muhabir kumlu güzel bir sahildeki yeni ve muntazam dispanseri oldukça iyi bulmuştur. Dr. Reşat Lütfi Bey'in yönetimindeki dispanserin donanımlı ameliyathanesi, eczanesi, yatakları vardı. Reşat Bey'in verdiği bilgiye göre dispanserde 1925'te 3.624, 1926'da 4.210, 1927'de 4.547, 1928'de de 3.469 işçi tedavi olmuştu. Bu ve diğer dispanserlerin Zonguldak Amele Birliği'ne bağlı olduğunu belirten muhabir masrafların kanunen dispanser açmaya yükümlü olan maden sahipleri tarafından karşılandığı bilgisini de vermekteydi.⁴¹

Muhabir A. Fuat Bey yapılmakta olan Filyos demiryolu hattını da ziyaret etmiş, Soğanlıdere vadisinde başlayan çalışmaları da yerinde incelemiştir. Madencilerin hattın Ereğli kısmının bir an önce başlaması konusunda ısrarcı olduklarını aktarmaktadır.⁴²

Muhabirin edindiği izlenime göre "Daimi Amele" çalıştırılması, ihraç vasıtalarının fennileştirilmesi; Kozlu, Kilimli ve Kandilli mıntukalarında yükleme ve tahliye işlerinin modernleştirilmesi halinde mevcut üretimin bir kat artarak senelik 2.000.000 tonu bulması mümkündü. Bunun piyasa karşılığı 25.000.0000 liraydı. Demiryolunun Ereğli'ye ulaşması halinde bu hat kömür ocaklarından çok yakın geçeceği gibi ormanlardan ve diğer maden mıntukalarından da geçecekti. Bu da

³⁷ A.Fuat, "Zonguldak'ta Amelenin Vaziyeti", *Cumhuriyet*, 9 Kânunusani 1930, s.4.

³⁸ 1924 yılında kurulan "Deniz İşçileri Derneği" için bkz. Murat Kara, *a.g.m.*, s. 121-122.

³⁹ A.Fuat, *a.g.m.*, s. 4.

⁴⁰ *A.g.m.*, s. 4.

⁴¹ *A.g.m.*, s. 4.

⁴² A.Fuat, "Zonguldak'ın iktisadî vaziyeti", *Cumhuriyet*, 10 Kânunusani 1930, s. 4.

Ereğli limanından en az 30-40 milyon liralık ihracat gerçekleştirilmesi demektir. Ancak bunun için Ereğli limanının da bir an önce inşası gerekiyordu. Bu konuda bir uzmanın görüşlerini aldığını söyleyen A. Fuat, “uzman”ın görüşlerini şöyle aktarıyordu:

“Ereğli’de şüphesiz çok mühim ve lâzım olmakla beraber Ereğli limanının inşası lüzumunu Samsun ve Mersin limanlarına faikdir. Çünkü kömür havzamızın inkişafı ancak nakliyatın bir limana istinat etmesiyle mümkündür. Bundan başka havzanın istihsalâtının şimendifer ve liman sayesinde bu günküün beş misline iblâğı kabildir. Binaen aleyh, maden kömürümüz ihracat emtiamız meyanında tütün, pamuk ve üzüm ve incir gibi en mühim mevattan daha fazla inkişafa müsaittir. Bu inkişaf ta nakliyatın sür’at, subulet ve emniyetile kabildir. Kömür tabmil için deniz’in ve havanın lütuf ve müsaadesine günlerce, haftalarca intizar etmek ne müşkül ve ne zararlı bir iştir. Eğer kazada şimendifer olur, havzanın her zaman nakliyata müsait bir iskelesi bulunursa biz haricteki müşterilere İngiltere’den evvel ve İngiltere’den ucuz kömür yetiştirebiliriz. Bugün yalnız Yunanistan senede beş milyon ton kömür sarfediyor. Bu mühim kömür müşterisini elde etmek ve kömürlerimizi nakabili rehavet bir ucuzlukla istihsal ve ihraç etmek çok mühim bir vazifemizdir. Beş milyon ton aşgari 50,000.000 lira demektir ki ne tütünüümüzde, ne pamuğumuzda bu derece inkişaf imkânı düşünülemez.”⁴³

A.Fuat, Zonguldak’ın kısa sürede yaşadığı dönüşümü okuyucularına şöyle anlatıyordu:

“Zonguldak; otuz senelik bir şehirdir. Otuz sene evvel birkaç balıkçı ve amele kulübelerinden ibaret olan Zonguldak, kömür denilen siyah elmasın yüzünden her gün büyümektedir. Ve bu maden sayesinde çalışan, kazanan ve naili refah olan civar halkı ile Zonguldak bugün nüfusu en kesif olan bir vilâyetimizdir. Zonguldak’ta her gün mevcudüne ilave olunan tesisatı fenniye, binalar, son zamanlarda yapılan garaj, M. Kemal Mektebi, muazzam memleket hastanesi, sabilde inşa edilmekte olan büyük hükümet konağı, hususi köşklerle şirin bir şehir olmaktadır.

İşte bu kadar az zamanda bu derece feyizkâr olan bir servet menbamızın esbabı inkişafını düşünmek ve temin etmek iktisadi millimiz namına en büyük ve en mes’ut vazifemizdir.”⁴⁴

A.Fuat Zonguldak’a ilişkin son yazısını kömürün ülke ekonomisi içindeki yeri ve önemine ayırmıştır. Türkiye’nin yaklaşık 45 milyon gibi önemli bir parayı petrol vb. yakıt ithaline ayırdığını hatırlatan muhabire göre Türkiye’nin elinde böyle değerli bir kömür havzası dururken ve çıkarılan kömürler için pazar bulmaya çalışılırken milyonlarca lirayı yakıt parası olarak dışarıya kaptırmak milliyetçilik ve milli ekonomi hedefleriyle bağdaşmıyordu. Hiç olmazsa büyük şehirlerde ve yeni

⁴³ A.g.m., s. 4.

⁴⁴ A.g.m., s. 4.

yapılmakta olan fabrikalarda petrol türevleri yerine yerli malı olan kömür kullanılmalıydı. Ayrıca yeni bir fabrika yapılırken –inşaat ve makine mühendisleri ne derse desin, akaryakıtlı motorları ne kadar överse övsün- kendi kömürümüz dışında yakıt kullanan fabrikalar yapılmamalıydı. Oysa bu konuda hassas davranılmadığını belirten muhabir Karadeniz sahillerindeki şehirlerde (Trabzon hariç) yapılmış olan elektrik fabrikalarının hep mazotla işlemekte olduğunu kötü birer örnek olarak veriyordu. Yine İstanbul başta olmak üzere şehir merkezlerinde yılda milyonlarca ton odun yakılmaktaydı. Bir kıyye odununun bir kıyye maden kömürünün üç katı fiyatla satıldığı, buna karşın randımanının üç kat az olduğu göz önünde bulundurulmalı; özellikle şehir merkezlerindeki ısıtmada odun pek az kullanılmalı, milli servet olan ormanlar da korunmalıydı. Odun sarfiyatının azaltılması, kurumların ve fabrikaların ısıtma ve enerji ihtiyaçlarının gaz yerine kömürden karşılanması sayesinde dış pazar aramaya gerek kalmaksızın iç tüketimi kömür üretiminin üç katına çıkarmak mümkündü. Kömür üretimi de iki üç kat artırılınca Türkiye'nin milli servetinden otuz-kırk milyon lira yurt içinde kalacaktı. A. Fuat'a göre milliyet sevgisi, milliyet kaygısı böyle yararlı uygulamalarla gösterilebilirdi.⁴⁵

A. Fuat Bey, Kömür İşleri Anonim Şirketi'nin yanı sıra Kilimli ocaklarını işleten grubun başındaki Mühendis Naci Bey ile tecrübeli ve gayretli bir Türk madencisi olan Süleyman Sırrı Bey gibi girişimcilerin yaptıkları yeni ve fenni tesisatlarla havzanın üretim kapasitesini artırmakta olduklarını gururla anlatmaktadır. Süleyman Sırrı Bey'in Kış Efendi'ye tamamı yerli malzemeden yaptırdığı yeni laboratuvarı gezmiş ve çok beğenmiştir.⁴⁶

Havzadaki milli müesseselerin hükümetten beklentilerini de dile getiren A. Fuat Bey şunları kaydetmiştir:

1-Sürekli işçi temini için yapılacak tesisler konusunda hükümet ve bankalar yardımcı olmalıdır.

2-Gümrük ve özellikle de orman idarelerinden yardım ve destek beklemektedirler. Orman idarelerinden çeşitli konularda şikâyetleri vardır. Zira madencilerin orman ürünleriyle ilgili sürekli işleri olduğu halde yıllardır sonuçlandırılmayan sorunları söz konusudur.⁴⁷

2.2. Ragıp Kemal'in 1930'daki İzlenimleri

1930 yılında A.Fuat ile aynı günlerde kente bulunan bir başka gazeteci Milliyet muhabiri Ragıp Kemal Bey'di. Hatta iki muhabir bir keresinde birlikte gezmiş Belediye Başkanı Bedri Bey'in otomobiliyle Kozlu'daki dispenseri ziyaret ederek incelemelerde bulunmuşlardır.⁴⁸

Ragıp Kemal Bey, Zonguldak'ın vapurdan görünüşünü oldukça şirin bulmuştur. Ancak konakladıktan sonra bu izlenimi biraz değişmiştir. Zira şehri

⁴⁵ A.Fuat, "Zonguldak Maden Kömürleri", *Cumhuriyet*, 15 Kânunusani 1930, s. 4.

⁴⁶ *A.g.m.*, s. 4.

⁴⁷ *A.g.m.*, s. 4.

⁴⁸ A.Fuat, "Zonguldak'ta Amelenin Vaziyeti", *Cumhuriyet*, 9 Kânunusani 1930, s. 4.

gürültülü bulmuş ve gece sabaha kadar işleyen trenlerin gürültüsünün alışık olmayanlar için rahatsız edici ve uyku kaçıracı olduğuna bizzat şahit olmuştur.⁴⁹

Zonguldak'ı "Türkiye'nin Cardiff"⁵⁰ olarak tanıtan muhabir daracık vadilerin mahşer yeri gibi kalabalık olduğunu; binlerce insanın çalışıp, didinip hayatla mücadele etmekte olduğunu tasvir etmiştir. Bu işçiler içerisinde yerli ahali yok gibiydi. Çalışmak için civar memleketlerden gelenler Zonguldak'a yerleşmişti. Kentte mesken ve yiyecek fiyatları ise dikkat çekici şekilde yüksekti.⁵¹

Kozlu'da Rifat Kâmil Bey'in Kireçlik mevkiindeki ocaklarını dolaşan Ragıp Kemal Bey, Rifat Kâmil Bey'i Zonguldak'ta kömürcülüğün yükselmesinde etkili olmuş bir kişi olarak tanıtmaktadır. İki yıl içerisinde tüm vatandaşları gururlandıracak yatırımlar yapmıştı. Altı köy geçimini ve refahını bu ocaklardan sağlamaktaydı.⁵²

Kozlu ocaklarında çok zengin hazinelerin gizlendiğini söyleyen Ragıp Kemal Bey, okuyucularına ayrıca şu bilgileri vermiştir:⁵³

1-Fransızlar 700,000 lira sarf ederek Kozlu'da bir lavuar kurmuşlardır.

2-Buradaki ocaklarla ayrıca İş Bankası da meşgul olmaktadır.

3-Şimendifer hattı bu mıntıkadan geçtiği takdirde havali bir kat daha gelişecektir.

Ragıp Kemal Bey'in ziyareti sırasında 397 km'lik Irmak-Filyos demiryolu hattının yapımı sürmekteydi. Hat her ne kadar İsveçliler tarafından inşa edilmekteyse de sermaye devlet tarafından karşılanıyor ve yapım işi Türk mühendislerin gözetim ve denetiminde devam ediyordu. Muhabirin verdiği bilgilere göre işçilerinin konaklama, beslenme ve kıyafetleri hükümet tarafından karşılanıyor buna karşılık müteahhitlerin hak edişlerinden %2 kesinti yapılıyordu. Müteahhitler işçilere düzenli ödeme yapmadığı takdirde ödemeyi bizzat hükümet kurumları yapmakta, işçilerin şikâyetleri derhal dikkate alınmaktaydı.⁵⁴ Ragıp Kemal Bey nihai olarak Ereğli'ye varması planlanan hattın neden doğrudan Ankara'dan Ereğli'ye doğru inşa edilmediğinin tartışma konusu olduğunu belirterek Söğütözü maden sahasına ulaşma amacı ile coğrafi şartların bu durumu gerektirdiği bilgisini vermekteydi. Dört kısımdan oluşan hattın ilk üç kısmında önemli ilerlemeler olduğunu aktaran muhabir özellikle Filyos üzerindeki 80 metrelik demir köprüünün çok önemli olduğunu belirtiyordu. Filyos'tan sonraki dördüncü kısım ise en zorlu

⁴⁹ Ragıp Kemal Bey'in bu yazısı imzasızdır: "Siyah elmas memleketi", *Milliyet*, 5 Kanunusani 1930, s.5.

⁵⁰ Galler'in başkenti Cardiff uzun yıllar boyunca Büyük Britanya'nın en önemli kömür üretim sahalarından biriydi.

⁵¹ Ragıp Kemal, *a.g.m.*, s.5.

⁵² *A.g.m.*, s.5.

⁵³ *A.g.m.*, s.5.

⁵⁴ Ragıp Kemal, "Demir ağlar içinde", *Milliyet*, 12 Kânunusani 1930, s. 3.

bölümdü ve inşa masrafı 3,5 milyon liraydı.⁵⁵ Demiryolunun geçtiği güzergâh üzerine ayrıca yollar da yapılmış, daha önce bayındırlık hizmeti görmeyen Filyos havalisinden Ankara'ya gidiş 1,5 güne kadar düşürülmüştü.⁵⁶

Ragıp Kemal Bey Zonguldak'ta, Havza Umumî Müdürü Refik Bey'le görüşmüştür. Onun verdiği bilgilere göre 1930 yılı itibarıyla Zonguldak'ta faaliyet yürüten başlıca kömür şirketleri şunlardır:

- 1-Maden Kömürü İşleri Türk Anonim Şirketi: İş Bankası'nın iştiraki vardır.
- 2-Kozlu Kömür İşleri Şirketi: İş Bankası'nın iştiraki vardır.
- 3-Ereğli Şirketi: Fransız şirkettir.
- 4-Türk Kömür Madenleri Anonim Şirketi: İtalyan şirkettir.
- 5-Kilimli Kömür Madenleri Şirketi: İş Bankası'na aittir.

Yine Refik Bey'in verdiği bilgiye göre maden üretimi geçmiş yıllara göre gelişim göstermişti. Büyük şirketler modern teçhizatlarla çalışmaktaydı. Ancak çoğunluğu oluşturan küçük Türk şirketleri sermaye yetersizliği sebebiyle henüz bu gelişimde değildi. Bunların içinde yalnız 226 no'lu ocak ile Süleyman Sırrı ve Rifat Kamil beylerin ocakları fenni usullerle çalışıyordu. Refik Bey'e göre kömür havzasındaki ocakların istenilen gelişime ulaşmasının yolu Zonguldak'ta büyük bir elektrik santrali yapılmasıydı. Çünkü yeterli sermayeye sahip olmayan Türk şirketlerinin ayrı ayrı elektrik santrali kurmaları mümkün değildi. Santralin yapılması söz konusu olduğu takdirde, satılamayacak kadar düşük kalitedeki kömürle santral işletilebilir, elektriğin sağladığı avantajla çıkarılan en kaliteli kömürlerle de yabancı piyasalarda rekabete girişilebilirdi.⁵⁷

Ragıp Kemal Bey'e göre havzanın gelişimi için ayrıca demiryolunun Filyos'tan Ereğli'ye uzatılması ve Ereğli'de bir liman inşa edilmesi gerekliydi. Böylece kötü havalarda Zonguldak'tan kömür alamayan vapurların Ereğli'den yükleme yapabilmeleri mümkün olacaktı.⁵⁸

3. 1932 Yılında Gazetecilerin Kaleminden Zonguldak

3.1. Ragıp Kemal'in 1932'deki Ziyareti

Milliyet gazetesi adına Anadolu ve Trakya'yı dolaşarak gezi yazıları kaleme almakta olan Ragıp Kemal Bey yaklaşık iki yıl sonra Zonguldak'ı tekrar ziyaret etmiş, bu ziyaretinde Zonguldak'a dair daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Muhabirin bu ziyareti sırasında Zonguldak vilâyeti 276, 500 nüfus, merkezle beraber beş kaza, 13 nahiye ve 747 köyden oluşuyordu. Merkezde 12.484 nüfus, bir orta mektep, bir Maden Meslek Mektebi vardı. Vilâyet çapındaki ilkokul sayısı ise 164'tü.⁵⁹ Vilâyetin

⁵⁵ *A.g.m.*, s. 3.

⁵⁶ *A.g.m.*, s. 3.

⁵⁷ Ragıp Kemal, "Zonguldak havzasında", *Milliyet*, 20 Kânunusani 1930, s. 3.

⁵⁸ *A.g.m.*, s. 3.

⁵⁹ Ragıp Kemal, "Zonguldak hükümet konağı niçin hâlâ yapılamadı", *Milliyet*, 15 Mart 1932, s. 6.

yıllık geliri 1.860.000 liraydı. Gelirler bir önceki yıla göre 126.000 lira artmıştı. Giderler ise 850.000 lira olup, 1.010.000 lira merkeze gönderilmekteydi. Özel idare geliri 743.000 lira, belediyenin geliri ise 145.000 liraydı.⁶⁰

Muhabirin verdiği bilgiye göre vapurla Zonguldak'a ulaşan yolcuların karaya çıkması başlı başına bir maceraydı. Seyrisefain vapurlarının geceleyin uğradıkları kentte, vapurlar mendireğe giremediklerinden açığa demirliyorlardı. Dalgaların coşkun olduğu zifiri karanlık saatlerde karaya çıkmak için sandala binmek zorunda kalan yolcular büyük bir korkuya kapılmaktaydı. Zira mendireğe çarpıp geri dönen ejder gibi dalgalar sandalın üzerine doğru gelirken insanları Zonguldak'a geldiğine pişman ediyordu. Mendireğin içine girildikten sonra bu korku son bulsa da şirketin kömür boşalttığı "*külüstür iskele*"nin daracık ve korkuluksuz taş merdivenlerinden karaya çıkmak ayrı bir endişe vesilesiydi. Kömür şirketinin büyüklüğü karşısında, iskelenin durumu şaşkınlık vericiydi.⁶¹

Ragıp Kemal Bey hava sıcaklığının çok düşük olduğu bir dönemde Zonguldak'ta bulunuyordu. Hava o kadar soğuktu ki "... *bilhassa geceleri ayazları tabammül edilemeyecek bir dereceye geldiğinden iki yorgan bir battaniye ile insan sababı güç bulmaktadır!*" demiştir.⁶² Yazısında soğuk bir Zonguldak sabahını uzun uzun betimlemiş, sözcükleriyle okuyucularını bir maden kentinin sıradan bir gününde adeta geziye çıkarmıştır. Anlattığı kentin limanında ve limanı dışında pek çok gemi kömür almak için sıra bekliyor, çocuklar elleri ceplerinde ağızlarından buhar savurarak okula koşuyor, pek çok amele de sokaklarda bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. İçerideki herkesin tavla ve iskambil oynadığı Kılburnu Gazinosu hıncahınc doluydu. Tütün dumanları içinde, kömür tozundan her tarafı simsiyah bir zemin üzerinde vakit geçiren bu insanları gören Ragıp Kemal Bey acıma hissine kapılmıştı. Çünkü bu insanların oturacağı, zaman geçireceği bir başka yer yoktu. Samsun'daki kütüphane gibi faydalı ve lüks bir salonun burada neden olmadığını, insanların aziz ve kıymetli vakitlerini hep tavla ve kumar başında mı geçireceklerini sorgulama gereği duymuştu. Kimsede okuma zevkini göremediğini belirten muhabir gördüğü manzara karşısında, kahvehane kültürü üzerine uzun tahlillerde bulunmuştur.⁶³

1930 yılındaki ziyaretine kıyasla 1932 yılında Zonguldak'taki pahalılık üzerinde çok daha fazla duran muhabir kentteki hayat pahalılığını hayret verici bulmuştur.⁶⁴ Çünkü Zonguldak'ta sebze ve meyve yetiştirilmediğinden, pırasa ile lahananın okkası on beşer kuruşa ıspanak ise otuz kuruşa satılıyordu. Türkiye'nin diğer kentlerinde yiyecek dışı ürünler başka yerlerden geldiği için İstanbul'a nazaran

⁶⁰ *A.g.m.*, s. 6.

⁶¹ *A.g.m.*, s. 6.

⁶² Ragıp Kemal, "Halkın kahveleri doldurmasının önüne geçmeliyiz", *Milliyet*, 19 Mart 1932, s. 5.

⁶³ *A.g.m.*, s. 5.

⁶⁴ 1932 yılı itibarıyla Zonguldak'taki ticari istatistikler ve Ticaret Odası verileri için bkz. Hamdi Genç, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Zonguldak'ta Nüfus, Ticaret ve Sanayi (1920-1932)", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı: 12 (2010), s. 144-145.

pahalı olması normal karşılanabilirdi. Sebze ve meyveler ise yerelde yetiştirildiği için nispeten ucuz olurdu. Oysa Zonguldak bir işçi memleketi haline gelmiş olduğundan her ihtiyaç şehir dışından getirilmekte, bu yüzden de müthiş bir vurgunculuk hüküm sürmekteydi.⁶⁵ Muhabir bunun çarşı-pazara yansımaları şöyle gözlemlemiştir:

"Elinde bir iki yüz lirası olanlar buraya gelmişler, birer kovuğa sokularak ufak bir işe başlamışlar ve ihtikâr sayesinde müthiş para kazanmışlardır. Çünkü onlar biliyor ki burada mevcut binlerce amele ve esbabı maaş aldıkları paraları yine burada sarfeylemek mecburiyetindedirler. Aybaşı, haftabaşı aylığını haftalığını alanlar doğruca götürüp veresiyelerini kapatmakta ve on para artırıp da memleketlerine gönderememektedirler. İstanbul'daki (30) kurusluk kokmuş peynirleri burada ameleye (120) kurusa satıyorlar. Ameleler kazançlarını kâmilen bu mühtekîr esnafa kaptırıyorlar. Bir amele burada altı ay çalışmış ta ailesine ancak dört lira gönderebilmiştir!"⁶⁶

Ragıp Kemal Bey'in verdiği bilgiye göre pahalılığa çözüm olarak bazı girişimler de gündeme gelmişti. Nitekim Havza Fahmiye Genel Müdürü Refik Bey Tasarruf Haftası vesilesiyle Zonguldak'ta bir kooperatif kurulmasını önermiş ve teklifi alkışlarla kabul edilmişti. Bu amaçla hazırlanmış olan mukavelename onaylanmak üzere İktisat Vekâleti'ne gönderilmeye hazır. Mukavelenameye göre hissedarların kâr payı beş liralık bir hisse senedi ve üzerine eklenecek nakit şeklinde dağıtılacaktı. Bu iş için 3500 lira hazırlanmıştı. Kooperatif yönetiminde Refik Bey'in yanı sıra Baro Başkanı Tefik, Türk Kömür Şirketi Temsilcisi Hüseyin Fehmi, Avukat Bekir Sıtkı, Belediye Başkanı Nihat ve Doktor Reşat Lütfi Beyler ile Ziraat Bankası Müdürü gibi önemli isimler yer alıyordu.⁶⁷

Daha önce Kömür Şirketi hastanesinde doktorluk görevini yürüten Nihat Bey'in altı ay önce Belediye Başkanı olduğunu bildiren muhabir, başkanın kısa süre içerisinde tebrike layık pek çok iş yaptığını belirtmektedir. Başkan Nihat Bey dereden su alarak çarşığı sulatmaya başlamış, yangınlara karşı Ankara Köprüsü civarına sabit bir motor koydurmuş diğer mahallerdeki yangınlar için de yüksek noktalara on kadar su deposu yaptırmak üzere çalışmalara başlamıştı. Belediyenin 145.000 liralık hayali bir bütçesi olmasına rağmen fenni mezbahanın inşaatı tamamlanmış, fırtınadan yıkılan iskele yeniden yaptırılmış ve iskele başına bir acil yardım istasyonu kurulmuştu. Kılburnu gazinosundan Ankara Köprüsü'ne kadar olan bölümde 14 metre genişliğinde bir şose açılmakta ve Soğuksu tarafında da 284 metrelik bir set çekilmekteydi. Şehirde 600 metrelik kanalizasyon döşenmiş, Gürcü Tepesi'ne çıkan yol yapılmıştı. Hastaneye ve Kozlu'ya elektrik verilmiş, sokaklardaki petrol lambaları kaldırılmıştı. Zonguldak'ın imar haritası da bir haftaya

⁶⁵ Ragıp Kemal, "Zonguldakta hayat çok pahalıdır", *Milliyet*, 6 Mart 1932, s. 6.

⁶⁶ *A.g.m.*, s. 6.

⁶⁷ *A.g.m.*, s. 6.

kadar ihaleye çıkarılacaktı.⁶⁸

Zonguldak'ta elektrik belediye tarafından sağlanmaktaydı. Ancak çok güçsüz olduğundan Türk Kömürleri Şirketi'yle anlaşma yapılmış, kilovatı belediyeye dört kuruşa verilmek şartıyla bol ve güçlü elektrik üretimi bu şirket tarafından üstlenilmişti. Nisan 1932'den itibaren Zonguldak alacakaranlıktan kurtulacaktı. Şirket ayrıca kilovatı beş paradan, ocakları elektrikle aydınlatacaktı.⁶⁹

Bağlık suyunun şişelenerek kente ulaştırıldığını aktaran muhabir şehirde Terkos gibi, makineyle sevkolunan bir su şebekesinin bulunmamasını büyük bir eksiklik olarak görmüştür. Çünkü ona göre Zonguldak herkesi/herşeyi siyaha boyayan “muzip” ve “beyaza düşman” bir şehirdi. İnsanların temizlik için suya şiddetle ihtiyacı vardı. Bu konuda yaptığı tetkikatta su şebekesi için gerekli olan 100.000 liranın İş Bankası'ndan kredi olarak alınmasının gündeme geldiğini ancak bankanın buna yanaşmadığını öğrenmiştir.⁷⁰

Kömür trenleri gece-gündüz çarşıdan geçtikleri için vagonlardan siyah suların aktığını, bunun da ortalığı berbat ettiğini gözlemleyen Ragıp Kemal Bey'e göre çözüm yolların yönünün değiştirilmesi ya da caddeye kaldırım taşı dösenmesiydi.⁷¹

Muhabirin verdiği bilgilere göre şehirdeki oteller ve lokantalar temiz değildi. Özellikle lokanta mutfakları denetimsizdi.⁷² Oldukça işlek bir limanı ve gelip gideni çok olmasına rağmen Zonguldak'ta modern bir otelin yapılmamış olmasını hayret verici bulan Ragıp Kemal Bey mevcut otellerin gerçekte birer kervansaraydan öte olmadığını gözlemlemiştir. Kılburnu tarafında yeni bir otel inşasına başlanmış ise de muhabir bir şey söylemek için henüz erken olduğu kanaatindeydi. Diğer yandan, kentte otel yaptıracak bir girişimcinin kısa zamanda ve kolaylıkla zengin olabileceğini ileri sürmüştür.⁷³

1930 yılındaki ziyaretinde hükümet konağının inşasına başlandığını görmüş olan Ragıp Kemal Bey, 1932 yılında hâlâ inşaatın devam ettiğini haber vermektedir. Bildirdiğine göre Rus bombardımanı sonucunda harap olan eski hükümet konağının arsası 200.000 liraya satılmış ve onun yerine 190.000 liraya yeni hükümet konağının yapılması kararlaştırılmıştı. Bu arada devlet daireleri kiralık yerlere taşındığı için yıllık 9.000 lira ödenmekteydi. 1932 yılı itibariyle inşaatın tamamlanabilmesi için 60.000 liraya ihtiyaç olduğu halde ancak 10.000 lira ayrılabilirdiğinden binanın bir süre daha hizmete giremeyeceği açıktı.⁷⁴

⁶⁸ *A.g.m.*, s. 6.

⁶⁹ *A.g.m.*, s. 6. Zonguldak'ta elektrik üretilmesi ve havzanın elektrige kavuşması hakkında bkz. Ali Kaya, *Zonguldak'ta Elektrigin Tarihi*, Karina yay., 1. baskı, Ankara, 2014, s. 30-97.

⁷⁰ Ragıp Kemal, *a.g.m.*, s. 6.

⁷¹ *A.g.m.*, s. 6.

⁷² *A.g.m.*, s. 6.

⁷³ Ragıp Kemal, “Zonguldak hükümet konağı niçin hâlâ yapılamadı”, *Milliyet*, 15 Mart 1932, s. 6.

⁷⁴ *A.g.m.*, s. 6.

Ragıp Kemal Bey'in gittiği kentlerde mercek altına aldığı kamu hizmetlerinin başında eğitim gelmekteydi. 1932 yılındaki Zonguldak gezisinde de bu konuyu göz ardı etmemiş, Zonguldak'taki bazı okulları ziyaret ederek değerlendirmelerde bulunmuştu. Gezisi sırasında Zonguldak Maarif Müdürü Zühtü Bey Şebinkarahisar'a tayin edilmiş, yerine Trabzon Maarif Müdürü Fahri Bey gelmişti. 164 ilkokulun bulunduğu vilayette; merkezde resmi Bartın'da da özel olmak üzere iki ortaokul vardı. 8.000'den fazla öğrencinin bulunduğu vilâyette öğretmen sayısı ise 299'du. Birkaç okulu ziyaret edebilen Ragıp Kemal Bey Başmuallim Hikmet Hanım'ın yönetimindeki Namık Kemal Mektebi'ni konum ve bina açısından iyi bulmuştur. 175 mevcutlu bu okul bir yıl önce 24 öğrenciyi mezun etmişti. 355 mevcutlu Mithatpaşa Mektebi ise kalabalık haldeydi ve acilen yeni bir şube daha açılmasına ihtiyaç vardı. Başmuallim Ahmet Rifat Bey'in yönetimindeki bu okul da bir önceki yıl 26 mezun vermişti. Millet mektepleri ise Maarif Vekâleti'nin verdiği öneme uyumlu değildi. Bu mekteplere devam edenlerin sayısı yalnızca 120 erkekten ibaretti.⁷⁵

Muhabir Milli Mücadele'de yararlılığı görülmüş kişilerle ilgili şehirde yaptığı araştırmada şu isimlere rastlamıştı: Hâlen Defterdarlık görevini yürütmekte olan Halil Bey, Müftü İbrahim Hakkı Efendi, Polis Komiseri Abdülcebbar, Acente Necip, Kars'a gitmiş olan Askerlik Şubesi Başkanı Halit, dönemin kaymakamı Cevdet⁷⁶, Emekli Yüzbaşı (merhum) Ethem, Müddeüsumumi Ömer Lütfi, Madenci Maksut, Orman Memuru İhsan⁷⁷, Kömür Şirketi Müşaviri Hüseyin Fehmi, Eski Belediye Başkanı Nuri Bey ve Dursun Reis.⁷⁸

Özellikle Emekli Yüzbaşı (merhum) Ethem Bey'in hizmetlerinin herkesin dilinde olduğunu belirten muhabir bu kişinin Zonguldak'ta bulunduğu süre zarfında İstanbul Hükümeti tarafından gönderilen polis ve askerleri Kuvayı Milliye saflarına kattığı bilgisini vermektedir. Ethem Bey, Damat Ferit'in Zonguldak'a özel olarak gönderdiği Mutasarrıf Kadri Bey'in Merkez Kumandanlığını yapmış, paravan olarak kullandığı bu görev sayesinde kazandığı nüfuz ile de milli hükümete değerli hizmetler vermişti. Ne var ki Ethem Bey'in ölümünün ardından, ailesi İstanbul'da yardıma muhtaç bir halde yaşıyordu. Ragıp Kemal Bey, Ethem Bey'in hizmetlerinin araştırılabileceğini belirterek emsallerine yapıldığı gibi onun ailesine de "*Hizmat-ı Vataniye*" tertibinden yardım edilmesi konusunda yetkilileri göreve çağırmıştır.⁷⁹

1930 yılı gezisinde Irmak-Filyos hattının inşası hakkında detaylı bilgiler paylaşan Ragıp Kemal Bey 1932 yılında da aynı şeyi yapmıştır. İki sene içerisinde hattın almış olduğu vaziyeti memnuniyet verici bulan muhabir toplam 397 km ve altı etaptan oluşan hattın Irmak-Çankırı ve Filyos-Balkısık bölümlerinin işletmeye

⁷⁵ Ragıp Kemal , "Halkın kahveleri doldurmasının önüne geçmeliyiz", *Milliyet*, 19 Mart 1932, s. 5.

⁷⁶ Cevdet Bey 1932 yılında Kars Valisi idi.

⁷⁷ İhsan Bey 1932 yılında Bursa Orman Müdüriyeti Başkâtibi olarak görev yapıyordu.

⁷⁸ *A.g.m.*, s. 5.

⁷⁹ *A.g.m.*, s. 5.

açıldığını müjdelemektedir. Diğer bölümlerde çalışmalar farklı aşamalarda olmak üzere sürmekteydi. Hattın en arızalı kısmı 15 km olduğu halde 3,5 milyon liraya mâl olmuş ve planlanan süreden önce bitirilmişti. Suçanı mevkiinden Zonguldak'a bir hat inşası da kararlaştırılmış olup, nihai olarak Ereğli'yi Ankara'ya bağlayacak olan bu hat hem başkent'in denize, doğuya ve Avrupa'ya ulaşımını kolaylaştıracak hem de zengin bir havzayı demiryoluyla buluşturacaktı.⁸⁰

1932'deki gezisinde sosyal ve ekonomik yaşamdan belediye hizmetlerine, eğitimden ulaşımına kadar geniş bir yelpazede bilgiler sunan Ragıp Kemal Bey, Zonguldak denilince akla gelen kömür konusunda da detaylı bilgiler aktarmıştır. Muhabirin verdiği bilgilere göre ziyareti sırasında Zonguldak Maden Havzası'nda 41 ocak işliyordu. Bunlardan 17'si şirket geri kalanı da şahıs işletmesiydi. 30-40 bin⁸¹ kişinin çalışmakta olduğu havzada yılda 1.600.000 ton kömür üretilmekte, bunun 1.000.000 tonu ihraç edilmekteydi. Çeşitli ülkelere mensup 1.553 vapur, 1318 motor, 881 yelkenli buradan kömür yüklemişlerdi. Kömür ihracındaki faaliyet bir önceki seneye göre artmış olsa da Ereğli şirketi haziran ayına kadar İngiliz lirası üzerinden anlaşmalı olduğu için, İngiliz lirasının düşüşü ton başına 3 lira zarara sebep olmaktadır. Kömür üreticilerinin beklentisi, hükümetin ton başına aldığı 65 kuruş vergiden vazgeçilmesi böylece zararın hiç olmazsa bir kısmından kurtulmaktır. Kömür Havzası'nın (havzai fahmiye) 400-500 bin ton kömür ihraç etmesi maliyetlerin karşılanabilmesi için zorunluydu. Aksi takdirde amele ve memurların sayısının yarı yarıya azaltılması gerekecekti.⁸²

İtalyanlara ait olan Türk Kömür Madenler Şirketi Ragıp Paşa'dan kalan ocakları işletmekteydi. Bunların bir kısmı Kozlu'da, diğerleri de Kandilli ile Alacaagzı'ndaydı. Bu ocakların üretimi dördüncü derecede iken son bir yıl içerisinde ikinci derece olmuştu. Fransızların Ereğli Şirketi ile Türkîş ve Kozlu Kömür şirketleri satış konusunda birleşmişlerdi. İtalyan şirketi ise bunlarla rekabet halindeydi.⁸³ Diğer yandan değerli kömür damarlarını kapsayan Çamlı ocakları başka bir Fransız şirketi tarafından işletilmek üzere satın alınmış, Mösyö Deskofi⁸⁴ ile arkadaşlarının kurdukları bu şirket hâlâ bir iş yapamadığından ocaklar âtil kalmıştı. Bunun sebebi personel maaşlarının ödenmemesi ve iki seneden beri

⁸⁰ Ragıp Kemal, "Ankara-Ereğli hattı ne zaman bitecek, şimdi ne halde?", *Milliyet*, 20 Mart 1932, s. 7.

⁸¹ Bu sayıya şüpheyle yaklaşmak gerekir. Zira 1933 yılında Akşam gazetesinde yayınlanan bilgiye göre havzadaki işçi sayısı on bine yakındır. Bunların ancak iki bini daimi geri kalanı ise muvakkat işçidir. Bkz. *Akşam*, 21 Teşrinisani 1933; Sina Çıladı da havzadaki sürekli ve münavebeli (değişmeli ya da gruplu) olmak üzere çalışan işçi sayısını 1930'ların başlarında 12-13 bin civarında, 1940 yılında ise 21.000 olarak vermektedir. Sina Çıladı, *Taşkömürünün Devletçilik Dönemi*, s. 22.

⁸² Ragıp Kemal, "Zonguldak hükümet konağı niçin hâlâ yapılamadı", *Milliyet*, 15 Mart 1932, s. 6.

⁸³ Ragıp Kemal, "Ankara-Ereğli hattı ne zaman bitecek, şimdi ne halde?", *Milliyet*, 20 Mart 1932, s. 7.

⁸⁴ *Milliyet* gazetesinde Deskofi şeklinde yazılmış olan bu ismin orijinal halinin "D'éscoffie" veya "D'éscoffie" olması mümkündür. Bu çalışmadaki Fransızca isimlerin orijinaleri konusunda fikir veren Sayın Armağan Kars'a teşekkür ederim.

gerekli modern tesisatın yapılmamasıydı. Muhabire göre binlerce kişinin ekmeğe parası kazanmasına engel olan bu şirket hakkında İktisat Vekâleti'nin şiddetli tedbirler alması gerekiyordu.⁸⁵

Ragıp Kemal Bey'in edindiği izlenime göre ihraç edilen kömürlerin üzerindeki verginin kaldırılmasında yarar vardı. Bunun ilk başta hazinenin zararınaymış gibi görüldüğünü kabul etmekle beraber gerçekte vergi gelirinin birkaç kat artmasına neden olacağını savunmuş, yakın zamanda yaşanan bir olayı da örnek vermiştir. Muhabirin aktardığı bu örneğe göre, Ereğli Şirketi Pire'ye 200.000 ton kömür satacarken fiyatta anlaşılammış ve pazarlık bozulmuştu. Ton başına bir lira ucuza verilmiş olsa yabancılarla rekabet mümkün olabilecekti, aradaki bir lira farkın yarısını vergiden muafiyet suretiyle hükümetin, diğer yarısını da şirketin üstlenmesi yönünde yapılan teklif hükümet tarafından kabul görmemişti. Muhabire göre bu gibi vergilerin doğrudan alınmasından ise dolaylı alınması daha faydalı olacaktı. Çünkü aldığı bilgilere göre başka ülkeler bu usulü tercih ediyor ve uluslararası piyasada rekabet edebiliyordu.⁸⁶

Kömür havzası gibi hareketli bir yerde hâlâ karantina uygulamasının sürdüğünü anlatan muhabir Kömür Şirketi Müşaviri Hüseyin Fehmi Bey ile maden mühendislerinden Cemal Bey'in başına gelenleri kötü bir örnek olarak aktarmıştır. Bu iki madenci fırtınalı bir havada Kandilli'den Zonguldak'a zor sığındıkları halde karantina memurları bunları yakalayarak ve "Kağıdımız yoktur!" diyerek 2 lira cezaya çarptırmışlardı. Muhabire göre kömür işleriyle ilgili kişilerin hareketlerini kısıtlamak doğru olmayacağından Marmara havzasında olduğu gibi kömür havzasında (havzai fahmiye) da karantınayı kaldırmak gerekiyordu.⁸⁷

Ragıp Kemal Bey Zonguldak kömür havzasının Türkiye ekonomisi için çok önemli olduğunu diğer ihraç ürünleriyle kıyaslayarak anlatmaya çalışmıştır. Verdiği bilgilere göre Ereğli Şirketi Zonguldak'ta çalışmaya başladığında kömür üretimi 200.000 ton iken bu sayı 1932 yılı itibarıyla 1.000.000 tona çıkmıştı. Vilâyetin gelirinin 2/3'si kömürden sağlanıyordu. Türkiye'nin en fazla gelir getiren yeri bu kömür havzasıydı. İzmir'in üzümü ve inciri, Giresun'un fındığı en fazla bir milyon lira getirebileceği halde Zonguldak'ın durumu öyle değildi. Muhabir kömür havzasının bu durumuna rağmen Zonguldak'a gereken önemin verilmediği kanaatindedir. Kömür havzasında liman sorunu vardı. Kısa süre önce İtalya hükümeti 70.000 ton kömür nakli için Zonguldak'a 5.000 tonluk bir vapur göndermiş ancak bu vapur fırtınadan ve limansızlıktan dolayı kömürü bir türlü yükleyememişti. Ereğli'de bir liman inşa edilmesi gerektiği çok açıktı. Zira nakliye gemileri yük almak için sırada bekleme sürelerinin (istalye) çok olduğu limansız yerlerde iş görmek istemiyordu. Bir zamanlar yılda 63.000.000 ton kömür çıkaran Çarlık Rusyası'nın bile kalitesi sebebiyle Zonguldak kömürünü tercih etmek

⁸⁵ A.g.m., s. 7.

⁸⁶ A.g.m., s. 7.

⁸⁷ A.g.m., s. 7.

zorunda kaldığını anlatan Ragıp Kemal Bey “İşte bu kadar nefis kömür çıkararak bu havzai fabmieden lâyükile istifade edemediğimizi itiraf etmeliyiz!” diyor ve Zonguldak’a çok önem verilmesi gerektiğinin altını çiziyordu.⁸⁸

3.2. Hüseyin Avni’nin 1932’deki İzlenimleri

1932 yılında Zonguldak’ı ziyaret eden bir başka gazeteci Akşam gazetesi muhabiri Hüseyin Avni Bey’dir. 1926’da da kenti görmüş olduğunu belirten muhabir Zonguldak’ı beş yıllık zaman zarfında belediyeçilik açısından pek değişmemiş bulmuştur. Yalnız yeni yapılan binalar şehrin manzarasını biraz değiştirmiştir. Bu binalardan en önemlisi deniz kenarında hâlen inşaatı devam eden hükümet konağı idi. Hastanenin yanı başında yapılan ilkokul binası ile öğretmenlere mahsus pansiyon da beş yıl içerisinde inşa edilen diğer önemli binalardı. Ayrıca hükümet konağına yakın bir yerde küçük bir bahçe yapılmıştı. Ancak bu bahçede dikilen ağaçların büyüdükçe bahçedeki evkaf saat kulesini kapatacağı öngörülebiliyordu.⁸⁹

Bir kömür memleketi olduğu halde 1926 yılı itibariyle sokakları karanlık ve ilkel bir görünüm arz eden Zonguldak bu bakımdan artık eskisi gibi değildi. 1926 yılında henüz tasavvur halinde olan elektrik işi halledilmiş, belediye Kozlu’da bir elektrik santrali yapmış ve işletmesini bazı şartlarla bir İtalyan şirketine devretmişti. Ne var ki birçok mahalleye henüz elektrik verilmemişti. Evlerin çoğunda elektrik yoktu. Ayrıca her eve elektrik ulaştırılacak tesisat da kurulamamıştı.⁹⁰

Hüseyin Avni Bey de, Ragıp Kemal gibi, ocaklardan kalkıp şehrin ana caddesinden geçerek limana ulaşan tren katarları üzerinde önemle durmuştur. Çünkü trenler bu yoldan geçtikçe her tarafa kömür dumanı saçıyor, yollara kömür tozu döküyordu. Bu tozlar yağmurlu havalarda yağlı pis bir çamura dönüşüyor, kuru havalarda ise rüzgârla birlikte havalanarak insanların yüzünü gözünü kapkara yapıyordu. Bu şartlar altında temiz kalmak isteyen birisinin günde birkaç defa beyaz yaka değiştirmesi şarttı. Daha da kötüsü bu tozların sağlık açısından oluşturduğu tehdiitti. Buna bağlı olarak belediye her yere “Yerlere tükürmek yasaktır hastalık yapar, verem olursunuz” yazan tabelalar asmıştı. Hüseyin Avni Bey’e göre de Zonguldak’ı bu dertten kurtarmanın yolu tren katarlarının şehrin içinden kaldırılmasıydı. Ancak bu konunun yıllardır belediyeyi uğraştırdığını, bir türlü de sonuca ulaşamadığını belirtmektedir. Bu iş için 200 bin liranın üzerinde bir bütçeye ihtiyaç olduğu halde belediyenin bütçesi 170 bin liranın biraz üzerindeydi. Dolayısıyla bu iş belediyenin gücünü aşmaktaydı. Zonguldak bu durumun çaresini hükümetten beklemiş; belediye, ihraç edilen kömürün her bir tonundan belediyeye de birkaç kuruş verilmesini Ankara’ya teklif etmişti. Ne var ki hükümet Türk kömürlerinin dünya

⁸⁸ A.g.m., s. 7.

⁸⁹ Hüseyin Avni, “Zonguldak’da bir hafta- Günde beş defa yaka tebdili lâzım gelen şehir”, *Akşam*, 14 Temmuz 1932, s. 4.

⁹⁰ A.g.m., s. 4.

piyasasında pahalıya satılma ihtimalini göz önüne alarak kömürün tonundan bir santim bile alınmasını uygun bulmamıştı.⁹¹

Hüseyin Avni Bey, genç bir doktor olan Zonguldak Belediye Başkanı Nihat Bey'le bir mülâkat yapmış, söz şehrin içinden geçen katarlara geldiğinde başkan şunları söylemişti:

*"Ne yapalım, ... Bu bütçe vaziyeti karşısında şehrin ortasından geçen şimendüferin seyircisi oluyoruz. Belediyenin bir vazifesi de, bu demiryolu üzerinde, vagonlardan dökülen kömür tozlarını toplamak, ve yolu temiz tutmaktır. Demiryolu en büyük caddemizi işgal ettiği gibi, bir de onun temizliğüle meşgulüz."*⁹²

Mülakata, alışılmışın aksine, seleflerini kötüyerek başlamamış olan Belediye Başkanı Nihat Bey, yapmakta ve planlamakta oldukları işler hakkında ise şu bilgileri veriyordu:

"Şehrin kadastroğunu yapıyoruz. Ağâh Bey isminde bir mühendis arkadaşımız, bir buçuk ay sonra işini ikmal edecektir. Bu suretle şehrin ilk defa olarak plâni meydana çıkacaktır.

İmar faaliyetimiz bu plân etrafında cereyan edecektir. Şehrin ihtiyaçları pek çoktur.

Şehrimizde iyi bir otel yoktur, belediye deniz kenarında, kömür tozlarından uzak bir yerde, büyük bir otel yaptıracaktır.

Zonguldak'ın ahşap bir yolcu ve eşya iskelesi vardır. Bu ihtiyacı tatmin eden bir iskele değildir. Belediye beton bir iskele inşa ettirecektir. İnşaat için 70 bin liradan fazla tahsisatımız vardır.

*Yapılacak işlerden biri de, sebze ve meyva halidir. Elyevm Zonguldakta meyva ve sebze satışları dar ve fana bir çarşıda yapılmaktadır."*⁹³

Mülakat sırasında konu Zonguldak'taki pahalılığa gelmiştir. Muhabirin Belediye Başkanı'ndan aldığı bilgilere göre Zonguldak İstanbul'dan daha pahalı bir şehirdi. Kente İstanbul'dan hatta İzmir'den sebze ve meyve gitmekteydi. İstanbul'da patlıcan 10 kuruş iken Zonguldak'ta 15-17 kuruştı. Domates hâlâ 60 kuruşa satılıyordu. Zonguldak'ta ucuz olan tek ürün ise kirazdı. Çünkü köylü kadınlar arkalarında sepetlerle her gün şehre kiraz taşıyor, kirazın okkası toptan 100 paraya bile satılıyordu. Bunun dışındaki meyveler ise İstanbul'dan çok daha pahalıydı.⁹⁴

Başkanın pahalılığa karşı gördüğü tek çare belediyenin bir kooperatif kurmasıydı. Hatta başkan bu konuda epeyce yol kat etmişti. İki ay önce İstanbul'a gitmiş, liman şirketi ile Seyrisefain idaresinin kooperatiflerini incelemiş ve bir

⁹¹ A.g.m., s. 4.

⁹² A.g.m., s. 4.

⁹³ A.g.m., s. 4.

⁹⁴ A.g.m., s. 4.

nizamname hazırlamıştı. Bu kooperatife öncelikle belediye ve devlet memurları katılacak ayrıca isteyenler de girebilecekti. Ancak bu haber piyasada iyi karşılanmamıştı. Zira sebze ve meyve tacirleri belediyenin kooperatif yapmasından memnun değillerdi.⁹⁵

14 Temmuz 1932 tarihli gezi yazısını ağırlıklı olarak Belediye Başkanı Nihat Bey'le yapmış olduğu mülakata ayıran Hüseyin Avni Bey, bir sonraki gün yayımlanan gezi yazısında ise çarşı-pazara ve insan manzaralarına ağırlık vermiştir. 1930'larda bir maden kentindeki gündelik yaşamı ayrıntılarıyla anlatan muhabir, yiyecek fiyatlarındaki aşırı pahalılığa karşın giyecek fiyatlarındaki ucuzluğa şaşmıştır. Anlatımından anlaşıldığına göre işçi şehri olan Zonguldak aynı zamanda ticari açıdan da oldukça canlı bir haldeydi.⁹⁶

Hüseyin Avni Bey'in Zonguldak ziyareti kentte ticaretin en canlı olduğu zamana, aybaşına denk gelmiştir. Bu nedenle çarşı-pazardaki hareketliliğe bizzat şahit olan muhabir amele pazarındaki pek çok ayrıntıyı gözleme ve betimleme şansı yakalamıştı. Uzak ocaklardan dahi amelenin akın ettiği pazarda İstanbul'dan hazır elbise, çorap, kasket satmak için gelen esnafın yanı sıra Bartın ayakkabı esnafı da yerini almıştı. Bunlardan başka Bartın ve Devrek'ten gelen bir alacaklı zümresi de vardı. Ameleden alacaklarını tahsil eden bu kişiler doğruca büyük mağazalara gidip mal almaktaydı. Aybaşı sadece ameleye mal satanlar için değil şeker, kahve, kumaş tacirleri için de iyi bir işgünüydü.⁹⁷

Zonguldak çarşısı sadece amelelerin ihtiyaçlarına yönelik değildi. Öyle mağazalar vardı ki İstanbul Tünelbaşı'nda, Bahçekapı'da satılan son moda eşyaları buralarda bulmak mümkündü. Muhabirin verdiği bilgilere göre amele pazarında kıyafet ve ayakkabı fiyatları müthiş ucuzdu. Başlangıçta satıcının beş lira fiyat biçtiği yeni bir elbisenin, ameleye 280 kuruşa satışıyla sonuçlanan pazarlığa bizzat şahit olmuştu. Esnaftan fiyatlar konusunda bilgi istediğinde "*Tutturabildiğine gider beğim*" cevabını alan Hüseyin Avni Bey Zonguldak'ta 250 kuruşa hazır elbise, 30 kuruşa kasket, 2 liraya da ayakkabı satan pek çok mağaza olduğu bilgisini vermektedir.⁹⁸ Elbise fiyatlarındaki ucuzluğun sebebini araştırdığında yurt dışından parçalar halinde gelen elbise parçalarının gümrükte hazır elbise tarifesine tabi tutulmayıp daha ucuza yurda sokulduktan sonra İstanbul'da ev kadınlarına 15 kuruşa diktirildiğini öğrenmişti. Muhabir İstanbul'da 25 kuruşa satılan çorapları ucuz bulurken, Zonguldak'ta 15 hatta 10 kuruşa çorap satılmasını oldukça şaşırtıcı bulmuştur.⁹⁹

⁹⁵ *A.g.m.*, s. 4.

⁹⁶ Hüseyin Avni, "Zonguldak'ta bir hafta- 280 kuruşa yeni elbise, iki liraya ayakkabı...", *Akşam*, 15 Temmuz 1932, s. 4.

⁹⁷ *A.g.m.*, s. 4.

⁹⁸ *A.g.m.*, s. 4.

⁹⁹ *A.g.m.*, s. 4.

Devrek, Çaycuma ve çevre nahiyelerin tüccarı da Zonguldak'tan mal almakta, şehir merkeziyle bu kazalar ve köyler arasında ticari eşya nakliyatı gittikçe artmaktaydı. Birkaç sene öncesine kadar bu nakliyatın katırlar sırtında olduğunu belirten muhabir Devrek, Kozlu ve Çaycuma yollarının yapılmasına bağlı olarak bu yerler arasında otomobil ve otobüs işlemeye başladığı bilgisini vermektedir. Beş yıl önceki gezisine kıyasla ortada çok daha fazla otomobil, kamyon ve otobüs olduğunu gözlemlemiş ve nakliye işlerinin eskiye göre çok ilerlediği kanaatine varmıştır.¹⁰⁰

Muhabir şehirde radyo ve gramofona ilgiyi son derece yüksek bulmuştur. Hatta ona göre "... radyonun ve gramofon plâklarının en çok satıldığı yerlerden biri de Zonguldaktır".¹⁰¹ Kentte radyo çok yaygınlaşmıştı. Hemen her kahvede bir radyo olduğu gibi Ereğli şirketi de ihtisas amele apartmanlarına birer radyo kurdurmuştu. Amele kahvelerinde ve lokantalarda genellikle gramofon vardı. Radyolarla gramofonlar sabahtan gece yarısına kadar açıktı. Sabahleyin amele lokantalarında gramofonlar çalmaya başlıyordu. Öğleye doğru mühendislerin, memurların ve doktorların uğrak yeri olan gazinolarda ise radyo tercih ediliyordu. Gazinolar gibi ve bazı kahveler de saat 12:00-13:00 arasında Bükreş radyosunun yayınladığı cazbant ve şarkıları çalıyordu. Akşamüzeri saat altıda ise şehirdeki bütün radyolar İstanbul istasyonuna dönüyordu. Öyle ki Zonguldak küçük bir yer olduğundan kahveye gitmeden, sokakta yürürken bile İstanbul radyosunun şarkılarını ve ajans haberlerini dinlemek mümkündü. Radyo sadece şehir merkezinde değil Zonguldak'la Kozlu arasındaki Harmanyeri gibi şehirden uzak yerlerde bile mevcuttu.¹⁰²

4. 1935 Yılında Gazetecilerin Kaleminden Zonguldak

4.1. Ragıp Kemal'in 1935'teki İzlenimleri

1932'deki ziyaretinden üç yıl sonra yeniden Zonguldak'a giden Ragıp Kemal Bey okuyucularına kenti şu sözlerle tanıyordu:

"[Zonguldak'ta]... seneler, 670 gün ve aylar (60) gündür. Çünkü gece veya gündüz yoktur; her saat çalışmak vardır. Yer üstündeki mesainin iki misli de yer altındadır. Vilâyet halkının bir çoğu madenlerde çalışmak suretiyle para kazanmaktadır. Karadeniz kıyılarında ve hattâ diğer ülkelerimizde bu kadar güriiltülü bir şehir az bulunur. Akşama doğru sokaklar ve caddeler adam almaz. Her vilâyetten ve her cinsten insanlar buraya toplanmışlardır".¹⁰³

Muhabir oldukça kısa sayılabilecek bir süreçte şehrin nasıl bir dönüşüme uğradığını ise şöyle anlatıyordu:

¹⁰⁰ A.g.m., s. 4.

¹⁰¹ A.g.m., s. 4.

¹⁰² A.g.m., s. 4.

¹⁰³ R.K. Cantürk, "Zonguldak'ta- Yeni şoseler ve bayındırlık hareketleri", *Kurum*, 25 Ağustos 1935, s. 5.

“Zonguldak, şu son yıllar içinde tam anlamile yaşanacak bir şehir olmuştur. Gün geçtikçe bayındırlıklar artmakta, işler çoğalmakta, her taraftan insanlar buraya akmaktadır. Yirmi yıl evvel burası şöyle böyle bir kasaba iken şimdi bir endüstri diyarı ve bir hayat kaynağı olmuştur.

Zonguldakda toplanan yirmi bin kişi içinde her cinsten insanlar vardır. Türkiyenin yakın ve uzak yerlerinden para kazanmak için gelerek toprağın altında ve üstünde çalışanların sayısı (19) bin kadardır.”¹⁰⁴

Üç yıl aradan sonra Zonguldak’ı gören Cantürk, 1935 yılında şehri bambaşka bir halde bulmuş ve gördüğü değişimden duyduğu memnuniyeti şöyle dile getirmiştir:

“Üç yıl önce görmüş olduğum Zonguldak bugün başka bir Zonguldak olmuştur. Zonguldakın her köşe bucağını gözlerimi yumsam bilirken bu sefer istikametimi şaşırtdım, gideceğim yeri bulamaz oldum. Denize doğru iki katlı büyük bir beton iskele yapılmış, orada geniş bir meydan hasıl olmuş, demiryolunun geçtiği ana caddelere paket taşları döşenerek tertemiz bir hale getirilmiş, sıra sıra büyük kârgir apartımanlar, evler, resmi daireler kurulmuş, çok sık bir halkevi binası inşa edilmiş, bunun önünde denize kadar süslü bir park vücade getirilmiş, bu park yeni yapılmış olan hükümet konağının önündeki önemli bir parkla birleştirilmiştir. Hükümet konağının önündeki saba da betonla döşenerek Cumhuriyet meydanına tahsis olunmuş bulunuyor.

Kılburnu gazinosunun şekli değişmiş, bahçesi büyük bir ağaçlık halini almış, hükümet konağının deniz cihetine şanlı şerefli ve demir kafesli yüksek bir sancak direği dikilmiş, bunun üç cephesi elektrikli yazılarla süslenmiş, yukarısına bir projektör konularak ihtişamı tamamlanmış, iki taraftaki yaya kaldırımlar betona tabvil olunarak yeni bir postabane binası yapılmış, yeni bir belediye binasının inşasına başlanmış, ilk kömür madenini keşfeden Uzun Mehmet parkı bütün halkın istifadesine açılmış, velhasıl Zonguldak şehri cidden itibar edilecek şekle sokulmuş...

Zonguldağa bu şerefli şekli veren ilbay Halit Aksoyyla halk partisi başkanı mebusumuz doktor Mithat Altıoktur.”¹⁰⁵

Ragıp Kemal Bey, Zonguldak’taki kömür tozlarından hâlâ şikâyet edildiğini duymakla beraber, az çok siyah tozlar olsa da bunun abartılacak kadar olmadığı kanaatindedir.¹⁰⁶ Akşama doğru çarşının insan almayacak derecede kalabalıklaştığını, çeşit çeşit dükkânlar içinde özellikle sebzeçiler ile yiyecek-içecek satıcılarının para kazandığını gözlemlemiş, şehirde ekmekleri özellikle de francaları nefis bulmuştur. Çarşıdaki fiyatlar konusunda ise eskiye göre daha iyimserdir. Fiyatları “biraz pahalı” bulmuştu. Ona göre asıl can sıkıcı olan ise ev

¹⁰⁴ R.K. Cantürk, “Zonguldak ceza evini düzeltmek lâzımdır”, *Kurum*, 29 I. Teşrin 1935, s. 12.

¹⁰⁵ Ragıp Kemal Bey’in bu yazısı imzasızdır. “Yeni Zonguldak”, *Kurum*, 24 Ağustos 1935, s. 5.

¹⁰⁶ R.K. Cantürk, “Zonguldak’ta- Yeni şoseler ve bayındırlık hareketleri”, *Kurum*, 25 Ağustos 1935, s. 5.

kiralalarının yüksekliği idi. Zira iki odanın kirası on beş liraydı ve bunun sıkıntısını en çok memurlar çekiyordu.¹⁰⁷ Birkaç gün sonra yayımlanan yazısında da yine aynı konuya değinen Ragıp Kemal Bey Zonguldak'ta yıllardan beri sürüp giden bir "mesken buhranı" olduğuna dikkat çekiyordu. Verdiği bilgilere göre şehrin nüfusu arttıkça, kurumlar ve memurlar çoğaldıkça insafsızlık da aynı oranda artmıştı. Bir ev bulmak, bulunsa da kirasına katlanmak çok zordu. Bu durumun acısını özellikle memurlar ve az para kazanan iş adamları çekiyordu. Maden kömürü mensuplarıyla yabancılar için böyle bir sıkıntı yoktu. Zonguldak'ta memurların halini perişan bulan ve aileleriyle birlikte acınacak halde olduğunu ileri süren muhabirin önerisi bu şehirde çalışan memurlara "pahalılık zammı" adı altında destek verilmesiydi.¹⁰⁸

Kentteki ekonomik yükselişe bağlı olarak pek çok banka Zonguldak'ta şube açmıştı. Bunların içinde en önemlisi, aynı zamanda kömür havzasındaki en büyük ocakları da işleten İş Bankası'ydı. Diğer yandan Şefik Kâmil adında bir kişi de bir banka kurmuştu. Daha önce kentte maden direği müteahhitliği yapan bu genç girişimci, kazandığı parayla 200.000 lira sermayeli Yardım Bankası'nı açmıştı. Şefik Kâmil aynı zamanda Maden ve İnşaat Taahhütleri Kollektif Şirketi adıyla kurmuş olduğu şirketiyle de direk ve yapı işlerini sürdürüyordu.¹⁰⁹

1932'den beri üç yıldır Zonguldak Valiliği görevini yürüten eski Denizli Valisi Halit Aksoy ile bir görüşme yapan muhabir, Aksoy'un vilâyeti ihya ettiği kanaatindedir. Özellikle yollarla mekteplere çok önem vermiş olan vali sessiz ve mütevazı bir şekilde ama saat gibi işleyerek il ve ilçe merkezlerinde övülmeye değer bayındırlık hizmetleri meydana getirmişti. İlçelerde, hiçbir yerde görülemeyecek kalitede köy yolları yaptırmıştı. Bunlar kum ve taş döşeli şose yolları. İl dâhilindeki bozulmuş şoseler Vali Aksoy zamanında yepyeni ve çok düzenli hale sokulmuş, bütün halka kolayca yolculuk yapma imkânı sağlanmıştı. Ereğli'de nahiyeler ve köyler arası muntazam şoseler yapılmış, Bartın'ın köylerine ve Amasra'dan Kurucaşile'ye 50 km'lik yol açılmıştı. Bunlar köy bütçeleriyle yapıldığından hazineye yük getirmemişti. Zonguldak ile Kozlu arasındaki 6,5 km'lik sahil yolunda kesintisiz ve rahat ulaşım sağlanmıştı. Zonguldak'ı Devrek ve Reşadiye üzerinden Ankara'ya bağlayan yolun il sınırları içerisindeki 83 km'lik kısmı yapılmış ve buralar telefonla il merkezine bağlanmıştı. 112 km'lik Zonguldak-Devrek-Ereğli şosesi çok bozulmuşken tüm eksikleri inşaat şirketine tamir ettirilmişti. 83 km'lik Bartın-Safranbolu şosesi yolculuk edilemez haldeyken yeniden ulaşım açılmıştı. 35 km uzunluğundaki Zonguldak-Çaycuma şosesinin toprak düzeltilmesi yapılmış ve taş döşenmesine başlamıştı. 50 km'lik Bartın-Arit, 9 km'lik Kozcağız-Safranbolu, 36 km'lik Bartın-Kozcağız, 35 km'lik Kozcağız-Perşembe, 20 km'lik Çaycuma-Beycuma (Toprak düzeltme aşamasında), 15 km'lik Çaycuma- Kokaksu ve Bartın-Filyos şoseleri iftihara değer şekilde yaptırılmış, ayrıca bu yollarda pek çok menfez

¹⁰⁷ A.g.m., s. 5.

¹⁰⁸ R.K. Cantürk, "Zonguldakta ev buhranı şiddetli!", *Kurum*, 7 Eylül 1935, s. 5.

¹⁰⁹ A.g.m., s. 5.

ve beton köprü inşa edilmişti.¹¹⁰

Ragıp Kemal Bey vilâyet yönetimine deyim yerindeyse tam not vermişti. Diğer yandan, Zonguldak Belediyesi'nin durumu hiç de iyi değildi. Zonguldak Belediyesi'nde başkanlar sık sık değiştiği için muhabir bu durumu bir film şeridine benzetmiştir. Zira üç yıl içerisinde sırasıyla Osman Hayri, Doktor Nihat, Doktor Hayri beyler ile Muhittin Tankut belediye başkanı olmuştu. Osman Hayri Bey verimli çalışmalara başladığı dönemde vefat etmiş, Doktor Nihat Bey de epeyce çalışmış ve sulama tertibatı yapabilmişti.¹¹¹ Yeni Belediye Başkanı Muhittin Tankut ise görevine başlayalı sekiz ay olduğu halde henüz halkı sevindirecek bir iş yapamamıştı. Geçmişte Zonguldak'tan giden kömürlerden kanunsuz olarak aldığı 100.000 liralık oktruva parasını geri ödemeye mahkûm edildiği için borcun sarsıntılarını yaşamaktaydı. Kentin bu durumu karşısında yeni vali, özel idarenin parasıyla birçok bayındırlık hizmeti yaptırarak durumu kurtarmaya çalışıyordu. Belediyenin bütçesi 120.000 lira olmasına rağmen kömür konusundan kalan 36.000 lira borç belediyeyi zor duruma düşürmüştü. Belediyenin motopompu, doktoru, ebesi ve sağlık memurları vardı. Hâlen belediyenin kirada bulunduğu ahşap bina yerine valinin desteğiyle iskele başında üç katlı yeni bir kâgir bina yapılmaktaydı. 30.000 liraya mâl olacak bu binanın iki aya kadar bitmesi bekleniyordu. Belediyenin 1935 yılı programındaki başlıca işler Kokak suyunun kente getirilmesi, itfaiye aracının geliştirilmesi, kaldırımların ve su tesisatının yapılmasıydı.¹¹²

Zonguldak'ın havasının ve suyunun hoş olduğunu belirten Ragıp Kemal Cantürk özellikle sertlik derecesi dört olan Bağlık suyunun lezzeti ve hafifliğiyle ün kazanmış olduğu bilgisini vermektedir. Ne var ki Bağlık suyu parayla satıldığı için herkes bundan yararlanamıyordu. Şehrin suları az olduğu için de ciddi bir su sıkıntısı vardı. Vali (İlbay) Halit Aksoy'un çabasıyla 1935 yılı itibariyle 120.000 lira ödünç alınarak "Kokak" adıyla bilinen güzel ve bol bir suyun şehre getirilmesi için çalışılmaktaydı. Yıllardan beri çekilmekte olan susuzluğun böylece son bulacağı ümit ediliyordu.¹¹³ Şehrin elektriği ise daha önce 10 kuruş iken vali (İlbay) tarafından 6,5'a indirilmiş, sonra yeniden 10'a çıkarılmıştı. Son olarak da bizzat başbakanın emriyle 5 kuruşa indirilmiş olduğu için halk bu durumdan oldukça memnundu.¹¹⁴

Muhabir Cantürk, Vali Aksoy'un yanı sıra Zonguldak Milletvekili ve Halk Partisi İl Başkanı Dr. Mithat Altıok'tan da övgüyle söz etmektedir. Daha önce Düzce'de tanışmış olduğu Dr. Mithat Altıok'u okuyucularına tanıtan muhabir Altıok'un birkaç yıl önce Bolu ilinin parti başkanlığına gönderildiğini, oradan

¹¹⁰ R.K. Cantürk, "Zonguldak'ta- Yeni şoseler ve bayındırlık hareketleri", *Kurum*, 25 Ağustos 1935, s. 5.

¹¹¹ R.K. Cantürk, "Zonguldak hastanesi- Karadeniz kıyılarının önemli bir sağlık kurağıdır", *Kurum*, 10 Eylül 1935, s. 5.

¹¹² *A.g.m.*, s. 5.

¹¹³ R.K. Can Türk, "Zonguldakta Bayındırlık", *Kurum*, 3 Eylül 1935, s. 5.

¹¹⁴ *A.g.m.*, s. 5.

Zonguldak'a nakledildiğini ardından da Zonguldak Milletvekili seçildiğini aktarmaktadır. Altıok aynı zamanda Halk Partisi başkanlığını da sürdürmektedir. Muhabirin verdiği bilgiye göre Bolu ve Düzce'de çok sevilmiş ve halkın güvenini kazanmış olan bu siyaset adamı Zonguldak için de görevlerini yapmak için canla başla çalışmakta, halka çok iyiliklerde bulunmakta ve il içinde bir canlılık oluşturmaktadır. Bunun karşılığında da herkesin gönlünü kazanmıştır.¹¹⁵

Zonguldak'ın gerek yeni binaları gerekse de yeni bayındırlık hizmetleriyle her geçen gün gelişmekte olduğunu, gezip görmeye değer bir yer haline geldiğini belirten muhabir halkın kentte karınca yuvası gibi kaynaşmasını da görülmeye değer manzaralardan biri olarak yorumlamıştır.¹¹⁶ Özellikle karşılıklı inşa edilen yeni hükümet konağı ile halkevi binasının adeta bir anıt manzarası oluşturduğunu ve insanda durup üç beş dakika uzaktan seyretme hevesi doğurduğunu söylemektedir. Vali Akif Behzat Bey zamanında başlanan hükümet konağı yeni Vali (İlbaş) Halit Aksoy'un döneminde tamamlanmış ve devletin şerefine yakışacak biçimde yapılmıştı. Odaların döşemeleri, il makamının mobilyaları, her odanın renkli yağlıboyalarla boyanmış olması gayet güzeldi. Daha önce ayrı ayrı binalara dağılmış olan memurlar ve devlet daireleri artık tek çatı altında toplanmışlardı. Gurur duyulacak binalardan bir diğeri ise "halkevi sarayı" idi. Bu 31,70 m. uzunluğunda, 28,30 m. eninde; bir kısmı iki, bir kısmı da üç katlı bir binaydı. Ön cephesi boyunca uzanan, geniş ve deniz gören bir balkon; büyük ve mükemmel durumda bir sineması, okuma salonu, zengin bir kütüphanesi ve 63 odası vardı. Alt katında geniş bir müzikhol ile caddeye bakan köşesinde Atatürk için bir daire yapılmıştı. Binanın bir köşesine Halk Partisi yerleşmişti. Mebus ve başkan Dr. Mithat Altıok'un çabalarıyla yapılan bu bina Zonguldak için şeref kaynağıydı. Bu binanın yapılmasıyla halkevinin bütün kolları faaliyete geçebilmiş, halk ve ülke için faydalı işler yapılmıştı.¹¹⁷ Halkevinde biçki dikiş yurdunun düzenlediği sergiyi de gezen muhabir, gördükleri karşısında kıvanç duymuştu. Muhabire göre sergi Türk kızlarının kadınlık konusundaki hünerlerini ve inceliklerini ünlü bir ressamın tabloları gibi ortaya koymuştu.¹¹⁸ Ayrıca öğrendiğine göre halkevi parkının ortasına Atatürk'ün tunçtan bir heykelini yaptırmak için girişimlere başlanmıştı. Türk maden endüstrisinin sembolü olması ve Türkiye'deki anıtların hiç birine benzememesi arzulanan bu heykel Kubilay Abidesi'nin sanatçılarından biri olan Türk heykeltıraş Ratip Aşir'e ısmarlanmıştı.¹¹⁹

¹¹⁵ R.K. Cantürk, "Zonguldakta ev buhranı şiddetli!", *Kurum*, 7 Eylül 1935, s. 5.

¹¹⁶ R.K. Can Türk, "Zonguldakta Bayındırlık", *Kurum*, 3 Eylül 1935, s. 5.

¹¹⁷ *A.g.m.*, s. 5; Zonguldak Halkevi binası ve halkevinin çalışmaları için bkz. Duygu Tekin, *Toplumsal Bellek ve Mekân: Zonguldak Halkevi Binası*, Ankara Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017; Yücel Namal, "Zonguldak Halkevi'nin Faaliyetleri ve Karaelmas Dergisi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 34 (Yaz 2012), s. 97-134

¹¹⁸ R.K. Cantürk, "Zonguldakta ev buhranı şiddetli!", 7 Eylül 1935, s. 5.

¹¹⁹ R.K. Can Türk, "Zonguldakta Bayındırlık", *Kurum*, 3 Eylül 1935, s. 5; Yücel Namal, Zonguldak'ta Atatürk heykeli yapılması için ilk olarak Alman heykeltıraş Prof. Jozef Thorak ile görüşülmüş

Ragıp Kemal Bey'in kentteki sosyal hayata dair izlenimlerini aktardığı bir başka yer Kapuz Plajı'dır. Muhabir, Zonguldak'ta "vakit geçirilecek yerlerden birisi" olarak anlattığı Kapuz Plajı'ndan adeta büyülenmiş gibi söz etmiş, plajın güzelliğini ayrıntılı şekilde betimlemiştir. Şehir merkezinden plaja işleyen motor ve sandallar ona cuma ve pazar günlerinde Haliç'te görülen manzarayı çağrıştırmıştır. Ancak gördüğü önemli bir eksikliği yadırgamıştır. Zira kadın ve çocukların motorlara binip inmeleri çok zahmetliydi. Motor sahipleri tahta ve basit bir iskeleyle kolaylık sağlayabilecekleri halde bunu yapmamışlardı.¹²⁰

Ragıp Kemal Bey, gezisi sırasında Zonguldak'taki sağlık kurumlarını oldukça iyi bulmuştur. Sağlık teşkilatının başında "Esen ve Sosyal Yardım Direktörü" olarak Münür Bey görev yapıyordu. İl merkezinde Sağlık Bakanlığı'na (Esen Bakanlığı) bağlı 60 yataklı ve röntgenli bir hastane; Ereğli, Bartın ve Safranbolu'da da özel idareye ait 25 yataklı birer hastane vardı. Bunların operatörleri ve uzman doktorları mevcuttu. Devrek'te Sağlık Bakanlığı'na bağlı beş yataklı bir muayene ve tedavi evi bulunuyordu. İl merkezinde belediyenin doktoru da kadın-doğum uzmanıydı. İlçelerin hepsinde hükümet doktorları, Bartın ve Ereğli'de ayrıca birer belediye doktoru, ebeler ve eczaneler vardı. Bunlardan başka, 15'ten fazla bağımsız çalışan doktor da vardı. Ayrıca Frengi Mücadele Kurumu da güçlü durumdaydı.¹²¹

Muhabir "Zonguldağın batı tarafındaki tepenin üzerinde uzaklardan kanadlarını açmış beyaz bir kartal gibi görünen meşhur hastanesi"ni de ziyaret etmiş ve Başhekim Op. Dr. Şerif Korkud eşliğinde her tarafını gezmiştir. Hastanede Şefik Bey adında bir doktor Röntgen Uzmanı olarak görev yapıyordu. Başhemşire Vesile Dilâver Hanım ise iki yıl Amerika'da bulunmuş, İstanbul'daki Amerikan Hasta Bakıcı Mektebi'nde çalışmıştı. Ragıp Kemal Bey'in "çalışkan ve mesleğine ilgili" bulunduğu başhekimin yönetimindeki hastanenin her tarafı temizdi. Hastalar ve hastane için ne gerekiyorsa her şey yerli yerindeydi. Hastanenin eşya ve hasta taşımak için ayrılmış otomobili de çok işe yarıyordu. Ayrı ayrı koşullardaki 49 hastanın 23'ü ameliyatlıydı. Yılda ortalama 800 ameliyatın yapıldığı bu hastanede son bir ay içerisinde 95 ameliyat gerçekleştirilmişti. Yoğunluk karşısında, hastanenin daha önce 50 olan yatak kapasitesi bir önceki yıl 60'a çıkarılmıştı. Ne var ki bu sayı da yeterli gelmiyordu. Kısa süre önce temeli atılan Amele Hastanesi hizmete girince bu yoğunluğun sona ermesi muhtemeldi.¹²²

Gittiği yerlerde okul, hastane, belediye gibi kamu kurumlarını ziyaret etmeyi, kamu hizmetleri hakkında bilgi alıp değerlendirme yapmayı önemseyen Ragıp

olduğunu ve heykeltıraşın konuyla ilgili olarak 1937'de Zonguldak'a geldiğini belirtmektedir. Ancak bu girişim sonuçsuz kalmış, Prof. Zühdü Müridoğlu ve Ali Hadi Bara tarafından yapılan Atatürk ve İnönü heykelleri 1946'da tamamlanarak açılmıştır: Yücel Namal, *Atatürk'ün Zonguldak Gezisi*, Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010, s. 62.

¹²⁰ R.K. Cantürk, "Zonguldak ceza evini düzeltmek lâzımdır", *Kurum*, 29 I. Teşrin 1935, s. 12.

¹²¹ R.K. Cantürk, "Zonguldakta ev buhranı şiddetli!", *Kurum*, 7 Eylül 1935, s. 5.

¹²² R.K. Cantürk, "Zonguldak hastanesi- Karadeniz kıyılarının önemli bir sağlık kurağıdır", *Kurum*, 10 Eylül 1935, s. 5.

Kemal Cantürk mümkün oldukça hapisaneleri de ziyaret etmeye çalışmıştır. Zonguldak'ta da buna imkân bulan muhabir kentteki küçük ve ahşap cezaevinde bizzat incelemelerde bulunmuştur. Gözlemleri ise hiç olumlu değildir. Zira Ağır Ceza Mahkemesi Zonguldak'ta olduğundan çevreden de buraya nakiller yapıyor ve bu durum sayıyı kabartıyordu. Ağır ve hafif suçlularla çocuklar aynı ortamdaydı. 60'ı hükümlü olmak üzere 126 kişinin bulunduğu bina harap halde ve iki göz odadan ibaretti. Muhabire göre işin daha da hayret verici yönü böyle bir binaya ayda on beş bin kuruş kira verilmesiydi.¹²³

Halk Partisi'nin hapishanenin durumunun farkında olduğunu ve bir takım iyileştirmeler yapılmaya çalışıldığını belirten Cantürk, cezaevindekileri okutmak için öğretmen bulunmuş olduğunu, yoksul olanlar için de 33 kat iç çamaşırı verildiğini aktarmaktadır. Cezaevinin darlığı yüzünden sağlık şartlarının kötü olduğunu belirten muhabir buna çare bulunması gerektiğinin altını çizmiştir. Bütçe konusunda ise bir önerisi vardır. Zonguldak'taki binlerce işçinin ocaklarda giydiği özel ayakkabılar ile kıyafetlerin cezaevindekilere yaptırılabilceğini, böylece cezaevi için önemli bir gelir sağlanabileceğini söylemektedir. Bu amaçla önce uygun bir cezaevi bulunmalı ve gerekli düzenlemeler yapılarak kendi yağıyla kavrulur hale getirilmeliydi. Ayrıca ileri sürdüğü fikir uygulanırsa cezaevindeki kişilerin de az da olsa para biriktirme şansları olacaktı.¹²⁴

Zonguldak'ta hapisane ve gümrük binasından başka tüm devlet dairelerinin yeni sisteme göre ve modern halde olduğunu söyleyen Cantürk gümrük binasının çok biçimsiz olduğunu belirtmektedir. Verdiği bilgiye göre yolcuların bavulları sokak ortasında açılarak muayene ediliyordu. Bu binanın Zonguldak'a yaraşır biçimde yeniden inşası için Ankara'dan talepte bulunulmuş ancak henüz cevap gelmemişti. Muhabir her gün yükselmekte olan Zonguldak'ın bu çirkin ve biçimsiz durumdan kurtarılmasının şart olduğunu söyleyerek Gümrük ve İnhisarlar Bakanlığı'nın konuya dikkatini çekiyordu.¹²⁵

Ragıp Kemal Bey, şehri "*Burada iki Zonguldak vardır: Birisi yerin altında, diğeri de üstündedir*" sözleriyle özetliyordu.¹²⁶ Daha önceki gezilerinde olduğu gibi 1935 yılında da havzadaki madenciliği mercek altına almayı ihmal etmemiştir. Zira Zonguldak demek, kömür demektir ve kentteki her şey "*karaelmas*"a göre şekillenmiştir.

Muhabirin verdiği bilgilere göre 1935 yılı itibarıyla havzada özellikle Türkiye ile Ereğli Şirketi kömür endüstrisini ilerletiyordu. Ama ona göre, gerek teşkilat gerekse de memlekete fayda açısından asıl öneme sahip olan Türkiye'di. Türkiye'nin yöneticileri hem Avrupa'da öğrenim görmüş hem de mesleki tecrübe sahibi olduklarından kısa sürede 63 numaralı ocağı modern bir hale sokmuşlardı. Daha

¹²³ R.K. Cantürk, "Zonguldak ceza evini düzeltmek lâzımdır", *Kurum*, 29 I. Teşrin 1935, s. 12.

¹²⁴ *A.g.m.*, s. 12.

¹²⁵ *A.g.m.*, s. 12.

¹²⁶ R.K. Cantürk, "Zonguldak'ta 'Türkiş' madenleri", *Kurum*, 29 Ağustos 1935, s. 9.

önce (merhum) Ahmet Arif'e ait olan ve kişisel faydaya hizmet eden bu ocak dokuz yıldan beri Türkiye'nin malı olmuş, gösterilen fedakârlıklar ve büyük sermayeler sayesinde kısa sürede iyi sonuçlar alınmış ve tüm ülkeye fayda sağlanmaya başlanmıştı. Dört sene öncesine kadar konforu eksik olan bu kuruluş artık çağdaş, sağlık şartlarına uygun ve sosyal bir yapıda üretim yapmaktaydı.¹²⁷

Türkiye'deki maden işçilerinin yaşam koşullarını yakından inceleme şansı yakalayan Ragıp Kemal Bey, işçilerin hayatının ve konforunun düşünülmüş olmasından memnundur. Gözlemlendiği kadarıyla gereken tüm tedbirler mükemmel bir şekilde alınmıştı. İlk etapta 480 bekâr işçiyi barındıracak dört koğuş yapım halindeydi. Bunlarda banyolar, çamaşırhaneler ve yemekhaneler de bulunacaktı. İşçiler karyolalarda yatırılacak ve iş elbisesiyle dış elbisesi ayrı ayrı verilecekti. İşçilere sıcak tabldot servisine de başlanmıştı. Günde 10 kuruşa beş kap lezzetli ve besleyici yemekler veriliyordu. Haftada iki gün verilen tatlılar da ücretsizdi. Ocaklardan çıkan işçiler banyolarını yaptıktan sonra kışın kaloriferli yemekhanede yemeklerini yiyecek ve dinlenme salonunda dinlenebileceklerdi. Geceleri sinema izleyip radyo dinleyebilecekler, uyku saatlerinde de karyolarında yatacaklardı. Diğer yandan memurlar için de evler inşa ediliyordu.¹²⁸

İşçilerin yemekhanesine giren ve yemekleri bizzat inceleyen muhabir "... kendi evlerimizde pişen yemeklerden farkı yoktu. Tere yağlı pilav, Biga nobudile nefis bir et yemeği ve bedavadan bir üzüm hoşafı pek hoştu" demektedir. "Türkiye" mühürlü yemek kaplarının hepsi bakırdandı ve sık sık kalaylanıyordu. İşçilerin öğünleri sabahları güzel bir çorbadan, öğlen ve akşamları ikişer kap etli yemekten oluşuyordu. Haftada iki defa da ücretsiz tatlı veya börek ikram ediliyordu. Cantürk'e göre tüm bunlar, yalnızca işçilerin konforu için değildi. Zira Zonguldak'ta çalışan işçiler kendileri için değil Türk ulusu için çok yararlı işler yapıyorlardı.¹²⁹

Cantürk, 1935'teki ziyareti sırasında –son aylarda herkesin merakını uyandıran- Sömikok hakkında da bilgi edinmek üzere İş Bankası'nın malı olan 63 no'lu ocağa gitmiş, oradan da şirket aracılığıyla Sömikok Fabrikası'na götürülmüştür. Genel Müdür Esat Kerimol, bu konuda muhabire şu bilgileri vermiştir:

"Bu kömürün adı Türk Antrasitidir. Bu antrasit özel bir kömürdür. Uçucu maddeleri % 8-10 nisbetindedir. İs ve koku yapmaz, düzgün yanar, ıskaralarda hurda bırakmaz. Her türlü sobalarda ve hattâ maltızlarda yanabilir. Bilhassa şıfaj santrallerinde ve salamandra sobalarında kullanılır. Temizliği ve yakma kuvveti itibarıyla yüksek evsafa malik olduğu gibi tasarruf itibarıyla da büyük kıymeti vardır. Çünkü daha çok az kömür sarf etmekle diğer kömürlerin neticelerini elde etmek mümkündür.

Bu kömürün parçaları kalıp gibi değildir. Beber tanesi (60) ile (80) ve (20) ile (40) milimetre büyüklüğünde parçalardan ibaret olacaktır. Bu parçaları

¹²⁷ A.g.m., s. 9.

¹²⁸ A.g.m., s. 9.

¹²⁹ A.g.m., s. 9.

ateşlemek için pek az bir talaş ve bir parça kâğıt kâfi gelecektir. Yanma derecesi adi kok kömürlerine nisbetle (450)dir. Kok kömürleri ise (750-780) derecede yanarlar Bu itibarla iki ton kokun işini bir ton ve belki daha az Antrasitle temin etmek kabildir.

Ecnebiden gelen Antrasitlere nisbetle yarıdan daha noksan bir fiyatla piyasaya çıkarılacaktır. Tabii Antrasitler, doğrudan doğruya topraktan çıkar ve kömürün başka bir cinsidir. Bizimki yapma Antrasittir. Kalite itibarıyla ötekinden üstündür Çünkü düzgün mesematı vardır ve yanması daha çok düzenlidir.

Eğer istemeler olursa Bütün Türkiye'ye yetiştirecek kadar antrasit yapılacak bir durum alınmıştır. Bu sayede ormanlarımızda tabiribatten kurtulacaktır ki asıl amaç da budur. Bu kömürler için bir fabrika yapılmaktadır ve yakında mahsulünü verecektir. Bu fabrikada bir deneme fırındır, eğer istenilen sonucu verirse gelecek de bütün mabrukât ihtiyacı temin edilecektir. Bu suretle istihlâlât ve sarfiyat çoğaldıkça Antrasit de ucuzca satılacaktır.

Antrasitler yapılırken bir taraftan da Katıran, benzîn bilhassa tayyare benzini, maden yağı çıkarılacak ve asitfinik çıkarmak da mümkün olacaktır.”¹³⁰

4.2. Ali Naci Karacan'ın 1935'teki İzlenimleri

1935'in sonunda Türk Antrasit Fabrikası'nın açılması Zonguldak'ı bir kez daha ülke gündeminin üst sıralarına oturtmuştur. Fabrikanın açılış töreninde bulunan Tan gazetesi yazarı Ali Naci Karacan bu vesileyle Zonguldak kömür havzasına dair üç tefrika kaleme almış ve bunlar 13, 16 ve 18 Birincikanun 1935 tarihli sayılarda yayınlanmıştır.

Birinci tefrikasını havzanın tarihine ayıran Karacan, yörede kömürün keşfinden Ankara Hükümeti'nin havzayla ilgilenmeye başlamasına kadar geçen sürede nelerin yaşandığını aktarmıştır. Yazısının sonunda ise söz konusu yılları şöyle özetlemiştir:

“Demek ki millî hükümet 336 da havzaya ayak attığı zaman, Türk kömür maden ocakları, Fransız, İtalyan, Rum, Ermeni ve hattâ türlü yollardan ellerine birer damar geçirmiş çeşit çeşit tufeylilerin üşüşmesiyle, tam bir yağma Hasanın böreği manzarası göstermekte idi”.¹³¹

Karacan ikinci yazısında, “tufeyli” (asalak) olarak tanımladığı işletmecilerden havzanın temizlenmesinin millî hükümetin kurulmasıyla başladığını belirtmiştir. 1935'e kadar Türk sermayesinin havzaya adım adım girdiğini, asıl hamlelerin 1926 sonrasında İktisat Vekâleti tarafından yapıldığını ve yerli sermayenin artık havzaya yön veren bir güç haline geldiğini gururla anlatmıştır. Karacan'a göre bu başarıda millî sermayeli şirketlerin fedakârlık yapmaktan çekinmemesi; halkın, memurların ve Türk teknisyenlerin aynı amaç etrafında birleşmesi büyük fayda sağlamıştı. 1935

¹³⁰ R.K. Cantürk, “Türk antrasiti nasıl olacak?”, *Kurum*, 12 Eylül 1935, s. 5.

¹³¹ Ali Naci Karacan, “Karaelmas: 1- Kömür Havzasının Başından Geçenler Anlatılmağa Değer Hikâyedir”, *Tan*, 13 Birincikanun 1935, s. 5.

yılı itibariyle havzanın en zengin kömür yataklarını ellerinde bulundurmalarına rağmen yabancı sermaye sahipleri Türk sermayesi karşısında bocalama ve tereddüt içerisindeydi. Sahaya yeni sermaye koymaya cesaret edemiyorlardı. En verimli damarların yanı sıra liman ve şimendifer de yabancıların elinde olduğu halde Türk maden ocaklarının durumu ümit vericiydi. Başarı elle tutulur, gözle görülür hale gelmişti. Türk teknisyenler rakiplerini alt etmek için savaşıyordu. Havzayı gezenler, son zamanlarda gerçekleşen lokomotif, elektrik, elektrikli işletme vb. yeniliklerin tamamının Türk sermayesi tarafından yapıldığını rahatça görebilirdi.¹³²

Karacan, ziyareti sırasında duymuş olduğu bir olayı Türk mühendis ve işçilerinin havzayı millileştirme işini nasıl bir ideal meselesi olarak gördüklerine örnek vermektedir. Aktardığına göre; havzayı basan sel 30.000 ton kömürü silip süpürmek üzereyken canlarını hiçe sayarak sel sularına atılan mühendis ve işçiler gerekli tedbirleri almış, kömür harmanlarını zarar görmekten kurtarılmıştı. Karacan'a göre bu olayın önemi sadece maddi kaybın önlenmesi değil, havzadaki Türk sermayesinin hangi ruhla çalıştığını göstermesiydi.¹³³

Karacan'ın verdiği bilgiye göre Zonguldak'ta küçük fakat en güzel evler Türk mühendisler ile Türk işçiler için yapılmış olan evlerdi. Kentte, işçiler için gerekli olan hastane, mektep, sesli sinema, spor tesisleri ile ihtiyaçların karşılanabileceği ucuz kooperatifler neredeyse tamamlanmak üzereydi. Ayda 75 kuruş veren bir amele her gün bir tas çorba, ayda 250 kuruş veren bir işçi her gün etli-sebzeli üç kap yemek yiyebilmekteydi. Aylık 450 kuruş ödeyerek her gün beş kap yemek yemek de mümkündü. Oysa başka madenlerde çalışanlar 15 lira ödeyerek bu yiyeceklerin ancak yarısını alabiliyordu. Amele ücretleri 80-200 arasındaydı. Türk sermayesinin işçilere verdiği para, yabancı sermayeye göre fazla olduğu gibi sosyal destekler sebebiyle bu işçilerin alım gücü de daha fazlaydı. Bir yıl içerisinde amele için banyo yerleri, okuma salonları ve karyolalı yatakhanelerin de hizmete girmesi planlanmıştı. Bu durumun öncelikle ameleyi koruması diğer yandan da randımanı artırması amaçlanıyordu.¹³⁴

Karacan "Denilebilir ki, milli sermayeler, havzada memleketin en büyük müdafaa silâhı olan kömürü en iyi şekilde işletebilmek için bugün daha temel atıyorlar ve bugünkü her adımlarında daha çok yarını düşünerek çalışıyorlar." diyordu. Ona göre; Atatürk çocuklarının meydana çıkmaya başladığı Zonguldak, eskiye göre bambaşka bir şehir olma yolundaydı.¹³⁵

Karacan, yazı dizisinin son bölümünü kömürün Türk ekonomisi için önemine ayırmıştır. Ekonomik olarak gelişmiş ülkelerin kömür ve çeliğe dayandığını hatırlatan yazar Türkiye'nin de gelişebilmek için buhara ve elektrige

¹³² Ali Naci Karacan, "Karaelmas-2-Atatürk Çocukları Kömür Madenlerinde nasıl çalışıyorlar?", *Tan*, 16 Birincikanun 1935, s. 1.

¹³³ *A.g.m.*, s. 1, 9.

¹³⁴ *A.g.m.*, s. 9.

¹³⁵ *A.g.m.*, s. 9.

ihtiyacı olduğunu bunun da kömürle sağlanabileceğini belirtmiştir. Ona göre Gal Havzası İngiltere için ne ise, nasıl ki Ruhr Havzası Alman medeniyetinin temelini oluşturmuşsa Zonguldak da Türk sanayiinin odak noktası olmaya adaydı. Türk kömür sanayiinin biricik merkezi Zonguldak olduğu için Türk sanayiinin beşiği de bu havza olabilir, Türk sanayii bu havza etrafında kurulabilirdi. Ancak bunun için yapılması gereken işler vardı. Her şeyden önce havzada mevcut olan dağınıklık ortadan kaldırmalı, ayrı ellerde paylaşılmış olan yönetim bir elde toplamalıydı. Ayrı ayrı yapılan üretim ve yönetim masrafları bu şekilde azaltılıp maliyet düşürülebilirdi. Böylece tüm Akdeniz havzasının kömür hâkimiyeti Türkiye'ye geçebilirdi. Çünkü Yunanistan'ın, Mısır'ın, İtalya'nın, Yugoslavya'nın, Romanya'nın, Fas ve Cezayir'in elinde kömür yoktu. Bu ülkelerdeki kömür ihtiyacının yarısını bile temin etmek en az beş milyon tonluk bir pazar anlamına geliyordu. İç pazar da göz önüne alındığında üretimi artırmanın, bunun için de gerekli donanımın sağlanmasının gerektiği açıktı. Karacan, Zonguldak'ta gerçekleşecek kömür faaliyetlerinin ülke ekonomisine büyük bir canlılık getireceğini, önemli bir istihdam kaynağı olacağını ve ülkeye yön vereceğini vurguluyordu.¹³⁶

Sonuç

Taşkömürünün işletilmeye başlamasından Kurtuluş Savaşı'na kadar yabancı sermaye hegemonyasında olan Zonguldak Kömür Havzası, cumhuriyetin ilanından sonra hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. 1926'da İş Bankası'nın Zonguldak kömür havzasına girmesiyle başlayan "*Vasıtalı Müdahaleci Dönem*" havzadaki yabancı hegemonyasını kırmaya başlamış, milli sermayenin kömür üretimindeki payını artırırken toplam kömür üretiminde de istikrarlı bir artış sağlamıştır.

Zonguldak 1930'lu yılların ilk yarısında "*Vasıtalı Müdahaleci Dönem*"ın sonuna yaklaşırken "*Devlet İşletmeciliği Dönemi*"nin arifesindeydi. Bu kritik geçiş döneminde kenti ziyaret eden gezi muhabirleri öncelikli olarak kentin varoluş nedeni olan kömür işletmeciliğinin durumunu mercek altına almışlar, havzadaki yabancı sermayeye karşı yerli sermayenin başarılarından övgüyle söz etmişlerdir. Yerli sermayenin üretimdeki payının artmasının yanı sıra işçilerin çalışma ve sosyal koşullarının iyileştirilmesi, havzanın ulaşım olanaklarının geliştirilmesi umut verici gelişmeler olarak gezi yazılarına yansımıştır. Diğer yandan havzanın deniz ulaşımı açısından yeterli altyapıya sahip olmaması ve Türk kömürünün uluslararası piyasalara pazarlanmasındaki sıkıntılar dile getirilmiş, sahip olunan potansiyelin değerlendirilmesi için alınması gereken tedbirlerin altı çizilmiştir.

Gerek devlet adamlarının gezilerine eşlik etmek vesilesiyle gerekse de kömür havzasının önemine dayalı olarak Zonguldak'a dair yazı yazan gazetecilerin aksine gezi muhabirleri sadece kömüre odaklanmamışlardır. Ziyaretleri sırasında kentteki sosyal ve kültürel değişimi, belediyeciliğin yanı sıra diğer kamu hizmetlerini de incelemişlerdir. Bu muhabirlerin yazılarında anlattıkları Zonguldak 1930'lu yılların ilk yarısında müthiş bir değişim içerisindeydi. Otuz, kırk yıl içerisinde küçük bir

¹³⁶ Ali Naci Karacan, "Kara Elmas 3", *Tan*, 18 Birincikanun 1935, s.1, 3.

köyden bir maden kentine dönüşen Zonguldak'ta hızlı nüfus artışı, tarımsal üretimin kısıtlılığı ve gelir seviyesinin nispeten düzenli/yüksek olması sebebiyle pahalılık ve konut sıkıntısı hüküm sürmekteydi. Sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetleri ihtiyaca cevap verebilir nitelikteyken belediye hizmetleri yeterli seviyede değildi. En önemli caddede tren katarları işliyor, suya çok ihtiyaç duyulduğu halde kente düzenli su verilemiyordu. Buna karşın elektrik üretilerek kullanıma sunulması, yeni hükümet binasıyla halkevinin faaliyete geçmesi, il çapında kara yollarının inşa edilmesi bayındırlık alanında kayda değer gelişmeler olarak gezi yazılarına yansımıştır.

Kaynaklar

I. Gazeteler

Akşam (1932, 1933)

Cumhuriyet (1930, 1933)

Hakimiyet-i Milliye (1933)

Kurun (1935)

Milliyet (1930, 1932, 1933)

Tan (1935)

Vakit (1933)

II. Kitaplar

Ahmet Naim, *Yer Altında Kırk Beş Sene- Bir Maden İşçisinin Anıları*, Hazırlayan: Sina Çıladır, Evrensel Basım Yayın, 1.baskı, İstanbul, 2014.

Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası-Uzun Mehmetten Bugüne Kadar*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1934.

As, Efdal, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2013.

Cumhuriyetin 50. Yılında Zonguldak- 1973 İl Yıllığı, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1973.

Çıladır, Sina, *Taşkömürünün Devletçilik Dönemi*, Kültürkent Kuledibi yay., 1.baskı, İstanbul, 2018.

_____, Sina, *Zonguldak Havzasının Tarihi Gelişimi*, Genel Maden-İş yay., , Zonguldak, [1993].

Enver, Sadreddin, *Zonguldak Kömür Havzamız*, Etibank yay., Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1941.

Kaya, Ali, *Zonguldak'ta Elektriğin Tarihi*, Karina yay., 1. baskı, Ankara, 2014.

Köprülü, Ali Kadri, *Anadolu'da Hayat ve Hatıratım -Anadolu'da İstiklâl Mücadelesi-*, Yayına Hazırlayan: Hamit Pehlivanlı, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 2011.

Namal, Yücel, *Atatürk'ün Zonguldak Gezisi*, Zonguldak İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010.

Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir)*, Sermaye Piyasası Kurulu yay., 4. baskı, Ankara, 1997.

Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1998.

- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Yurt yay., Ankara, 1987.
- Sarıkoçuncu, Ali, *Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992.
- Seçkin Bir Türk Ormancısı Hüseyin Fehmi İmer- Hayatı, Hatıraları*, Hazırlayan: Kerim Yund, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- Tuncer, Kadir, *Tarihîten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, Yayına Hazırlayan: Yaşar Selçuk, Göçebe yay., 1. Baskı, İstanbul, 1998.
- Vâlâ Nureddin (Vâ-Nû), *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, Kırmızı Kedi yay., 1. Baskı, İstanbul, 2018.
- Yıldırım, İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2001.

III. Makaleler

- Avcı, Cemal, "19. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu Vilayeti", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Journal of Social Sciences*, Cilt / Volume: 2012-1 Sayı / Issue: 24, s. 17-33.
- Canver, Can, "Zonguldak Havalisinde Kuvayi Milliye Harekatı", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 189-201.
- Dölen, Emre, "Zonguldak Maden Mühendis Mekteb-i Âlisi (1924-1931)", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 21-31.
- Genç, Hamdi, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Zonguldak'ta Nüfus, Ticaret ve Sanayi (1920-1932)", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı: 12 (2010), s. 137-152.
- _____, "Zonguldak Kazası", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 317-323.
- Güner, Zekai, "Zonguldak ve Ereğli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri, Bölgede Gelişen Olaylar", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 179-187.
- Kara, Murat, "Cumhuriyet Dönemi'nde Ereğli Kömür Havzası (1920-1940)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIV/1 (2012), s. 111-137.
- Karakuzu, Hasan, Namal, Yücel, "Başbakan İsmet İnönü'nün Zonguldak Kömür Havzası Ziyaretinin Türk Basınına Yansımaları", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 2014-Volume 2, s. 1-13.
- Namal, Yücel, "Zonguldak Halkevi'nin Faaliyetleri ve Karacelmas Dergisi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 34 (Yaz 2012), s. 97-134.
- Öğreten, Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Maden Havzasında Kurulan İlk Şirket", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 297-308.
- Sakaoğlu, Necdet, "Tarihe Yerleşen Hayal: Uzun Mehmet", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 10 (Ekim 1984), s. 21- 25.
- Yüksel, Büşra, "Çalışma İlişkilerine Yönelik ilk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri", *İş ve Hayat*, III/6, s. 155-178.
- Zaman, Ekrem Murat, "Zonguldak Kömür Havzasında Madencilik Eğitimi ve Maden Mektebi", *Zonguldak Kent Tarihi'05 Bienali Bildiriler Kitabı*, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s. 33-49.

IV. Tezler

- Gürboğa, Nurşen, *Mine Workers, The State And War: The Ereğli- Zonguldak Coal Basin As The Site of Contest (1920-1947)*, Boğaziçi Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Güven, Tamer, *Zonguldak Közlu'da Kömür Madenciligi: İşletmecilik ve Çalışma Hayatı (1848-1921)*, Bülent Ecevit Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü- İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2014.
- Kara, Murat, *Ereğli Kömür Havzası ve Cumhuriyet Dönemi Şekillenışı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü- İlköğretim Anabilim Dalı- Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2009.
- Tan, Çağlar, *20.Yüzyılın İlk Yarısında Zonguldak: Gündelik Yaşam ve Siyaset*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Tekin, Duygu, *Toplumsal Bellek ve Mekân: Zonguldak Halkevi Binası*, T.C. Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Summary

The Republic of Turkey was founded in quite economically disadvantaged circumstances. However, there was a wealth in its territory, which is one of the most important components of the Industrial Revolution and which is not found even in some industrialized countries. This wealth was coal. Zonguldak coal basin in Turkey had a vital importance in the industry for the growth of the maritime and rail transportation. It also had more potential export revenue than any other agricultural products of Turkey. However, even though the foreign and minority hegemony prevailed in Zonguldak coal basin since the 19th century was diminished due to the War of Independence, it was still there in the early years of the republic. The amount of coal produced as of 1923 in the basin, which is calculated to have an annual production capacity of 3,000,000 tons of coal, was below 500,000 tons.

Since its foundation, Turkey, depending on the economic value of coal, tried to be the prevailing power in basin and worked to increase its coal production. Improving the conditions of the employees, eliminating technical deficiencies, starting the railway line and putting local capital into coal business with government incentives were important steps taken during the 1920s. The basin was open to more important developments in the first half of the 1930s. Affected by the world economic crisis, Turkey turned to the statist policy and was about to address the coal mining issue in Zonguldak directly. In this process, Zonguldak was visited by senior statesmen and preparations were made for the nationalization of the coal basin.

During the 1930s, urbanization accelerated and social life was transformed in Zonguldak. Thanks to the employment opportunities, the population increased, public works and infrastructure services gained importance; the

minority-foreign influence decreased, and the change brought by the republic started to spread to the urban fabric.

During the 1930s, when Zonguldak witnessed important transformations in terms of national and local economy, it appears frequently in national newspapers. Some journalists dealt with the city on the occasion of statesmen' visits or evaluated its economic value and focused on coal, which is the *raison d'être* for the existence of the city. Some journalists visited the city as a stop of their travel routes, and contacted not only the rulers but also the public. These journalists, who focused on social life, municipality, city life, public services as well as coal, shared important details about Zonguldak with their readers.

A. Fuat Bey, who traveled to Zonguldak in 1930 as a travel reporter of Cumhuriyet newspaper, visited local and foreign coal enterprises in the basin, met with their representatives, took their ideas about coal production and especially praised that the domestic capital starting to be effective in the basin. He also conveyed his impressions about the railway line built with some of the health institutions in the basin. To his mind, Zonguldak was advancing in terms of public works. However, the fact that a port was not built in the basin was one of the biggest obstacles for the marketing of extracted coal. A. Fuat Bey states that Turkey couldn't make enough and good use of coal yet and lists negative examples such as receiving petroleum abroad, using petroleum in factories and electricity production, using millions of tons of wood in homes for heating instead of coal. According to the reporter, this was incompatible with nationalism.

Ragıp Kemal (Cantürk), who traveled around Anatolia and Thrace in the 1930s and wrote travel writings, visited Zonguldak three times in 1930, 1932 and 1935. Ragıp Kemal Bey, who made his first visit on behalf of Milliyet newspaper, focused on coal during this trip and gave extensive information about coal management in the basin; shared the impressions he gained from his meeting with the operators. He also praised the work of domestic capital enterprises. He examined the railway construction on the way to Zonguldak on the spot and underlined that a port should be built in Ereğli for the development of the basin. He observed that there was an intense worker mobility in the basin. According to him, food and residence rents in Zonguldak were remarkably high.

Ragıp Kemal Bey, who visited the city as a reporter for the Milliyet newspaper again in 1932, addressed the problems of coal management as well as the economic value of coal and the basin. However, unlike his first trip, he didn't limit himself only to these points and delved into several details. The reporter, who provides information on the issues such as the municipality's income-expenses, the work of these institutions, the daily and social life of the workers in the basin, shared detailed information about the cost of living and profiteering in the city. He also talked about the services that were seen during the period of national struggle and gave information about some of the schools he visited.

Another reporter who visited Zonguldak in 1932 was Hüseyin Avni Bey, who worked for the Akşam newspaper. Even years after his visit in 1926, the reporter found Zonguldak unchanged in terms of municipal capacity. According to him, the remarkable change was the construction of new buildings and spreading electricity everywhere. No solution was found for the coal-laden trains passing through the main street of the city and polluting to each spot. Hüseyin Avni Bey made an interview with the Mayor of Zonguldak, Nihat Bey, and also gathered information and opinions on other issues related to the municipality. As Ragıp Kemal Bey, he drew attention to the high cost of living in the city, but found the clothing prices relatively cheap. In addition, he personally observed the shopping in the bazaar and market and conveyed his impressions. Another situation that drew the attention of Hüseyin Avni Bey was the intense public interest in radio and gramophone in Zonguldak.

Ragıp Kemal Cantürk, who visited Zonguldak again on behalf of the Kurun (Vakit) newspaper this time in 1935, found the city quite changed. In Zonguldak, where work continued at all hours of the day, the number of workers increased day by day due to the people coming from other provinces, and Zonguldak, which was stripped from the appearance of a small town as a result of public works, became a city to live in. Newly built apartments, public buildings, parks, squares and sidewalks were the first highlights of this change. The bazaar became very crowded, especially in the evening. The prices in the bazaar were expensive and the house rents were over the odds. The reporter found Halit Aksoy very successful, who had been serving as the Governor of Zonguldak for three years and he explained in detail the roadworks that the governor had built throughout the city. However, the situation of Zonguldak municipality was not good and there was a budget problem. In addition, the city's water problem was not solved. During this trip, Cantürk also visited the Kapuz beach, the hospital that was put into service a few years ago, the newly built Halkevi (community center), the prison and the Sömikok factory, and shared his observations and the information he obtained. The reporter who examined the dining hall and food of the mining workers found the food, bedding and living conditions of the workers quite well.

Ali Naci Karacan, who attended the opening ceremony of the Turkish Anthracite Factory in Zonguldak in 1935 on behalf of Tan newspaper, is a typical example for journalists who dealt with Zonguldak only in terms of the value of coal in those years. In three serialized series of articles published after his departure to Zonguldak, he explained the history of the basin and the foreign-minority hegemony of the past and praised the degree to which the domestic capital reached in the basin. He emphasized the importance of coal in world's economy and its economic value for Turkey. According to Karacan, Turkish engineers and workers, who worked with great sacrifice in Turkish-owned enterprises in the basin, started to shape the future of the basin. Local capital enterprises provided good living conditions for engineers and workers. In addition, they provided cheap, quality and abundant food and did what it needed to be done to meet health and social needs.

JAPANESE KNOWLEDGE ABOUT MUSLIMS FROM THE MEIJI RESTORATION TO TODAY: ISLAMIC WORLD IN THE CONTEXT OF A TRANS-NATIONAL SPACE

Sinan Levent*

Abstract

In this study, interaction/relationship of Japanese people with Muslims from Meiji period to the present day will be illustrated. Japan in modern time, which became a regional power, began to have direct relations with Muslims and obtained more accurate information about Islam in a way quite different from its premodern practices. The victory in the 1904-05 the Russo-Japanese War caused Japan to be an imperial power and to expand its sphere of influence in East and Southeast Asia. So, Muslims were assumed as tributary assets of this expansionist policy, especially those in China and Russia until 1945. It is worth noting that a pool of knowledge blended with political arguments against Muslims was formed in Japan before World War II. Japanese, who built the country from scratch after the heavy defeat in World War II, used the prewar data and human resources on Muslims in the Middle East to advance scientific studies and to restore peaceful official diplomatic relations with them in postwar time. However, all religious and political terms used against Muslims such as “Kaikyō” or “Kaikyōto” before and during the war were rejected in this respect due to the war trauma left in state memory.

Keywords: Japan; Muslim World; Asia; Knowledge of Islam

Meiji Restorasyonu’ndan Günümüze Japonya’daki Müslümanlar Hakkında Bilgi Birikimi: Sınırlarötesi Alan Bağlamında İslam Dünyası

Öz

Bu çalışmada, modern dönemden itibaren Japonların Müslümanlar ile tarihsel etkileşimi/münasebeti ve Japonya’da İslam ve Müslümanlar ile ilgili bilimsel alt yapı, anlatılmaktadır. Modern Japonya’nın doğuşu olarak kabul edilen Meiji Dönemi (1868-1912) ile birlikte bölgesel güç halini alan Japonya’da, Müslümanlar ile doğrudan münasebetler kurulmuş ve İslam dini ya da Müslüman nüfus hakkında geçmişe kıyasla daha doğru bilgiler edinilmeye başlanmıştır. 1904-05 Rus-Japon Savaşı’ndan itibaren emperyal bir güç olarak Doğu ve Güneydoğu Asya coğrafyasında yayılcı bir politika gütmeye başlayan Japonya, bilhassa 1930’lardan 1940’ların ilk çeyreğine kadarki vetirede Çin ve Rus tahakkümündeki Müslümanlara karşı “Büyük Doğu Asya

* Dr. Öğr. Üyesi, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*, 06100 Sıhhiye-Ankara/Türkiye, sinanlevent@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3727-5273.

Ortak Refah Bölgesi”nin inşası için politik propagandalarda bulunmuştur. Bu doğrultuda Müslümanlara yönelik siyasi argümanlarla harmanlanmış bir bilgi havuzunun oluştuğunu belirtmek gerekir. İkinci Dünya Savaşı’nda alınan ağır yenilgi sonrası adeta sıfırdan ülkeyi inşa eden Japonlar, savaş sonrası bu dönemde, Müslümanlar hakkındaki savaş öncesi dönemden gelen bilgi ve insan kaynaklarını, bilimsel çalışmaların ilerletilmesi ve Müslüman ülkelerle barışçıl resmi diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasında kullanmıştır. Savaş öncesi ve sırasında Müslümanlara yönelik kullanılan her türlü dini ve siyasi terimle mefhumlar bu doğrultuda reddedilmiştir. Bunda savaş travmasının devlet hafızasında bıraktığı kalıcı hasar vardır.

Anahtar Sözcükler: Japonya; Müslüman Dünyası; Asya; İslam Bilgisi

Introduction

In this manuscript, it is discussed how Japan have seen the Muslim World from Meiji period to today. For this examination, official sources as well as previous studies are employed¹. Concretely, archival sources from the National Archives of Japan, and primary sources such as *Kaikyō Gairon* by Okawa Shumei; *Kansō Ajia Bunka Shiron: Shina no Koete and Chūō Ajiasbi* by Matsuda Hisao & Kobayashi Hajime; *Nichido Kōshōshi* by Naitō Chishū for prewar time perception towards Muslims in Japan are utilized. Furthermore, *Nihon to Arabu* by Nakatani Takeyo and *Ajia-Afurika Minzoku Undō no Jittai* by the Middle East Institute of Japan are also useful materials to understand the postwar knowledge concerning Muslims in the comparison of the prewar comprehension.

Concerning past scholarship in Turkey, studies are more focused on Turkish-Japanese relations in the context of Ertugrul Frigate Incident at the end of the 19th century² and Japanese Islam policy in the interwar period from the perspectives of Pan-Asianism³.

This manuscript reviews the relations of Japan and the Muslim World in modern times. The subject in this examination is Japanese state, which concretely means government, army and civilian organizations and activists. And the object is the Islamic World, which refers to the Muslim regions only in West Asia and does not include those in South, or Southeast Asia. The Islamic World in West Asia is taken up as a trans-national space, and the relations between Japan and Muslims

¹ Concerning the premodern time perception about Muslims in Japan, apply to Hideaki Sugita (杉田 英明), *Nihonjin no Chūtō Hakken (日本人の中東発見)*, Tokyo: Tokyo Daigaku Shuppankai, 1995; Hüseyin Can Erkin. *Geçmişten Günümüze Japonya’dan Türkiye’ye Bakış*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

² Komatsu Kaori, *Ertugrul Faciası Bir Dostluğun Doğuşu*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1992; F. Şayan Uluhan Şahin, *Türk Japon İlişkileri (1876-1908)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001; Nobuo Misawa, *Türk-Japon Ticaret İlişkileri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2011.

³ Selçuk Esenbel. *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015; Ali Merthan Dündar, *Pan İslamizm’den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

residing in this space are discussed in this context. It aims to examine how Japanese collective consciousness, or understandings about Muslims has been formed and what kind of foreign policy has been exercised accordingly in modern times. It also contributes to one's grasping the overall transitional process of the Japanese diplomacy concerning the Muslim World from the Meiji period to today.

Prewar Time (1868-1945)

Near the end of the Tokugawa period, Sakoku Policy, namely seclusion policy was released and direct negotiations with foreign countries began in Japan. Initially, western nations became Japanese main diplomatic goals. While they travelled to the European nations via the Red Sea and the Suez Canal (opened in 1869), it was customary to pass through Egypt under the Ottoman rule at the time. In other words, Japan actually experienced the Islamic world through Egypt under the Ottoman Empire for the first time⁴. Egypt had a judicial system called a mixed court, or witness court. This judicial system was of great interest to Japan, which did not have jurisdiction over the inequality treaty concluded near the end of the Tokugawa period. Japan began to contact Egypt and investigated this particular judicial system, which contributed to form fundamental knowledge of *Sharia*, Islamic law in Japan⁵.

In 1873 the Iwakura Delegation, who stayed in France, sent Chief Secretary Genichiro Fukuchi, accompanied by Jodo Shinshu Buddhist monk Mokurai Shimaji, to Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, for inspecting witness court systems. This is known to be the oldest contact between the two countries. While Fukuchi was inspecting the court system of the Empire, mainly in Egypt, which is the territory of the Ottoman Empire, Shimaji investigated Islam and its followers, Muslims⁶.

Recognizing the existence of the Islamic world in this survey, Japan took a strong interest in building diplomatic relations. In 1876, Hiroshi Nakai, the first secretary of the Japanese Embassy in London, and Hiroki Watanabe, the first secretary of the Japanese Embassy in Vienna, visited Istanbul on his way back to Japan and met with Foreign Minister Rashid Pasha⁷. However, at the time, the Ottoman Empire was in a period of decline and in the midst of a war with Russia, and this contact did not extend to final diplomatic relations. On the other hand, the Japanese government, as a foreign policy prioritized the cancellation of the inequality treaty concluded with the United States, Great Britain, France, Russia and the Netherlands at the end of the Edo period and did not feel the urge to establish diplomatic relations with the Ottoman Empire.

Persia, under Qajar Asahi at the time was also a candidate of diplomatic

⁴ Egypt was occupied in 1882 by the British troops and became a British colony till 1922.

⁵ Nakaoka Saneki (中岡三益), "Gaimushō Goyōgakari Yoshida Masaharu Perusha Tokō Ikken", (外務省御用掛吉田正春波斯渡航一件), *Mikasanomiya Denka Kokikinen Orientogaku Ronshū*, Nihon Oriento Gakkai (三笠宮殿下古稀記念オリエント学論集), 1985.

⁶ Misawa, *Türk-Japon Ticaret İlişkileri*, p. 33, 34.

⁷ *Ibid*, p. 35.

negotiations for Japan. In 1880, Masaharu Yoshida from the Ministry of Foreign Affairs of Japan and Nobuyoshi Furukawa from the Japanese Imperial Army were dispatched to the Qajar Dynasty and the Ottoman Empire⁸. In both countries, they met the monarchs, but did not manage to build formal diplomatic relations⁹. Nevertheless, it is noteworthy that these dispatches were Japan's first diplomatic negotiations with the Islamic world, which was formally considered to promote relations in the 1880s.

Although diplomatic relations had not been established between Japan and the Ottoman Empire, negotiations between the Emperor and the Ottoman based on imperial ceremonies were initiated in 1887 by the visit of Prince Komatsunomiya Akihito to Istanbul. In 1889 Abdulhamid II dispatched the Ertugrul Frigate to Japan to give a medal to Emperor Meiji. In September 1890, the frigate on its way to home encountered a typhoon off the coast of Wakayama Prefecture and sank. The Ertugrul incident resulted in the loss of more than 500 Ottoman sailors. Only 69 navy personnel survived and were subsequently taken to Istanbul by two Japanese warships, *Hiei* and *Kongo*¹⁰.

Noda Shōtarō, who got on board of *Hiei* as a *Jiji Shinpō*'s news reporter, met both the Foreign and Naval Ministers of the Ottoman Empire and handed over the donation collected by *Jiji Shinpō* News Agency in January 1891, right after he landed in Istanbul. His actions in Istanbul were widely covered by the local print media. He was convinced to stay in Ottoman Turkey with the request of Sultan Abdulhamid II, while *Hiei* and *Kongo* were going back to Japan. Noda remained in Istanbul for almost two years. During his stay in the capital of the Ottoman Empire, he taught Japanese language to Ottoman officers, and learned the Ottoman Turkish and Islamic studies at the Ottoman Military School. He also reported the affairs in the Ottoman Empire to *Jiji Shinpō*, and his writings published in Japan contributed Japanese populace know more about the Ottoman Empire and the Muslim World. Noda has been also assumed to be the first Japanese staying in a Muslim country for more than a year, and the first ever known Japanese to convert to Islam¹¹.

Apart from Noda who became a bridge between two countries during his stay in Istanbul, Yamada Torajirō, a merchant based in Osaka also went to Istanbul following Noda and made up his mind to settle down in Ottoman Turkey as well. Nakamura Shōten, a souvenir shop, was established in Istanbul around 1895 by the capital of Nakamura Family in Osaka, and Yamada took charge of its management.

⁸ *Ibid.*

⁹ Naitō Chishū (内藤智秀), *Nichido Koshabshi (日土交渉中)*, Tokyo: Izumi Shoin, 1931, p. 27; Gaimushō Ōakyoku Chūkintōka (外務省欧亜局中近東課), eds. *Kindai Nichido Kankeishi (近代日土関係史)*, Tokyo: Gaimushō Ōakyoku Chūkintōka, 1959, p. 6.

¹⁰ For further reading on Ertugrul Incident, apply to Komatsu, *ibid.*

¹¹ Misawa, Nobuo, "The First Japanese Who Resided in the Ottoman Empire: the Young Journalist NODA and the Student Merchant YAMADA", *Mediterranean World XXI*, Mediterranean Studies Group Hitotsubashi University, Tokyo: 2012, p. 55-57.

This was the first trade enterprise by a Japanese national in a Muslim country, which did not have formal diplomatic relations with Japan. Until World War I, Yamada Torajirō and Nakamura family operated a small trade business between the Ottoman Empire and Japan. Besides, they used to guide Japanese customers visiting Istanbul¹².

Japanese interaction with the Muslim World evolved in a different form following Russo-Japanese War in 1904-1905, which was cultivated with national policy motivation based on expansionism (or colonialism). With the Japanese victory against Russia in this battle, Japan began to claim the leadership of all peoples in Asia and Russia was naturally considered a menace to the Japanese expansionism, especially in Central Eurasia. Thus, the Japanese General Army Staff looked for secret allies in their effort to weaken the Russian Empire. In this regard, military leaders took action in terms of collaboration with the Russian Muslim minorities. They thought of winning minorities over to their side to enhance the Japanese sphere of influence in Northeast Asia. From their perspectives, Siberia, as far as Lake Baikal, should all be Japanese territory. With this in mind, they got in touch with Abdurresit Ibrahim, who was Tatar by ethnicity and a Pan-Islamic activist in Tsarist Russia, and Alimcan Tagan, Abdulhay Kurbanali etc., who were Bashkir origin White Russian Muslims. This relation was not unilateral. Russian Muslims were also seeking an exile base for their political ambition to free their people from the Russian influence. The association between the Turkic Muslims and the Japanese army authorities especially after the Siberian Intervention, created the Turkic Muslim community in Japan in the second half of the 1920s. It also enabled an Islam policy to be adopted as a component of Japanese expansionism, namely Pan-Asianism by the Japanese army authorities and civil activists following the Manchurian Incident¹³.

The outbreak of the Second Sino-Japanese War in September 1937 caused Japanese civilian policy makers to co-operate with the army officials in the politics towards Muslims in Asia as well, because it served not only for anti-Russian policy of the Imperial Japan, but also was closely related to Japan's state policy to China. As long as the Japanese military elements were in the mainland to take over lands under the control of Chiang Kai-Shek one after another following the Manchurian Incident (1931), Japanese civilian authorities also felt needing to develop politics towards Muslims in Asia mainland, especially the large numbers of those found in Inner Mongolia and East Turkestan. Thus, the Committee for the Question of

¹² Nobuo Misawa and Ali Merthan Dündar (三沢伸生・メルトハン デュンダル), "Isutanburu no Nakamura Shōten wo Meguru Ningen Kankei no Jirei Kenkyū: Tokutomi Sohō ni Aterareta Yamada Torajirō no Shokan wo Chūshin ni", (イスタンブルの中村商店をめぐる人間関係の事例研究: 徳富蘇峰に宛てられた山田寅次郎の書簡を中心に), *Tōyō Daigaku Shakai Gakubu Kijō* (東洋大学社会学部紀要), Vol. 46, No. 2, 2009. p. 181-220; Ali Volkan Erdemir, *Japonya'da Türk İmgesinin Oluşumu 1890-1914*, Ankara: Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, 2014, p. 83-104.

¹³ Sinan Levent, "Japan's Central Eurasian Policy: A Focus on Turkic Muslim Minorities", *Social Science Japan Journal (SSJJ)*, Vol. 22, No.1, 2019. p. 127-149.

Muslim and Jewish people was founded under the supervision of the Ministry of Foreign Affairs in cooperation with the Japanese Army in 1938¹⁴. Then, public organizations, *Greater Japan Muslim League* (大日本回教協会), presided over by former Prime Minister Hayashi Senjūrō, and the Institute of Islamic Studies (回教圏研究所), founded by Ōkubo Kōji were established in the same year¹⁵. Besides, research journals on Islam and Muslims, too, began to be published from 1938 on. *Kaikyōken* (the Islamic Sphere) from the Institute of Islamic Studies, *Kaikyō Sekai* (the Islamic World), *Kaikyō Jijō* (the Islamic Situation) from Research Department of Japan's Ministry of Foreign Affairs, and *Shin Ajia* (New Asia) from East Asia Economic Research Bureau of the South Manchuria Railways Company, chaired by Ōkawa Shūmei are well known among them¹⁶.

In sum, the Japanese Islam policy was closely related to the Japanese national interests to China since the Meiji era, as well as its rivalry with Russia and thereupon the army's advance on the Chinese mainland in later years. It was aimed to control the Greater East Turkestan region by incorporating Muslim-populated parts of Inner Mongolia, and thereafter, to jump on the Soviet Turkic-Muslims in Central Asia, so that another Japan-backed satellite state could be founded ranging from Northwest China through Caspian Sea, following Manchukuo and Mongolian United Autonomous Government¹⁷.

On the other hand, the wartime scholarship on Islam was devoted mainly to support expansionist policy towards the Islamic world, whose primary goal was to gain the loyalty of Muslims to the Japanese Empire, especially those in Russia and China. Organizations such as Greater Japan Muslim League, the Institute of Islamic Studies etc., and Asianist intellectuals and activists such as Ōkawa Shūmei, Ōkubo Kōji, Nohara Shirō, Matsuda Hisao and Kobayashi Hajime¹⁸, contributed to knowledge of Islam in Japan by promoting the cultural exchange and policy

¹⁴ See Japanese archival document, JACAR (アジア歴史資料センター), Ref.B04012533600. *Honpō ni okeru Shūkyō Oyobi Fukyō Kankei Zakken/Kaikyō Kankei Dai Ni Kan* (本邦における宗教及布教関係雑件/回教関係第二巻) (I-2-1-0-1_2_002). Gaimushō Gaikō Shiryōkan.

¹⁵ Tanada Hirofumi (店田廣文), “Senchūki Nihon ni okeru Kaikyō Kenkyū: Dai Nihon Kaikyō Kyōkai Itaku Shiryō no Bunseki wo Chūshin ni”, (戦中期日本における回教研究: 『大日本回教協会寄託資料』の分析を中心に), *Shakaigaku Nenshi* (社会学年誌), Tokyo: Waseda Daigaku Shakai Gakkai, No. 47, 2006. p. 117-131.

¹⁶ Usuki Akira (臼杵陽), *Isuramu wa Naze Teki to Saretanoka* (イスラームはなぜ敵とされたのか), Tokyo: Seidosha, 2009, p. 245.

¹⁷ See Japanese archival document at NIDS, Sugiyama Butai Honbu Senbuhun (杉山部隊本部・宣撫班), “Kaikyō Shina: Sankō Shiryō 23” (回教支那: 参考資料23), in *Kitashi no Shūkyō Krisutokyō-Kaikyō* (北支の宗教: 基督教回教), 1939.

¹⁸ *Chūō Ajiashi* (中央アジア史, 1935) and *Kansō Ajia Bunka Shiron: Shina wo Koete* (乾燥アジア文化史論: 支那を越えて, 1938) written by Matsuda Hisao and Kobayashi Hajime are pioneer works in prewar Japan concerning the process of conversion into Islam of the Turkic origin people in Central Eurasia.

research¹⁹.

Ōkawa, who was famous for publishing *Kaikyō Gairon (Introduction to Islam)* and introduced Islam and Muslims in detail to the Japanese, stated that Japanese people should be informed much more on Muslims and Islam since there did exist millions of Muslims living in the Greater East Asia Co-prosperity Sphere. He pointed out that the knowledge of Muslims and Islam became essential to Japanese people more than ever. He firmly believed that there was no way to establish a new order in Asia without cooperating with Muslims in the continent²⁰. Furthermore, even Ōkubo Kōji and Nohara Shirō, who were at the Institute of Islamic Studies and did not keenly share strong Pan-Asianist sentiments like Ōkawa, had a belief that intensification of the knowledge about Muslims and Islamic world in Japan was compulsory for implementing so-called “holy” mission in Asia, which would be to liberate Muslims from the oppression of Western countries²¹.

Postwar Time (From 1945 to Today)

In the postwar international relations, the Soviet Union and China, in the eastern camp, had a “close, but distant existence”, even though they were neighbors to Japan, which was a member of the western camp. Thus, unlike the prewar time, Japan put diplomatic distance to Muslims residing in Central Eurasia. Contrarily, Japan recognized Turkic Muslims in Central Asia as a part of the Soviet Union in its diplomacy, and did not even attempt to have direct relations to these ethno-nations until the early 1990s, when they established sovereign countries in the region. Furthermore, after the defeat in World War II, Japan had neither the leeway nor the opportunity to get involved in Central Asia; the territory of the Soviet Union²².

Muslims in northwest China, which tended to be considered within the same ethnic framework as the Turkic Muslim areas of the Soviet Union, namely the Central Asia in prewar Japan, were interpreted as the ethnic problem stimulating China, which was a military threat for Japan’s pacifism after World War II, and causing a diplomatic question between Japan and China. In addition, Japan, in the postwar period, did not establish diplomatic relations with mainland China until the 1970s, and it was placed in a complex and disjointed environment where people were required to reflect on the historical understanding of colonial rule. It was also a diplomatic necessity to avoid having sympathy to Chinese Muslims. Therefore, as a newly born Japan, who had just returned to the international society as a member of the western camp after 1952, it seemed that there was neither the courage nor the

¹⁹ Cemil Aydin, *The Politics of Civilizational Identities: Asia, West and Islam in the Pan-Asianist Thought of Okawa Shūmei*, Ph.D. Dissertation in History and Middle Eastern Studies, Harvard University, 2002, p. 207-209.

²⁰ Okawa Shūmei (大川周明), *Kaikyō Gairon (回教概論)*, Tokyo: Keiō Shobō, 1943, p. 6.

²¹ Aydin, “The Politics of Civilizational Identities”, p. 210-212.

²² Uyama Tomohiko et al. (宇山智彦その他), *Nihon no Chūō Ajia Gaikō: Tamesareru Chūki Senryaku (日本の中央アジア外交：試される地域戦略)*, Sapporo: Hokkaido Daigaku Shuppankai, 2009.

intention to have a direct relationship with Muslims in China. As a result of this situation, academic studies on Muslims in China were conducted later than in Western Europe, and it began to take place in the latter half of the 1990s.

As for terminology to refer to Islam, or Muslims, “Kaikyō” or “Kaikyōto” were used in pre-war Japan. Basically, “Kaikyō”, written 回教 in Japanese is the cognate word to *huijiao* in Chinese, which can be translated as Hui Teaching. Since the Hui were the largest Muslim group in China, “Kaikyō” came to mean Islam and “Kaikyōto” was somehow generalized for all Muslims even before the Japanese colonialism starting from the second half of the 19th century. No one denies that these words’ origins in Japanese language go farther back than colonialism. But, it is commonly accepted in Japanese academia that the terms are perceived as concept established for the Japanese colonial ology²³. In other words, this phenomenon is a historical trauma left to postwar Japan by emperor-centered historiography based on state Shintō (皇国史観, Kōkokushikan). Japan had to wait for the time when the international political situation matured to overcome this trauma, which would be the Islamic Revolution in 1979 in Iran. When Japan began to have cooperative relations with the international community again in the post war time, the use of “Kaikyō” or “Kaikyōto”, which symbolized the justification of the prewar colonialism, was insistently avoided. However, the name, Middle East based on the Western European historical view came to be generally used in Japan around the end of the occupation of GHQ instead of Islam, or Muslims²⁴. Basically, it is necessary to focus on three key words to chronologically summarize the postwar relationship between Japan and the Islamic world; 1) nationalism based on ethnic identity, 2) petroleum, 3) Islam.

First of all, the first post-war institute on Muslims is the Middle East Institute of Japan (MEIJ, 中東調査会), it was established in 1956 by Kobayashi Hajime, director of the Research Division of the Institute of Islamic Studies in wartime Japan. The Middle East Institute of Japan was created as a voluntary private organization to prepare an organized collection of materials concerning the Middle East by a group of researchers and intellectuals specializing in Islam and Muslims in prewar Japan²⁵.

Two years later, the Japan Arab Association (JAA, 日本アラブ協会) was formed in 1958 by Nakatani Takeyo, a keen nationalist intellectual. Basically, Nakatani was ideologically encouraged by Ōkawa Shūmei in terms of Pan-Asianism. He devoted himself to anti-Western Arab nationalism in postwar Japan, and founded the second private organization related to Muslims in the Middle East. This

²³ Usuki, *ibid*, p. 243.

²⁴ *Ibid*, p. 244.

²⁵ The Middle East Institute of Japan (MEIJ) was authorized in 1960 as a juridical body by the Ministry of Foreign Affairs. See The Middle East Institute of Japan (中東調査会, MEIJ), Web Access: January 14, 2020.

association was inaugurated to be a bridge between Japan and Arab origin Muslims in the Middle East, and aimed to promote friendly relations and strengthen economic ties between two sides²⁶. One of the utopic purposes of the founder, Nakatani, was also to support Japanese politicians to contribute to the establishment of peace in the Palestine conflict between the Arab world and Israel, which would never come true. Nakatani was in favor of the Arab world in the Israeli-Palestinian conflict, which is considered to be the largest conflict in the Middle East in the post-war time, and supported the anti-western and anti-Israeli rhetoric and movements of Arabs. He personally knew and admired Jamal Abdul Nasser, the president of the Egypt from 1956 to 1970, and introduced his arguments to the Japanese society and politicians by his writings²⁷.

The foundation of the Japan Arab Association in 1958 by Nakatani Takeyo was essentially a result of the Prime Minister Kishi Nobusuke's formal foreign travel in 1957, which included India, Pakistan, Burma, Thailand, Ceylon (present-day Sri Lanka) and Taiwan²⁸. Kishi was the first Japanese prime minister ever to visit a Muslim country in the Japanese political history. He, the prime minister of Japan from 1957 to 1960, started his first international tour in Pakistan; Nakatani also joined Kishi's envoy. Then, Nakatani left them in Pakistan and directly started a visit to the Middle East countries on behalf of Kishi Nobusuke government with Nakasone Yasuhiro, who was a young member of the Japanese Diet, at the time, and later seized the power in 1982. They first entered Iran and then successively visited the Arab countries of Iraq, Lebanon, Syria and Egypt. This was Nakatani's first visit to the Middle East, which caused him to interact with Arab Muslims and to devote all his life from then on to the Arab nationalism and Muslims' problems with Israel and the western countries. As soon as he returned from his visit to the Middle East, he founded JAA to build up friendly relations between Japan and the Arab countries and to contribute significantly to the development of Japan's diplomacy towards Muslim countries in the Middle East²⁹.

Apart from Nakatani and Kobayashi mentioned above, there existed another non-state actor becoming a bridge between Japan and the Middle East before 1973 oil crisis, which globally triggered an energy shortage all over the world and caused short and long term effects on Japan as well as on the international politics and economy. It was Yamashita Tarō, who was an entrepreneur closely worked with the Japanese army for the construction of the military facilities in China before 1945.

²⁶ Japan Arab Association (日本アラブ協会, JAA), Web Access: January 15, 2020.

²⁷ See Nakatani's book, Nakatani Takeyo (中谷武世), *Arabu to Nihon: Nihon Arabu Kōryūshi (アラブと日本: 日本アラブ交流史)* (Tokyo: Hara Shobō, 1983) for further information about Nakatani Takeyo, his ideological background and his role in the foundation of Japan Arab Association.

²⁸ Yongseok Kwon (権容奭), *Kishi Seikenki no Ajia Gaikō: Taibei Jishu to Ajiasbyugi no Gyakusetsu (岸政権期の「アジア外交」: 「対米自主」と「アジア主義」の逆説)*, Tokyo: Kokusai Shoin, 2008, p. 42.

²⁹ Nakatani, *ibid*, p. ii, iii, 271.

Yamashita, who had been looking for a route to recover from the collapse of the war for Japan and himself as an individual, turned his attention to the field of petroleum that was becoming indispensable for the reconstruction of the country. He managed to make long term contracts with Saudis and Kuwaitis to explore the Neutral Zone between their countries and discovered oil for Saudi Arabia, Kuwait and Japan. His investment was entirely independent from the international oil major companies and unique for Japan. He established an oil firm, called the Arabian Oil Company (AOC) in 1958, and made a business channel at the dawn of the postwar relations between Arab Muslims and Japan³⁰.

In fact, when looking into diplomacy between Japan and the Middle East countries, oil, above all set core of the relations in the postwar period. Japan's most difficult predicament during World War II was oil. It was also the reason for the war in recognition of some politicians. After the war, Japan was highly dependent on foreign oil and most of it was obtained from the Middle East through major companies, but especially since the oil shock of 1973, the necessity came out to have direct and closer relations with the oil-producing countries. In other words, the importance of the Middle East and the need to engage with these countries in order to secure resources and energy has been felt more than ever following the 1973 oil shock³¹.

By the way, the Association for Islamic Studies in Japan (AISJ, 日本イスラム協会) was established as the successor of the prewar Greater Japan Muslim League in 1963 in Japan by Matsuda Hisao and Maejima Shinji, who took active roles in *the Institute of Islamic Studies* and *Greater Japan Muslim League* in prewar Japan. It is the first postwar public association related to the Middle East, which put the word, Islam on its formal name. In fact, it is not known as much as MEIJ and JAA mentioned above in Japanese society, and more restricted to an academic clique, purposing to develop Islamic studies. Izutsu Toshihiko from East Asia Economic Research Bureau of the South Manchuria Railways Company should also be added to this academic clique specializing in Islam and Muslims in postwar Japan, apart from Matsuda, Kobayashi and Maejima³².

Basically, Japan's understanding of the Middle East after the war gradually changed in a way strongly linked to the political situation in the same region. In the Middle East the decade from 1950 to 1970s, was a period of de-colonialism and popular nationalist ideologies and movements based on ethnic/racial identity rather than religion. In relation to the Middle East, in which religion was politically absent

³⁰ Arabia Sekiyū Kabushiki Kaisha Shashi Hensan Purojekuto Chīmu (アラビア石油株式会社社史編纂プロジェクトチーム), eds. *Wangan Kiki no Norikoete: Arabia Sekiyū 35 Nen no Ayumi (湾岸危機を乗り越えて: アラビア石油35年の歩み)*, Tokyo: Arabia Sekiyū Kabushiki Kaisha, 1993, p. 29-31.

³¹ Kuroda Yasumasa (黒田安昌), “Chūtō Seisaku to Hinikyoku Moderu” (中東政策と非二極モデル), Miyashita Akitoshi and Satō Yōichirō (宮下明聡・佐藤洋一郎), eds. *Gendai Nihon no Ajia Gaiō (現代日本のアジア外交)*, Kyoto: Mineruva Shobō, 2004, p. 111-134.

³² Usuki, *ibid.*, p. 261.

in the same period, an organization with ethnic recognition such as the Arab Association was established in Japan. However, as a result of the international increase in the role of religion in the context of a series of Islamic political events in 1979, the degree of recognition for Islam was gradually increased among at least some intellectuals in Japan. Under that impact, there was a tendency to put the viewpoint of political Islam concerning the Middle East in the Japanese society including academia. Its concrete manifestation was the Japan Association for Middle East Studies (日本中東学会, JAMES), which was founded in 1985. The first step in the birth of the Japanese society for the Middle East was the government's "Middle East Mission" in 1978. This was considered to be the point of departure for establishing JAMES³³.

Concerning the Middle East Mission, Fukuda Takeo, who was the Prime Minister of Japan from 1976 to 1978, visited Muslim countries in September 1978, just twenty years later than Kishi's Pakistan visit. Basically, Fukuda was the first Japanese Prime Minister ever to officially visit the Middle East Muslim countries. Specifically, he visited Iran, Saudi Arabia, the United Arab Emirates and Qatar in order to develop closer relations with these oil-producing countries which directly provided petroleum to Japan. During negotiations with leaders and bureaucrats of these countries, members of the mission including the Prime Minister Fukuda were convinced that cultural and academic exchanges with Muslim countries were also necessary³⁴. Thus, right after Fukuda mission, a cultural and academic mission was dispatched to the Middle East to promote the relations in the fields apart from the oil business. To establish JAMES was essentially one of the natural results of this political process. It is the first academic organization in Japan to study Middle East and Islam in the same context as a regional research³⁵.

The author considers that the concept of "Middle East = Islam" has been firmly entrenched in the perception of common people of Japan since the terrorist attacks in the United States on September 11, 2001. Even if some experts such as Kobayashi Hajime, Maejima Shinji and Izutsu Toshihiko recognized that the Middle East was also an Islamic region, it was after the 9/11 terrorist attacks that the Middle East and Islam were generally equated among the Japanese common people. The author sees that the following events has played crucial roles in the process of establishing post-war Japanese perception of the concept, "Middle East = Islam": 1979 Islamic Revolution in Iran; the collapse of the Soviet Union in 1991: The international concept of "other" in the liberal capitalist Western Bloc began to turn into the Muslim World, or so-called "Islamic terrorism"; 9/11 terrorist attacks in the

³³ Nihon Chūtō Gakkai (日本中東学会), eds. *Nihon Chūtō Gakkai Setsuritsu no Koro: 30 Shūnen Kinen Zadankai (2014) no Kiroku* (日本中東学会設立の頃: 30周年記念座談会(2014)の記録), Tokyo: Nihon Chūtō Gakkai, 2017, p. 10, 11.

³⁴ Fukuda Takeo (福田赳夫), *Kaiko Kyū Jū Nen (回顧九十年)*, Tokyo: Iwanami Shoten, 2014, p. 286, 287.

³⁵ Nihon Chūtō Gakkai, *ibid*, p. 12, 13.

United States in 2001; killing of two Japanese journalists, Yukawa Haruna and Gotō Kenji in Syria by DĀ`ISH (or DAESH) terrorist group in 2015.

Conclusion

During the Meiji Restoration, Japan advanced the trend of modern nation-building while accepting various systems of Western Europe. Japan, which exerted its full power to establish international relations mainly in Western countries, eventually embarked on direct diplomatic negotiations with the Islamic world from the 1880s. In addition, as symbolized by the Ertugrul Frigate Incident, mutual interest in Japan and the Ottoman Empire increased in a short period of time. However, Japan at that time did not recognize the Ottoman Empire as the same Asia, and did not see it as a partner with a common purpose of anti-Western powers.

Due to the Russo-Japanese war in 1904-05, Japan drew its attention not only from Western countries but also from peoples in Asia. Japan then began to notice the existence of the Muslim origin peoples, and came to see the world of Islam from a new point of view, which was based on expansionist theory and strategy in a sense to emulate the Western imperialist approach. Until then, Muslim regions were recognized only as places of passage to Europe, and Muslims were seen as undeveloped nations, that Japan did not necessarily establish close relations. But, Muslims began to be viewed as instruments to increase the sympathy towards Japan in Asia by Japanese army authorities after the Russo-Japanese war. In particular, contacts between Japanese army officials and Muslims in different parts of the continent in the first quarter of the 20th century played fundamental roles in this transition.

The Greater East Asia New Order which Japan aimed at in the pre-war and mid-war periods was not limited to East Asia and Southeast Asia, but it was in the range to Muslim regions in west Asia. Having new allies in these regions was seen as an essential condition for the establishment of Japan's Greater East Asia New Order. In particular, the northwestern region centering on Xinjiang was envisioned as the border line in the west part of the Greater East Asia New Order. If this vision had been realized, it would have expanded the sphere of influence to Central Asia, which was a mediating region between Germany and Japan. In sum, recognition as a part of the same Asia was strong for the Japanese before the war. And Muslims were perceived as tools to infiltrate the influence of the Imperial Japan by Pan-Asianists, especially those of the army authorities and civil activists.

In postwar Japan, there was also a tendency to mention "Kaikyōto", namely Muslims in prewar time as Turks, Turkic people or Arabs, Iranians. In other words, Muslims were usually mentioned with their ethnic nationality more than religious identity, especially during the Cold War period. Muslims in the western part of China and those under the Soviet rule, which entered the expansion line of the wartime Japan, became unspoken subject and diplomatic taboo in postwar time. Japanese relations with the Muslim World were more focused on sovereign countries such as Iran, Arab countries in the Middle East. Japanese view towards Muslims has changed

from the Pan-Asianist ideology in prewar time into the pragmatic way in postwar Japan, of which the only aim is to provide safe and cheap petroleum.

In conclusion, Japan have considered the Muslim World as a trans-national space in modern times. While Muslims of Russia and China were given priority in politics of prewar Japan as potential instruments for expanding its sphere of influence, those in the Middle East became cordial and formal partners in postwar time diplomacy to gain the most crucial energy, oil for its economy.

References

Archival Documents

JACAR, Japan Center for Asian Historical Records (アジア歴史資料センター): Ref.B04012533600. *Honpō ni okeru Shūkyō Oyobi Fukyō Kankei Zakken/Kaikyō Kankei Dai Ni Kan* (本邦における宗教及布教関係雑件/回教関係第二巻). (I-2-1-0-1_2_002). Gaimushō Gaikō Shiryōkan.

NIDS, the National Institute for Defense Studies (防衛省防衛研究所): Sugiyama Butai Honbu Senbuhan (杉山部隊本部・宣撫班), “Kaikyō Shina: Sankō Shiryō 23” (回教支那: 参考資料23) in *Kitashi no Shūkyō Krisutokyō-Kaikyō* (北支の宗教: 基督教・回教), 1939.

Secondary Sources

Arabia Sekiyū Kabushiki Kaisha Shashi Hensan Purojekuto Chimu (アラビア石油株式会社社史編纂プロジェクトチーム), eds. *Wangan Kiki no Norikoete: Arabia Sekiyū 35 Nen no Ayumi* (湾岸危機を乗り越えて: アラビア石油35年の歩み), Tokyo: Arabia Sekiyū Kabushiki Kaisha, 1993.

Aydin, Cemil, *The Politics of Civilizational Identities: Asia, West and Islam in the Pan-Asianist Thought of Ōkawa Shūmei*, Ph.D. Dissertation in History and Middle Eastern Studies, Harvard University, 2002.

Dündar, Ali Merthan, *Pan İslamizm'den Büyük Aşyaçılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

Erdemir, Ali Volkan, *Japonya'da Türk İmgesinin Oluşumu 1890-1914*, Ankara: Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, 2014.

Erkin, Hüseyin Can, *Gemışten Günümüze Japonya'dan Türkiye'ye Bakış*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Esenbel, Selçuk, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Fukuda, Takeo (福田越夫), *Kaiko Kyū Jū Nen* (回顧九十年), Tokyo: Iwanami Shoten, 2014.

Gaimushō Ōakyoku Chūkintōka (外務省欧亜局中近東課), eds. *Kindai Nihido Kankeishi* (近代日土関係史), Tokyo: Gaimushō Ōakyoku Chūkintōka, 1959.

Komatsu, Kaori. *Ertuğrul Faciası Bir Dostluğun Doğuşu*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1992.

Kobayashi, Hajime (小林元), *Nihon to Kaikyoken no Bunka Koryūshi* (日本と回教圏の文化交流史), Tokyo: Chūtō Chōsakai, 1975.

Kuroda, Yasumasa (黒田安昌), “Chūtō Seisaku to Hinikyoku Moderu” (中東政策と非二極モデル), Miyashita Akitoshi and Satō Yōichirō (宮下明聡・佐藤洋一郎), eds. *Gendai Nihon no Ajia Gaikō* (現代日本のアジア外交), Kyoto: Mineruva Shobō, 2004, 111-134.

Kwon, Yongseok (權容奭), *Kishi Seikenki no Ajia Gaikō: Taibei Jishu to Ajiashugi no Gyakusetsu*

(岸政権期の「アジア外交」: 「対米自主」と「アジア主義」の逆説), Tokyo: Kokusai Shoin, 2008.

Levent, Sinan, “Japan’s Central Eurasian Policy: A Focus on Turkic Muslim Minorities”, *Social Science Japan Journal (SSJJ)*, Vol. 22 No.1, 2019, 127-149.

Matsuda, Hisao ve Kobayashi Hajime (松田壽男・小林元), *Chuō Ajiashi (中央アジア史)*, Tokyo: Heibonsha, 1935.

Matsuda, Hisao ve Kobayashi Hajime (松田壽男・小林元), *Kansō Ajia Bunka Shiron: Shina wo Koete (乾燥アジア文化史論: 支那を越えて)*, Tokyo: Shikai Shobo, 1938.

Misawa, Nobuo ve Ali Merthan Dündar (三沢伸生・メルトハン デュンダル), “Isutanburu no Nakamura Shōten wo Meguru Ningen Kankei no Jirei Kenkyū: Tokutomi Sohō ni Aterareta Yamada Torajirō no Shokan wo Chūshin ni” (イスタンブールの中村商店をめぐる人間関係の事例研究: 徳富蘇峰に宛てられた山田寅次郎の書簡を中心に), *Tōyō Daigaku Shakai Gakubu Kiyō (東洋大学社会学部紀要)*, Vol. 46, No. 2, 2009, 181-220.

Misawa, Nobuo, *Türk-Japon Ticaret İlişkileri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, 2011.

———, “The First Japanese Who Resided in the Ottoman Empire: the Young Journalist NODA and the Student Merchant YAMADA”, *Mediterranean World XXI*, Tokyo: Mediterranean Studies Group Hitotsubashi University, 2012. 51-69.

Naitō, Chishū (内藤智秀), *Nichido Koshōshi (日土交渉中)*, Tokyo: Izumi Shoin, 1931.

Nakaoka, Saneki (中岡三益), “Gaimushō Goyōgakarī Yoshida Masaharu Perusha Tokō Ikken” (外務省御用掛吉田正春波斯渡航一件), *Mikasanomiya Denka Kokikinen Orientogaku Ronshū (三笠宮殿下古稀記念オリエント学論集)*, Nihon Oriento Gakkai, 1985, 221-233.

Nakatani, Takeyo (中谷武世), *Arabu to Nihon: Nihon Arabu Kōryūshi (アラブと日本: 日本アラブ交流史)*, Tokyo: Hara Shobō, 1983.

Nihon Chūtō Gakkai (日本中東学会), eds. *Nihon Chūtō Gakkai Setsuritsu no Koro: 30 Shūnen Kinen Zadankai (2014) no Kiroku (日本中東学会設立の頃: 30周年記念座談会(2014)の記録)*, Tokyo: Nihon Chūtō Gakkai, 2017.

Okawa, Shūmei (大川周明), *Kaikyō Gairon (回教概論)*, Tokyo: Keiō Shobō, 1943.

Sugita, Hideaki (杉田英明), *Nihonjin no Chūtō Hakken (日本人の中東発見)*, Tokyo: Tokyo Daigaku Shuppankai, 1995.

Şahin, F. Şayan Uluşan, *Türk Japon İlişkileri (1876-1908)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Tanada, Hirofumi (店田廣文), “Senchūki Nihon ni okeru Kaikyō Kenkyū: Dai Nihon Kaikyō Kyōkai Itaku Shiryō no Bunseki wo Chūshin ni” (戦中期日本における回教研究: 『大日本回教協会寄託資料』の分析を中心に), *Shakaigaku Nenshi (社会学年誌)*, Tokyo: Waseda Daigaku Shakai Gakkai, No. 47, 2006, 117-131.

Usuki, Akira (臼杵陽), *Isuramu wa Naze Teki to Saretanoka (イスラームはなぜ敵とされたのか)*, Tokyo: Seidosha, 2009.

Uyama, Tomohiko et al. (宇山智彦その他), *Nihon no Chuō Ajia Gaikō: Tamesareru Chūiki Senryaku (日本の中央アジア外交: 試される地域戦略)*, Sapporo: Hokkaido Daigaku Shuppankai, 2009.

Internet Source

The Middle East Institute of Japan (中東調査会, MEIJ), Web Access: January 14, 2020.

Japan Arab Association (日本アラブ協会, JAA), Web Access: January 15, 2020.

HAFIZA MEKÂNLARININ İKTİDAR ARACI OLARAK KULLANILMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Beycan Hocaoğlu*

Öz

Hafıza mekânları müzeler, abideler, mezarlıklar, heykeller, kamusal binalar ve meydanlar, sokaklar, tarihi koruma projeleri, levhalar, anıtlar ile ilişkili ritüeller, tasvirler ve onlarla ilişkili pratikleri içermektedir. Bunlar sembolik alanları vurgulamakta ve kimlik (ırk, sınıf, cinsiyet, ulus gibi) nosyonunun gerçekleştirildiği ve onun üzerinden rekabet edildiği kolektif siyasetin düğüm noktaları olarak işlev görmektedirler. Pek çok hafıza mekânı açık bir şekilde mevcut güç ilişkilerini meşru gösteren veya eskilerini akamete uğratmak niyetinde olan siyasal birer projenin sonucunda inşa edilmişlerdir. Bu çalışmanın amacı anma faaliyetlerine odaklanarak mekân ve hafıza ile ilgili coğrafi literatürün genel bakış açısını değerlendirmektir. Çalışmada literatür tematik üç bölümde organize edilmiştir: (a) Milliyetçi tasavvurların kutsallaştırılması, (b) değişen siyasal rejimler ve (b) ulusal mekânlar üzerindeki çatışmalar.

Anahtar Sözcükler: Hafıza Mekânları, Siyasal Mekânın Peyzajı, İktidar-Coğrafya İlişkisi

Evaluation of Places of Memory as an Instrument for Power

Abstract

Places of memory consist of museums, monuments, cemeteries, sculptures, buildings, squares, streets, historical conservation projects, memorials, plaques, rituals, portrayals and all practices related to them. These features emphasize the symbolic meaning of places and function as political competition nodes for various identities such as race, class, gender and nation. Places of memories are constructed mostly as a result of political project aimed to show current power relations of society or to abort previous ones. The aim of this study is to review the literature by focusing on practices of memory. The literature has been organized into three thematic chapter: (a) the sacralise of national imaginations, (b) changing political regimes, (c) conflicts over national places.

Keywords: Places of Memory, Landscape of Political Place, Relations of Geography and Power

* Dr. Öğr. Üyesi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir/Türkiye, beycan.hocaoglu@ikcu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-5049-1210

Giriş

1989 yılında Yugoslavya'nın yeni lideri olarak seçilmesinin hemen ardından Slobodan Miloseviç Kosova'nın siyasal otonomisini ilga etti ve burada büyük bir anıt inşa ettirdi. Anıtın lokasyonun "Kadim Sırbistan"ın ve 1389 yılında meydana gelen Kosova savaşının gerçekleştiği alanda dikilmesi tesadüf değildi. Sırp ulusal mitlerine göre tanrının övgüsünü kazanmak için Prens Lazar'ın katıldığı Türkler ve Sırlar arasındaki kutsal(!) savaş burada meydana gelmiştir. Miloseviç'in inşa ettirdiği anıtın üzerinde Prens Lazar'ın söylediğine inanılan şu sözler kazanmıştır:

*Sırp ve Sırp doğumlu kim var ise
Ve gelmez ise Kosova ovasına
Savaşmak için Türklere karşı
Asla ne kız ne erkek evlatları olsun
Onun soyu kurusun*

Nüfus çoğunluğunun Müslüman Arnavutların oluşturduğu Kosova'da Müslümanları hedef alan ve Sırların milliyetçi duygularını kışkırtan böyle bir anıtın dikilmesi hiç şüphesiz belirli bir amaca yönelik siyasal bir hareketti. Anıtın lokasyonu, anıtsal formu ve ilişkili olduğu törensel ritüellerin nihai amacı günümüz ile geçmiş arasında bağlantı kurmak ve bu coğrafyada Sırp varlığını belgelemekti. Söz konusu anıtın inşasının altında etnik ulusal geçmişi somut hale getirerek dağılmak üzere olan Doğu Bloğu'nun ardından oluşacak yeni rejimde coğrafi alan üzerinde kontrol kurmanın siyasal çabası yatmaktaydı.

Kosova ovasına dikilen bu anıt toprak üzerinde hak iddia etmek, sosyal sınıflar oluşturmak ve siyasal faaliyetleri meşrulaştırmak amacıyla geçmişin coğrafi bir alan üzerinde temsil edildiği daha genel bir sürecin örneğini oluşturmaktadır. Anderson¹, Hobsbawm ve Ranger² devletlerin özellikle de ulus inşa etme sürecinin bir parçası olarak belirli lokasyonlardaki hafıza mekânlarını kutsallaştırdıklarını ifade etmektedirler. Pek çok toplumda o toplumun seçkinleri kendileri tarafından seçilmiş tarihi hatıraların yeniden gösterime girdiği sahneler olarak işlev görecektir heykeller, anıtlar, abideler, müzeler, bulvarlar, meydanlar ve gösterişli binalar inşa ettirirler³. Bununla birlikte, anıtsal peyzajların ve kutsallaştırılmış topografyaların maddi ve sembolik varlıklarının her zaman tutarlı siyasal bir gündemi gösterdikleri söylenemeyeceği gibi devlet gücünün ve resmi tarih yorumunun doğrudan sahnelendiği alanlar da değillerdir⁴. Hafıza mekânları ve onların inşa edilmesi ile

¹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2007.

² *The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

³ M. Christine Boyer, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments* Cambridge, Mass.: The Mit Press, 1996.

⁴ John Agnew, "The Impossible Capital: Monumental Rome under Liberal and Fascist Regimes, 1870-1943", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 80, no. 4 (1998), 229-240.

ilişkili süreçler milliyetçi tasavvurların, iktidar ilişkilerinin ve sosyal kimliklerin de mekânsal olarak inşa edildiğini göstermektedir⁵.

Bu çalışmanın amacı anma faaliyetlerine odaklanarak mekân ve hafıza ile ilgili coğrafi literatürün genel bakış açısını değerlendirmektir. Çalışmada literatür tematik üç bölümde organize edilmiştir. İlk bölümde mikro ölçekte abide, anıtlar ve müzeler üzerinden iktidardaki ideolojinin tasavvurlarının kutsallaştırılması üzerinde durulurken ikinci bölümde daha çok kent ölçeğinde değişen siyasal rejimler ve kent peyzajı üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise farklı görüşlerin kendi tasavvurlarını mekân üzerinde ortaya koymak için ortaya koydukları mücadeleler ve çatışmalara değinilmiştir. Çalışmada verilen örneklerin büyük çoğunluğunun 19. ve 20. yüzyıla ait olması tesadüf değildir. Literatür ile ilgili tartışmalardan önce sosyal hafıza ile ilgili teorik temeldeki çalışmalar üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada sosyal hafıza kavramı ile sosyal grupların belirli bir mekân ve zaman üzerinde kendilerini “haritalamaları” sürecini ifade edilmektedir⁶. Söz konusu süreç kamusal alanda meydana geldiğinden sonuçlar oldukça politize bir hal almaktadır. Bireyler ve gruplar kendi tasavvur ettikleri tarihin temsilini mekân üzerinde oluşturabilecek yetkeyi kazanabilmek için coğrafi alan üzerinde birbirleriyle mücadele edebilirler. Bu nedenle hafıza mekânları ile ilişkili olan “hafıza siyaseti” mekân ve kamusal alanda hangi grubun anlayışının hâkim olacağı uzlaşısını ifade etmektedir⁷. Bu mekânların kendileri ve anlamları zaman içinde değiştiğinden hafıza siyaseti aynı zamanda maddi ve sembolik vasıtalarla mekânda anımsanması isteneni ve bunun zamanını “sabitleme” çabasını da ifade etmektedir.

Sosyal Hafızanın Topografyaları ve Lokasyonları

Güncel olarak sosyal hafıza ile ilgili çalışan bilim insanları ulusal anma törenlerini⁸, travmatik geçmişlerin temsilini⁹ ve turizm ve miras sanayisini¹⁰ analiz etmişlerdir. Halbwachs’a göre Sigmund Freud’un öne sürdüğünün aksine kişisel

⁵ Nuala Johnson, “Cast in Stone: Monuments, Geography, and Nationalism”, *Environment and planning D: society and space* 13, no. 1 (1995), 51-65.

⁶ Karen E. Till, “Staging the Past: Landscape Designs, Cultural Identity and Erinnerungspolitik at Berlin’s Neue Wache”, *Ecumene* 6, no. 3 (1999), 251-283.

⁷ Aynı yer.

⁸ John R. Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, *Commemorations: The politics of national identity*, ed. John R. Gillis, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, 3-24.

⁹ Lorraine Dowler, “And They Think I’m Just a Nice Old Lady’ women and War in Belfast, Northern Ireland”, *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5, no. 2 (1998): 159-176; Marita Sturken, *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Berkeley: University of California Press, 1997; James Edward Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven and London: Yale University Press, 1993.

¹⁰ Dydia DeLyster, “Authenticity on the Ground: Engaging the Past in a California Ghost Town”, *Annals of the association of American geographers* 89, no. 4 (1999): 602-632; Steven D Hoelscher, *Heritage on Stage: The Invention of Ethnic Place in America’s Little Switzerland*, Madison: University of Wisconsin Press, 1998; David Lowenthal, *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*, New York: Free Press, 1996.

hatıralar bilinçsiz bir şekilde hafızamızda depolanmamıştır, kişisel hatıralarımız her zaman günümüzün sosyal çevresinde inşa edilmişlerdir ve o sosyal çevre içerisinde bulunmaktadırlar¹¹. Sosyal gruplara ait olmakla bireyler sosyal hayatlarını daha anlaşılır hale getiren kendi dünyalarına ait anlatıları da öğrenmektedirler. Aynı zamanda da geçmiş günümüze bağlayarak devamlılığı sağlayan merasim ve tören ritüelleri gibi kültürel temsillere de angaje olmaktadır. Bireyler yazılı tarihlerden, geleneklerden, anıtsal aktivite ve merasimlerden, yer isimlerinden ve yıl dönümlerinden geçmişlerini hatırlamayı öğrenmektedirler. Bu sosyal anlatılar ve kültürel pratikler ahlaki anlamlar ile yüklüdür ve günümüzün ihtiyaçlarına göre devamlı suretle değişirler.

Geçmişe ait hikâyeler sürekli olarak değiştiklerinden sosyal gruplar geçmiş ile günümüz arasındaki bağlantının devamını ve daha somut görünmesini sağlamak için o hatıraya ait topografyalar yaratmaktadırlar. Halbwachs, iki odağı bulunması halinde grup hafızasının daha uzun süreli olduğunu ileri sürmektedir. Birinci odağı heykel, anıt, abide gibi fiziksel bir nesne ve maddi bir gerçeklik oluştururken ikinci odağı ise grup üyeleri tarafından paylaşılan ve fiziksel gerçekliğin ötesinde semboller ve manevi değerler oluşturmaktadır¹². Bu nedenle mekân ve peyzaja ait yoğun tecrübe ve sosyal nitelikler sosyal hafızanın iskeletini oluşturmakla birlikte aynı zamanda da grup hafızasını mekânsal olarak oluşturarak lokalize ederler¹³. Durkheim'in kolektif bilinç kavramını ima etmesi nedeniyle Halbwachs'ın çalışmaları her ne kadar eleştirilse de sosyal hafızada coğrafi peyzajın ve dilin rolüne yaptığı vurgu nedeniyle çalışmaları büyük önem taşımaktadır¹⁴.

Halbwachs gibi Pierre Nora'da hafızanın maddi ve sembolik doğasına vurgu yapmaktadır. Nora¹⁵, Fransa'nın ulusal hafıza lokasyonlarını ve bunların çeşitliliğini belgelemiştir. Bunların içinde mimari öğeler, festivaller, kitaplar ve anıtlar da bulunmaktadır. Nora'ya¹⁶ göre hafızanın da bir tarihi olduğundan hafızanın kendi "nerede" sorusu zaman içerisinde değişmektedir. Bizler artık hafızalardaki mekânlarda yaşamıyoruz bu nedenle onları yansıtan "yerler" yaratıyoruz. Hafıza lokasyonları dünyanın "ritüelsizleştirilmesinin" bir sonucudur: "biz kasıtlı olarak arşivler oluşturmamız, yıl dönümlerini devam ettirmeliyiz, kutlamalar organize etmeliyiz... Çünkü bu tür aktiviteler artık kendiliğinden doğal olarak oluşmazlar"¹⁷.

¹¹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.

¹² Aynı yer.

¹³ Karen Elizabeth Till, *Place and the Politics of Memory: A Geo-Ethnography of Museums and Memorials in Berlin*, Ph.D. thesis, University of Wisconsin-Madison, 1997.

¹⁴ Charles W J Withers, "Place, Memory, Monument: Memorializing the Past in Contemporary Highland Scotland", *Ecumene* 3, no. 3 (1996), 325-344.

¹⁵ Pierre Nora, *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 2, New York: Columbia University Press, 1997.

¹⁶ Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26 (1989), 7-24.

¹⁷ Aynı yer.

Tarih tarafından yeniden şekillendirilen geçmişin öz bilinçli bir temsili olarak modern hafıza arşivlere muhtaçtır, bir hayalin tasviri ve kendisine ait izlerin maddeliğine bağlıdır. Bunun aksine “gerçek hafıza somuttur ve alanlarda, hareketlerde, tasvirlerde ve nesnelere yer almaktadır”¹⁸. Her ne kadar “gerçek” ve “modern” hafıza pratikleri ve coğrafyalar problematik olsa da Nora’nın çalışması ulusal ve seçkinlerin hafızasının nasıl parçalanmış olduğunu ve sosyal hafızanın alternatif formları tarafından nasıl karşı çıktığını göstermektedir¹⁹.

Holbwachs ve Nora’dan ilhamla pek çok farklı disiplinden bilim insanı sosyal hafızanın maddi peyzajına ve kültürel performansına dikkat etmektedir. Yine de hafıza ile ilgili literatür mekânsal metaforlar ile dolup taşsa da pek çok bilim insanı ne alanın, mekânın ve ölçeğin çelişkili ve siyasal olarak mücadeleci doğasından haberdardır²⁰ ne de sosyal hafızanın mekânsal olarak oluşma biçimlerini incelemişlerdir. Bazı bilim insanları coğrafi kavramları saplantı haline getirmekte veya hafızanın karmaşık zaman-mekân formasyonlarını geçici kategoriler şeklinde sınıflandırmaktadırlar. Örneğin Nora’nın çalışmasında “gerçek” hatıranın “gerçek” doğada yaşandığı ve bu yaşanmışlığın oluştuğu varsayılır ve artık kaybolduğu varsayılan “gerçek” doğaya bir nostalji ağır bir şekilde hissedilir. Johnson²¹ coğrafi mekânın “geleneksele karşı modern” zamansal çerçevesinde tarihsel sürecin bir yan olgusu olarak ele aldığını iddia etmektedir.

Konuyla ilgili olarak coğrafyacılar tarafından yapılan yeni çalışmalar hafıza mekânlarının önemli ulusal olayların yaşandığı yerler veya anıtsal temsil sahnelerinden daha fazlası olduğunu göstermektedir. Hafıza mekânları aynı zamanda tarihsel anlamalar ile birlikte sosyal ve iktidar ilişkilerini de ortaya koymaktadırlar. Mekânlar etkinliklerin ve insanların alansal ve sosyal bağlamlarıdır²²; bireyler ve grupların yaşanmışlık, anlam ve hatıra merkezleridir²³. Mekânlar “köklü” ve durağan olmaktan çok uzakta oldukları gibi diğer mekân ve insanlarla bağlantı kurdukları özel biçimler nedeniyle sürekli değişen sosyal ilişkilerin geçirgen ağlarıdır²⁴. Çalışmanın ilerideki kısımlarında da ifade edileceği üzere kamusal alanda “geçmiş” kimin kontrol

¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ Withers, “Place, Memory, Monument: Memorializing the Past in Contemporary Highland Scotland”, 325-344.

²⁰ Derek H. Alderman, “Creating a New Geography of Memory in the South: (Re) Naming of Streets in Honor of Martin Luther King, Jr.”, *Southeastern Geographer* 36, no. 1 (1996), 51-69.

²¹ Nuala C. Johnson, “The Spectacle of Memory: Ireland’s Remembrance of the Great War, 1919”, *Journal of Historical Geography* 25, no. 1 (1999), 36-56.

²² J.A. Agnew and J.S. Duncan (ed.), “Introduction”, in *The Power of Place (RLE Social & Cultural Geography): Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, Boston: Unwin Hyman, 1989; J.N. Entrikin, *The Betweenness of Place. Towards a Geography of Modernity*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1991.

²³ Yi-Fu Tuan, “Space and Place: Humanistic Perspective”, in *Philosophy in Geography*, edited by Stephen Gale and Gunnar Olsson, Dordrech, Boston and London: Springer, 1979, 387-427.

²⁴ Doreen Massey, “A Global Sense of Place”, in *Reading human geography*, ed. T. Barnes and D. Gregory, London: Arnold, 1997, 315-323.

edeceği ile ilgili siyasal m¼cadele genellikle iktidar ilişkilerinin ¼retimi ve siyasal-ekonomik alanda birbirleriyle rekabet eden ¼ıkarlar ile sıkı bir ilişki i¼indedir. Bu nedenle mekân yaratma s¼reci sosyal hafıza ile birlikte k¼lt¼rel ve siyasal toplulukların formasyonu i¼in merkezi bir ¼neme sahiptir²⁵.

Mekân ve Ulusal İmgelerin Kutsallaştırılması: Abideler, Anıtlar ve M¼zeler

Halka ait bir topografya kurmak, sosyal stabiliteyi, mevcut iktidar ilişkilerini ve kurumsal devamlılığı idame ettirmek i¼in resmi hafıza mekânları Avrupa’da ulus inşa s¼recinde inşa edilmişlerdir. Se¼kinler tarafından belirlenmiş ge¼miře ait yorumlar normatif ve soyut olma eđilimindedir²⁶ ve ulusun zamandan bağımsız ve kutsal olarak kavranmasını sağlayacak şekilde lokasyonlar, tasarımlar, anıtlar, abideler ve m¼zeler gibi fonksiyonel mekânlar vasıtasıyla temsil edilmektedirler. İmparatorluk, ulus ve devletin tarihsel anlatıları ve temsilieri aynı zamanda cinsiyet ilişkileri ¼zerinden de doğallaştırılmaktadır. Kamusal alanlarda bu ¼zellikle erkek v¼cudunun ve g¼cl¼ mask¼len fiđ¼rlerin ¼v¼lmesi yoluyla ger¼ekleřtirilmektedir. Bu anıtsal peyzajlar siyasal g¼c¼ ve kutsal alanları tanımlamaktadır; daha ¼nce var olmuş sosyal hatıra topografyalarının ya devamdırlar ya da onlarla rekabet halindedirler²⁷.

19. y¼zyılın sonlarında ve 20. y¼zyılın başlarında İtalya’nın se¼kinleri II. Vittorio Emanuele’nin Roma’daki abidesi vasıtasıyla ulusal birliği tanımlamayı denemişlerdi. David Atkinson ve Denis Cosgrove’a²⁸ g¼re zamanın ¼tesinden gelen kadim Roma imparatorluğu kahramanlar, g¼rkemli ve şatafatlı tasarımsal ¼geler ve anıtın konumu ¼zerinden yeniden hatırlanmakta ve ziyaret¼ilere hatırlatılmaktadır. İlk kez 1878-82’de tasarlandığıında Vittoriana ¼l¼ kralın onuruna kutsal bir sunak olarak inşa edilmişti. 1921 yılında Mussolini’nin faşist rejimi d¼neminde ise anıt “Me¼hul Asker” anıtı olarak yeniden vaftiz edilmişti. Beyaz mermerlerden oluşan anıt İtalya’yı klasik ve ¼st¼n bir imparatorluk olarak mistik anlamını maddileştirmekteydi. Kapitol tepesinin kuzey yama¼larında Roma Fora’sının yanı başındaki konumu abideyi aynı zamanda kadim Roma’nın efsanevi akropolisini olarak yeni bir siyasal anlam ile ilişkilendirmektedir.

²⁵ Paul C. Adams, Steven D. Hoelscher and Karen E. Till, “Place in Context: Rethinking Humanist Geographies”, in *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*, ed. Paul C. Adams, Steven D. Hoelscher and Karen E. Till, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, xiii-xxiv; Michael Keith & Steve Pile (ed.), *Place and the Politics of Identity*, London: Routledge, 1993.

²⁶ John E. Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton NJ: Princeton University Press, 1992.

²⁷ Tim Edensor, “National Identity and the Politics of Memory: Remembering Bruce and Wallace in Symbolic Space”, *Environment and planning D: society and space* 15, no. 2 (1997), 175-194; Johnson, “Cast in Stone: Monuments, Geography, and Nationalism”, 51-65; David Lowenthal, *The Past Is a Foreign Country-Revisited*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015.

²⁸ David Atkinson and Denis Cosgrove, “Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870-1945”, *Annals of the Association of American Geographers* 88, no. 1 (1998), 28-49.

Bununla birlikte bu görkemli yapıların anlamlarında korku ve görkemden sevecenliğe doğru kaymalar da gerçekleşebilmektedir. Dahası, John Agnew²⁹ Vittorioano abidesi gibi yerlerin estetik “aşırı üretimi”nin ideolojik tutarsızlıkları yansıttığını ifade etmektedir, özellikle de Faşist rejim altında.

Abideler vasıtasıyla yetkililer zamandan bağımsız bir ulus mitini hatırlattıkları gibi ulusun cinsiyet temsilini de doğallaştırmayı denemektedirler. Sosyal peyzajda yer alan sosyal kimlikler ve güç ilişkilerinin cinsiyet sembolleri doğrudan veya dolaylı olarak gündelik hayatın sorgulanmayan bir unsuru olarak ulusal “norm”ları inşa etmektedir³⁰. Örneğin 1919 yılında Montreal-Kanada’da George Etienne Cartier anıtının inşası güçlü erkek vatandaş figürü ile “vatanseverliğin drama, romans ve heyecan gibi boyutlarını” sembolize etmektedir³¹. Cartier’in tarihteki rolü her ne kadar muğlak olsa da anıtın üzerinde kolları açık halde durmakta ve Kanada’nın eyaletlerini simgeleyen dokuz kadın figür tarafından etrafı çevrelenmektedir. Anıttaki Cartier’i temsil eden figürün 20 m yukarısında kanatları bronzdan kadın bir figür kafasının üzerine defne yapraklarından bir taç takmaktadır. Başka pek çok yerde olduğu gibi burada da “büyük adam” ulusu simgelerken, kadın figürleri ise “ana yurdu” simgelemektedir³².

Savaş anıtları maskülen alanlardır ve generallere ait abideleri, meçhul asker anıtlarını, kitlesel veya askeri şehitlikleri, tarihi savaş alanlarını, hapishaneleri ve bunlarla ilişkili seremoni ve ritüeller içermektedir³³. Savaş anıtlarında askerler anavatanlarını ve onun korumaya muhtaç vatandaşlarını korurken ölen şehitler olarak kutsanmaktadır. Hafıza mekânlarındaki “şehit”, kurban, vatan haini ve kahramanların sosyal kimlik ve anlamları zaman içerisinde değişmektedir. Savaş ile ilgili kamusal merasimler tek tip olmaktan çok uzaktır ve farklı ulusal, yerel ve siyasal bağlamlar içerisinde değişmektedirler. Örneğin I. Dünya Savaşı’nı sosyal olarak

²⁹ Agnew, “The Impossible Capital: Monumental Rome under Liberal and Fascist Regimes, 1870-1943”, 229-240.

³⁰ Catherine Nash, “Remapping the Body/Land: New Cartographies of Identity, Gender, and Landscape in Ireland”, in *Writing women and space: Colonial and postcolonial geographies*, New York: Guilford Press, 1994, 227-250; Joanne Sharp, “A Feminist Engagement with National Identity,” in *Bodyspace: Destabilizing geographies of gender and sexuality*, ed. Nancy Hall-Duncan, London: Routledge, 1996, 97-107.

³¹ Brian S Osborne, “Constructing Landscapes of Power: The George Etienne Cartier Monument, Montreal”, *Journal of Historical Geography* 24, no. 4 (1998), 431-458.

³² Johnson, “Cast in Stone: Monuments, Geography, and Nationalism”, 51-65; J. Monk, “Gender in the Landscape: Expressions of Power and Meaning”, in *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*, edited by Kay Anderson and Fay Gale, New York: Wiley, 1992, 128-138; Sharp, “A Feminist Engagement with National Identity”, 97-107; Marina Warner, *Monuments and Maidens: The Allegory of the Female Form*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.

³³ George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford: Oxford University Press, 1991; Petri J Raivo, “Politics of Memory: Historical Battlefields and Sense of Place”, *Nordica Geographical Publications* 44, no. 4 (2015), 95-100.

hatırlamak oldukça zordur çünkü savaş tecrübesi günümüz açısından muğlaktır³⁴. Farklı kültürel uygulamalar savaş sonrası siyasal bağlam içerisindeki hâlihazırda mevcut olan yerel ve ulusal geleneklerin sosyal yorumlamalarının sonucudurlar. Fransa ölü askerlerinin bedenlerini geri getirmek için para öderken³⁵ Britanya ölü askerlerinin vatanlarına getirilmesine karşı çıkmıştır³⁶. İrlanda'da halk barış gösterileri ve yıllık merasimlere tekdüze biçimde katılmaz çünkü bu tür hatıralar sosyal hafızada iç savaş bağlamı içerisinde yer almaktadır³⁷.

Ölümün kutsallaştırılmış mekân ve zamanı ile geçmişe ait “yadigârlara” saygı da aynı zamanda müzeyi şekillendirmekte ve tanımlamaktadır. Teşhirdeki yığınların bu “hafıza saraylarındaki” teşhiri ulusun sahiplenici anlamını sembolize etmektedir³⁸. Mekânın bir türü olarak müzeler toplanan, sınıflandırılan, düzenlenen ve sergilenen kültürel nesnelere vasıtasıyla ulusu temsil etmektedir. Ulus inşası esnasında müze sergileri doğal bilimlere dayanılarak yapılan kurumsallaşmış sınıflama zamansal, ırksal ve cinsiyetçi hiyerarşiler tarafından tanımlanmış kategoriler ve vizyona doğru kayma gösterir³⁹. Sergiler genellikle teşhirdeki unsurların alansal ilişkileri vasıtasıyla ulusların “medeni” kültürlerindeki ilerlemeyi ve daha “ilkel” kültürlerden kendi farklılıklarını göstermektedir⁴⁰.

Müze bilimcileri müzelerin kurumsal tarihlerini, teşhir malzemesi toplama pratiklerini, mimari formlarını, sunum stratejilerini ve teşhir sistemleri ile birlikte bunun gibi söylemsel araçlar vasıtası ile üretilen sosyal öznellikleri incelemektedirler⁴¹. Bununla birlikte, Rose'a⁴² göre, konuyla ilgili literatür müze yetkililerin bilgiyi ürettikleri arşivleri, laboratuvarları, hizmet alanları ve ofisleri görmezden gelmektedir. Ek olarak sadece birkaç bilim insanı sergilerin popüler kabulünü veya müzeler ve onların pratikleri ile ilgili ihtilafları tartışmıştır⁴³. Güncel

³⁴ Johnson, “The Spectacle of Memory: Ireland’s Remembrance of the Great War, 1919”, 36-56; Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

³⁵ Daniel J. Sherman, “Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I”, *Commemorations: The politics of national identity*, Princeton: Princeton University, 1994, 188.

³⁶ Michael Heffernan, “For Ever England: The Western Front and the Politics of Remembrance in Britain”, *Ecumene* 2, no. 3 (1995), 293-323.

³⁷ Johnson, “The Spectacle of Memory: Ireland’s Remembrance of the Great War, 1919”, 36-56.

³⁸ Richard Handler, *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*, Madison: University of Wisconsin Press, 1988.

³⁹ Tony Bennett, *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, London and New York: Routledge, 1995; Donna J Haraway, *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*, Hoboken: Taylor and Francis, 2013.

⁴⁰ James Clifford, *The Predicament of Culture*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988.

⁴¹ Gillian Rose, *Visual Methodologies, An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage, 2001, 164-186.

⁴² Aynı yer.

⁴³ Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer and Steve Levine, *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1992.

çalışmalar müze uzmanlarının çalışmalarını ve ziyaretçilerin sergiler ile ilgili yorumlarını etnografik bir yaklaşımla incelemeye başlamıştır. Örneğin Berlin'deki Alman Tarih Müzesinde Almanya'nın birleşmesinin hemen ardından açılan "Hayatın Bölümleri, 1900-1993" isimli sergi ziyaretçilerden çok güçlü bir karşılık almıştır⁴⁴. Bu sergide Batı Alman devleti birleşik Almanya'nın gerçek sahibi olarak sunulmuştur. Buna karşılık Demokratik Almanya Nasyonal Sosyalizm ile birlikte Alman ulusunun çok daha uzak geçmişine ait bir unsur olarak teşhir edilmiştir. Her ne kadar pek çok ziyaretçi kendi şahsi deneyimlerini ve tarih anlayışlarını serginin yorumlayıcı alanına göre yeniden şekillendirmiş olsa da bazıları da özellikle eski Doğu Almanya vatandaşları sergi hakkında daha eleştirel davranmışlardır. Ziyaretçiler ziyaretçi defteri, anketler ve informal görüşmeler vasıtasıyla serginin müelliflerinin geçmişi yorumlama biçimleri ile mücadele etmeyi ve "Almanya" - "Doğu Almanya" anlatısını yeniden yazmayı denemişlerdir. Serginin müellifleri bu cevaplardan etkilenmişler ve çağdaş Almanya'nın tarihi ile ilgili gelecekteki sergilerinde ziyaretçilerin görüşlerini dikkate almanın gerekliliğini kabul etmişlerdir. Söz konusu bu vaka müze uzmanlarının kurumsal sınırlamalar içinde çalışırken müzeyi otoriter olmaktan ziyade diyalojik bir sosyal alan olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda resmi anlatıların popüler yorumlamalarının tek tip olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Gerçekte vatandaşların gündelik bilgi birikimi, hâkim kültürel pratikleri ve ulusal hafıza mekânları ile ilgili temsillerle mücadele edebilir.

Değişen Siyasal Rejimler ve Kentsel Peyzajlar

Günlük rutinler, siyasal rejimler, ekonomik yapılar ve sembolik sistemler değişim halinde olduklarında mekânların inşa edilmiş "normallikleri" ve bununla alakalı olan kimlik, iktidar ilişkileri ve sosyal pratikler sorgulanabilmektedir. Hafıza mekânlarının anlamı, formları ve lokasyonları ile alakalı yerel mücadeleler genellikle bir toplumun geçmişini temsil etme otoritesinin kime ait olduğu ile ilgili daha geniş ölçekli siyasal tartışmalar ile ilişkilidir⁴⁵. Helga Leitner ve Peter Kang⁴⁶ Tayvan - Taipei'de 1949 sonrasında Çinli Milliyetçilerin sokakları, okulları tiyatroları, kamusal binaları, meydanları ve alanları nasıl yeniden adlandırdıklarını aktarmaktadır. Milliyetçiler "Çin anavatanına ait coğrafyayı Taipei'nin şehir peyzajı üzerinde" yeniden haritalamayı denemişlerdi⁴⁷. Kendi alansal arzularını desteklemek için Çin ulus devleti tarafından iddia edilen yaşam alanlarının, Çin ulusal sloganları ve ulusal kahramanlarının isimleri verilmiştir. Sokak isimleri sembolik ve rutin peyzajlar

⁴⁴ Adams, Hoelscher and Till, "Place in Context: Rethinking Humanist Geographies", xiii-xxiv.

⁴⁵ Alderman, "Creating a New Geography of Memory in the South: (Re) Naming of Streets in Honor of Martin Luther King, Jr.", 51-69; Hermine G. De Soto, "(Re) Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Pasts, 1990-1995", *City & Society* 8, no. 1 (1996), 29-49; A. Pred, "Notes on Local Transformation and Everyday Struggles", in *Reworking Modernity*, ed. A. Pred and M. Watts, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1992, 139-141.

⁴⁶ Helga Leitner and Peter Kang, "Contested Urban Landscapes of Nationalism: The Case of Taipei", *Ecumene* 6, no. 2 (1999), 214-233.

⁴⁷ Aynı yer.

yarattıklarından bireyler ve gruplar sokak isimleri üzerinden gruplarının kimliklerini oluşturabilirler ve şehirlerine anlam yükleyebilirler. Fakat aynı zamanda bununla mücadele de edebilirler. Gerçekten de Tayvan'daki muhalif hareketler otoriter Çin ulusalcılığını yansıttığından söz konusu adlandırmaların Kuomintang'tan değiştirilmelerini talep etmişlerdir.

Siyasal geçiş dönemlerinde resmi makamlar dramatik bir peyzaj oluşturmak ve belirli bir dünya görüşü empoze etmek için “sembolik sermaye” birikimi adına büyük miktarlarda para harcayabilmektedirler⁴⁸. Örneğin, Tamil'deki postkolonyal Dravida Munnetra Kazhagam partisi 1949'dan sonra Madras'ta heykeller, tapınaklar ve binalar inşa etmiştir⁴⁹. Benzer şekilde, Kandy'de Britanyalı siyasi figürlerin heykelleri kaldırılarak bağımsızlık sonrasında Seylanlı (daha sonra Sri Lanka olarak adlandırılan) ulusalcı liderlerin heykelleri dikilmiştir⁵⁰. Ancak yine de şehir alanının bunun gibi “sembolik dekolonizasyonu” tutarlı ulusalcı bir hareketi göstermeyebilir de. James Duncan'ın⁵¹ tanımladığı üzere bu süreç Kandy'nin bağımsızlığından sonra partiler arasında demokratik bir ittifaktan ziyade tek bir partinin (Birleşik Ulusal Parti) hegemonik siyasi pozisyonunu tasdik etmektedir. Dahası bir ulus devletin veya siyasi rejimin başka biriyle yer değiştirmesi illa ki coğrafi peyzajın hafızasında bir tahrifatı veya tamamen silmeyi de gerektirmez. Her ne kadar rejimler yeni semboller eklese, fiziksel bağlamı değiştirse veya iktidar ilişkilerini ortaya koymak için anıtların konumunu değiştirse de aynı zamanda daha önceki rejim ve devletlerin tasavvur ve unsurlarını da kendi “yeni” hatıraları ile birleştirilebilirler.

Başkent ve diğer sembolik şehirlerdeki ulusal hafıza mekânlarının yeniden kurulması önceki ve güncel devlet ve rejimler arasındaki devamlılığın bir kanıtını oluşturmaktadır. Eski otoriter toplumlardaki anıt ve abideler ile ilgili güncel çalışmalar siyasi değişim ve devamlılığın ve sivil toplumdaki şekillenmenin analiz edilebildiği çok yönlü hatırlama süreçlerini tanımlamaktadır⁵². Örneğin Benjamin Forest ve Juliet Johnson⁵³ Sovyet sonrası Rusya'da farklı ölçeklerde yerel siyasi mücadeleyi incelemek için Moskova'daki abideleri anlatmaktadırlar. Nazi

⁴⁸ Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice*, Stanford, California: Stanford University Press, 1990; Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.

⁴⁹ Susan J. Lewandowski, “The Built Environment and Cultural Symbolism in Post-Colonial Madras”, in *The City in Cultural Context*, ed. J.A. Agnew, Boston: Allen and Unwin, 1984, 237-254.

⁵⁰ James S. Duncan, “The Power of Place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980”, in *The Power of Place (RLE Social & Cultural Geography): Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, ed. John A. Agnew and James S. Duncan, London: Routledge, 2014, 14.

⁵¹ Aynı yer.

⁵² Kenneth E. Foote, Attila Tóth and Anett Árvay, “Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place”, *Geographical Review* 90, no. 3 (2000), 301-334; Till, “Staging the Past: Landscape Designs, Cultural Identity and Erinnerungspolitik at Berlin's Neue Wache”, 251-283.

⁵³ Benjamin Forest and Juliet Johnson, “Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow”, *Annals of the Association of American Geographers* 92, no. 3 (2002), 524-547.

Almanya'sına karşı kazanılan Sovyet zaferini hatırlatmak için kurulan Poklonnaya Gora'daki Zafer Parkı Abidesi. Lenin'in mozolesi, Sovyetler Birliği dönemindeki ekonomik başarıların sergisi ve "Totaliter Sanat Parkı" Rus elitlerin Sovyet mirasından rahatsız olmakla beraber geçmişi tamamen silmektense yeniden yorumlamayı yeğlediklerini ifade etmektedir. Bu mekânlardaki ziyaretçiler üzerinde yapılan çalışmalar Rusya'da sivil milliyetçiliğin ve bununla ilişkili olarak yeni sembolik sermaye yaratmadaki güçlüklerin halk tarafından sınırlı bir karşılık bulduğunu göstermektedir⁵⁴.

Ulusal Hafıza Mekânları ile İlgili Çatışmalar

Ulusal hafıza mekânları boş bir peyzaj üzerinde seçkinler tarafından basit ve sorunsuz bir şekilde oluşturulmuş değillerdir. Farklı siyasal partiler, fraksiyonlar ve "halklar" mekân üzerindeki farklı ölçeklerde geçmişin (ve dolayısıyla sosyal kimliğin) nasıl anlaşılacağı ve ifade edileceğinin pazarlığını yapmakta ve birbirleriyle tartışmaktadır. Örneğin, David Harvey'in (1979) Paris'teki Sacre Coeur bazilikasının tarihi ile ilgili tasviri 19. yüzyıl Fransasının yerel ve ulusal siyasetteki mevcut derin yarıklarını teşhir etmektedir. Bazilika muhafazakâr Katolikler ve Monarşistler arasındaki her an bozulabilecek koalisyonun bir sonucudur. Paris komün üyelerinin dahi bazilikanın inşa edildiği Montmartre tepesi üzerinde sembolik iddiaları vardı ve bu alanda hayatlarını kaybeden kahramanlarını burada anmaktaydılar. Gruplar ve bireyler mevcut ve gelecekteki amaçlarını gerçekleştirmek için mekân ve hafızanın inşası yöntemlerinde birbirlerinden oldukça farklı coğrafi tasavvurlar ve çağrışımlar oluşturmuşlardır. Auschwitz gibi uluslararası arenada kutsallaştırılmış alanlar bile farklı siyasal gündemleri gerçekleştirmek için farklı gruplar tarafından farklı iddialara maruz kalmaktadır⁵⁵. Auschwitz'in Leh şehitliğinin mekânı olması ile ilgili çatışan eski Komünist ve Katolik iddialar Auschwitz'in anlamı ve nasıl hatırlanacağı hakkında rekabete yol açmıştır ki bu da mekânın Yahudi hafızasındaki yerinin anlamını önemsizleştirmektedir.

Sosyal gruplar geçmişin resmi temsili ile çekişme halindedir ve kamusal alanda siyasal bir "ses" olma iddiasında alternatifler sunmaktadırlar. Örneğin, İrlanda'nın 1798 yılındaki başkaldırının 200. yılı kutlamalarında İrlanda milliyetçileri Britanyalı ittihatçıların (birlikçilerin) geçmiş ile ilgili yorumlarını karşılarına alacak şekilde tarihi alanlarda heykeller dikmişlerdir⁵⁶. Bununla birlikte, bu heykellerin temsil ettiği figürler ulusalcı muhalefet içindeki mevcut ayrışmaların bir sonucu olarak sıklıkla tartışmalara konu olmuştur. Her ne kadar başka benzeri tarihi örnekleri mevcut olsa da John Gills⁵⁷ ulusal tarih üzerindeki kamusal hassasiyetin 1960'lardan sonra

⁵⁴ Aynı yer.

⁵⁵ Andrew Charlesworth, "Contesting Places of Memory: The Case of Auschwitz", *Environment and planning D: society and space* 12, no. 5 (1994), 579-593.

⁵⁶ Nuala C. Johnson, "Sculpting Heroic Histories: Celebrating the Centenary of the 1798 Rebellion in Ireland", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19 (1994), 78-93.

⁵⁷ Gillis, "Memory and Identity: The History of a Relationship", 3-24.

arttığını ve bunun da 1980'lerdeki yeni ulusal hafıza pratiklerini ve peyzajını etkilediğini iddia etmiştir. Referans olarak da Washington D.C.'deki Vietnam Savaş Anıtını Batının hatıra pratiklerindeki “post-ulusalci” değişime örnek olarak vermektedir. Maya Lin'in 150 m boyutundaki siyah granit duvarı Ulusal Park'ın beyaz mermer zemininin 3 metre altında uzanarak ölülerin ulusal temsil mekânlarını ve hafıza pratiğinin estetiği ile gelenekleri ters yüz etmektedir. Ölü veya kayıp askerlerinin isimlerinin yazılı olduğu tasarım travmatik ulusal geçmiş ile bireysel ilişki oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Görkemli ritüel ve seremoniler hala yapılsa da ziyaretçilerin burada bıraktığı hediyeler (fotoğraflar, oyuncak ayılar, ayakkabılar, asker künyeleri) kayıp hayatları temsil etmektedir⁵⁸. Ulusal anıtların yeniden düzenlenmesine ait en güncel örneklerden birisi de güney Montana'da Little Bighorn Battlefield Ulusal Abidesi'dir⁵⁹. 1946 yılında Custer Battlefield Ulusal Abidesi olarak kurulan alan günümüzde Custer'in askerleri ile birlikte 1876 yılında ölen Kızılderilileri de onurlandırmaktadır. Her ne kadar bu hafıza alanı savaş kahramanlarının geleneksel maskülen geleneği içinde işlev görse de Kenneth Foote bu alanın “savaş alanında eşit onur” ile ifade edilen hatıra ile ilgili yeni ulusal kültür üzerinden vatanseverliğin geleneksel ırkçı ve etnik anlamı ile mücadele ettiğini belirtmektedir⁶⁰.

Ulusal anlatılarda unutulmuş insanlar, geçmişler ve mekânlara varlık kazandırmak isteyen sivil gruplar sıklıkla New York'taki Lower East Side Tenement Müzesi ve Cape Town'daki District Six Müzesi gibi alternatif hafıza mekânları yaratmaktadırlar. District Six müzesi apartheid rejimi altında dümdüz edilen bir peyzaj içinde yer alan eski bir kilisede yer almaktadır⁶¹. Müze ziyaretçileri etrafı çevreleyen peyzajda yazılı olan ulusal resmi şiddet ile kendi vatanlarının sosyal canlı hafızasını yaratarak mücadele etmektedir. Ziyaretçiler müze tabanında yer alan dev bir sokak haritası üzerinde apartheid rejim tarafından yerle bir edilen eski evlerinin lokasyonlarını işaretleyerek hafıza dokusunu kendileri oluşturabilmektedirler. Tabandan meydana gelen diğer interaktif hafıza mekânları tarihi çalıştaylar, çevre turları, haritalamalar, tarihi sergiler, topluluk merkezleri, sanat ve bahçe projelerini içermektedir. Örneğin New York'un bakımsız kiralık evlerinde parlak renklerle resmedilmiş Puerto Riko'ya ait “casita”lar (bungalovlar) “göçmenler için vatanlarını

⁵⁸ Miles Richardson, “The Gift of Presence: The Act of Leaving Artifacts at Shrines, Memorials, and Other Tragedies”, in *Textures of place: Exploring humanist geographies*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, 257-272; Sturken, *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Robin Wagner-Pacifici and Barry Schwartz, “The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past”, *American journal of Sociology* 97, no. 2 (1991), 376-420.

⁵⁹ Kenneth E. Foote, *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin: University of Texas Press, 2003.

⁶⁰ Aynı eser.

⁶¹ M. Lewis, “Crossroads to District Six: Reclaiming Official History/Restaging Popular Memory”, in *Space, Place, and Memory Symposium April 2001*, Minnesota, 2001.

ait bir hatıra oluşturdukları”⁶² gibi siyasal topluluklar ve komünite aktiviteleri için de bir mekân oluşturmaktadırlar. Eski Batı Berlin’de sivil gruplar Gestapo, SS ve Reich Güvenlik Servisi’nin merkezine ait olduğu anlaşılan boş bir alan keşfettiler. Uzun yıllar süren protesto, aktivite ve hatta kazaların ardından sivil gruplar “Terör Topografyası” olarak adlandırılan yeni bir tür eğitsel ve tarihi bir merkez kurdular⁶³.

Her ne kadar alternatif hafıza mekânları resmi hafıza kayıplarına dikkat çekse de pek çokları anlamlarını hâkim olan sosyal ve söyleysel hatıra pratiklerden almakta ve problematik kimlik kategorilerini pekiştirmektedir⁶⁴. Owen Dwyer⁶⁵ turizm ekonomileri ve pratiklerinin siyasal olarak progresif anıtların geçmişleri ile ilgili anlatımlarının basitleştirmelerine yol açtıklarını ileri sürmektedir. Örneğin Birleşik Devletlerin güneyinde sivil haklar ile ilgili abideler, levhalar, parklar, müzeler, binalar ve sokak isimleri önemli ölçüde ayrılmış topografyaların izleri ile mücadele etmektedirler. Yine de, Dwyer onların lokasyonları ve formlarının turizmin ve miras endüstrisinin siyasal ekonomik mantığı ile nasıl sınırlandırıldıklarını göstermektedir. Bu alanlar kitleler için yaratıldıklarından sivil hak aktivizminin karmaşıklığı karizmatik “bir büyük adamın” önderliğinde sokaklarda kazanılmış bir savaşın düz bir tarihi olarak sunulmaktadır. İşçi sınıfı önemsizleştirilmiş, sivil haklar ile ilgili hareketlerde ulusal ve yerel gerilimler gözden kaçırılmış, ırkçılık ile ilgili karmaşık sosyal ilişkilere ise hiç değinilmemiştir⁶⁶. Açıkça mevcut hatırlama gelenek ve alışkanlıkları kadar farklı ölçeklerde mekânın politik ekonomileri de geçmişin kimin tarafından, nerede ve ne şekilde hatırlanacağını etkilemektedir.

Sonuç ve Tartışma

Hafıza mekânları müzeler, abideler, mezarlıklar, heykeller, kamusal binalar ve meydanlar, sokaklar, tarihi koruma projeleri, levhalar, anıtlar ile ilişkili ritüeller, tasvirler ve onlarla ilişkili pratikleri içermektedir. Bunlar sembolik alanları vurgulamakta ve kimlik (ırk, sınıf, cinsiyet, ulus gibi) nosyonunun gerçekleştirildiği ve onun üzerinden rekabet edildiği kolektif siyasetin düğüm noktaları olarak işlev görmektedirler⁶⁷. Pek çok hafıza mekânı açık bir şekilde mevcut güç ilişkilerini meşru gösteren veya eskilerini akamete uğratmak niyetinde olan siyasal birer projenin sonucunda inşa edilmişlerdir. Şüphesiz bu bir yere kadar iktidarların aynı ve nakdi

⁶² Dolores Hayden, *The Power of Place: Urban Landscape as Public History*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1995.

⁶³ Till, “Place and the Politics of Memory: A Geo-Ethnography of Museums and Memorials in Berlin”; Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*.

⁶⁴ Lewis, “Crossroads to District Six: Reclaiming Official History/Restaging Popular Memory.”

⁶⁵ Owen J Dwyer, “Interpreting the Civil Rights Movement: Place, Memory, and Conflict”, *The Professional Geographer* 52, no. 4 (2000), 660-671.

⁶⁶ Aynı yer; Alderman, “Creating a New Geography of Memory in the South:(Re) Naming of Streets in Honor of Martin Luther King, Jr.”, 51-69; K. Savage, “The Politics of Memory: Black Emancipation and the Civil War Monument”, in *Commemorations: The Politics of National Identity*, ed. J. Gillis, Princeton NJ: Princeton University Press, 1996, 127-149.

⁶⁷ Johnson, “Cast in Stone: Monuments, Geography, and Nationalism”, 51-65.

olarak neden bu kadar çok kaynağın abidevi binalar ve topografyaların inşasına aktardığını açıklamaktadır. Bununla birlikte resmi yetkililer tarihsel olarak bu mekânlar üzerinden mevcut siyasal hareketlerini meşrulaştırmaya çabalarken onların devlet politikalarını kaçınılmaz olarak kutsallaştırdığı anlamına da gelmez⁶⁸. Benzer şekilde devlet veya rejimlerin yetkilileri arasında tutarlı bir ideolojik temelin varlığını da göstermez.

Mekânlar mutlak veya kartezyen alanlar üzerinde sabit değillerdir; Özellikle siyasal, ekonomik ve sosyal istikrarsızlıklar ile dönüşüm dönemlerinde mekânların Linda McDowell'in⁶⁹ “mekân rejimleri” olarak adlandırdığı hâkim sosyal tasavvur ve anlamları sorgulanmaya ve değişime açıktır. Her ne kadar seçkinler hafıza mekânlarının kamusal düzende kurulmasında daha fazla kontrol sahibi olsalar da bireyler ve farklı sosyal gruplar tarafından nasıl algılandıkları, anlaşıldıkları veya yorumlandıklarını kontrol edemezler. Dahası turistik yerler olarak hafıza mekânlarının son zamanlardaki popülerliği ziyaretçilerin gösterimde olan söylemleri kabullendikleri veya bu mekânlar ile ilgili tek tip bir yorum ve tecrübeyi paylaştıkları anlamına gelmemektedir. Örneğin başkentlerdeki hafıza mekânları uluslararası ziyaretçiler, ülkenin farklı bölgelerinden gelen ve şehrin farklı sosyal gruplarından gelen ziyaretçiler tarafından farklı şekillerde tecrübe edilmektedir. Son olarak, sosyal gruplar hafıza mekânlarını hâkim güç ilişkileri ile mücadele etmek veya “gündelik hayatın siyasetine” kendi katkılarını ortaya koymak gibi farklı nedenlerle oluşturmaktadırlar. Geçmişe ait farklı anlamalar bireylerin günümüz ve gelecekteki sosyal tecrübelerini etkilediğinden mekân ve hafıza hakkındaki çalışmalar bu karışık sosyal süreçlerin siyasal aksiyona nasıl yol açtığını anlamayı sağlayacak maddi ve sembolik kanıtlar sunmaktadır.

Kaynaklar

- Adams, Paul C., Steven D. Hoelscher and Karen E. Till, “Place in Context: Rethinking Humanist Geographies”, in *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*, ed. Paul C. Adams, Steven D. Hoelscher and Karen E. Till, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, xiii-xxiv.
- Agnew, J.A. and J.S. Duncan, “Introduction”, in *The Power of Place (RLE Social & Cultural Geography): Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, ed. J.A. Agnew and J.S. Duncan, Boston: Unwin Hyman, 1989.
- Agnew, John, “The Impossible Capital: Monumental Rome under Liberal and Fascist Regimes, 1870-1943”, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 80, no. 4 (1998), 229-240.

⁶⁸ Agnew, “The Impossible Capital: Monumental Rome under Liberal and Fascist Regimes, 1870-1943”, 229-240.

⁶⁹ Linda McDowell, *Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies*, New York: John Wiley & Sons, 2018.

- Alderman, Derek H., "Creating a New Geography of Memory in the South:(Re) Naming of Streets in Honor of Martin Luther King, Jr.", *Southeastern Geographer* 36, no. 1 (1996), 51-69.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2007.
- Atkinson, David and Denis Cosgrove, "Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870-1945", *Annals of the Association of American Geographers* 88, no. 1 (1998), 28-49.
- Bennett, Tony, *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, London and New York: Routledge, 1995.
- Bodnar, John E., *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton NJ: Princeton University Press, 1992.
- Bourdieu, Pierre, *The Logic of Practice*, Stanford, California: Stanford University Press, 1990.
- Boyer, M Christine, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, Cambridge, Mass.: The Mit Press, 1996.
- Charlesworth, Andrew, "Contesting Places of Memory: The Case of Auschwitz", *Environment and planning D: society and space* 12, no. 5 (1994), 579-593.
- Clifford, James, *The Predicament of Culture*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988.
- De Soto, Hermine G., "(Re) Inventing Berlin: Dialectics of Power, Symbols and Pasts, 1990-1995", *City & Society* 8, no. 1 (1996), 29-49.
- DeLysér, Dydia, "Authenticity on the Ground: Engaging the Past in a California Ghost Town", *Annals of the association of American geographers* 89, no. 4 (1999), 602-632.
- Dowler, Lorraine, "And They Think I'm Just a Nice Old Lady' women and War in Belfast, Northern Ireland", *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 5, no. 2 (1998), 159-176.
- Duncan, James S., "The Power of Place in Kandy, Sri Lanka: 1780-1980", *The Power of Place (RLE Social & Cultural Geography): Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations*, edited by John A. Agnew and James S. Duncan, London: Routledge, 2014.
- Dwyer, Owen J., "Interpreting the Civil Rights Movement: Place, Memory, and Conflict", *The Professional Geographer* 52, no. 4 (2000), 660-671.
- Edensor, Tim, "National Identity and the Politics of Memory: Remembering Bruce and Wallace in Symbolic Space", *Environment and planning D: society and space* 15, no. 2 (1997), 175-194.
- Entrikin, J.N., *The Betweenness of Place. Towards a Geography of Modernity*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1991.
- Foote, Kenneth E., *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*, Austin: University of Texas Press, 2003.
- Foote, Kenneth E., Attila Tóth and Anett Árvay, "Hungary after 1989: Inscribing a New Past on Place", *Geographical Review* 90, no. 3 (2000), 301-334.
- Forest, Benjamin and Juliet Johnson, "Unraveling the Threads of History: Soviet--Era Monuments and Post--Soviet National Identity in Moscow", *Annals of the Association of American Geographers* 92, no. 3 (2002), 524-547.

- Gillis, John R., "Memory and Identity: The History of a Relationship", *Commemorations: The politics of national identity*, ed. John R. Gillis, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, 3-24.
- Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Handler, Richard, *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*, Madison: University of Wisconsin Press, 1988.
- Haraway, Donna J., *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*, Hoboken: Taylor and Francis, 2013.
- Hayden, Dolores, *The Power of Place: Urban Landscape as Public History*, Cambridge, Mass: The MIT Press, 1995.
- Heffernan, Michael, "For Ever England: The Western Front and the Politics of Remembrance in Britain", *Ecumene* 2, no. 3 (1995), 293-323.
- Hoelscher, Steven D., *Heritage on Stage: The Invention of Ethnic Place in America's Little Switzerland*, University of Wisconsin Press, 1998.
- Johnson, Nuala C., "Cast in Stone: Monuments, Geography, and Nationalism", *Environment and planning D: society and space* 13, no. 1 (1995), 51-65.
- , "Sculpting Heroic Histories: Celebrating the Centenary of the 1798 Rebellion in Ireland", *Transactions of the Institute of British Geographers* (1994), 78-93.
- , "The Spectacle of Memory: Ireland's Remembrance of the Great War, 1919", *Journal of Historical Geography* 25, no. 1 (1999), 36-56.
- Karp, Ivan, Christine Mullen Kreamer and Steve Levine, *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1992.
- Keith, Michael and Steve Pile, *Place and the Politics of Identity*, London: Routledge, 1993.
- Leitner, Helga and Petei Kang, "Contested Urban Landscapes of Nationalism: The Case of Taipei", *Ecumene* 6, no. 2 (1999), 214-233.
- Lewandowski, Susan J., "The Built Environment and Cultural Symbolism in Post-Colonial Madras", *The City in Cultural Context*, edited by J.A. Agnew, Boston: Allen and Unwin, 1984, 237-254.
- Lewis, M., "Crossroads to District Six: Reclaiming Official History/Restaging Popular Memory", in *Space, Place, and Memory Symposium April 2001*, Minnesota, 2001.
- Lowenthal, David, *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*, New York: Free Press, 1996.
- , *The Past Is a Foreign Country-Revisited*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2015.
- Massey, Doreen, "A Global Sense of Place", in *Reading human geography*, ed. T. Barnes and D. Gregory, London: Arnold, 1997, 315-323.
- McDowell, Linda, *Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies*, New York: John Wiley & Sons, 2018.
- Monk, J., "Gender in the Landscape: Expressions of Power and Meaning", in *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*, edited by Kay Anderson and Fay Gale, New York: Wiley, 1992, 128-138.
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford: Oxford University Press, 1991.

- Nash, Catherine, "Remapping the Body/Land: New Cartographies of Identity, Gender, and Landscape in Ireland", *Writing women and space: Colonial and postcolonial geographies*, New York: Guilford Press, 1994, 227-250.
- Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations* 26 (1989), 7-24.
- , *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. 2, New York: Columbia University Press, 1997.
- Osborne, Brian S., "Constructing Landscapes of Power: The George Etienne Cartier Monument, Montreal", *Journal of Historical Geography* 24, no. 4 (1998), 431-458.
- Pred, A., "Notes on Local Transformation and Everyday Struggles", in *Reworking Modernity*, edited by A. Pred and M. Watts, New Brunswick NJ: Rutgers University Prss, 1992, 139-141.
- Raivo, Petri J., "Politics of Memory: Historical Battlefields and Sense of Place", *Nordia Geographical Publications* 44, no. 4 (2015), 95-100.
- Richardson, Miles, "The Gift of Presence: The Act of Leaving Artifacts at Shrines, Memorials, and Other Tragedies", *Textures of place: Exploring humanist geographies*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001, 257-272.
- Rose, Gillian, *Visual Methodologies, An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage, 2001, 164-186.
- Savage, K., "The Politics of Memory: Black Emancipation and the Civil War Monument", in *Commemorations: The Politics of National Identity*, edited by J. Gillis, Princeton NJ: Princeton University Press, 1996, 127-149.
- Sharp, Joanne, "A Feminist Engagement with National Identity", in *Bodyspace: Destabilizing geographies of gender and sexuality*, ed. Nancy Hall-Duncan, London: Routledge, 97-107.
- Sherman, Daniel J., "Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I", *Commemorations: The politics of national identity*, Princeton: Princeton University, 1994, 186-211.
- Sturken, Marita, *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- The Invention of Tradition*, ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Till, Karen E., "Staging the Past: Landscape Designs, Cultural Identity and Erinnerungspolitik at Berlin's Neue Wache", *Ecumene* 6, no. 3 (1999), 251-283.
- , *Place and the Politics of Memory: A Geo-Ethnography of Museums and Memorials in Berlin*, Ph.D. thesis, University of Wisconsin-Madison, 1997.
- Tuan, Yi-Fu, "Space and Place: Humanistic Perspective", in *Philosophy in Geography*, edited by Stephen Gale and Gunnar Olsson, Dordrech, Boston and London: Springer, 1979, 387-427.
- Verdery, Katherine, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*, New York: Columbia University Press, 1999.
- Wagner-Pacifici, Robin and Barry Schwartz, "The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past", *American journal of Sociology* 97, no. 2 (1991), 376-420.

- Warner, Marina, *Monuments and Maidens: The Allegory of the Female Form*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.
- Winter, Jay, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Withers, Charles W.J., "Place, Memory, Monument: Memorializing the Past in Contemporary Highland Scotland", *Ecumene* 3, no. 3 (1996), 325-344.
- Young, James Edward, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Summary

Places of memories have included museums, monuments, graveyards, statues, public buildings and squares, historical preservation projects, rituals, imaginations and practices related to the monuments. All of them have emphasized the symbolic spaces and have functioned as crucial points for collective politics where identity notion (race, class, sex, nation, etc.) have been rationalized and competed. Many places of memories have been built as a result of a project which deliberately tries to legitimate the current power relations while disrupting and delegitimize the former. This study aims to evaluate the general perspective of geographical literature on the "place and memory" by focusing on commemoration activities. Geographical literature has been organized into three distinctive thematic chapters. The first chapter has focused on the sacralisation of the ideological imagination of power by monuments, statues, and museums on a micro scale while the focal point of the second chapter is the change of city landscape by different political regimes. The third chapter evaluates the challenge of different competing powers on printing their own imaginations on the space. Prior to the discussion on literature, it has been dwelling on the basic theoretical studies on "social memory". In this study, the concept of "social memory" has been used as a way of mapping themselves on a specific place and time by social groups. This process can be extremely politicized when it happens in public space. Individuals and groups can compete and challenge each other to gain authority to engrave their own historical imaginations on the place. Hence, "memory policy" which is strongly related to the "places of memories" also expresses the reconciliation on which group/groups have the authority to engrave their own imagination on the place. Since these places and their meanings have changed over time "memory policy" also expresses the challenge to anchor specific events on space via some material and symbolic means.

Official memory places have been formed in Europe during the modern nation building process to create topography and to sustain the power relation and intuitional continuity. Interpretations of the past which are defined by the privileged tend to be abstract and normative and are used to comprehend the nation sacred and independent of the time. These interpretations are represented in the form of monuments, statues, and museums. They also identify the political power and sacred places such as the monument of

Vittorio II. Emanuel at Rome and George Etienne Carter monument at Montreal.

While the daily routines, political regimes, economic structures, and symbolic systems are in the change the constructed normality of the place and the related identity, power and social practice can also be in question which is also observable on the city as in the cases of the denomination of the streets and squares and even on the city plan itself.

Many places of memories have been built as a result of a project which deliberately tries to legitimate the current power relations while disrupting and delegitimize the former. This can explain why the power has tended to spend too much of their precious resources on the construction of monumental buildings and topographies. However, while official authorities try to legitimize their current political actions on these places, it has not necessarily meant that they sacralize the policy of the state. It also does not suggest the coherent ideological base between the state and the authorities of the regime.

Places are not absolute and stable cartesian spaces; especially at political, economic, and social instability and transition periods, the “place regimes” of the dominant social imagination and meanings are open to questioning and change. Although the privileged groups have much more control over the establishment of public order, they can not control how other social groups and individuals perceived and interpreted them. Moreover, the touristic popularity of some places of memories which are at the stage does not necessarily mean that the vast majority of the visitors nor agree with the discourse and imagination neither share the same interpretation and experience of the very same place. Social groups can create places of memories for different reasons such as to challenge the current power relations or to put on their own contribution to daily life politics. Different understandings of the past illuminating the prospective future behaviors of individuals and groups. Hence they can be regarded as a motive or a threat.

ON YEDİNCİ YÜZYILDA SAFEVÎ İRANI İLE MOSKOVA ARASINDAKİ İPEK TİCARETİNDE ORTAYA ÇIKAN OSMANLI ALEYHTARI SİYASALAR VE MÜRÛR HAKLARI*

Rudi Matthee**
(çev. İlker Külbilge)***

Giriş

Safevî İrani'nı, mücavir devletlerden müteşekkil bir çarkın merkezi olarak tasavvur edersek bu çarkın merkezi ile mücavir devletler arasındaki muhtelif irtibat hatlarına ilişkin bilgimizin sathiliği de hemen fark edilir. Safevîlerin, İran ile siyasi ve ticari cihetten yakın bulunan ülkelerle münasebetlerine dair, Moskova Devleti ile ilişkileri hakkında telif edilmiş Rusça tetkikler hariç, hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor.

İran ile arasındaki coğrafyada mukim uzlaşmaz aşiret halkları yüzünden İran'dan uzun zamandır kopuk olan Moskova; İran'a, Osmanlı Devleti ve Babürlü İmparatorluğu'na kıyasla daha uzaktı ve bu iki imparatorluk siyasi yapı ve iktisat siyasaları açısından ise benzer özelliklere sahipti. Fakat bu ahval, Rusya'nın güneye doğru genişlemesi Moskova'yı Safevî İrani'nin kendisine ait olduğunu iddia ettiği bölgenin hudutlarına yaklaştırdığı dönemde yani 16. yüzyılda değişmeye başladı. Rusya ile Safevîler arasındaki bu keyfiyet ise Safevîler ile Osmanlı Devleti arasında mevcut olan karşılıklı husumetten tamamen farklı bir yapıya sahipti. Safevî ve Osmanlı ilişkilerinin çatışmalı bir hâl almasına sebebiyet veren husus, müşterek bir dinî mirasın yekdiğerine rakip olan tevilleri idi. Rusya ve İran birbiriyle, Safevîler ile Babürlülüler arasındaki münasebetleri tefrik eden türden kültürel bir alışverişe hiç girişmediler. Buna mukabil Rusya ile İran'ı temasa geçiren unsur, iktisat ve siyasete

* **Makalenin Orijinal Künyesi:** Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du Monde russe*, vol. 35, No. 4 (Oct.-Dec., 1994), s. 739-761.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu, Orcid ID: 0000-0003-1336-210X

*** Dr. Öğr. Gör., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, 45140, Yunusemre-Manisa/Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3891-7477. Tercümede yardımını gördüğüm Türkan Dadoğlu'na, tercümeyi gözden geçirip hatalarını tadil etme sabrını ve zerafetini gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a, çevirinin Türkçesini kontrol eden Dr. Öğr. Üyesi Gürol Pehlivan'a ve metinde geçen bazı Rusça kelimeleri ve yer isimlerini çeviren Prof.Dr. Abdullah Temizkan'a müteşekkirim. Tercümede geçen Farsça ve Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

müteallik bir takım müşterek ve müşahhas menfaatlerdi ve bu iki husus 17. yüzyılın başlarında cari olan beynelmilel siyaset yapılanmaları ve ticaret tarzları ile de yakından ilgiliydi.

Aşağıdaki tartışma, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadarki süre içinde veya İran'da Şah I. Abbas (1587-1629) ile Rusya'da Çar I. Petro'nun (1682-1725) iktisadi konulara müteallik enerjik ilgilerini ihtiva eden dönem zarfında, İran ile Moskova Devleti arasında vuku bulan karşılıklı tesirleri izah etmek için hareket noktası olarak bu müşterek menfaatleri açıklamaya çalışacak. Bu makalede dikkatimi mantıken, Osmanlı Devleti tarafından tehdit edilen Rusya ve İran'ın meydana getirdiği eksenin temel rasyonalitesine vereceğim, fakat bu iki devletin karşılıklı olarak ortaya koydukları diplomatik oyunları ise makalenin ana mevzusunu teşkil eden münasebetlerin ticari boyutunun prizmasından ve özellikle de ipek ticaretinin prizmasından takip edeceğim.¹ Safevîlerin, hâlâ şümüllü bir incelemeye muhtaç olan ipek ticaretine tarihçiler tarafından bugüne dek gösterilen alaka ekseriyetle Basra Körfezi'nin deniz güzergâhlarına tekâsüf etmiştir. Bu güzergâh, Osmanlı Devleti'ne ait kara yolu güzergâhları üzerinden ihraç edilen İran ipeği için 17. yüzyılın başlangıcından itibaren alternatif bir ihracat hattı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Sözünü ettiğimiz ticaret hattında yatay eksenden dikey eksene doğru vuku bulan bu değişimin çok az malumat sahibi olduğumuz yönlerinden biri de dikey eksenin kuzeydeki kısmını teşkil eden nehir güzergâhıdır. Bu güzergâh, İran'dan çıkıp Hazar Denizi tarihiyle Astarhan'a vasil olur, oradan da Nijniy Novgorod'a kadar Volga'yı takip ederdi ve emtia da Nijniy Novgorod'tan Moskova'ya çoğunlukla kara yoluyla nakledilirdi.² Sözü geçen güzergâh, İran ipeği için üçüncü bir ihracat hattı teşkil ediyordu ve bu makalede; zikredilen bu hattın, 17. yüzyıl boyunca diğer güzergâhlara kıyasla ne ölçüde alternatif olmayı başardığını açıklamaya çalışacağım. Fakat bunu yapmadan önce, güzergâhın menşesine ve başlangıçtaki gelişimine ilişkin genel bir tahlilde bulunmak kaçınılmazdır.

I. İlk Münasebetler

İran'ın da dâhil olduğu Rusya ile Orta Doğu arasındaki ticari münasebetler İslam öncesi devirlere kadar uzanmaktadır. Sâsânî devrinden mütebaki olup halen İran'da bulunan sikke ve gümüş nesnelere müteşekkil hazineler iki coğrafya arasında vuku bulan ilk devirlere ait ticari takasların mevcudiyetini göstermektedir, fakat yazılı kaynakların yokluğu, bu ticaretin ayrıntılı şekilde açıklanmasını ne yazık ki imkânsız kılmaktadır.³ Fakat kaynakların yokluğu ile ilgili bu durum, İslam'ın ilk

¹ Münasebetlerin diplomatik boyutu için bkz. Rudi Matthee, "Anti-Osmaanse allianties en Kaukasische belangen: diplomatieke betrekkingen tussen Safavidisch Iran en Moscovitisch Rusland (1550-1639)", *Sharqıyyat*, 5 (1994), s. 1-21.

² "Yatay" ve "dikey" ifadeleri William Edward David Allen tarafından kullanılır, *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, London 1963, s. 39.

³ Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, c. I, Stuttgart 1879, s. 65 vd; Elisabeth Bennigsen, "Contribution à l'étude du commerce des fourrures russes: la route de la Volga avant l'invasion mongole et le royaume des Bulghars", *Cahiers du Monde Russe*, XIX, 4 (1978), s. 385;

devirlerinde muhtelif Müslüman coğrafyacıların İslam diyarları ile “Rus”lar arasındaki ticari münasebetlere dair malumat veren eserleri sayesinde düzeldi. Evâilde, Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki mıntıkayı kateden ve doğrudan İran’a revan olan bir, daha doğrusu iki güzergâh mevcuttu. Birincisi, Hazar Denizi’nin güney sahillerinde kâin Gilan’ın liman şehirlerine vasil oluncaya dek, adı geçen denizin batı sahillerini takip eden deniz yolundan müteşekkildi. İkincisi ise aynı yolu takip etti, fakat daha sonra Derbend’te başlayan bir kara yolu hattına inkılap etti. Derbend, malum olduğu üzere, Kafkasya’nın ana giriş kapısıydı ve buradan başlayan yol, Mezopotamya istikametine doğru devam ediyordu.⁴ Derbend’in kuzey mıntikasını teşkil eden Dağıstan’ın emniyetten yoksun olması sebebiyle, Hazar Denizi’nin batı sahilleri boyunca uzanan bu kara yolu hakkındaki ilk beyanlar 12. yüzyıla dayanmaktayken güzergâhın kendisi de 13. yüzyıldan itibaren muntazaman kullanılmaya başlanmıştır.⁵

Sözü geçen rota üzerindeki ticari merkezler ve güzergâhlar zamanla birkaç değişikliğe şahit oldular. Araplar ile Hazarlar arasındaki müzmin harp hâlini, Hazar Devleti’nin payitahtı olan İdil’in 8. yüzyılda kurulması takip etti. İdil, bir ticaret merkezi olarak Volga’nın ağzında ve bugünkü Astarhan şehrinin civarlarında inşa edilmişti. Bulgarlar ile birlikte Hazarlar da Baltık’ın kuzeyini Doğu Arabistan’a bağlayan canlı ticaret ağının simsarları oldular.⁶ Bu Transkafkasya hattı, Şirvan ve Taberistan’a yönelik Rus akınlarının Hazar Denizi civarındaki mıntıkayı tahrip ettiği 10. yüzyıla kadar faaldı. Aynı esnada Kafkasya’daki siyasi karışıklık ve Araplar ile Hazarlar arasında yeniden alevlenen çarpışmalar, İran ile Hazar güzergâhı arasındaki en kısa hattı namüsaıt hâle getirip yolcuları da çok dolambaçlı yolları kullanmaya mecbur bıraktı. Bu yollar Harizm ile Aral Gölü-Volga havzası arasında bulunan çölden geçiyordu.⁷

Bu Kafkas hattı, İdil ve Bulgar şehirlerinin 960’larda Ruslar tarafından imha edilmesinden ve Batı İran’daki Sâmânî Devleti’nin de aynı tarihlerde zeval bulmasından sonra canlılığını yitirdi. Nevzuhur bir devletin payitahtı olarak Kiev, kuzey-güney hattındaki en önemli ticaret merkezi olarak İdil ve Bulgar şehirlerinin yerini aldı. Kiev Devleti’nin yıldızı parladıkça Rusya ile Orta Doğu arasındaki ticaretin cazibe merkezi de güneybatıda kaim olmayı sürdürdü. Bununla birlikte,

Maryta Espéronnier, “Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves d’après les sources musulmanes médiévales”, *Cahiers de Civilisation médiévale*, 89 (1980), s. 18.

⁴ Hans Willhelm Haussig, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt 1988, s. 25, 170. Diğer iki güzergâh, Bizans İmparatorluğu’na vasil olmak için kullanılıyordu. Bunlardan biri, Kuban Nehri boyunca takip edip Gürcistan’daki Kafkasya geçitleri boyunca uzanan Bizans topraklarına varıyordu. Diğeri ise Karadeniz sahilleri boyunca uzanan ve Tumatârhan’dan Trabzon’a giden kıyı güzergâhıydı.

⁵ Hans Willhelm Haussig, *a.g.e.*

⁶ W. Heyd, *a.g.e.*, c. I, s. 53-54, 69 vd.; Hakob A. Manandian, *The ancient trade and cities of Armenia in relation to the ancient world trade*, Lisbon 1965, s. 135.

⁷ Elizabeth Bennigsen, *a.g.m.*, s. 388 (Müellif “The Aral Sea” yerine sehven “The ral sea” yazmıştır, çev. notu).

1169'da yağmalanan Kiev'in 12. yüzyılda zeval bulması ve Vladimir-Suzdal Devleti'nin zuhuru, sözünü ettiğimiz hattın istikametinde kuzeydoğuya doğru bir kaymaya sebep olup bu değişim, merkezini Suzdal Kasabası'nın teşkil ettiği Volga güzergâhını da esas ticaret yolu hâline getirdi.⁸

Orta Doğu'nun birçok yerinde müşahede edilen iktisadi zafiyet hâli, Volga bağlantısının gelişimini engelledi ve bu durum, İran'ın 13. yüzyılın başlarında Hârizmşahlı Devleti'nin sınırlarına dâhil olmasına kadar sürdü. Volga bağlantısı, İran'ın Bulgarlar ile olan ticari ilişkilerini yeniden tesis etti, fakat Moğol İstilasını uzun müddetli bir ticari canlanmaya mani oldu.⁹ İran gibi Bulgar Devleti'ni de boyunduruk altına alan Moğollar, ticareti ciddi şekilde kesintiye uğrattılar. Mamafih ticari bağlantılar, İran'daki İlhanlılar ve güney Rusya'daki Altın Orda gibi halef devletlerin idaresinde fevkalade süratli bir şekilde yeniden canlandı. İran'daki Tebriz ve daha az ölçüde olmakla birlikte Sultaniye şehri süratle gelişen birer ticari merkeze dönüştüler, Altın Orda'nın başkenti olan Rusya'daki Saray ve Karadeniz'deki liman kenti Kefe de (bugünkü ismiyle Feodosya) aynı sırada benzer bir rol üstlendi.¹⁰ İtalyan, Ceneviz ve Venedik tüccarları bu her iki mıntıkada da müstahkem yerleşkeler inşa etmeyi başardılar. Böylece ticaret 13. yüzyılın ortalarına kadar gelişimini sürdürdü. Bu gelişmeyi durduran etkenler ise vebanın yol açtığı ağır tahribat ve Timur'un hem Rusya'daki Altın Orda'nın tecezzisine hem de İran'daki İlhanlı idaresinin yıkılmasına neden olan taarruzlarıydı.

Moğol devrini müteakiben Moskova'nın hem zuhuru hem de *Tatar boyunduruğu*'ndan kurtulması gerçekleşti. Bu gelişme de Moskova'nın İslam âlemi ile diplomatik ve ticari bağlantılarının yeniden canlanması açısından belirleyici oldu. Moskova, Osmanlı Devleti ile 15. yüzyılın sona ermesinden evvel diplomatik münasebetler tesis etti. Hususen Moskova'nın Osmanlı Devleti ile ticari bağlantıları da gelişti. Moskova aynı esnada güneydoğudaki Kazan ve güneybatıdaki Kırım hanlıkları ile üçlü ve yoğun olmayan bir münasebete girişti. Hem Hazar Denizi'ne mülaki güzergâh üzerindeki hâkim ticaret pazarı olan Kazan hem Osmanlı Devleti ile hayati bağlantılara sahip bulunan Kırım Hanlığı, Moskova ile çok uzun bir süre boyunca barış ve huzur içinde yaşadılar. Mamafih, bu iki devlet arasındaki karşılıklı hüsnüniyetin esbâb-ı mûcibesi olan Altın Orda Devleti ortadan kalkar kalkmaz bu

⁸ P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moscow 1976, s. 32 (Vladimir, bugünkü Batı Rusya'da kaim Vladimir Oblastı'nın merkezini teşkil eden şehirdir; Suzdal ise Vladimir şehrinin kuzeyinde yer almaktadır, çev. notu).

⁹ Janet Martin, "The land of darkness and the Golden Horde: The fur trade under the Mongols XIII XIVth centuries", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XIX, 4 (1978), s. 403.

¹⁰ Bu ticaret için bkz. George Ioan Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929; Robert-Henri Bautier, "Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge: points de vue et documents", *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, ed. Michel Mollat, Paris 1970, s. 280-286. Altın Orda'nın başkentindeki ticari aktiviteler John de Piano Carpini tarafından tasvir edilmiştir, bkz. *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. Raymond Beazley, London 1903, s. 153, 194. Bu son kaynak, Çin ve İran'dan Rusya'ya uzanan ipek akışının mevcudiyetinden de bahsediyor.

ittifak da dağıldı, bunun yerini ise Moskova ile Astarhan arasındaki dostane ilişkiler aldı.¹¹

İran ile bağlantıyı canlandırmak için Moskova ile Astarhan arasında iyi bir uyumdan daha fazlasının bulunması gerekiyordu. İki ülke arasındaki bağlantıyı tesis edecek yol, daha önce İlhanlı idaresini müteakiben vuku bulan Timur istilasına ve muhtelif mahalli hanedanlar arasındaki savaş hâlinde münbais bir kargaşa dönemine şahit olmuştu. İki coğrafya arasındaki bağlantının kurulmasını hızlandıran diğer amil ise, Safevî Hanedanlığı'nın 1500'lerin başlarında tesis edilmesiydi, bu da İran'da uzun süredir devam etmekte olan parçalı iktidar hâline bir son verdi. Safevîler ile Rusya arasındaki karşılıklı menfaatler, hanedanlığın tesis edildiği bu ilk günlere kadar, daha bariz bir şekilde ise Şah I. İsmail (1502-1524) ile Çar III. Vasili'nin (1505-1533) saltanat dönemlerine kadar takip edilebilir. Rusça kaynaklarda tespit edilen en erken tarihli diplomatik temas bu döneme tarihlenmektedir ve bu kayıt, Moskova'yı 1521'de ziyaret eden bir Safevî sefaret heyetinden bahsetmektedir.¹²

Mamafih, ticari olanlar da dâhil olmak üzere, iki ülke arasındaki münasebetler uzun bir süre fasıllı bir şekilde seyretti. On beşinci yüzyıl ile 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca sadece birkaç Rus tüccar, güneydeki bu mıntıkaya seyahat etme cüretini gösterebildi çünkü bölge hem emniyetsizdi hem de ticari bir seyrüsefer için elzem olan en asli vasıtalarından mahrumdu.¹³ Rusların tarafındaki Tatarlar ise, Rus-İran ticaretinin önde gelen araçları olarak vazife gördüler. İtalyan seyyah Contarini 1400'lerin sonlarında; "*kürkler, eyerler, kılıçlar, yularlar ve ibtiyaçları olan diğer şeyler karşılığında takas etmek için, yanlarında Yezd'te imal edilmiş ipek ve pamuklu kadife gibi mallar bulunan çok sayıda Tatar tüccarın eşlik ettiği*" bir kervanın Moskova'ya vasıl olmak için her sene Astarhan'dan ayrıldığını kaydetmiştir.¹⁴ İran tarafında, kuzeydeki bu topraklar ile ticari alışverişe ilk teşebbüs edenler ise muhtemelen Ermenilerdi. Bunlar, Aras nehrinin kıyısındaki Culfa kasabasından olup umumiyetle ipek ticareti etrafında cereyan eden Kuzey İran ticaretinde 16. yüzyılın başlarından itibaren mümtaz bir mevki işgal ettiler. Ermenilerin Moskova ile, Rusya'nın Hazar Denizi güzergâhını kontrol altına almasından çok önceleri ticaret yaptıkları görülüyor.¹⁵ Ermeniler, aynı zamanda, Osmanlılar 1514-1515'de İran'a ticaret

¹¹ Ayrıntılar için bkz. Janet Martin, "Muscovite relations with the Khanates of Kazan' and the Crimea (1460 to 1521)", *Canadian-American Slavic Studies*, 17 (1983), s. 435-453.

¹² P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 36.

¹³ Ambrosio Contarini'nin, Volga güzergâhının 15. yüzyılın sonlarındaki vaziyetine ilişkin müşahedeleri için bkz. *Travels in Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. W. Thomas & S. A. Roy; ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873, s. 151-154; Müteakip asırda Astarhan ve Kazan meyanında mevcut olan ve yolcuların kaçınılmaz bir şekilde maruz kaldığı erzak kıtlığı hakkında Anthony Jenkinson'ın atfı için, bkz. Richard Hakluyt, *The principal navigations voyages traffiques & discoveries of the English nation*, c. II, Glasgow 1903-1905, s. 478.

¹⁴ A. Contarini, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁵ E.S. Zevakin, "Persidskii vopros v russko-evropeiskikh otnosheniakh XVII v.", *Istoricheskie zapiski*, 8 (1940), s. 157.

ablukası ile darbe indirdiklerinde İran ipeğinin Gilan'dan Avrupa'ya Rusya tarikiyle ihraç edilmesi için girişilen teşebbüslerde de rol oynamış olabilirler.¹⁶ Ermeniler, Safevî hâkimiyetinin Kuzey İran'da genişlemesinden önceki dönemde, bölgedeki pozisyonlarını korumak için muhtemelen mahallî yöneticiler üzerindeki siyasi nüfuzlarına güveniyorlardı. Nitekim 1544'de Şirvan Beylerbeyi, IV. İvan'dan Şirvan'ın Rusya ile yaptığı ticarete rol alan Ermeni tüccarların mevcut imtiyazlarını yenilemesini rica etti.¹⁷

Rusya'nın Volga güzergâhı üzerindeki hâkimiyetini, Safevî Devleti'nin Güney Kafkasya üzerinde kontrol kurmasından önce genişletmesini, Avrupa'nın egemenliğini 16. yüzyılın sonlarında denizlerde genişletmeye başlamasının karadaki muadili olarak değerlendirebiliriz. Avrupa'nın deniz keşiflerinin Osmanlı İmparatorluğu ve İran açısından sonuçları iyi bilinirken, buna mukabil Rusya'nın aynı tarihlerde karadaki bu ilerlemesinin bu iki devlet açısından yol açtığı sonuçlar ise nispeten karanlık kalmıştır. Asya'ya uzanan deniz güzergâhı üzerindeki İberya tekeli kırılmaya matuf teşebbüsler ise kendini önce, alternatif bir karayolu rotası tesis etmeye yönelik girişimler şeklinde gösterdi. Bunların ilkinin; Cenevizli Paolo Centurione'ın, başlangıç noktası Baltık Denizi olup Orta Asya ve Hindistan'a Volga-Astarhan tarikiyle vasıl olan bir güzergâh açmak için 1522'de başlattığı teşebbüste görüyoruz.¹⁸ Ancak, sözü geçen nehir rotasının her iki tarafında uzanan topraklardaki siyasi istikrarsızlık hâli devam ettiği sürece bu girişimler de pek sonuç vermedi. Sözü geçen topraklarda huzurun sağlanması, Rusya'nın sırasıyla 1552'de Kazan, 1556'da ise Astarhan hanlıklarını ilhak etmesine kadar beklemek zorundaydı, bu gelişmelerden sonra ve netice itibarıyla Kafkasya ve Hazar Denizi, Volga güzergâhı tarikiyle erişilebilir kılındı. Gelişmiş ulaşım imkânları ve artan güvenlikten ilk faydalananlar arasında ise, Hindistan'ın zenginliklerini ararken bu kuzey güzergâhını kullanmaya çalışan ve sözüm ona Moskova'nın tüccarları olarak bilinen İngilizler bulunuyordu. Bu sıralarda İngilizler; Güney, Atlantik ve Hint Okyanusu güzergâhlarında Portekiz ve İspanyol tekeli ile Levant güzergâhında ise güçlü bir Venedik varlığıyla karşı karşıyaydılar. Arthur Edwards, Anthony Jenkinson ve Thomas Randolph gibi tüccarlar, yeni kurulan Rus Kumpanyası'nın* himayesinde 1560'lar ile 1570'lerde İran'a Rusya üzerinden yapılan çok sayıda

¹⁶ Bu ticari abluka için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bellekten*, 15 (1951), s. 661-676; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Études safavides I, Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim 1er", *Turcica*, 6 (1975), s. 66-88; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518", *Turcica*, 8 (1976), s. 237-253.

¹⁷ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁸ Bkz. Hermann Kellenbenz, "Der russische Transithandel mit dem Orient im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 12 (1964-1965), s. 483.

* Denizci ve kâşif Sebastian Cabot ile bazı Londra tüccarlar tarafından 1555'de kurulan örgüt. *Moskova Kumpanyası* veya *Rus Kumpanyası* isimleri ile de bilinir. Şirkete, Rus-İngiliz ticaretinde tek el imtiyazı tanınmıştı. Bu şirket, İngilizlerin kurduğu ilk anonim şirkettir (gev. notu).

ticari keşif gezisine liderlik ettiler.¹⁹

Rusya'nın Astarhan'ı ilhakı, Slavlar ile Müslüman dünya arasındaki ticari ilişkiler açısından çok önemliydi. Moskova Krallığı'na dâhil edilip yeniden inşa edilen kasaba; Rusya, İran, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen tüccarların bulunduğu ve mallarını trampa ettikleri başlıca kavşaklardan birine dönüştü. Bu gelişmeyle birlikte Rus tüccarlar da Astarhan'dan daha güneye inme cesaretini göstermeye başladılar. Onlar yalnızca, Şirvan'ın başkenti olup kuzeyli tüccarların çoğu için güneydeki son nokta olan Şirvan şehrinde ipek ve diğer emtianın trampasına iştirak etmekle kalmadılar, varlıkları aynı zamanda Tebriz, Erdebil, Kazvin ve Kaşan gibi şehirlerde de hissedildi.²⁰ Beraberlerinde getirdikleri mallar tabaklanmış deri, bıçak ve çivi gibi metal eşyalar; samur, tilki, sansar ve sincap benzeri hayvanlara ait muhtelif kürklerle mum ve don yağından müteşekkildi. Özellikle zincirden örülmüş zırhlar, oklar ve mızraklar gibi silahlar da çok revaçtaydı. Kendi adlarına hareket eden İranlı tüccarlar, canlı birer ticaret merkezine dönüşmüş olan Kazan'ın şehirlerine ve Nijniy Novgorod'a gitmeye başladılar. Rus şehirleri İranlıların dışında, Orta Asya ve Hindistan'dan gelen tüccarlar tarafından da ziyaret ediliyordu. Beraberlerinde resmî emtia bulunan bu tüccarlar, hükümetleri tarafından gönderiliyordu. Moskova ise bu erken dönemlerde henüz yabancı tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edilen bir şehir değildi.²¹ Bundan başka, 16. yüzyılın sonlarında Moskova'da Ermenilere ait bir kervansarayının mevcudiyetinin de gösterdiği üzere, Ermeni tüccarlar bu sıralarda kuzey-güney hattında herhalde faaldiler.²² İran, Rusya'ya çoğunlukla kıymetli kumaşlar ihraç etti. Rusya'ya götürülen Yezd, Kaşan ve İsfahan mamûlü kadifeler, satenler ve canfesler, 16. yüzyılın sonlarında nakledilen malların toplam değerinin genellikle yüzde yetmişini hatta daha fazlasını oluşturuyordu. İran, Rusya'nın ayrıca halı, maroken, safran, boya, değerli taşlar ve çelik silah ihtiyacını da karşılıyordu.²³

İpek, bu dönemde trampa edilen kalemler arasındaydı. Anthony Jenkinson 1558'de; Astarhan'ın, “*ham pamuktan mamûl eşyalarla işlenmiş ipekler*” getiren Tatar tüccarlar ile “*Rusya'da kullanılan kaba dikişli ipek*” taşıyan İran'daki Şamahı şehrinde gelen tüccarların buluşma yeri olduğunu gözlemlemişti.²⁴ Bununla birlikte, İran'dan gelen ipeğin miktarı 16. yüzyılın başlarında ve ortalarında oldukça önemsiz

¹⁹ Bkz. Thomas Stuart Willan, *Wie Muscovy merchants of 1555*, Manchester 1959, s. 30-33. Bu konuda gösterilen gayretlerin bütünü için bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, 2 cilt, ed. Edward Delmar Morgan & Charles Henry Coote, London 1886.

²⁰ M.V. Fekliner, *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v XVIveke*, Moscow 1956, s. 27; John Cartwright & Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus or Purchas His pilgrimes*, c. VIII, Glasgow 1905-1907, s. 507.

²¹ M.V. Fekliner, *a.g.e.*, s. 45-46; Hermann Kellenbenz, “Marchands en Russie aux xvi-xviii siècles”, *Cahiers du Monde Russe*, XI, 4 (1970), s. 585.

²² Bkz. Varatan Gregorian, “Minorities in Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587-1722”, *Iranian Studies*, 1 (1974), s. 662.

²³ Bkz. M. V. Fekliner, *a.g.e.*, s. 52 vd.; ve her iki yönde trampa edilen mallar için s. 79-80.

²⁴ Bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 59; R. Hakluyt, *a.g.e.*, c. II, s. 456.

görünmektedir, ancak aynı yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'da ipek talebinin ortaya çıkması, İran ipeğinin yeniden ihraç edilme imkânını doğurduğunda bu miktar da artmaya başladı.²⁵

Moskova Devleti bu gelişmeden kısa bir süre sonra, Astarhan'ın ötesindeki topraklarla kurmuş olduğu ilişkinin sınırlarını genişletmek için müstakil çalışan tüccarları takip etti. Hem Orta Asya hanlıkları ile hem de İran'a tâbi Kafkas topraklarıyla temaslar kuruldu ve bu temaslar sadece ticari konularla da sınırlı değildi. Nitekim Şirvan ve Şamahı, ticari görüşmeler için 1562 ve 1563'te Moskova'ya birer elçi gönderdi.²⁶ IV. İvan 1567'de, Basra Körfezi'nin en güneyinde kâin Hürmüz limanına, beraberlerinde şatafatlı mallar bulunan iki simsar gönderdi.²⁷ Bu gelişmede Rus Çarlığı'nın, tıpkı 1580'lerde Volga güzergâhı boyunca çok sayıda kale inşa etmesi gibi, ticari ilişkilere karşı giderek artan resmî ilgisine tanık oluyoruz; fakat Moskova'nın bu ilgisine ticari güvenlik hakkındaki endişeler de eşlik ediyordu. Ticaretin, Rusya'nın İran ile siyasi ilişkilerinde çok daha büyük bir rol üstlenmesi ise ticaret ve ticaret erbabı üzerindeki devlet kontrolünün artışı da beraberinde getirdi. Müstakil tüccarların kendilerine özgü egemenlikleri, mal trampasının 1570'ten sonra Rus Devleti tarafından kademeli olarak sahiplenilmesinin yolunu açtı ve bu gelişme, bundan önce Rus Çarlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere yaşanan benzer değişiklikleri kısmen de olsa hatırlatan bir vetire içinde gerçekleşti.²⁸ Hâlbuki 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında yabancı tüccarlar Rusya'nın bütün şehirlerinde ticaret yapma konusunda tam bir serbestiyete sahiplermiş gibi görünürlerken, yabancıların sürdürdükleri ticari aktiviteler 16. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de Livonya Savaşı'nın sona ermesinden sonra büyük ölçüde kısıtlandı.* Yabancı tüccarların aktivitelerini sınırlamaya matuf merkantilist bir çaba içine giren Rusya, onların artık yalnızca, konakladıkları *misafirhanelerde* alışveriş yapmasına izin verdi. Diğer yandan mal ithalatı sadece sınırlarda değil, güzergâh üzerindeki muhtelif noktalarda da vergiye tâbi kılındı.²⁹ Doğu'dan gelen tüccarların, Rus mallarını doğrudan üreticilerden ve imalatçılardan satın almaları yasaklandı. Yabancı tüccarlar bunun yerine, ticaret yaparken Rus tüccarları aracı olarak kullanmak zorunda kaldılar³⁰, ayrıca bundan başka, Rus tüccarların ödediklerinden genellikle iki ila üç kat daha fazla mürûriye ödediler. Son olarak, çok sayıda malın ihracı da devletin tekelindeydi. Altın ve

²⁵ *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 79-80.

²⁶ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 42. Ayrıca bkz. *Early voyages and travels to Russia and Persia*, c. I, s. 125-126.

²⁷ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 45.

²⁸ Janet Martin, "Muscovite travelling merchants: The trade with the Muslim East (15th and 16th centuries)", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 29, 31, 34-35.

* Livonya Savaşı; Rusya'nın, Baltık Denizi'ne çıkmak için Livonya'yı hâkimiyeti altına almak amacıyla başlattığı ve 1558-1583 yılları arasında 25 yıl boyunca süren savaştır. Rusya bu savaş sırasında Polonya, Litvanya ve İsveç ile savaşmış; ancak başarılı olamamıştı (cev. notu).

²⁹ M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 102-104.

³⁰ M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 110.

gümüş gibi değerli metallerin ihracı ise kesinlikle yasaktı. “*Himayeye mahzar mallar*” denilen diğer malların ihracı konusunda da sınırlamalar vardı ve bu sınırlamaların şartları da Rus Devleti tarafından belirleniyordu. Silahlar ve çok sayıda metal eşya da bu kategoriye giriyordu. Aynı durum samur kürkler ve tabaklanmış deriler için de geçerliydi. Diğer bir örnek ise mumdu. Mum ihracı, dış talebin giderek artması yüzünden 1588’de yasaklanmış olabilir.³¹

Moskova’nın Kafkaslar’a hücum etmesi, Rusya ile İran arasındaki siyasi ve ticari bağlantıların gelişmesine zemin hazırladı fakat bu durum; Rusya’nın, güney komşusu ile arasında cereyan eden ticarete hemen muntazam bir artışa da yol açmadı. Hazar sahili boyunca uzanan rota muvakkaten güvenlik olmaktan uzak ve ticareti kolaylaştıran muhtelif imkânlardan da mahrum kaldı; ayrıca güzergâh, içinde bulunduğu bu durum sebebiyle eşkıyaların da istilasına uğradı. Soygunların yaygınlığı yüzünden sadece birkaç Rus tüccar güneye yönelebildi. Bu yolculuklar gerçekleşse bile her zaman için silahlı birliklerin koruduğu kervanlar ile yapılıyordu ve bu silahlı birliklerin mevcudu bin kişiye kadar çıkabiliyordu. Bu tedbire rağmen, kervanların saldırıya uğramayacağı yine de garanti değildi.³² Bilakis, şartlar 16. yüzyılın son çeyreğinde daha da kötüleşti. Moskova’nın 1571’de Kırım Tatarları tarafından yakılması, bir yıl sonra Volga Tatarlarının isyan etmesi ve ayrıca Rusların İsveç ve Polonya ile giriştikleri savaşta yaşadıkları başarısızlık, kuzey bölgelerini karmaşaya teslim etti. Bu istikrarsız durum, Osmanlıların aynı sıralarda Astarhan’a karşı bir sefer başlatmaları neticesinde güneyde gelişen sıkıntılarla birleşti. Osmanlılar, Azerbaycan ile Bakü ve Derbend arasındaki Hazar Denizi sahillerini ele geçirdiklerinde, Moskova ile Hazar’ın batı kıyısı boyunca uzanan İran toprakları arasında yolculuk yapmak da imkânsız hâle geldi ve seyahat güzergâhının yönü geçici olarak Hazar’ın doğu kıyılarına doğru kaydı.

Kısacası, yabancı tüccarları kasabasına çekmek için 1586’da başarısız bir girişimde bulunan Astarhan voyvodasının da fark ettiği üzere 1570’ler ve 1580’ler ticaret yapmak için hiç de elverişli zamanlar değildi.³³ Bununla birlikte işler kısa süre içinde değişecekti. Livonya Savaşı’nda alınan yenilgi Rusya’nın Atlantik Okyanusu’na Baltık Denizi tarikiyle açılan bir mahreç edinme şansını ortadan kaldırmıştı. Moskova’nın, dikkatini yeniden güney ve güneydoğu sınırlarına çevirmeye icbar eden ikinci gelişme ise Kırım Hanlığı’nda yaşanan halefiyet kriziydi. Ruslar çok geçmeden, Kafkas sınırında bir seri yeni kale inşa ettiler. Rusya; Kırım Tatarlarının bir kolunu da kapsayan Osmanlı karşıtı geniş çaplı bir koalisyon kurduktan sonra, İran’ın yanı sıra Orta Asya Hanlıkları ile de yakın ilişkiler tesis etmeye artık hazırды.³⁴

³¹ M.V. Fekhner, *a.g.e.*, s. 61-62.

³² P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 61-62.

³³ Cantal Lemerrier-Quellejey, “Les routes commerciales et militaires au Caucase du Nord aux xvie et xviii siècles”, *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 4.

³⁴ Bkz. Alexandre Bennigsen, “La poussée vers les mers chaudes et la barrière du Caucase. La rivalité ottomano-moscovite dans la seconde moitié du xvie siècle”, *Journal of Turkish Studies*, 10

II. Şah I. Abbas'ın Dönemi

Rusların güneydeki topraklara yönelik ilgilerinin yeniden canlanması ise fiilen, Şah I. Abbas'ın 1587'de tahta çıktığı tarihe denk geldi. Safevî Devleti, Şah I. Abbas'ın yönetimi altında (1587-1629) siyasi gücünün ve askerî kudretinin zirvesine ulaştı. Abbas'ın yayılcı politikaları onu aynı zamanda Osmanlılar ile çatışmaya da soktu. Rusya ile İran'ın tesis ettiği temasların rasyonelitesini temin eden husus ise bu müşterek komşudan gelen tehdit ve Moskova ile İran'ın bu tehdidi müteakiben paylaşmaya başladıkları Osmanlı karşıtı menfaatlerdi. Bu müşterek menfaatlerde aslında yeni bir şey yoktu. Osmanlı korkusu, İstanbul'un 1453'teki fethine kadar uzanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun, İstanbul'un fethini takiben Güneydoğu Avrupa'ya ve Karadeniz'in kuzey bölgelerine doğru yayılması Avrupa cephesinde ve benzer şekilde Batı Asya'da da endişe yaratmıştı ve Moskova'nın Türk karşıtı bir koalisyonla Müslüman müttefikler aramasının ilk sebebi de buydu. Rus sefirleri 1464-1465'te Herat'ı ziyaret ettiler, III. İvan aynı tarihlerde Şamahı'ya da bir elçi göndermişti.³⁵ Aynı esnada İranlı Akkoyunlu hanedanının hükümdarı Uzun Hasan ile Moskova arasında kurulan temaslar aynı gelişmenin bir parçasıydı. Bu gelişmeyi müteakiben, Kırım Tatarlarının Rusya'nın güneyinde Osmanlı'nın vekilleri olarak ortaya çıkması, Moskova ve Kazvin'in müşterek endişelerini daha da güçlendirdi.³⁶

Safevîlerin kuzeydeki komşularına yönelik daha Şah I. Abbas'tan önce uyanan ilgilerinin sebebi, esasen Osmanlılarla giriştikleri savaşlarda yaşadıkları başarısızlıklardı. Osmanlıların 1550'lerde Azerbaycan ve Şirvan'ı ele geçirmeye yönelik girişimleri Şah I. Tahmasb'ı (1524-1576) 1552-1553'de Moskova'ya bir heyet göndermeye icbar etti. 1555 tarihli Amasya Antlaşması aslında Safevîler açısından sindirilmesi zor bir barıştı. Bu barış, Osmanlıların on yıl boyunca Astarhan'a yönelik tecavüzleri izledi, bu ise Moskova ile Kazvin'i diplomatik ilişkileri güçlendirmek için daha da istekli kıldı.³⁷ Amasya Barışı İran'a, Azerbaycan ve Mezopotamya'nın büyük kısmına mâl olmuştu. Astarhan'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi, sırasıyla hem hayati önemi haiz bir ticaret merkezi üzerindeki Rus kontrolünü ortadan kaldırdı hem de güney ile kuzey arasındaki en önemli ticaret rotasını inkıtaya uğrattı. Osmanlıların Tiflis şehri de dâhil olmak üzere Gürcistan ve Şirvan bölgelerini işgal ettiği 1580'lerde işler daha da kötüleşti ve Rusya ile İran arasındaki koalisyon daha mantıklı bir hâl aldı. Şah Hudâbende (1578-1587), Moskova'ya gönderilen ilk ciddi Safevî heyeti aracılığıyla iki ülke arasında bir koalisyon kurmayı önerirken bağımsızlıklarının sağlanmasını

(1986), s. 15-46. Rusların Buhara Hanlığı ile temasları için bkz. M. lu. Luldasev, *K storii torgovyei i posol'skiikh svyazei Srednei Azii s Rossiei v XVI-XVII v.*, Tashkent 1964, s. 47 vd.

³⁵ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 35.

³⁶ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 40. Kazvin 16. yüzyılın ikinci yarısında Safevîlerin başkentiydi.

³⁷ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 43-44; Alexandre Bennigsen, "L'expédition turque contre Astrakhan en 1569", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, VIII, 3 (1967), s. 427-446; Hélène Carrère d'Encausse, "Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, XI, 3 (1970), s. 391-422.

müteakiben Derbend ile Bakü'yü de Ruslara bırakacağını vadetti. Rus kaynaklarında Andi Bey olarak anılan Hadi Bey'in başkanlık ettiği bu heyet, hedefleri konusunda cesur gözüküyordu; fakat herhangi bir somut sonuca ulaşamaması bakımından ileriki yıllarda gönderilecek sefaret heyetlerinin tipik bir örneğini oluşturdu. İran, daha sonraki temasların da göstereceği üzere, geleceğin muhtemel müttefiki olarak Rusya'nın teveccühünü kazanmak için yeteri kadar hevesliydi, ama Osmanlı Türklerinden de üçüncü taraflarla Osmanlı karşıtı resmî bir ittifak kuramayacak kadar çekiniyordu.

Hadi Bey'in başkanlık ettiği bu ilk heyet, her ne kadar müşahhas sonuçlara ulaşamamış olsa da iki ülke arasında, Grigoriî Boris Vasil'chikov'un elçilik heyetinin 1588'de Kazvin'e gönderilmesiyle başlayan muntazam ve mutat elçi teatilerinin yolunu açtı. Bu heyetlerden hiç birinin temasları Rusya ile İran arasında herhangi bir resmî antlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmadı; çünkü Şah I. Abbas, Moskova ile Türk karşıtı bir koalisyon akdederek Osmanlılarla yapılacak eli kulağında olan barışı tehlikeye atmayı göze alma konusunda gönülsüzdü. Diğer yandan bu temaslar aslında tümüyle de semeresiz değildi. Zira Hadi Bey'in 1589'da gerçekleşen ikinci elçiliği iki devlet arasında yakın ekonomik ilişkilerin tesis edilmesi sonucunu doğurdu veya bu türden ilişkilerin geliştirilmesine yönelik isteklerin en azından yazılı şekilde ifade edilmesinin temellerini attı. Bu yazılı beyanlarda Ruslar, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususundaki arzularını açık bir şekilde ifade etmişlerdi. Çar'ın, Hadi Bey'in elçilik heyeti vesilesi ile açıkça dile getirdiği İranlı tüccarlar için serbest ticaret taahhüdü, Safevî delegasyonuna eşlik eden müstakil Gilan heyeti için de müstesna ve hoş bir jest oldu. Bu heyete eşlik eden İran delegasyonunun temel endişesi ise hem Astarhan'daki Gilanlı tüccarların haksız davranışları hem de Rus pazarlarına serbestçe girebilmeleri idi.³⁸

Şah I. Abbas'ın bu yıllarda giriştiği kuzeye yönelik diplomatik manevralar, her şeyden önce Osmanlılara karşı İran'ın pozisyonunu güvence altına almaya matuftu; fakat bu diplomatik girişimler gittikçe artmakta olan ticari ilişkileri de kapsamaya başlamıştı. "*Kaya*" denilen heyet 1591'de Moskova'ya diplomatik bir görev için gönderilmiş olsa da Şah I. Abbas, bu heyet aracılığıyla Rusya ile ticari bağların tesis edilmesine dair arzusunu da ifade etmişti. Rusların bu teklifi kabul etmesi, aslında bu heyetin elde edebildiği yegâne somut neticeydi.³⁹ Mayıs 1592'de Şah Abbas, "*Kaya*" heyeti Rusya'dan dönmeden çok önce diğer heyeti Rusya'ya gönderdi. Hacı Hüsrev'in başkanlık ettiği bu heyetin amaçları arasında, İranlı tüccarların taşıdığı devlet malları için gümrüksüz ticaret imtiyazının temin edilmesi de vardı. Heyet hiçbir siyasi sonuç elde edemedi, fakat ticari konuda kaydettiği başarı siyasi konulardaki etkisizliğini fazlasıyla telafi etmişti; çünkü Şah'a, Rusya'da gümrüksüz ticaret yapma hakkı tanınmıştı. Mantıklı biçimde bundan sonraki diğer

³⁸ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 136 vd., s. 149 vd.

³⁹ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 111. "*Kaya*" ismi muhtemelen heyete başkanlık eden elçinin adını değil, daha ziyade onun unvanını gösteriyor, bkz. *Russian embassies to the Georgian kings (1589-1605)*, c. 2, ed. William Edward David Allen; çev. Anthony Manog, London 1970, s. 534.

adım atıldı ve Şah Abbas, Hacı Hüsrev'in geri dönmesini beklemeden Rusya'ya 1593'te başka bir heyet gönderdi. Bu heyetin başkanı olan Hacı İskender, diplomatik misyon kisvesi altında Rusya'ya gönderilen ilk Safevî resmî tüccarıydı.⁴⁰ Yanında devlete ait bir hayli mal getirmiş olan Hacı İskender, ticarete konu olan malları istediği gibi seçme konusunda serbest bırakılmasına rağmen, getirdiği malları toptan satma talebi Ruslar tarafından reddedilince alışverişini sonuçlandırmayı başaramadı. Ayrıca onun, getirdiği malların değerini abarttığı ve bu malların mukabilinde Ruslardan haddinden fazla mal talep ettiği de söylenir.⁴¹

Ortak bir zemin bulmak için yapılan bu ilk teşebbüsün başarısız olması ise sonraki görüşmeleri engellemedi. Şah, 1594'de Hadi Bey'in yönetimindeki üçüncü sefaret heyetini Rusya'ya gönderdi. Bu heyete eşlik eden devlet tüccarları yanlarında, başka şeylerle beraber tahminen 200 kilo kadar ipek de taşıyorlardı; ayrıca Şah adına Moskova'dan silah, metal eşyalar ve samur kürkleri ihtiva eden bir hayli "*himayeye mahzar*" mal da satın aldılar. Moskova, 1597'de İran'a V.V. Tiufiakın başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. İran'a varmadan önce müsel sel üç başkanı da arka arkaya ölen bu talihsiz misyonun ticari bir boyutu da vardı, çünkü görevlerinden biri de bir ticaret antlaşması imzalamaktı. İki ülke arasındaki ticari ilişkileri belli bir standarda bağlamak için planlanmış olan aynı görev, yeni çar Boris Godunov'un 1600'de, Zhirov ve Zasekin'in başkanlığında gönderdiği tam yetkili elçilik heyetine de tevdi edilmiş gibi görünüyor.⁴²

Siyasi ve ticari hedefler arasındaki asimetri 1590'lar boyunca İran ile Moskova arasındaki ilişkileri belirlemeye başladığında bile siyasi hedefler ticari kaygıları muvakkaten de olsa gölgede bırakmayı sürdürdü. Rusya ise, İran'ı Osmanlı karşısı bir ittifaka dâhil etme konusundaki hevesini kaybetmedi. Bununla birlikte bu noktada Şah Abbas'ın farklı öncelikleri vardı. Şah; 1589-1590'da Osmanlılar ile imparatorluğunun kuzeyindeki geniş topraklardan feragat etmesi mukabilinde elini serbest bırakan bir antlaşma imzaladıktan sonra Osmanlılarla savaş hâlini sürdürmeyi ciddi şekilde düşünmedi ve ayrıca bu esnada Türk karşısı etkili bir tutum sergileyecek durumda da değildi. Moskova tarafından, İran'ın daha evvel yollanmış olduğu birkaç heyete cevaben 1595'te gönderilen Zvenigorodskii heyetinin

⁴⁰ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 202.

⁴¹ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 205-208; P.P. Bushev, "İranskii kuptsina kazim-Bek v Rossii, 1706-1709 gg.", *Iran* (sbornik statei), Moscow 1973, s. 167. İranlı tarihçi Müezzî; Hacı İskender'in, alışverişe konu olan mallar arasındaki değer farkına rıza göstermemesinin sebebini Şah I. Abbas'ın talimatlarının eksikliğine hamleder. Bkz. Najaf-qoli Hosayn Mo'ezzi, *Târih-e ravâbet-e şîyasî-ye İrân bâ donyâ*, Tehran 1326/1947-1948, s. 254.

⁴² P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 362. Bu heyetin İran'daki temasları veya elde ettiği sonuçlar hakkında malumat sahibi değiliz; fakat Bushev'in, heyetin aslında Astarhan'dan daha öteye hiç yolculuk etmemiş olabileceği ve Şah I. Abbas'ın da netice itibarıyla bir ticaret antlaşması imzalamayacağını anlaşılmaması üzerine muhtemelen geri çağrıldığı şeklindeki hipotezinin yanlış olduğu kısa bir süre önce kanıtlandı. Maria Szuppe, Zhirov-Zasekin heyetinin 1601'de İsfahan'a ulaştığını gösteriyor, bkz. "Un marchand du roi de Pologne en Perse, 1601 1602", *Moyen Orient et Océan Indien*, 3 (1986), s. 90-91.

de fark ettiği üzere Özbeklere karşı sürdürülen savaş ve üstelik giriştiği dâhili reformlar Abbas'ın bütün enerjisini ve vaktini alıyordu. Ancak Abbas'ın siyasi feraseti ona, politik atmosferin değişkenliği de göz önüne alındığında, Rusları büsbütün tersleyerek onları kendisinden soğutmaması gerektiğini söylüyordu. Safevî hükümdarının benimsediği çözüm ise; Rusları, İran'ın Osmanlılara karşı bir savaş planlamakta olduğu inancı ile baş başa bırakmak; aynı anda ise Şah'ın, Moskova ile Osmanlı karşıtı bir antlaşma imzalamaya istekli olduğu şeklindeki o sık sık dile getirilen vaadi tekrarlamaktı.

Bu esnada Transkafkasya, diplomatik girişimlerin asıl konusunu teşkil etmeye başladı. Bu bölge; Rusya, İran ve Osmanlı'nın nüfuz sahalarının birbirine yaklaştığı ve aynı zamanda çıkarlarının da çatıştığı yerd. Rusya 1500'lerin sonlarında, Tarkov Şamhalı'na karşı Dağıstan'a bir sefer düzenledi ve hepsi de Safevî hükümdarlığına tâbi olan Dağıstan, Derbend ve Bakü üzerinde hak iddia etti. Ruslar, Terek Nehri'nin güneyine birkaç tane kale inşa ettiklerinde; İranlıların, Rusya'nın İran'ın kuzey kanadına bu şekilde yanaşmasından duydukları korku, Moskova ile Gürcistan arasında Safevî karşıtı askerî bir ittifakın kurulabilme ihtimali ile ilgili bir kaygıya dönüştü. Kafkasya meselesi hakkında kendi elçilerini ihtiyatlı olmaları için uyarayan Rusların aksine İranlılar, bu konu hakkındaki görüşlerini açık etmemekle belli ki ilgilenmiyorlardı. Şah Abbas tarafından Rus heyetlerine cevaben gönderilen sefaret heyetlerinin sayısının azlığı ve Safevî sarayını ziyaret eden muhtelif Rus heyetlerinin maruz kaldığı kötü muamele bunu göstermektedir.⁴³ Yine de aslına bakılırsa İran, eğer Osmanlı karşıtı bir müttefike sahip olma şansını kaybetmek istemiyorsa Moskova'nın Dağıstan, Derbend ve Bakü üzerindeki hak taleplerini reddetme konusunda daha dikkatli davranmak zorundaydı. Dolayısıyla, Moskova'nın Kafkas bölgesinde daha fazla ilerlemesini durdurmaya çalışmak, bu noktadan itibaren Şah Abbas'ın kuzey siyasetinin temel unsurlarından biri oldu.⁴⁴

Rusya ile İran arasındaki jeopolitik denge 1598'den sonra İran'ın lehine değişti. Rusya'da sıkıntılı zamanlar olarak bilinen 1598-1613 arasını havi kargaşa dönemi Rus devletini zayıflatırken, bu gelişme ile birlikte Rusya'nın Osmanlı karşıtı mücadelede güvenilir bir askerî ortak olarak fonksiyon icra etme kabiliyeti de azaldı. Fakat Osmanlı ve Kırım Tatarlarının tehditleri ve köylü isyanlarının sebep olduğu yıkım, Moskova'dan Astarhan'a ulaşan güzergâhın geçici olarak kapanmasına yol açtığı için sözü geçen sıkıntılı zamanların en dramatik etkileri ticari ilişkilerde görüldü.⁴⁵ Rusya'da bunlar olup biterken Özbeklerle girişilen savaşları sonuçlandıran ve ordu ile idarede de bir dizi reform yapan İran ise, siyasi ve askerî sahalarda kayda değer etkinliklerde bulunduğu bir döneme girdi.

⁴³ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 294-320.

⁴⁴ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 217-229.

⁴⁵ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 432-433; P.P. Bushev, *a.g.m.*, s. 168.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, Rusya ile İran arasında artan soğukluk her iki tarafın Kafkasya'ya dair süregelen tutkularıyla birlikte daha da kötüleşti. Şah Abbas 1603-1604'de, düşmanı olan Osmanlılar'a karşı Safevîlere yardımcı olma konusunda daha iyi bir vaatte bulunmuş gibi gözükken muhtelif Batı Avrupa devletlerine yönelik kapsamlı bir diplomatik girişim başlatmış olsa da, ki aynı esnada Osmanlı Devleti ile silahlı çatışmalar da kaldığı yerden yeniden başlamıştı, Şah'ın Ruslardan yardım talep etme konusundaki arzusu azaldı ve dahası Şah, bu noktadan itibaren siyasi niyetlerinin gerçek mahiyetini de hemen hemen hiç gizleyemedi. Moskova ile fiilî anlamda Türk karşıtı bir antlaşma yapma isteği hiç taşımamış olan Safevî Şah'ının artık bütün isteği; Rusların, İran'ın kuzey sınırı için bir tehlike oluşturmadığından emin olmaktı.⁴⁶ Kafkasya'da hücum hazırlıkları yaptıkları için Rusların da, kendi hesaplarıncı, İran'a yardım etme konusundaki gönülsüzlükleri gitgide artıyordu. Gerçekten de Şah Abbas, Osmanlılara karşı harekete geçmek için uygun anı beklerken; Rusya ise, Türklere ve İranlılara karşı mücadele eden Kakhet Prenslığı'nin hâkimi Aleksandr'a bu mücadelesinde yardım ederek Kafkasya ile ilgili hak taleplerini yeniden öne sürdü. Bu gelişme ise İran'ı bu bölgeleri fethetmek için 1605'de harekete geçirdi. Askeri açıdan müdahale edecek gücü olmayan Ruslar, İran'ın hareketini protesto etmek ve kaybettikleri bölgeyi yeniden kazanmak için bir heyet göndermekten daha fazlasını yapamadılar.

Müteakip dönemde ne ticari ne de diplomatik ilişkiler gelişti. Bu dönemde Gürcistan ve Şirvan, Şah Abbas'ın Kafkasya seferlerinin ve Osmanlılara karşı yürüttüğü savaşların sonucunda en az Azerbaycan'ın batı kısımları kadar zarar gördü. 1607-1608'de harabeye dönen Şamahı ticaret pazarının⁴⁷, ayrıca Osmanlı-Safevî savaşları nedeniyle uzun vadede de küçüldüğü söylenir.⁴⁸ Rus tarafındaki gidişat ise huzur ve istikrardan yoksundu. Bir süreliğine Astarhan'ı da işgal eden Kazak yağmacıların başlattığı bir isyan ile karşı karşıya kalan Moskova Devleti, bu sebepten ötürü İran ile resmî ilişkilerine 1613'e kadar ara verdi.

Nihayet aynı yıl içinde Çar Mikhail Romanov'un tahta çıkması, iki ülke arasındaki mutlak diplomatik temasların yeniden başlaması için gerekli zeminin temelini attı. Bir yıl sonra Ruslar, ticari ve diplomatik bağları canlandırmak için İran'a Tıkhonov başkanlığında bir heyet gönderdiler. 1615 ve 1616 yılları ile 1618-1620 arasında gönderilen heyetler ve bunları takip eden diğerlerinin tümü, Çar'ın ısrarlı şekilde malî yardım talebinde bulunmasının da gösterdiği üzere, Rusya'nın hem devam eden iktisadi zayıflığını hem de Gürcistan problemini Safevîlerle masada çözme konusundaki gönülsüzlüğünü ortaya koydu. Kuzeyden gelen muhtelif heyetlerin Safevî sarayında maruz kaldıkları kaba ve kötü muamele; Moskova'nın nüfuzunun, Rusya'nın kudretsizliğinin açıkça farkında olan Şah I.

⁴⁶ P.P. Bushev, *a.g.e.*, s. 382-383.

⁴⁷ *A chronicle of the Carmelites in Persia and the papal mission of the XVth and XVIIIth centuries*, c. 1, London 1939, s. 114.

⁴⁸ Adam Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*, Schleswig 1656; yeniden basım Tübingen 1971, s. 443.

Abbas'ın nezdinde ne kadar azaldığını göstermektedir.⁴⁹

Şayet Rus diplomatların İsfahan'da maruz kaldıkları soğuk karşılamalar, Moskova'nın İran'ın gözündeki öneminin gerçekten de azalmakta olduğunu gösteriyorsa bu durum; Abbas'ın, İran'ın kuzey hududuna ilişkin kaygılarını sadece Kafkasya sınırının güvenliğini takviye etmekle sınırlandırmak için iyi sebeplere sahip olmasından kaynaklanıyordu. Çünkü Türklere karşı yürütülen savaşta İran'ın 1618'de kazandığı zafer, Ruslardan doğrudan yardım talep edilmesini artık gereksiz kılmıştı. Ticari açıdan da işler değişiyordu. Rusya'ya ilk zamanlarda, genellikle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden gönderilen İran ipeğinin ihraç edilebileceği muhtemel bir alternatif mahreç olarak bakan Abbas artık, Anadolu ve Hazar Denizi rotalarına alternatif olmak üzere daha 1608'in başlarında önerilmiş olan Basra Körfezi'nin deniz ticaret rotasını üçüncü bir seçenek şeklinde değerlendirmeye başlamıştı bile. Safevî şahı, Batı Avrupa'nın egemen güçleri ile ilişkiler kurarak siyasi pazarlık gücünü de artırdı.⁵⁰ Bunun sonucu ise, İran'daki Rus etkisinin azalması oldu. Abbas'ın Basra Körfezi'ne yönelik stratejisini gerçekleştirmesine ise Rusların ne ticari ne de askerî açıdan bir faydası oldu. Safevî şahı; Basra'da Portekizliler ile mücadele ederken ve Basra Körfezi'ndeki ticari planlarını uygularken ihtiyaç duyduğu yardımı artık, başta İngilizler ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi olmak üzere, bölgeye yeni gelen aktörlerden temin etmeye başlamıştı. Tüm bu gelişmelerin, Rusya'yı İran ipeğinin ihraç edilebileceği resmen tasdik edilmiş üçüncü bir mahreç olarak kabul etme fikrine Safevîler açısından son verdiğini kabul etsek bile, bunların hiçbirini iki ülke arasındaki ticari alışverişi yine de sekteye uğratmadı. Örneğin, Moskova'ya 1616'da giden Muhammed Kazım'ın başkanlığındaki heyetin ticari bir amacı vardı. Heyet, Rusya'ya yalnızca ipek götürmekle kalmadı; aynı zamanda Rusların İran'daki kendi tüccarlarını daha fazla himaye etmek için hemen harekete geçmelerini de sağladı.⁵¹ İran'ın değişen öncelikleri; Rusları, ipek ticareti esnasında gerek müstakil gerekse diplomatik trafikle birlikte devam ettirdikleri faaliyetlerini sürdürmekten alıkoymadı. 1620'lerdeki sayısız örnek bu gerçeği teyit etmektedir. Meselâ, 1626 tarihli bir taktır; Rus tüccarların, mallarını Gilan'da ipek karşılığında takas etmek için Hazar Denizi tarikiyle kuzeyden aşağıya geleceklerini beyan ediyor.⁵² Şah I. Abbas'ın ölümünü ve Gilan'da patlak veren bir isyanı takip

⁴⁹ P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnosbenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1613-1621 gg.*, Moscow 1987, s. 44-45, 53.

⁵⁰ P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv ...1586-1612*, s. 339, 349.

⁵¹ P.P. Bushev, *Istoriia posol'stv ...1613-1621*, s. 139 (Metindeki orijinal cümle "...Russian steps toward greater protection of Iranian merchants in Iran." şeklindedir. Fakat makalenin konusu ve yazarın anlattığı meseleler dikkate alındığında yazarın cümledeki bir kelimeyi sehven yanlış yazdığına kanaat getirdiğim için cümleyi "...Russian steps toward greater protection of Russian merchants in Iran." şeklinde kabul ederek çevirdim. Beni bu konuda uyaran Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokaş'a teşekkür ederim, çev. notu).

⁵² Algemeen Rijksarchief, The Hague (bundan böyle ARA kısaltmasıyla gösterilecek), VOC 852, Batavia to Persia, Aug. 14, 1625, fol. 124; *Bronnen tot de Geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië 1611-1638*, ed. Hendrik Dunlop, The Hague 1930, s. 199.

eden aylarda on Moskovalı tüccar, Gilan'da isyancılar tarafından soyulduktan sonra 1629 yılında İsfahan'a vardılar. Toplam yüklerinin 500 balya ipekten oluştuğunu iddia ettikleri için, isyanın lideri olan Garip Şah'ın mağlup edilmesinden sonra tüccarların zararları tanzim edildi.⁵³ Son örnek olarak, Astarhan'dan Rusya'nın çeşitli şehirlerine 1623 yılında toplamda iki bin kilodan fazla ipek sevk edildiğini ekleyelim.⁵⁴

1620'lerden günümüze ulaşan malumatın ekseriyeti, resmî düzeyde devam eden emtia takası hakkındadır. 1621-1623 arasında görev yapan Korob'in heyetine eşlik etmiş tüccarlardan biri olan Griaznom Selivanov, İran'a 500 ruble değerinde samur kürkü getirmişti ve bu kürklerden elde edeceği gelirle de silah satın almak niyetindeydi. Heyet ile birlikte seyahat eden üst düzey diğer bir tüccar olan Ivan Afanasevich ise, İran'da ipek satın almak amacıyla beraberinde ticari eşya getirmişti.⁵⁵ Korob'in heyetinin ardından Ruslar 1623'te İran'a Fedot Kotov'u resmî tüccar olarak gönderdiler. Yanında Çar'a ait ticari emtia taşıyan Fedot'a ayrıca, yol güzergâhının haritasını çıkarma ve İran hakkında bilgi toplama görevi de verilmişti.⁵⁶ Kotov'u, ipek ticaretinin Hazar güzergâhı üzerinden yapılmasını teşvik etmek amacıyla 1623'te İran'a gelen bir Rus büyükelçisi takip etti. Lakin gelinen nokta itibarıyla, ipek ticaretinin zaten Basra Körfezi üzerinden yapılmasını özendirmeye kararlı olan Şah Abbas, Rus elçisinin tekliflerini reddetti. Heyete eşlik eden tüccarların Moskova'ya dönmeden önce yaklaşık 150 balya ipek satın aldıkları söylenir.⁵⁷ İran'a iki yıl sonra gelen Rus büyükelçisi de, görünüşe bakılırsa, aynı görevle vazifelendirilmişti. O da görevini başaramadan geri dönmüş gibi gözüküyor.⁵⁸

Şah Abbas, hükümdarlığının sonlarına doğru Ruslarla ilişkilere düşük seviyede bir öncelik tanımıştı. Onun bu tercihi, iki ülke arasındaki ticari ilişkilere ve özellikle de ticari imtiyazlara ve usullere ilişkin yasal durumun bir türlü çözüme kavuşturulmamış olması gerçeği ile de izah edilebilir. Kuzeyli tüccarların bu durumdan İran'daki emsallerine kıyasla daha fazla zarar gördükleri ise muasır Rus kaynakları tarafından öne sürülmektedir. Aynı kaynaklar, her iki ülkenin sakinlerinin diğer ülkenin topraklarında serbestçe faaliyet gösterebildiğini söylemekle birlikte, aslında iki ülkenin tüccarları arasında eşit olmayan bir durumun varlığına da dikkat çekiyorlar. Çünkü Rus tüccarların, faaliyetleri esnasında Gilan ve Erdebil'in yerel

⁵³ H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 306.

⁵⁴ Paul Bushkovitch, *The merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge 1980, s. 96. Miktar, 4.400 ansır olarak verilmiştir. Ansır, Buhara mahreçli bir ağırlık birimidir. Ağırlığı, 17. yüzyılın sonlarında bir pound'a eşitti (Bir pound 453,6 gramdır, çev. notu).

⁵⁵ P.P. Bushev, "Posol'stvo V. G. Korob'ina i A. Kuvshinova v Iran v 1621-1624 gg.", *Iran: Ekonomika. Istoriia Istoriografiia. Literatura (sbornik statei)*, Moscow 1976, s. 126-128.

⁵⁶ Bkz. Fedot Kotov, *Khozhdenie kuptsa Fedota Kotova v Persiyu*, ed. ve çev. N.A. Kuznetsova, Moscow 1958.

⁵⁷ H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁸ H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 191.

yöneticileri tarafından sürekli taciz edilip engellendikleri ve getirdikleri ticari emtiaların da yine aynı yöneticilerin sıkı denetimine tâbi tutulduğu söylenir. Meselâ, Şamahı hâkimi Yusuf Han, ülkesini ziyaret eden Rus tüccarlara yasal koruma sağlamayı reddetmiş, hatta onları esir almıştı. Diğer yandan resmî heyetlere eşlik eden İranlı tüccarlar, resmî tüccar görüntüsü altında hareket etme eğilimi gösteriyorlar ve yanlarındaki emtiaları da resmî mallara tanınan vergi muafiyetinden yararlanmak için, rutin bir şekilde, Şah'ın malları olarak ibraz ediyorlardı. Ruslar tarafından gösterilen güvenin suiistimal edilmesi olarak algılanan bu durumun gerçek olduğunu, Abbas'ın Korob'in'in başkanlık ettiği Rus elçilik heyetine verdiği söz de tasdik etmektedir; Abbas bu şikâyetler üzerine, bundan sonra, kendisi tarafından gönderilen tüccarların yanlarında, resmî tüccar statüsüne sahip olduklarını gösteren birer mühürlü mektup bulunacağını söylemişti. Sadece bu statüye sahip olan İranlı tüccarlar mürûriyelerden ve vergilerden muaf olacaklardı.⁵⁹

III. 1629-1667 Dönemi

Şah I. Abbas'ın 1629'daki ölümü, Safevî Devleti ile Romanov Devleti arasındaki ilişkilerde meydana gelecek kayda değer değişimlerin de başlangıcını teşkil eder. Abbas'ın halefi olan Şah Safi, ipek ticaretine büyük babasından çok daha az ilgi duydu ve onun hükümdarlığı döneminde, zaten hiçbir zaman total bir hâl almamış olan devletin ihracat üzerindeki tekeli de, müstakil tüccarlara daha fazla özgürlük tanıdığı için hızlı şekilde ortadan kalktı. Keza, Safevîlerin ülkenin kuzey bölgelerinde asayişî temin etmeleri ve İran'ın kuzey bölgelerinin yeniden canlılık kazanması daha elverişli bir ticaret ikliminin oluşmasına katkıda bulundu. Alman seyyah Adam Olearius 1630'larda, Şamahı'nın canlanmasına tanıklık etmiştir. Şamahı'yı büyük bir pazara sahip ticaret merkezi konumundaki bir kasaba olarak tanımlarken, pazarda her türlü malın el değiştirdiğini ve kasabada ayrıca yabancı tüccarlar için de birkaç tane kervansaray bulunduğunu aktarır.⁶⁰ Türk seyyah Evliya Çelebi, Olearius'tan on yıl sonra Şamahı'dan sitayişle bahsetmiş ve kasabada, güzel inşa edilmiş yedi bin ev, yetmiş adet cami, “*her birinde binlerce toman değerinde ticari malın depolandığı*” kırk tane kervansaray ve 1.200 dükkânın bulunduğunu zikretmiştir.⁶¹

Tüm bunlar, ticari bir canlanmayı sağlayacak yeni fırsatların işareti gibi gözükse de İran'ın kuzey bölgelerindeki savaş, hastalık ve isyan hâli İran ile Rusya arasındaki ticari trampa hacminin artmasını muvakkaten engelledi. 1630'lar hem İran ile Osmanlılar arasındaki düşmanlığın yeniden alevlenmesine hem de Kazaklar tarafından güvensiz bir hâle getirilen Hazar Denizi bölgesinde emniyetin ortadan kalkmasına tanık oldu.⁶² Müteakip dönem de ticari açıdan pek bir gelişmeye tanık

⁵⁹ Bkz. P.P. Bushev, “İranskii kuptsina...”, s. 169; P.P. Bushev, *Istoriia posoVstv ...1613-1621*, s. 203-204; P.P. Bushev, “Posol'stvo Korob'ina...”, s. 146-150; F. Kotov, *a.g.e.*, giriş, s. 11.

⁶⁰ A. Olearius, *a.g.e.*, s. 444.

⁶¹ Evliya Efendi, *Narrative of travel in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, c. II, çev. Joseph von Hammer, London 1834; yeniden basım, New York-London 1968, s. 160.

⁶² H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 424.

olmadı. 1633 ile 1637 arasındaki dönemde Kuzey İran'da uzun süre devam eden veba salgını, ipek üretimini etkilediği gibi çiftçi ve tüccar tabakalarını da kırıp geçirmişti. İran'da iş yapan bir Rus tüccar 1635-1636 yılında, söylentilere göre, getirdiği 6.500 tümen değerindeki bakır, kürk ve nakit mukabilinde ülkesine yalnızca 4.000 tümenlik mal götürebilmişti. Kendisine eşlik eden arkadaşlarının neredeyse hepsi ise vebadan ölmüştü.⁶³ Bu dönemde İran'da çok az Rus tüccar vardı, kuzey güzergâhı tarikiyle ihraç edilen resmî olarak tescillenmiş ipek miktarı da bu sebepten ötürü önemsizdi. Nitekim 1634'te İran'dan Rusya'ya hiçbir şey nakledilmedi, ayrıca İran'ın 1635'te ihraç ettiği söylenen 1073 balya ipekten yalnızca sekiz tanesi Rusya'ya gönderildi. Ertesi yılki veba salgını ise seyrüseferi tamamen imkânsız hâle getirdi.⁶⁴ Son olarak, 1647-1652 yılları arasında Gürcistan ve Dağıstan yüzünden yaşanan sınır ihtilafları, ticari seyrüseferi bir kez daha durma noktasına getirdi. 1650-1651'de ise 138 balya İran ipeği, alıcı bulunmadığı için, Astarhan'da bir depoda kalmıştı.⁶⁵ Bu dönemde Rusya üzerinden ne kadar az ipek nakledildiği, Rus ticareti hakkında bilgi vermek için İsveç krallığı için 1653'te kaleme alınan bir raporda da görülmektedir. Raporu kaleme alan Johan de Rodes, her üç yılda bir Arhangelsk üzerinden aktarması yapılan İran ipeğinin miktarının 120 ila 150 balya arasında olduğunu tahmin etmişti.⁶⁶

Doğal sıkıntılar ve savaş hâli Rusya ile İran arasındaki ticari seyrüseferin gerçek anlamda gelişmesini muvakkaten geciktirmiş olabilir, fakat bu konudaki gerçek ve uzun vadeli asıl engeli siyasi alanda yaşanan eş zamanlı değişimler oluşturmuydu. Siyasetin Rusya'daki ticaret üzerinde tesir ettiği bu derin etki, muhtelif Avrupa devletlerinin Rusya tarikiyle İran'a kadar uzanan transit ticarete dâhil olmak için başlattıkları girişimlere Rus yönetiminin verdiği tepkilerde de açık bir şekilde görülmektedir. Avrupalıların başlattığı bu girişimlerin hepsi ipek ile ilgiliydi; çünkü ipek, zenginlerin kıyafetlerinde kullanıldığı için, Barok Avrupa'da gördüğü rağbet giderek artmakta olan bir emtiyaydı. Batı Avrupa'nın yalnızca İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsveç gibi büyük ticari güçleri değil, Holstein* ve Courland** gibi daha küçükleri bile Doğu'ya doğru transit bir güzergâh açmak amacıyla 17. yüzyıl boyunca ticari heyetler hazırladılar.⁶⁷

⁶³ H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 566.

⁶⁴ H. Dunlop, *a.g.e.*, s. 28, 547, 564, 587, 590, 599, 612.

⁶⁵ V.A. Baiburtian, *Armienskaia koloniia novoi Dzhul'fy v XVII veke: rol' novoi Dzhul'fy v irano-evropeicheskikh politicheskikh i ekonomicheskikh svyazakh*, Erevan 1969, s. 93-94.

⁶⁶ "Beskrivning av handelsförhallandena i Ryssland, avfattad av Johan de Rodes", belge: 19, ed. Artur Atman vd., *Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet. Dokument ur svenska arkiv*, Stockholm 1978, s. 114.

* Yutland Yarımadası'nın Eider nehri ile Elbe nehrinin arasında kalan güney kısmıdır. Günümüzde yarımadanın güneyi Almanya'ya, kuzeyi ise Danimarka'ya aittir (çev. notu).

** Batı Dvina nehrinin güneyinde bulunan bu bölge Baltık Denizi'nin sahilindedir (çev. notu).

⁶⁷ Bkz. E.S. Zevakin, a.g.m.; Heinz Mattiesen, "Die Versuche zur Erschliessung eines Handelsweges Danzig-Kurland-Moskau-Asien, besonders für Seide", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3 (1938), s. 533-569.

Rusların bu tekliflere verdikleri tepkileri çift yönlü bir saik belirlemiştir. Bu saiklerden biri, yabancı tüccarların rekabetinden korkan ve 1627 yılından itibaren de devletten, yabancıların Rusya'da ticaret yapma hakkını sınırlamasını rica eden Rus tüccarlardan gelen baskıydı.⁶⁸ Rusya'nın, düşmanı olan Osmanlı'ya karşı müttefikler bulmaya yönelik mütemadi kaygısını oluşturan diğer saikte ise; Rus hükümetinin, siyasi sorunlara değil ticari ilişkilere ilgi duyan Avrupa ülkeleri ile yaşadığı uyuşmazlığa tanık oluyoruz. Moskova, Avrupa ülkelerinin Rusya'nın Osmanlı ile giriştiği mücadeleye aktif şekilde destek vermeye gönüllü olmaları koşuluyla yabancı ülkelere gelen tüccarlara ayrıcalıklar bahşetti. Bununla birlikte Avrupa ülkelerini motive eden husus, Rusya ile fiilî manada askerî antlaşmalar imzalamaya arzusundan ziyade, Rusya'nın iktisadî imtiyazlar bahşetmesini sağlamaktı. Sonuç itibarıyla transit bir seyrüsefer temin etmeye matuf bu türden teşebbüslerin hepsi de başarısız oldu. Bu başarısızlıklar, Rusya'ya 1636 yılında gelen ünlü Holstein elçilik heyeti için olduğu kadar Hollanda'nın transit pazarda bir köprübaşı elde etmeye matuf muhtelif girişimleri için de geçerlidir. Osmanlı ile sınırdaş olan Polonya ve Avusturya ise bu konudaki iki istisnayı oluşturuyorlardı. Bu iki ülkenin Rusya ile yakınlaşmaya ilgi duymaları kısmen ticariydi, çünkü İran ipeği ile ve bu ipeğin Avrupa'ya Rusya tarihiyle transit bir şekilde taşınmasıyla ilgileniyorlardı; ve ayrıca kısmen de siyasiydi, çünkü kendi sınırlarındaki Osmanlı askerî baskısını İran sınırına kaydırmaya kararlıydılar.⁶⁹

Birbiriyle uyuşmayan bu hedefler, Batı Avrupa ile İran arasında Moskova tarihiyle doğrudan bir hat kurulmasını engellerken, benzer şekilde mütenakız olan çıkarlar da Rusya-İran ilişkilerini belirlemeye başladı. Bu bağlamda hiçbir gelişme, Safevîlerle Osmanlılar arasında 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan daha önemli değildi. Bu resmî uzlaşma, İran üzerindeki Türk tehdidine son verdi ve böylece İranlıların Osmanlılara karşı dışarıdan müttefikler temin etmeye duydukları acil ihtiyacı da açık şekilde izale etti. Safevî hükümdarları, bu tarihten Safevî Devleti'nin sona erdiği 18. yüzyılın başlarına kadarki ana dek, komşuları olan Osmanlıları kızdırmamak için dizayn edilmiş, had safhada temkinli bir politika takip ettiler.

Bu değişen koşullar, Romanovlar ile Safevîler arasındaki diplomatik trafiğin 1640'larda azalmasına yansdı. Şah Safi'nin on üç yıllık saltanat döneminde İran'a gelen Rus elçilik heyetlerinin bilinen sayısı bir ile sınırlı kalırken Şah I. Abbas dönemine damgasını vuran iki ülke arasındaki karşılıklı ve kesintisiz etkileşim de azalmaya başladı. Sözü geçen Rus heyeti ise İsfahan'a 1634'te ulaşmış ve söylendiğine göre, ipek satın almak için beraberinde yaklaşık 400 bin Hollanda florini değerinde nakit, kürk ve İngiliz kumaşı getirmişti ki bu rakamın abartılı olduğu açıktır.⁷⁰ Bu eğilim, Safi'nin halefi Şah II. Abbas'ın (s.1642-1666)

⁶⁸ E.S. Zevakin, a.g.m., s. 132.

⁶⁹ E.S. Zevakin, a.g.m., s. 153, 155; H. Dunlop, a.g.e., s. 614.

⁷⁰ H. Dunlop a.g.e., s. 505. Bu muhtemelen, Ebu'l Hasan Kazvinî'nin h.1045'de (1635-1636) geldiğini söylediği heyettir, *Favâ'id al-safaviyah*, ed. Maryam Mir Ahmadi, Tehran 1387/1988, s. 56.

döneminde yani Ruslar, Osmanlı karşısı dış politikalarına kaldıkları yerden yeniden başladıklarında kısmen tersine döndü. Yeni bir hükümdarın cülûsu, Moskova tarafından İsfahan'a bir tebrik heyetinin gönderilmesi için tabii bir vesileydi. Ne var ki bu heyetin İsfahan'a ulaşması yaklaşık beş sene sürmüştü.⁷¹ İranlılar, bu heyete cevaben 1648'de Rusya'ya beraberinde büyük miktarda ipek de bulunan bir heyet gönderdiler.⁷² Ruslar bunlara ilaveten 1651 ve 1653 yılında güneye elçiler ile ticaret heyetleri de yolladılar, bir İran heyeti de 1653'de Moskova'yı ziyaret etti.⁷³ Netice itibariyle 1647-1670 arasındaki dönemde Moskova İsfahan'a üçü elçi olmak üzere toplamda altı heyet göndermişti. İran'ın ise aynı dönemde Rusların aksine, Moskova'ya yalnızca üç heyet ile karşılık verdiği biliniyor. Bunlar sırasıyla 1648, 1651 ve Hadi Sultan'ın başkanlığını yaptığı 1657'deki heyetlerdi. Bu konudaki oransızlık 1670 ila 1692 arasındaki müteakip dönemde de devam etti. Rusya bu yıllar arasında, İsfahan'a üç büyükelçi ve on bir heyet göndererek İran'ı bir anti-Türk koalisyona dâhil etme konusundaki çabasını sürdürdü. İsfahan Ruslara, 1671'de bir heyet göndererek cevap verdi ve 1678-1679'da gelen Chirkov heyetine cevaben Moskova'ya Muhammed Hüseyin Han Bey'i gönderdi, fakat İranlılar bunun için on iki yıl beklemişlerdi.⁷⁴

V. 1667 ve 1673 Antlaşmaları

Rusya ile İran arasındaki ticaret 17. yüzyılın ortalarında da devam etti; fakat bu konuda çoğunlukla Rus tarafından gelen girişimlere rağmen, bu ticaret yine de “iki taraf”ın da imzaladığı resmî bir antlaşmaya tâbi değildi. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin düzenlenmesine gereken önemin ciddi şekilde verilmesi ise aynı yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. Ticari ilişkileri 1660'larda hukuki bir çerçeveye kavuşturmaya matuf ciddi girişimlerin başlamasının aslında esas sorumlusu, iki ülke arasındaki ilişkileri uzun süre boyunca belirlemiş olan aynı siyasi dürtülerdi. Rusya ve daha az oranda olmakla birlikte İran, Avrupa'daki büyüyen pazarlar açısından çok kazançlı bir hâl alan ipek ticaretinin bir bölümünü, Osmanlı İmparatorluğu

⁷¹ ARA, VOC 1162, İsfahan to Heren XVII, 4 May 1647, fol. 181. Muasır bir kaynak olmayan *Fevaidü'l-safeyiye*, bu heyetin, hiç de makul olmayan bir şekilde, 1052/1642 senesinde yani II. Abbas'ın cülûs ettiği yıl İsfahan'da olduğunu iddia eder.

⁷² Bkz. *The English factories in India 1646-1650*, ed. William Foster, Oxford 1914, s. 223.

⁷³ Bkz. Comelis Speelman, *Journaal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652*, ed. Albertus Hotz, Amsterdam 1908, s. 152; India Office Records (London), E/3/24/228, 10 Apr. 1654, *The English factories in India 1651-1654*, ed. William Foster, Oxford 1915, s. 271. Speelman, 1652 Mart'ında, iki Rus heyetinin İsfahan'daki yılbaşı kutlamasında hazır bulunduğunu kaydeder. Bu heyetler İran'a, “mallarını satmak için” gelmişlerdi. Speelman'ın Mazenderan'da bulunduğu 1654 yılında, East India Company mümessili John Spiller, “250 ile 300 Rus'un eşlik ettiği” bir Rus büyükelçisine rastlamıştı. Heyetin, “elçinin beraberindeki bediyeleri ve eşyaları taşıyan çok sayıda deveyi de vardı”. Aynı kaynağa göre, heyetin getirdiği emtiyanın bir kısmı Gilan'da satılmış, geri kalanı ise İsfahan'a gönderilmişti. Bu heyet, ARA, VOC 1203, Gamron to Batavia, 16 May 1654'de sözü edilen Lobanov-Rostovskii heyeti olmalıdır. Kazvinî ise yalnızca, 1063/1653'te İran'da bulunan bir Rus heyetinden söz eder, *Favâ'id al-safavîyah*, s. 68.

⁷⁴ P.P. Bushev, “Puteshestvie iranskogo posol'stva Mokhammeda Khosein Khan-Beka v Moskvu v 1690-1692 gg”, *Strany i narody Vostoka*, 18 (1976), s. 135, 136-146.

tarikiyle gelen transit güzergâhtan Astarhan üzerinden geçen kuzey rotasına çevirmekle ilgileniyorlardı. Bu gelişme İran'a, ülkenin ipek ticareti konusunda Osmanlılara olan bağımlılığını azaltma avantajı sağlayabilirdi. Bu esnada ise İran ile Osmanlılar arasındaki gerilim de uzun bir barış döneminin ardından yeniden belirmişti. Basra Körfezi tarikiyle yapılan ihracatın azalması ise Rusya alternatifinin İran'a cazip görünmesini sağladı. Moskova'nın dikkati, dışa açılan ticaretin devlet hazinesine kanalize edeceği vergilerdeydi, fakat Rusların daha kapsamlı hedefleri de vardı. Osmanlıların Güney Avrupa'daki yeni akınları Rusya'nın anti-Türk hislerini keskinleştirdi ve Romanovları, Safevî İrani'nin güçlü bir anti-Türk koalisyonuna dâhil etmeye matuf girişimlerini yenilemek için harekete geçirdi. Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu politik açıdan olduğu kadar ticari açıdan da tecrit etmeye yönelik teşebbüsleri 1667'de Rusya ile Polonya arasında Androsova Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşma Polonyalılara, Osmanlılara karşı Moskova ile işbirliği yapmaları karşılığında Rusya üzerinden mürûr hakkı tanıyordu. Benzer saikler, Moskova'nın İran'a sunduğu tekliflerin de temelini oluştuyordu.⁷⁵

Rusya'nın İran ile arasındaki siyasi ve ticari ilişkileri tahkim etmeye yönelik yeni girişimleri 1650'ler ve 1660'larda çok sayıda Rus elçisinin ve heyetinin İran'da niçin bulunduğunu açıklamaktadır. 1654'te Rus büyükelçisi Lobanov-Rostovskii İsfahan'ı ziyaret etti. Beraberinde 200 ila 300 kişiden oluşan maiyetinin yanı sıra kürkler, diğer değerli emtia ve hediyelerle yüklü çok sayıda deve de vardı. Onun görünürdeki amacı Safevîlerle kalıcı bir barış yapmak ve iki ülke arasında cereyan eden ipek ticaretine ilişkin şartları müzakere ederek sonuca bağlamaktı.⁷⁶ 1664'te F. I. Miloslavskii, İran'a gönderilen bir Rus sefaret heyetine başkanlık etti. Elçinin beraberinde, 350 kişilik maiyeti ve yanlarında toplam 76.749 ruble değerinde samur kürk ve kumaş ile altın, gümüş ve bakır sikke bulunan çok sayıda seçkin tüccar da vardı.⁷⁷ Bu heyetin başlıca amacı, söylendiğine göre, serbest ticaret hakkını elde etmek ve Hazar Denizi'nde bir ticaret merkezi inşa etmek için izin almaktı.⁷⁸ Fransız seyyahlar de Thevenot ve Chardin, Şah II. Abbas'ın bu misyona kötü davrandığını iddia etmişlerdir.⁷⁹ Başlangıçta dostane bir şekilde başlayan kabul

⁷⁵ E.S. Zevakin, a.g.m., s. 143-144, 147; N.G. Kukanova, "Rol' armianskogo kupechestva v razvitiî russko iranskoi torgovli v poslednei treti XVII v.", *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 30 (1961), s. 23.

⁷⁶ ARA, VOC 1203, Gamron to Batavia, 16 May 1654; IOR, E/3/24/228, 10 Apr. 1654, *The English factories in India 1651-1654*, s. 271.

⁷⁷ Mallar ve ticari değerlerinden A. la. Shpakovskii söz eder, "Torgovlia moskovskoi Rusi s Persei v XVI-XVII vv.", Artur Atmann'dan alıntlandı, *The Russian and Polish markets in international trade 1500 1650*, Göteborg 1973, s. 190-191.

⁷⁸ ARA, VOC 1245, Gamron to Heren XVII, 9 Jan. 1665, fol. 366r.

⁷⁹ Jean de Thévenot, *Suite du Voyage de Levant*, Paris 1674, s. 202-204; Jean Chardin, *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, c. 10, ed. Louis Mathieu Langlès, Paris 1811, s. 112 vd. Heyetin, Chardin'in iddia ettiği gibi kötü bir muameleye maruz kalmasının sebebi İsfahan'da dolaşan bir söylenti olabilir. Bu söylentiye göre Çar, Şah'ın ölümü üzerine Kazakları 1667'de İran'ı istila etmeleri için kıskırtmıştı. Rusların İranlılar arasında görmeye alıştıkları ve

töreni, belli ki İranlıların, elçiliğin diplomatik kılıfa bürünmüş bir ticaret heyeti olduğunu anlamalarından sonra kötüleşti. İranlılar da Rusların kabalıklarından dehşete düşmüş gibi gözüküyorlar. Heyetin, Çar'ın oğlu ile Gürcistan hâkiminin kızı arasındaki evliliği müteakiben Safevî Devleti'nin Gürcistan'ı Rusya'ya terk etmesi, şeklindeki teklifi Safevî otoriteleri tarafından reddedildi; heyetin ayrıca Rus tüccarlara İran'da serbest ticaret hakkı tanınmasına ilişkin talebi de, Rusya'nın Hazar Denizi sahillerinde bir ticaret merkezi yerine aslında askerî bir kale yapmayı planladığının öğrenilmesi üzerine geri çevrildi. Rus büyükelçisi Şah ile görüşükten kısa süre sonra öldü ve bu ikinci heyet de Rusya'ya eli boş bir şekilde döndü.⁸⁰

1664 heyeti diplomatik girişim açısından başarısız olduğu hâlde hem sınırların yeniden açılmasının girizgâhı olarak hizmet gördü hem de İran ile Rusya arasındaki ipek ticaretinin daha düzenli ve faal bir şekilde yapıldığı yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu. Bu gelişmelerin arkasındaki en müessir saik, tabiatı gereği yarı müstakildi ve İran'daki Ermeni tüccar topluluğundan kaynaklanıyordu. Ermenilerin, kuzey ticaret rotasına karşı takınmış oldukları tutumlarının 1660'larda değişmesinin sebebi, Rusya güzergâhının uygun veya güvenli olması değildi. Gerçekten de kuzey güzergâhı deniz yolundan daha kısaydı; fakat Ermeni tüccarların da belirttiği üzere, yüksek mürûr ücretleri ve güvenlik zafiyetinden mustarıptı, bu yüzden ötürü de Osmanlı rotasına neredeyse hiç tercih edilmiyordu.⁸¹ Yine de, Rusya'daki gibi Osmanlı topraklarında da yüksek mürûr ücretlerinin ve gitgide artan soygunların varlığına ilaveten Osmanlılar ile Safevîler arasında yeniden başlayan savaşın yol açtığı tehlike de, Culfalıları ipek ticareti için alternatif bir mahreç arayışına soktu.⁸² Rusya ile İran arasında yapılan ticaret tekrar gelişme gösterirken, Kandiyeye Savaşları olarak bilinen (1645-1669) Türk-Venedikli çatışmasının İran ile Levant arasındaki ticaret üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkilerden de istifade etmişti.⁸³

Ermeniler 1659'da Rusya'ya, Culfa ticarethanelerini temsilen bir heyet gönderdiler. Zakhariya Shahrimean'ın başkanlık ettiği heyetin amacı, İran ile daha yakın ticari ilişkiler kurmanın Rusya'ya sağlayacağı avantajlar konusunda Çar'ı ikna etmektir. Bu heyetin statüsünün tam olarak ne olduğu belirsiz kalmakla birlikte heyettekilere Rusya'da, İran'ın yarı-resmî tüccarları gibi davranıldığı ve Moskova'da

Chardin'in de zikrettiği bu meşhur kabalıklara Hollandalıların bildirdiğine göre bu heyet de maruz kalmıştı. Çünkü heyet, Şah tarafından karşılandıklarında attan inmeyi reddetmiş, bunun üzerine atlarından alışı edilmişlerdi. Bkz. ARA, VOC 1254, Gamron to Heren XVII, 9 Jan. 1665, fol. 366.

⁸⁰ ARA, VOC 1245, Gamron to Heren XVII, 8 Mar. 1665, fol. 468v. Hollandalılar bu tarihten önce, diplomatik temasların İran ile Rusya arasındaki sınırın yeniden açılması ile sonuçlandığını rapor etmişlerdi, bkz. ARA, VOC 1242, Gamron to Heren XVII, 20 June 1664, fol. 1090.

⁸¹ Parsamiian, *Armiano-russkie otnosbeniav XVII veke*, Erevan 1953, s. 73. Ermenice olan bu bilgi şuradan alındı: Edmund M. Herzig, *The Armenian merchants of New Julfa, Isfahan: A study in pre-modern Asian trade*, Ph.D. dissertation, University of Oxford, 1991, s. 103.

⁸² N.G. Kukanova, a.g.m., s. 23; E.S. Zevakin, a.g.m., s. 158.

⁸³ Maria Francesca Tiepolo, *La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tehran 1973, s. XV.

da bu şekilde muamele gördükleri anlaşılıyor. Heyetin Çar'a sunduğu ağır hediyeler, Culfalılar arasında Rusya'ya bir transit güzergâh olarak duyulan ilgiyi yansıtmaktadır; fakat böyle ağır hediyelerin sunulmasının, Ermenilerin bir kısmının kendilerini yalnızca Safevî Devleti'nin tüccarları olarak görmediklerini aynı zamanda özel müteşebbisler olarak da faaliyet gösterdiklerini vurgulama ihtiyacından kaynaklandığı söylenebilir.⁸⁴

Türk-Venedikli savaşında 1665 yılından itibaren, şiddetli çatışmaların patlak verdiği yeni bir dönemin başlaması ile birlikte Rusya güzergâhına dönme istekleri artan Culfalı Ermeniler, Stefan Ramadanskii ve Grigorii Lusikents başkanlığındaki bir heyet vasıtasıyla 1666 yılında Çar Alexis Mikhaïlavîç ile müzakerelerde bulundular. 1666 heyetinin girişimleri, Rusya ile Culfalılar arasında bir yıl sonra bir antlaşmanın imzalanması ile sonuçlandı. Culfalılar kendilerini bu esnada Ruslara, Çarlık nezdinde yasal bir statüye ve meşruiyete sahip olmak için, Moskova'da faaliyet gösteren nizamî bir ticaret topluluğu olarak takdim etmiş olabilirler.⁸⁵ Antlaşma Ruslara, Safevî topraklarında gümrüksüz ticaret yapma izni veriyordu. Bunun mukabilinde Ermeni tüccarlar ise hem Astarhan'a ve daha ötesine ipek taşıma tekelini hem de bütün Rusya'da ticaret yapma iznini elde ettiler. Nakliye vergileri dışında, getirdikleri malların kıymeti üzerinden Astarhan, Moskova ve Arhangelsk'te %5'lik bir mürûriye ödemeleri de gerekiyordu.⁸⁶

Ticari ilişkiler, Sten'ka Razin'in önderlik ettiği Kazak akınlarının yol açtığı karmaşa yüzünden 1666-1668 arasındaki dönemde ciddi şekilde akamete uğradığı için bu antlaşmanın kısa vadeli sonuçları da yok denecek kadar az oldu. Osmanlı ticaretinde menfaati olan çok sayıda Ermeni tüccar ise ticaretin yönünü değiştirmeye matuf bu plana destek vermedi. 1667 Antlaşması bu sebepten ötürü bir süreliğine hükümsüz kaldı. Bununla birlikte kuzey güzergâhına duyulan ilgi, ne Safevîler ve Ruslar ne de Ermeni tüccarların arasında kayboldu. Örneğin, Rus sarayı tarafından yollanan İngiliz simsarlar, İran ipeğinin tamamının Rusya tarikiyle gönderilme olasılığını sorup soruşturmak için 1670'de İsfahan'a ulaştı. Bu fikre soğuk bakmayan İranlılar, Rus taleplerinin mahiyeti hakkında bilgi edinmesi için

⁸⁴ N.G. Kukanova, a.g.m., s. 23-24. Ayrıca bkz. V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 94-96; R. Gulbenkian, "Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696", *Revue des Études arméniennes*, yeni seri, 7 (1970), s. 361-399; A.A. Rakhmani, *Azerbaidzhan v kontse XVI i XVII vekov*, Baku 1981, s. 185; E.M. Herzig, Ermenilerin pozisyonunun belirsizliğini kaydediyor ve Çar'a Elmas Taht denen hediye vermelerinin ise müstakil tüccarlar olarak ayakta kalma çabası şeklinde değerlendirilebileceğini iddia ediyor. Zaten 1672'de Çar'a yaptıkları şikâyet Ermenilerin kendilerini Safevî hükümdarının ticaret temsilcilerinden daha fazlası olarak gördüklerini göstermektedir. Bu şikâyetlerinde Ermeniler; İranlı tüccarların, mürûr ücreti vermektan kurtulmak için emtialarının devlet malı olarak sınıflandırılmasını sağlamak amacıyla hazinedara rüşvet verme alışkanlığına sahip olduklarından yakınmışlardı, *a.g.e.*, s. 189-190. Bkz. P.P. Bushev, "Transkii kuptsina...", s. 169.

⁸⁵ E.M. Herzig, *a.g.e.*, s. 192.

⁸⁶ Bkz. V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 99-100; Kéram Kévonian, "Marchands arméniens au XVIIe siècle. À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 2 (1975), s. 213, 237.

İngiliz simsarlardan oluşan bu heyetin hayatta kalan tek üyesini Moskova'ya geri gönderdiler.⁸⁷

Bu temas; Culfalıların, Grigoriı Lusikents'i 1667 antlaşmasını teyit veya temdit görevi ile bir elçilik heyetinin başında Moskova'ya gönderdikleri 1672'de de devam etti. 1673'de yeni bir antlaşma imzalayan bu heyet, çok kazançlı transit ticarete başka tüccarlarla rekabete girmekten korkan Rus tüccarların uyguladığı baskının Rus hükümeti üzerinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koydu; çünkü Astarhan'da satın alıp Moskova ve Arhangelsk'te sattıkları ipek, Rus tüccarlara %50'ye kadar kâr getiriyordu. Çarlık, Rus tüccarlarının baskıları sonucu, Ermenilerin Rusya üzerinden transit mal taşıma haklarını kısıtlamak için Rus tüccarların İran'da düzenli olarak maruz kaldıkları soygun ve eziyet vakalarını bahane olarak kullandı. Ermenilerin bu tarihten itibaren, Astarhan ve Moskova'dan öteye emtia taşımalarına artık daha fazla izin verilmedi. Ermeniler, ipeği artık eğer Rusya'da satılmayacaksa yalnızca transit olarak taşıyabiliyorlardı, ayrıca Rusya'da aktarması yapılan ipek de sadece Rusya'nın barış hâlinde olduğu ülkelere satılabiliyordu. Rus topraklarını terk etmek için ise özel bir izin almaları gerekiyordu. Ermeni tüccarlar, elde ettikleri hakların mukabilinde, bundan sonra İran ipeğini yalnızca Rusya tarikiyle taşıyacaklarına dair Ruslara söz vermişlerdi.⁸⁸

V. Sonraki Dönem

220 Ermenilerin yaptıkları transit ticarete yeni kısıtlamalar getiren 1673 antlaşması, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, ipek nakliyatında ani bir düşüşe yol açtı. Nitekim 1673 yılında Rusya'ya yalnızca 24 pud* (yaklaşık 390 kg) ipek nakledilmiş gözüküyor; bunu, mütekip yıl 100 pudtan (1630 kg) daha az olan miktar takip etti.⁸⁹

Buna rağmen Moskova, İran'dan gelen ipeğin miktarını azami seviye çıkartmaya matuf girişimlerinden hiç vazgeçmemiştir. Bunun en açık kanıtı ise; Çar'ın, hiç şüphesiz “*[İran ile] yapılan ipek ticaretinde muazzam bir gelişme olacağına dairki ümide binaen*” 1675'te resmî *İpek Mümessiliği* makamını ihdas etmesidir.⁹⁰ Bir yıl sonra Ruslar, Ermenilerin mürûr haklarının büyük kısmını yeniden düzenlemeyi kabul ederek bu konudaki çabalarını sürdürdüler. Siyasi mülahazalar, Moskova'nın ticaret politikasını gözden geçirme kararına bir kez daha etki etmişti. Ticaret politikasının yeniden gözden geçirilmesinin bu seferki sebebi ise, Hollandalıların mürûr hakkı elde etmeye matuf girişimleriydi; fakat asıl saik, Rusya'nın hem Osmanlı tehdidi hem de Polonya'nın bir müttefik olarak kaybedilmiş olması karşısında İran'ın yardımına duyduğu ihtiyacın yeniden belirmesiydi. Hollanda, Moskova'ya büyükelçi olarak Koenraad van Klenck başkanlığında bir sefaret heyeti gönderdi. Çar Alexis;

⁸⁷ ARA, VOC 1270, Gamron to Heren XVII, Apr. 24, 1670, fol. 693r-v.

⁸⁸ V.A. Baiburlian, *a.g.e.*, s. 104-105; E.S. Zevakin, *a.g.m.*, s. 159.

* Yaklaşık 16.4 kg gelen Rus ağırlık ölçüsü (çev. notu).

⁸⁹ V.A. Baiburlian, *a.g.e.*, s. 105.

⁹⁰ Samuel H. Baron, “Who were the gosti?”, *California Slavic Studies*, 1 (1973), s. 14.

elçinin, Hollandalıların Doğulu tüccarlar ile birlikte Rusya’da serbest ticaret yapmasına izin verilmesine ilişkin talebini reddetti; fakat Çar, Rus devletinin ticari kazançlarının düşüş göstermesi şeklindeki mali bir problem ile de karşı karşıya bulunduğu için Van Klenks’in, Hollandalıların Arhangels’teki Ermeni tüccarlarla ticaret yapmasına müsaade edilmesi hususundaki ıstırhamlarını ise, Rus tüccarlarının ve devlet hazinesinin bu ticaretten hâsıl olacak ciro ve gelirden pay alması koşuluyla kabul etti. Rus tüccarların protestoları bu kez etkili olmadı; Ermeni tüccarlar da, her türlü kısıtlamadan azade olmamakla birlikte mürûr haklarını yeniden elde ettiler.⁹¹

İşbirliğini güçlendirmeye yönelik müşterek Rus-Ermeni ilgisi burada sona ermedi. Ticari kapasitelerini artırmaya hevesli olan Ermeniler 1679’da, İran ipeği için hâlihazırda yıllık 48 bin pudluk (yaklaşık 762.500 kg veya 8 bin balyadan daha fazla) bir ihracat rakamını gerçekleştirmek için Ruslara söz verdiler.⁹² Ruslara gelince, Batılı tüccarların Culfa Ermenilerini dışarıda bırakan transit ticaret ile uğraşmasını 1689 yılında yasaklayarak Ermeni girişimcileri desteklemeye devam edeceklerini gösterdiler. Doğu’dan gelen Hintli, Buharalı ve İranlı tüccarların ise Astarhan’dan daha batıya seyahat etmeleri yasaklandı. Ermeniler bu yasaktan da muaf tutuldular.⁹³ Bu esnada Çar I. Petro tarafından yönetilen Rusya, Türk şehirlerinin İran ticareti için yegâne antrepolar olmasını engellemeyi arzulamakla kalmıyor; aynı zamanda başlangıç aşamasındaki Rus imalat sanayii için, lüks malların aksine, çok daha elzem olan ham maddelere karşı gitgide artan bir ilgi de gösteriyordu.⁹⁴

Moskova’nın Culfa tüccar işletmelerini Rusya’nın ticari girişimlerine dâhil etmesi; Ruslarda, İran ile yaptıkları büyüyen ipek ticaretini desteklemeye matuf belirgin bir arzunun bulunduğunu gösterirken, İranlı yöneticilerin bu meseledeki rollerinin ne olduğu ise pek sarih değildir. Şah Süleyman’ın vezir-i azamı Şeyh Ali Han’ın 1670’lerde, Rusya’nın diplomatik ve ticari temsilcilerine Batı Avrupa’nın ticaret ile uğraşan ülkelerinin temsilcilerinden daha fazla öncelik tanıyan bir politika izlediğine dair bazı emareler mevcuttur. Bu politikayı, Safevîlerin geleneksel olarak uygulayageldikleri “*muhtelif yabancı rakipleri dengeleme*” şeklindeki bilindik siyasetin yanı sıra, İran ipeği için Basra Körfezi güzergâhına alternatif bir mahreç bulma arzusu da motive etmiş olabilir. Rusya ile ticari ilişkilerin faal şekilde desteklenmesi Şah Hüseyin (s. 1694-1722) dönemi söz konusu olduğunda daha belirgin bir şekilde

⁹¹ V.A. Baiburtian, *a.g.e.*, s. 107-108; E.S. Zevakin, *a.g.m.*, s. 136, 160. Bu Hollanda sefaretinin yolculuğunu, Balthasar Coyet kaleme almıştır, *Historisch Verhael of Beschryving van de Voyagie...van den Heere Koenraad van Klenk...aan Zyne Zaarsche Majesteit van Moscovien...*, Amsterdam 1677.

⁹² M.Kh. Geidarov, *Remeslennoe proizvodsivo v gorodakh Azerbaidzhanu v XVII v.*, Baku 1967, s. 49. İpeklerin paketlenip taşındığı balyaların her biri yaklaşık 200 libre veya 90 kg geliyordu (bir libre 453.6 gramdır, çev. notu).

⁹³ K.A. Antonova vd., *Russko-indiiskie otnosheniia v XVII v.*, Moscow 1958, s. 347 (belge: 242).

⁹⁴ N.G. Kukanova, “Russkoe-iranskoe torgovye otnosheniia v kontseXVII-nachale XVIII v.”, *Istoricheskie zapiski*, 57 (1956), s. 232.

belgelenmiştir. Rus âlim Kukanova, Şah Hüseyin'in 18. yüzyılın başlarında İran ipeği için transit bir güzergâh açmaya kararlı olduğunu iddia etmiştir.⁹⁵ Buna mukabil, Kukanova'nın meslektaşısı olan Bushev bu iddiaya itiraz ederken Şah'ın tek amacının, Rusya'da İran ipeği için teklif edilen fiyatların haddinden fazla düşük olması durumunda, İranlı tüccarlara mallarını Rusya'dan Avrupa'ya götürebilmeleri için tanınmış olan nakliye haklarını güvence altına almak olduğunu iddia eder.⁹⁶ Gerçekten de, 1691-1692'de Muhammed Hüseyin Han Bey'e eşlik eden tüccarların başına gelen de buydu. Bu tüccarlardan biri olan ve beraberinde Tebriz ve Şamahı'dan aldığı kırk beş balya ham ipek ile işlenmiş bir miktar ipek bulunan Ağa Kerim, teklif edilen fiyatların kendisini tatmin etmemesi üzerine mallarını Batı Avrupa'ya nakletme hakkını kullanmak istediğini söyleyip bunu elde etmişti.⁹⁷

Ermenilere tanınmış olan hakların yeniden yürürlüğe konması İran ile Rusya arasındaki ticari alışverişin kuvvetlenmesinin müjdecisi oldu. Ermeniler, Rus tüccarların devam eden muhalefetine rağmen, Beyaz Deniz'deki* Arhangelsk'e seyahat etmeye başladılar ve 1686 yılından itibaren de Batı Avrupa'ya Novgorod tarikiyle ulaşan daha kısa bir rotayı takip ettiler.⁹⁸ Güzergâhın kısa ve yolların da güvenli olması, Rusya'nın Avrupa'ya ulaşan transit rotasının Türkiye üzerinden geçen güzergâha kıyasla daha cazip bir alternatif hâline gelmesine yardımcı oldu. Zaten Türkiye rotasının Doğu kısmı da 1600'lerin sonlarında gitgide artmakta olan bazı güvenlik problemleriyle karşı karşıyaydı. Bu muhtelif amillerin sonucu, 17. yüzyılın son çeyreği ile 18. yüzyılın ilk yıllarında Hazar ve Volga güzergâhı tarikiyle yapılan ticarete muazzam bir büyüme meydana geldi.⁹⁹ Kuzey'e uzanan ticaret rotası üzerindeki Rus şehirlerinde faal olan Ermeni tüccarların artan varlığı yanı sıra Azerbaycan'daki Rus ve Hintli tüccarların giderek büyüyen nüfuzu da bu gelişmeye delalet etmektedir.¹⁰⁰ Zahmetli Arhangelsk mahrecinden memnun olmayan Ermeni tüccarlar ise bu kuzey güzergâhına başka alternatifler araştırdılar. 1692'de Culfalı tüccarlardan oluşan bir delegasyon, Baltık limanları üzerinden bir ticaret rotası açmak için Yeni Culfalı'dan İsveç sarayına gitti. Bu temas ve Philip Zagly'nin başkanlık ettiği 1696'daki sefaret; Livonya, Kurlandiya ve Semgalen düklerinin, İran ile ticari ilişkilerin tesis edildiğini açıklayan bir beyanname yayımlamaları ile

⁹⁵ N.G. Kukanova, a.g.m., s. 234.

⁹⁶ P.P. Bushev, "İranskoe posol'stvo Fazl Ali-Beka v Rossiï (1711-1713 gg.)", *Kratkie soobshcheniia Institutu narodov Azii*, 39 (1963), s. 42-43.

⁹⁷ P.P. Bushev, "Puteshestvie iranskogo posol'stva..." s. 166-169.

* Kuzey Batı Avrupa ile Rusya arasında bulunan Barents Denizi'ne ait bir iç deniz (çev. notu).

⁹⁸ E.S. Zevakin, a.g.m., s. 161.

⁹⁹ N.G. Kukanova, "Rol' annianskogo kupechestva..." s. 27-28.

¹⁰⁰ Bkz. A.A. Rakhmani, a.g.e., s. 179; H. Kellenbenz, "Russische Transithandel..." s. 491. Bir Fransız misyoner, 17. yüzyıl sonlarının Şamahı'sını İran ile Moskova arasında kaim büyük bir ticari antrepo olarak tanımlamış, şehirdeki en büyük ve en zengin tüccar grubunu oluşturan Hintlilerin sayısının da yaklaşık 200 olduğunu eklemiştir, bkz. "Mémoire de la province du Sirvan, en forme de Lettre adressée au Père Fleuriau", *Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions étrangères. Mémoires du Levant*, Toulouse (yeni basım) 1810, s. 4, 27.

sonuçlandı.¹⁰¹

Ermeni tüccarların Rusya'ya getirdiği mallar ham ipekten daha fazlasını içeriyordu; bu mallar büyük miktarlarda Hint kumaşı, canfes, sahtiyan; ayrıca İsfahan ve Kaşan'da imal edilmiş nakışlı ipek ve değerli taşları da kapsıyordu.¹⁰² Bununla birlikte ipek, elimizdeki çok az sayıdaki rakamın da gösterdiği üzere, Ermenilerin yaptığı ticaretin büyük kısmını meydana getiriyordu. Grigoriı Lusikents'in Çar Mikhailoviç'e sunduğu, Ermenilerin Batı Avrupa'ya Rusya üzerinden her yıl sekiz bin balya ipek nakledebileceklerine ilişkin yukarıda sözü geçen önerisinin, İran ipeğinin yıllık üretiminin azami on bin balya olduğu göz önüne alınacak olursa, abartılı iddialara dayandığı söylenebilir; fakat bu öneri, Rusya tarikiyle her yıl ihraç edilebilecek İran ipeğinin yine de muhtemel miktarını göstermektedir. Bu miktar zamanla artış göstermiş olsa da gerçek rakam yine de çok daha düşük bir seviyede seyretti. Oysa Ermeni tüccarlara kısıtlamalar getirildiğinin açıklandığı yılı takip eden 1674 senesi içinde İran'dan gelen ipek 1600 kg'dan daha azdı¹⁰³; Ermeni tüccarlar 1676'da Arhangelsk tarikiyle 1170 pud (yaklaşık 19 bin kg veya 210 balya) İran ipeği taşıdılar, hâlbuki 1690'da 1305 pud (yaklaşık 21 bin kilo veya 230 balya) ve 1691'de de (Novgorod tarikiyle) 1107 pud (yaklaşık 18 bin kg veya 200 balya) nakletmişlerdi; bu miktarlar 1695'de 2232 puda ulaşarak (yaklaşık 36.300 kg veya 400 balya olarak) ikiye katlandı.¹⁰⁴ Bu inkâr edilemez büyümeye rağmen ticarete konu olan bu ipek miktarı, İran'dan en azından başka yerlere nakledilmeye devam eden miktarlarla mukayese edilmediği sürece, abartılmamalıdır. Ermeniler kendilerine sunulan fırsatlardan doğal olarak istifade ettirler; fakat İran ipeğinin tamamını Rusya tarikiyle nakledeceklerine dair Ruslara daha önce verdikleri sözü yerine getirme konusunda ise başarısız oldular. Rusların ve İranlıların değiştiremediği bu durum; Moskova'nın, Safevî büyükelçisi Muhammed Hüseyin Han Bey'e Ermenilerin davranışlarını şikâyet ettiği 1692 yılında netlik kazandı. Bununla birlikte Ermenilerin taşıdığı ipeğin büyük kısmının takip ettiği istikamette yine de kayda değer hiç bir değişiklik olmadı. Safevî yöneticileri, antlaşmaya uymaları için Ermenilere büyük ihtimalle hiç baskı yapmadılar. Bundan başka, her ne kadar Safevî yöneticileri Ermenileri antlaşmaya uymaları için ikna etmeyi dilemiş olsalar bile bunu yapamadıkları da tahmin edilebilir.¹⁰⁵ Tamamen ticari koşullar açısından bakacak olursak, İran ile Rusya arasındaki ticaretin ne İran ve Rusya, hatta ne de Ermeniler için hayati bir öneme sahip olduğu görülüyor.¹⁰⁶ Özellikle Ermeniler; ticaretlerinin yönünü, serbest

¹⁰¹ Bkz. R. Gulbenkian, a.g.m.

¹⁰² Bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris, A.E. Perse 5, "Memorandum on foreign trade in Iran, 1718", fol. 188; K. Kévonian, a.g.m., s. 205.

¹⁰³ V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 103.

¹⁰⁴ N.G. Kukanova, "Roı' annianskogo kupechestva...", s. 27; a.g.y., *Ocherki po istorii russko-iranskikh torgovykh otnoshenii v XVII-pervoı polovine XIX veka*, Saransk 1977, s. 96.

¹⁰⁵ P.P. Bushev, "Puteshestvie iranskogo posol'stvo...", s. 162; V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 116, 119.

¹⁰⁶ V.A. Baiburttian, a.g.e., s. 93-94.

ticaretin tadını çıkardıkları Levant güzergâhından, hareketlerinin ve faaliyetlerinin tahdid edildiği Rusya rotasına bütünüyle çevirmekle gerçekten de ilgilenmiyorlardı.¹⁰⁷ Volga güzergâhı üzerinden taşınan ipeğin miktarı 18. yüzyılın başlarında artmaya devam etti, ayrıca bu miktar burada sözü edilen rakamlardan zaman zaman daha yüksek bir miktara da ulaşmış olabilir¹⁰⁸, fakat Ruslar ticaretin önemli kısmını Osmanlı güzergâhından başka bir rotaya yönlendirme hedeflerini yine de hiçbir zaman gerçekleştiremediler. Kuzey güzergâhı yoluyla taşınan yıllık ipek miktarı 400 balya rakamını çok ender olarak aşarken, Levant tarikiyle taşınan miktarlar kuzey rotasından taşınan sayının on katına ulaşmaya devam etti.

Sonuç

İran ile Rusya arasındaki ilişkiler İslam öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır; fakat bu ilişkiler, her iki ülkenin de Moğol hâkimiyetinin hayli uzağında buldukları dönemlerde hem müstakil ve gayri resmî teşebbüslere dayanmış hem de fasılalı bir seyir takip etmiştir. Daha düzenli ve daimi şekilde süregelen karşılıklı siyasi ve ticari etkileşim için gereken uygun koşullar ise Rusya'da Moskova Devleti'nin doğması, İran'da da Safevî idaresinin tesis edilmesi ile birlikte ortaya çıktı. Her iki devlet de iki ülkeyi birbirinden ayıran geniş Kafkasya topraklarını kendi sınırlarına tedricen dâhil eden yayılcı devletlerdi. O zamana kadar karışık bir hâlde kalmış olan bu toprakların ilhak edilip kontrol altına alınması, düzenli bir ticari alışveriş için elzem olan güvenli ortamı yarattı. Ayrıca bu iki erken modern devletin merkezileşme eğilimleri, ticareti kontrol ve tanzim etme arzusunun da ihtiva ediyordu. Bu devletlerin ticarete yönelik tutumları, doğal olarak varidat ihtiyacından ilham aldığı için maliye merkezliydi, fakat merkantilist imalardan bütünüyle yoksun olmamakla birlikte, her iki devlet de ticari ilişkilerin gelişmesini, devletin gözetimi altında olmak kaydıyla desteklediler. Tüm bunlar, 16. yüzyılda tamamen müstakil bir ticari teşebbüs olarak başlayan bir oluşumun ciddi bir devlet müdahalesine doğru kademeli dönüşümünü açık bir şekilde göstermektedir. Devletlerin mal alışverişini benimsemeleri ise, siyasi açıdan hassas olduğu kadar stratejik açıdan da önemli olan bazı malların tekelleştirilmesine kadar uzandı.

Mevcut ekonomik kaynakların devlet güdümlü bu ticaret üzerindeki hâkimiyetinin çarpık bir tablo yaratması kaçınılmaz olmakla birlikte, yine de İran ile Rusya arasındaki uzun mesafeli ticaretin çoğunlukla değilse bile genellikle diplomatik trafik ile müştereken yürütülmüş olması muhtemeldir. Bu tespit; ticareti, devlet hazinesinin yararına olmak üzere denetim altına alma konusunda gösterdiği gayret, yabancı müşahitlere göre kendisine İran'ın en büyük tüccarı unvanını kazandırmış olan özellikle Şah I. Abbas'ın saltanat dönemi için doğru gibi

¹⁰⁷ N.G. Kukanova, "Russkoe-iranskoe torgovye otnosheniia...", s. 239.

¹⁰⁸ Ermeni tüccarlar 1712'de Astarhan tarikiyle 2660 pud (yaklaşık 43.300 kg veya 465 balya) ipek taşıdılar. Bkz. N.G. Kukanova, *Ocherki po istorii...*, s. 110.

görünüyor.¹⁰⁹ İpek, çoğunlukla her iki sarayın da çok istediği “yasaklı” mallar etrafında dönen ilişkilerde küçük bir rol oynamış gibi gözükse de ham ipek ve işlenmiş ipekli mallar bu dönem boyunca İran’ın ihraç listesinden bütünüyle de çıkmış değildi.

Şah I. Abbas’ın, Rusya ile ticari ilişkiler tesis etmeye yönelik ilgisinin Rus idareciler tarafından da paylaşıldığı barizdir. Bununla birlikte iki ülkeyi gerçekten bir araya getiren ve ilişkilerinin devam etmesini sağlayan sakin Osmanlı Türklerinin oluşturduğu tehlikeyi sınırlarından uzakta tutmaya matuf müşterek menfaat olduğu da aynı derecede vazıhtır. Bu durum, ekonomik zorunluluklardan ziyade, özellikle Osmanlı tehdidinin ve devletler arasında bu tehdit sebebiyle kurulan siyasi ve askerî ittifak modellerindeki değişimlerden ders çıkartan uluslararası siyasi gruplaşmaların bir sonucuuydu. Bu gruplaşmalar, Moskova ile İsfahan arasında tesis edilen resmî ticari ilişkilerin muhtelif aşamalarını da belirlemiştir. Gerçekten de, bütün bir 17. yüzyıl boyunca alınan kararları ve yapılan antlaşmaları hiçbir şekilde sadece ticari mülahazalar motive etmiş değildi. Şah I. Abbas, kuzeydeki komşusu ile tesis edilen ticari ilişkilere önem vermekle birlikte, Osmanlı problemine ve Kafkas topraklarının hâkimiyetine ilişkin siyasi muharrikler onun Moskova ile münasebetlerini etkilemeye devam etti. Rusya ile İran arasındaki bu ilişkiye ise Şah Abbas, onun kapsamlı siyasi stratejisini dikkate alacak olursak, hiç şüphe yok ki nihai bir son olarak değil sadece bir araç nazarıyla bakıyordu. Moskova da benzer şekilde, Türk tehdidinin ve Kafkasya’ya müteallik ihtiraslarının yön verdiği siyasi faaliyetler ile ilgiliydi; fakat yaşadıkları iç problemler, Çarların Kafkasya’ya yönelik politikalarını zayıf bir iddia ile yürütmelerine yol açtı. İki siyasi yapı arasındaki eşitsizlik; Moskova’nın, Rusya ile hiçbir zaman fiilî bir anti-Türk antlaşması imzalamaya niyet etmiş gibi görünmeyen ve bu yüzden ötürü de Ruslara karşı kibir derecesinde kayıtsızlık sergilemeyi göze alabilen güney komşusu İran ile tesis ettiği diplomatik ve ticari ilişkilerini sürdürmeye ilişkin büyük arzusunda da göze çarpmaktadır.

Siyasetin sıkleti Rus-İran ekonomik ilişkilerine 17. yüzyıl boyunca etki etmeye devam etti. Bu sabit faktöre rağmen, önemli değişikliklere işaret eden muhtelif aşamalar Rusya ile İran arasındaki ilişkide yine de görülebilir. Nitekim Abbas’ın 1629’daki ölümü, Safevî Devleti’nin dış ticaret üzerindeki kontrolünü gevşetti ve onun daha avantajlı bir ticari mahreç arayışının takip ettiği yoğun siyasi manevralar yapma ve ittifaklar kurma evresine de bir son verdi. 1639 tarihli Osmanlı-Safevî barışı, ivedi bir mesele olan Osmanlı problemini bertaraf ettiği için ilişkiler üzerindeki siyasi etkiyi daha da hafifletti. Bu olayları müteakiben, İsfahan’ın diplomatik ve ticari ilişkilerin ivmesini devam ettirmeye yönelik ilgisi Moskova’nın bu konuda sahip olduğu ilginin çok daha gerisinde kalmaya başladı. Tüm bunlar

¹⁰⁹ Bkz. Ronald W. Ferner, “An English view of Persian trade in 1618”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 194; Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle*, c. I, Brighton 1843, s. 41.

Moskova ve İsfahan sarayları arasındaki diplomatik trafiğin seyrekleşmesinde de göze çarpmaktadır.

Siyaset azaldıkça, ilişkilerin ekonomik ve resmî olmayan ehemmiyeti de arttı. Devletlerin müdahalesinden önce ticarete hâkim olan müstakil tüccarların, sık sık sözünü ettiğimiz rolleri de bu esnada artmış gibi görünüyor. Mesela İran'ı ziyaret eden Rus tüccarların sayısındaki artış bunu göstermektedir. Ticari akışın yönünü değiştirmek için bu andan itibaren girişilen çabalar ise devlet ve özel girişimin teşrik-i mesaisini içermeye başladı. Rusların uzun süre boyunca her şeyden çok arzu ettikleri “iki taraflı” resmî bir ticaret antlaşması ise hiçbir zaman imzalanamadı. Bunun yerine Ruslar, müstakil tüccarlara ve Safevî sarayının yarı resmî temsilcileri olarak belli belirsiz bir şekilde faaliyet gösteren Culfa Ermenilerine 1667’de bazı imtiyazlar tanıdılar. Rus tüccarların baskıları sonucunda muvakkaten yürürlükten kaldırılan Rus merkantilizmi bu hamlede net bir şekilde göze çarpmaktaydı, fakat bu merkantilizmin tadil edilmiş mahdut bir şekli kısa bir süre sonra yeniden uygulamaya kondu.

Ruslar açısından ise bu antlaşma; hem ticaretin kontrol edilmesi ve gelirlerin teminat altına alınması, hem de yeni yeni ortaya çıkan yerli imalat sanayii için gerekli olup Çar I. Petro döneminden itibaren de gitgide artan ham madde ihtiyacının karşılanması anlamına geliyordu. İranlı Ermeniler ise bu imtiyazlar sayesinde kendi paylarına, Avrupa pazarlarına büyük oranlarda naklettikleri ipek için alternatif bir mahreç elde ettiler. Anadolu güzergâhına olan bağımlılıklarını azaltan alternatif bir seçeneğe sahip olmak, Ermeniler açısından, bu seçeneği bilfiil ve tam manasıyla kullanmaktan daha önemliymiş gibi görünmektedir. Bu yönde verdikleri sözlere rağmen Ermeniler, Levant tarikiyle yaptıkları ipek ticaretinin yönünü asla değiştirmediler ve zaten bunu yapmaya hiç niyet etmiş gibi de gözüküyorlar.* “*Rusya transit ticaret yolu*” üzerinden nakledilen İran ipeğinin miktarı 1667 ve 1673 tarihli antlaşmaları müteakiben büyük oranda arttı. Bu sayılar, Basra Körfezi tarikiyle sevk edilen düşük rakamları telafi etti, fakat hiçbir zaman Levant limanlarına Anadolu üzerinden sevk edilen ipek hacminin yanına bile yanaşamadı.

Kaynaklar

A chronicle of the Carmelites in Persi and the papal mission of the XVth and XVIIIth centuries, 2 cilt, London 1939.

Abu'l Hasan Qazvini, *Favâ'id al-safavîyah*, ed. Maryam Mir Ahmadi, Tehran 1387/1988.

Allen, William Edward David, *Problems of Turkish power in the sixteenth century*, London 1963.

Antonova, K.A. vd., *Russko-indiiskie otnosheniia v XVII v.*, Moscow 1958.

Atmann Artur, *The Russian and Polish markets in international trade 1500 1650*, Göteborg 1973.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “Études safavides I, Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim 1er”, *Turcica*, 6 (1975), s. 66-88.

* Yazar burada “*Levant*” yerine sehven “*Russia*” ifadesini kullanmıştır (çev. notu).

- _____, “Notes sur une saisie de soies d'Iran en 1518”, *Turcica*, 8 (1976), s. 237-253.
- Baiburtian, V.A., *Armianskaia koloniia novoi Dzhbul'fy v XVII veke: rol' novoi Dzhbul'fy v irano-evropeicheskikh politicheskikh i ekonomicheskikh svyaziakh*, Erevan 1969.
- Coyet, Balthasar, *Historisch Verhael of Beschryving van de Voyagie...van den Heere Koenraad van Klenk...aan Zyne Zaarsche Majesteyt van Moscorien...*, Amsterdam 1677.
- Baron, Samuel H., “Who were the gosti?”, *California Slavic Studies*, 1 (1973), s. 1-40.
- Bautier, Robert-Henri, “Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge: points de vue et documents”, *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'océan Indien*, ed. Michel Mollat, Paris 1970, s. 263-331.
- Bennigsen, Alexandre, “La poussée vers les mers chaudes et la barrière du Caucase. La rivalité ottomano-moscovite dans la seconde moitié du xvie siècle”, *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s. 15-46.
- _____, “L'expédition turque contre Astrakhan en 1569”, *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, VIII, 3 (1967), s. 427-446.
- Bennigsen, Elisabeth, “Contribution à l'étude du commerce des fourrures russes: la route de la Volga avant l'invasion mongole et le royaume des Bulgars”, *Cahiers du Monde Russe*, XIX, 4 (1978), s. 385-389.
- Bratianu, George Loan, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929.
- Bronnen tot de Geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië 1611-1638*, ed. Hendrik Dunlop, The Hague 1930.
- Bushev, P. P., “Iranskii kuptsina kazim-Bek v Rossii, 1706-1709 gg.”, *Iran* (sbornik statei), Moscow 1973.
- _____, “Iranskoe posol'stvo Fazl Ali-Beka v Rossiiu (1711-1713 gg.)”, *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 39 (1963), s. 33-51.
- _____, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1586-1612 gg.*, Moscow 1976.
- _____, *Istoriia posol'stv i diplomaticheskikh otnoshenii russkogo i iranskogo gosudarstv v 1613-1621 gg.*, Moscow 1987.
- _____, “Posol'stvo V. G. Korob'ina i A. Kuvshinova v Iran v 1621-1624 gg.”, *Iran: Ekonomika. Istoriia. Istoriografliia. Literatura* (sbornik statei), Moscow 1976, s. 124-155.
- _____, “Puteshestvie iranskogo posol'stva Mokhammeda Khosein Khan-Beka v Moskvu v 1690-1692 gg.”, *Strany i narody Vostoka*, 18 (1976), s. 135-172.
- Bushkovitch, Paul, *The merchants of Moscow 1580-1650*, Cambridge 1980.
- Carpini, John de Plano, *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, ed. Raymond Beazley, London 1903.
- Cartwright, John, Samuel Purchas, *Hakluytus posthumus or Purchas His pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow 1905-1907.
- Chardin, Jean, *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. Louis Mathieu Langlès, 10 cilt, Paris 1811.
- d'Encausse, Hélène Carrère, “Les routes commerciales de l'Asie Centrale et les tentatives de reconquête d'Astrakhan”, *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, XI, 3 (1970), s. 391-422.
- de Thévenot, Jean, *Suite du Voyage de Levant*, Paris 1674.

- della Valle, Pietro, *Viaggi di Pietro della Valle*, 2 cilt, Brighton 1843.
- Early voyages and travels to Russia and Persia*, 2 cilt, ed. Edward Delmar Morgan & Charles Henry Coote, London 1886.
- Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet. Dokument ur svenska arkiv*, ed. Artur Attman vd., Stockholm 1978.
- Espéronnier, Maryta, “Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves d'après les sources musulmanes médiévales”, *Cahiers de Civilisation médiévale*, 89 (1980), s. 17-27.
- Evliya Efendi, *Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, çev. Joseph von Hammer, 2 cilt, London 1834; yeniden basım, 2 cilt, New York-London 1968.
- Fekliner, M.V., *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v XVIveke*, Moscow 1956.
- Ferner, Ronald W., “An English view of Persian trade in 1618”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 182-214.
- Geidarov, M.Kh., *Remeslennoe proizvodstvo v gorodakh Azerbaidzhanu v XVII v.*, Baku 1967.
- Gregorian, Varatan, “Minorities in Isfahan: The Armenian community of Isfahan 1587-1722”, *Iranian Studies*, 1 (1974), s. 652-680.
- Gulbenkian, Roberto, “Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696”, *Revue des Études arméniennes*, yeni seri, 7 (1970), s. 361-399.
- Hakluyt, Richard, *The principal navigations voyages traffiques & discoveries of the English nation*, 12 cilt, Glasgow 1903-1905.
- Haussig, Hans Wilhelm, *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*, Darmstadt 1988.
- Herzig, Edmund M., *The Armenian merchants of New Julfa, Isfahan: A study in pre-modern Asian trade*, Ph.D. dissertation, University of Oxford, 1991.
- Heyd, Wilhelm, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, 2 cilt, Stuttgart 1879.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerinde bir tektik münasebetiyle”, *Belleter*, 15 (1951), s. 661-676.
- Kellenbenz, Hermann, “Marchands en Russie aux XVIIe-XVIIIe siècles I”, *Cahiers du Monde Russe*, XI, 4 (1970), s. 576-620.
- _____, “Der russische Transithandel mit dem Orient im 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 12 (1964-1965), s. 481-498.
- Kévonian, Kéram, “Marchands arméniens au XVIIIe siècle. À propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 2 (1975), s. 199-244.
- Kotov, Fedot, *Khozhdnenie kuptsa Fedota Kotova v Persiyu*, ed. ve çev. N.A. Kuznetsova, Moscow 1958.
- Kukanova, N.G., *Ocherki po istorii russko-iranskikh torgovykh otnoshenii v XVII-pervoi polovine XIX veka*, Saransk 1977.
- _____, “Rol' armianskogo kupechestva v razvitii russko iranskoi torgovli v poslednei treti XVII v.”, *Kratkie soobshcheniia Instituta narodov Azii*, 30 (1961), s. 20-34.
- _____, “Russkoe-iranskie torgovyie otnosheniia v kontse XVII-nachale XVIII v.”, *Istoricheskie zapiski*, 57 (1956).

- Lemercier-Quelquejay, Cantal, "Les routes commerciales et militaires au Caucase du Nord aux xv^{ie} et xviii^{ie} siècles", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 1-19.
- Luldasev, M. lu., *K istorii torgovykh i posol'skikh svyazei Srednei Azii s Rossiei v XVI-XVII vv.*, Tashkent 1964.
- Manandian, Hakob A., *The ancient trade and cities of Armenia in relation to the ancient world trade*, Lisbon 1965.
- Martin, Janet, "The land of darkness and the Golden Horde: The fur trade under the Mongols XIII XIVth centuries", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, XIX, 4 (1978), s. 401-421.
- _____, "Muscovite relations with the Khanates of Kazan and the Crimea (1460 to 1521)", *Canadian-American Slavic Studies*, 17 (1983), s. 435-453.
- _____, "Muscovite travelling merchants: The trade with the Muslim East (15th and 16th centuries)", *Central Asian Survey*, 4 (1985), s. 21-38.
- Mattiesen, Heinz, "Die Versuche zur Erschliessung eines Handelsweges Danzig-Kurland-Moskau-Asien, besonders für Seide", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3 (1938), s. 533-569.
- Matthee, Rudi, "Anti-Osmaanse allianties en Kaukasische belangen: diplomatieke betrekkingen tussen Safavidisch Iran en Moscovitisch Rusland (1550-1639)", *Sharhiyyat*, 5 (1994), s. 1-21.
- Mo'ezzi, Najaf-qoli Hosayn, *Târîkh-e ravâbet-e sîyasî-ye Îrân bâ donyâ*, Tehran 1326/1947-1948.
- Olearius, Adam, *Vermebrte Neue Beschreibung der Muscovitischen und Persischen Reyse*, Schleswig 1656, yeniden basım Tübingen 1971.
- Rakhmani, A.A., *Azərbayadşahan v kontse XVI i XVII vekov*, Baku 1981.
- Russian embassies to the Georgian kings (1589-1605)*, 2 cilt, ed. William Edward David Allen; çev. Anthony Manog, London 1970.
- Speelman, Comelis, *Journal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652*, ed. Albertus Hotz, Amsterdam 1908.
- Szuppe, Maria, "Un marchand du roi de Pologne en Perse, 1601 1602", *Moyen Orient et Océan Indien*, 3 (1986), s. 81-110.
- The English factories in India 1646-1650*, ed. William Foster, Oxford 1914.
- Tiepolo, Maria Francesca, *La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tehran 1973.
- Travels in Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, çev. W. Thomas & S.A. Roy; ed. Lord Stanley of Alderley, London 1873.
- Willan, Thomas Stuart, *Wie Muscovy merchants of 1555*, Manchester 1959.
- Zevakin, E.S., "Persidskii vopros v rusско-европейskikh otnosheniakh XVII v.", *Istoricheskie zapiski*, 8 (1940), s. 129-162.